

Sayı: 25 Güz 2019

Ankara

SAHİBİ/ Owner

Avrasya Yazarlar Birliği adına
Yakup ÖMEROĞLU

GENEL YAYIN YÖNETMENİ/

General Publication Director

Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ/

Editorial Director

Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU

EDİTÖRLER/

Editors

Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU

Prof. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA

Prof. Dr. Feyzi ERSOY

Prof. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU

Prof. Dr. Habibe YAZICI ERSOY

Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin YILDIZ

YAYIN DANIŞMA KURULU/Editorial Advisory Board

Prof. Dr. Ferruh AĞCA • Prof. Dr. Ercan ALKAYA • Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ • Prof. Dr. Şükrü Haluk AKALIN • Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH • Prof. Dr. Erhan AYDIN • Prof. Dr. Sema BARUTÇU ÖZÖNDER • Prof. Dr. Tsendiin BATTULGA • Prof. Dr. Nergis BİRAY • Prof. Dr. Uwe BLÄSING • Prof. Dr. Ahmet BURAN • Prof. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA • Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL • Prof. Dr. Feyzi ERSOY • Prof. Dr. Nikolay Ivanovich YEGEROV • Prof. Dr. Marcel ERDAL • Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ • Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY • Prof. Dr. Güler GÜLSEVİN • Prof. Dr. Ayşe İLKER • Prof. Dr. Henryk JANKOWSKI • Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ • Prof. Dr. Leylâ KARAHAN • Prof. Dr. Yakup KARASOY • Prof. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU • Prof. Dr. Ceval KAYA • Prof. Dr. M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU • Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ • Prof. Dr. Mustafa ÖNER • Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN • Prof. Dr. Çetin PEKACAR • Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA • Prof. Dr. Marek STACHOWSKI • Prof. Dr. Vahit TÜRK • Prof. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA • Prof. Dr. Habibe YAZICI ERSOY • Prof. Dr. Zühal YÜKSEL • Doç. Dr. Akartürk KARAHAN • Dr. Öğr. Üyesi Ferhat TAMİR

YAZI KURULU/Executive Board

Prof. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA • Prof. Dr. Feyzi ERSOY • Prof. Dr. Figen GÜNER DİLEK • Prof. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU • Prof. Dr. Habibe YAZICI ERSOY • Doç. Dr. Gülcan ÇOLAK • Doç. Dr. Hüseyin YILDIRIM • Dr. Öğr. Üyesi Hakan AKCA • Dr. Öğr. Üyesi Savaş YELOK

2019 YILI (24 ve 25. SAYI) HAKEMLERİ/2019 Year (24 and 25. Numbers) Referees

Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN • Prof. Dr. Ahmet GÜNŞEN • Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ • Prof. Dr. Ceval KAYA • Prof. Dr. Çetin PEKACAR • Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU • Prof. Dr. Erhan AYDIN • Prof. Dr. Ferruh AĞCA • Prof. Dr. Hatice ŞİRİN • Prof. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA • Prof. Dr. Leylâ KARAHAN • Prof. Dr. M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU • Prof. Dr. Nergis BİRAY • Prof. Dr. Serkan ŞEN • Prof. Dr. Ufuk TAVKUL • Prof. Dr. Yakup KARASOY • Prof. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU • Prof. Dr. Habibe YAZICI ERSOY • Doç. Dr. Muhammet KOÇAK • Dr. Öğr. Üyesi Adilhan ADILOĞLU • Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin YILDIZ • Dr. Öğr. Üyesi Rıdvan ÖZTÜRK

DÜZELTİ/Redaction

Prof. Dr. Feyzi ERSOY

Prof. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU

Prof. Dr. Habibe YAZICI ERSOY

Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin YILDIZ

İNGİLİZCE DANIŞMANI/English Language Consultant

Dr. Öğr. Üyesi Uluhan ÖZALAN

WEB SAYFASI SORUMLULARI/

Web page designers

Arş. Gör. Emine GÜVEN • Arş. Gör. B. Yavuz PEKACAR

YÖNETİM MERKEZİ/Management Center

Sakarya Mahallesi Göztepe Sokak No: 5/A Altındağ/ANKARA

İLETİŞİM BİLGİLERİ/Correspondence Address

e-posta: dilarastirmalari@gmail.com

web sayfası: www.dilarastirmalari.com

ABONELİK/Subscription

Fiyatı: 30 TL

Yurt içi Yıllık Abone Bedeli: 60 TL

Kurumsal Abone Bedeli: 130 TL

T.C. Ziraat Bankası Başkent Şubesi

Şube Kodu:1683, Hesap No: 47095325-5001

Posta Çeki Hesabı: Avrasya Yazarlar Birliği

No: 53 23 008

e-posta: kardeskalemler@gmail.com

YAYIN TÜRÜ/Type of publication

Uluslararası Hakemli Süreli (Altı Aylık) Yayındır.

TASARIM/Design by

İbrahim Sağlam

+90 532 460 96 41

e-mail: ibrahimsaglam@gmail.com

BASKI/Printed by

Sonçağ Matbaacılık Ltd. Şti.

Tel: (0312) 341 36 67

• **Dil Araştırmaları**, ULAKBİM SOSYAL BİLİMLER VERİ TABANI (SBVT), EBSCO PUBLISHING, MLA, ASOS index ve Araştırma tarafından taranmaktadır.

İÇİNDEKİLER / Contents

Dil Araştırmaları, Güz 2019/25

MAKALELER / Articles

DİLİN KÖKENİ ARAYIŞLARI 4: NEANDERTALLERİN DİLİ VAR MIYDI?-I	7-53
<i>The Search for the Origin of Language: Did Neanderthals Have Language?-I</i>	
Caner KERİMOĞLU	
ESKİ TÜRKÇEDEN SAYAN TÜRKÇESİNE ANLAM DEĞİŞMELERİ: ADAK	55-79
<i>Meaning Changes from Old Turkish to Sayan Turkish: ADAK</i>	
Vildan KOÇOĞLU GÜNDOĞDU	
KUTADGU BİLİĞ'DE AYET OLARAK DÜŞÜNÜLEN İBARELER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME	81-95
<i>An Evaluation of the Phrases Associated with the Verses in Kutadgu Bilig</i>	
Mehmet Vefa NALBANT	
KIPÇAK METİNLERİNDE ALLAH VE SIFATLARI İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI	97-113
<i>The Words Related to Allah and His Adjectives in Kipchak Texts</i>	
Pelin KOCAPINAR	
ESKİ UYGURCA CHENG WEISHI LUN TEFSİRİNE AİT BELGELER (14. VE 15. YAPRAKLAR)	115-137
<i>Old Uyghur Documents of A Commentary of Cheng weishi lun (14th and 15th Leaves)</i>	
Uğur UZUNKAYA - Tümer KARAAYAK	
KARAÇAY-MALKAR TÜRKÇESİNDEKİ ARAPÇA VE FARŞÇA ALINTI SÖZLERDE SES VE ANLAM DEĞİŞMELERİ	139-173
<i>Phonetic Events and Meaning Changes in Arabic and Persian Quote Words in Karaçay Malkar Turkish</i>	
Okan Celal GÜNGÖR	
KARAMANLICA METİNLERDE BİR İMLA MESELESİ: SES BOŞLUĞU ÜZERİNE	175-192
<i>The Issue of Orthography in Karamanlidika Texts: Hiatus</i>	
Gündoğan ALPAY	
KAZAK LEHÇESİ YAZI DİLİ HÂLİNE GELİRKEN	193-202
<i>The Process of Becoming the Written Language of Kazakh Dialect</i>	
Gözde GÖKOVA KURT	

İÇİNDEKİLER / Contents

Dil Araştırmaları, Güz 2019/25

DEĞERLENDİRME VE TANITMALAR / Reviews

ÇAĞDAŞ TÜRKÇENİN SIKLIK SÖZLÜĞÜ.....205-207

AKSU Belgin Tezcan, ADALI Eşref, (2018). Çağdaş Türkçenin Sıklık Sözlüğü, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 408 s., ISBN: 978-605-155-747-2

Selçuk MOĞUL

DİLİN KISA TARİHİ.....208-217

CRYSTAL, David (2019). Dilin Kısa Tarihi (Çev. Tufan GÖBEKÇİN, İstanbul: Alfa Yayınları, 351s., ISBN: 978-605-171-717-3

Brusk ÇAMÇI

ESKİ TÜRKÇE VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ KARŞILAŞTIRMALI BAŞKURT TÜRKÇESİ GRAMERİ.....218-220

YAZICI ERSOY, Habibe (2018). Eski Türkçe ve Türkiye Türkçesi Karşılaştırmalı Başkurt Türkçesi Grameri. Ankara: Gazi Kitabevi, 456 s., ISBN 978-605-344-656-93

Eda KUTUCU

YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDE KALIP SÖZLER.....221-227

DEMİREZ GÜNERİ, Aysun (2018), Yeni Uygur Türkçesinde Kalıp Sözler, Kurgan Edebiyat Yayınları, Ankara, 161 s. ISBN: 978-605-2030-89-9

Erdi ERBEDEN

TÜRKÇEDE EMİR KİPİNİN İŞLEVLERİ.....228-229

SOMUNCU, Melike (2019). Türkçede Emir Kipinin İşlevleri. Ankara: Kesit Yayınları, 317 s. ISBN: 978-605-7898-32-6

Ceren SELVİ

DEDE KORKUT KİTABI: TÜRKİSTAN/TÜRKMEN SAHRA NÜSHASI SOYLAMALAR VE 13. BOY SALUR KAZAN'IN YEDİ BAŞLI EJDERHAYI ÖLDÜRMESİ.....230-260

Orijinal Metin (Tıpkıbasım), Transkripsiyon, Aktarma "adlı eser" ile "DEDE KORKUT KİTABI'NIN GÜNBET YAZMASI: İnceleme, Metin, Dizin ve Tıpkıbasım" adlı makale üzerine görüşler ve okuma hataları ile ilgili düzeltmeler.

Tuncer GÜLENSOY

MAKALELER
Articles

DİLİN KÖKENİ ARAYIŞLARI 4: NEANDERTALLERİN DİLİ VAR MIYDI?-I

The Search for the Origin of Language: Did Neanderthals Have Language?-I

Caner KERİMOĞLU*

Dil Araştırmaları, Güz 2019/25: 7-53

Öz: Dilin evrimi insanın evriminden bağımsız değerlendirilemez. Dil, insanın bir “özelligidir” ve bu özelliğin hem kültürel hem de biyolojik temelleri vardır. Dilin köklerini araştırırken insanın evrimsel geçmişini de göz önünde bulundurmak gerekir. Bugün sözcükleri üretmemizi ve anlamamızı sağlayan “mekanizma”nın parçalarını bilimin ayrı ayrı ele aldığını görüyoruz. Beyin, genler ve morfolojik yapı gibi farklı parçaların dile olan katkısı mercek altındadır. Bu özelliklerin insanda hangi zaman diliminden itibaren görüldüğü biyolojik antropolojinin fosiller üzerindeki çalışmalarıyla ortaya konmaktadır. Bilim dünyasında dilin insan türlerindeki görünüşleri konusunda tartışmalar sürmektedir. *Homo sapiens* dışındaki insan türlerinde dil olup olmadığı büyük bir merak konusudur. Bu türler içinde en çok odaklanılan tür Neandertallerdir. Neandertaller, modern insana en yakın tür olarak kabul edilir. Bu incelemede Neandertallerin dili ile ilgili tartışmalar ele alınmaktadır. Neandertal ve dil ilişkisi iki bölümlük bir yazı dizisi şeklinde değerlendirilecektir. Bu ilk yazıda insanın evrimi ve insan türlerinin geçmişi hakkında bilim dünyasındaki son bulgular sunulmaktadır.

Anahtar sözcükler: Dilin kökeni, dilin evrimi, Neandertaller, Neandertallerin dili

Abstract: Evolution of language cannot be considered independent of human evolution. Language is a human “feature” and that feature has both cultural and biological basics. When investigating the roots of language, it is necessary to consider the evolutionary history of human beings. Today we see that science deals with the parts of the language mechanism that allows us to produce and understand words. Scientists focus on different parts of the language such as the brain, genes, and morphological structure. Biological anthropology has been conducting studies on how long these features have existed in humans. There are discussions about the appearance of language in human species in the scientific world. It is a great curiosity whether or not there is language in the human species except *Homo sapiens*. Neanderthals are the most focused species among these species. Neanderthals are considered to be the closest species to modern humans. In this review, the discussions about the language of the Neanderthals are evaluated. Neanderthal and language relations will be handled as a two-part series. In this first article, recent findings in the scientific world about human evolution and the history of human species are presented.

Keywords: Origin of language, language evolution, Neanderthals, language of Neanderthals

* Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Buca Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı, İzmir / TÜRKİYE. canerkerimoglu@yahoo.com. ORCID: 0000 0002 8514 8578 Gönderim Tarihi: 25.08.2019/ Kabul Tarihi: 27.11.2019

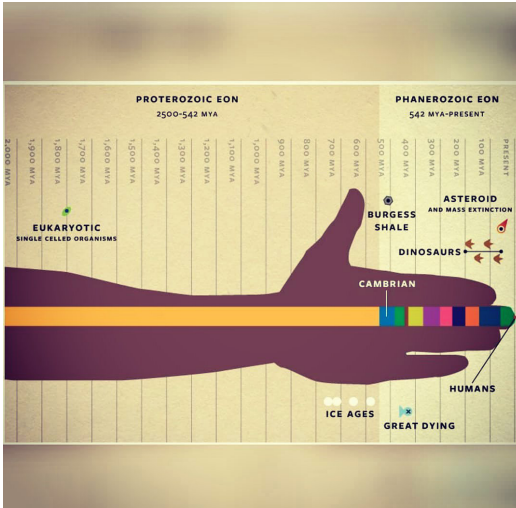
1. Giriş

Dilin kökleri arayışında uğranması gereken adreslerden biri Neandertallerdir. 19. yüzyılda keşfedilen Neandertaller bundan 250-300 bin yıl kadar önce evrimleşmiş, 25-30 bin yıl kadar önce de bir tür olarak yok olmuşlardır. Ancak aşağıda da üzerinde duracağım üzere, Sapiens ile Neandertallerin melezleştiği yönünde bulgular vardır. Gen incelemeleri, Neandertal genlerinin bugün de yaşadığını göstermektedir (Pääbo 2014).

Bu çalışmada Neandertallerin insanın evrimindeki yerini, Neandertallerle ilgili olarak bugüne kadar elde edilen bulguları ana hatlarıyla sunduktan sonra “dil” kavramına odaklanacağım ve bu türün bir dil geliştirip geliştirmediğiyle ilgili bilim dünyasındaki tartışmaları değerlendireceğim. Sayfa sınırı nedeniyle de Neandertallerle ilgili bu çalışmayı iki bölüm hâlinde sunacağım. Önce insan türleri ve bunlarla ilgili son gelişmeleri paylaşmakta yarar görüyorum. Neandertalleri konu alan yazı dizisinin ikinci bölümünde ise bu türün dil kapasitesiyle ilgili güncel tartışmaları sunacağım.

2. İnsan türlerinin evrimi

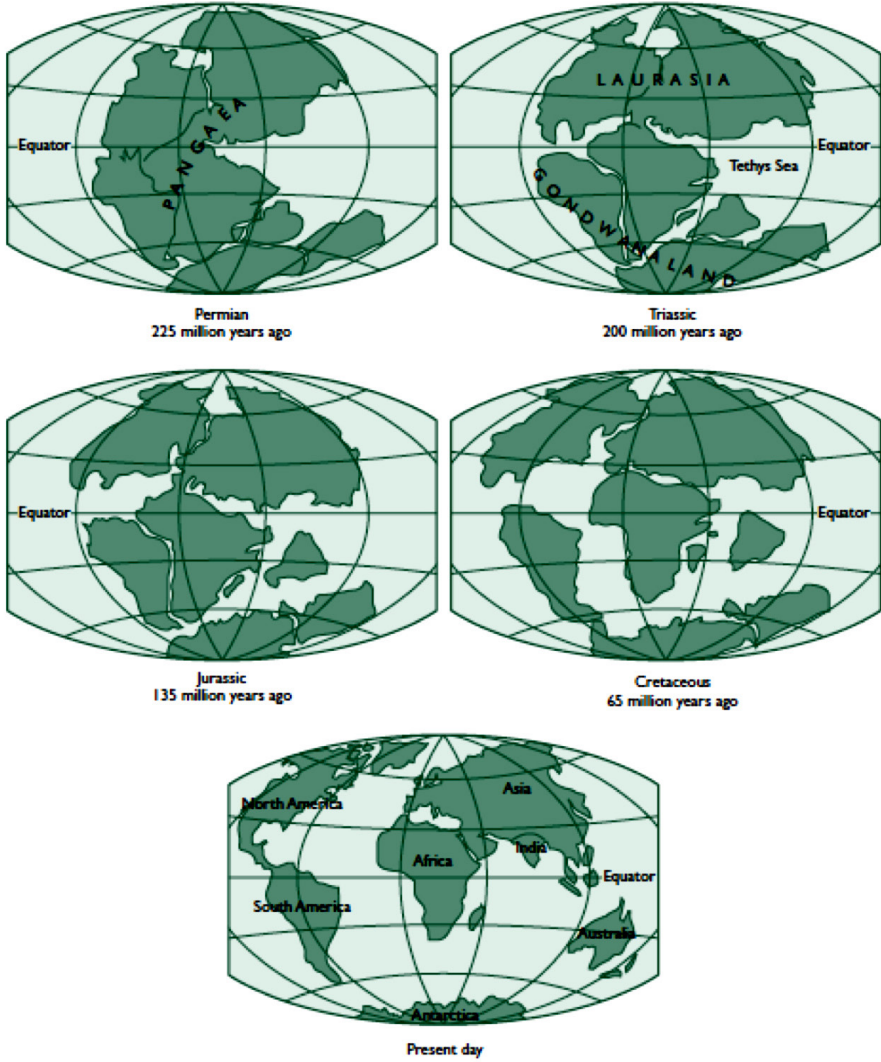
Son hesaplamalar Evren’in 13,8 milyar yaşında olduğunu gösteriyor. Dünya ise 4,5 milyar yaşında. İçinde günlerimizi geçirdiğimiz bu “yuvada” 4,5 milyar yıl içinde büyük değişimler yaşanmıştır. Bu uzun zaman diliminde kıtalar bile birkaç kez hareket etmiş, yeryüzü büyük yok oluşlara ve yeni doğumlara sahne olmuştur. Elimizdeki en eski yazı olan Sümerlerle tarihi başlatırsak insanın tarihi hakkında 5 bin yıllık bir yazılı döneme sahibiz. Bu da 4,5 milyar yılın yanında ancak küçük bir noktadır. Biz insanlar, çok önemseyip merkeze “kendimizi” koyuyoruz ama insan, dünya için yeni bir “şeydir”. Tam bunu nasıl görselleştirerek sunabilirim diye düşünürken Evrim Ağacı’nın şu paylaşımı imdadıma yetişti¹:

Dünya'nın 4.54 milyar yıllık tarihini omzunuzdan parmak uçlarınıza kadar ölçeklendirdik diyelim. Görselde hangi zamanın nereye denk geleceği gösteriliyor. Örneğin hayvanların evrimi avcunuzun içi civarına denk gelirdi. Büyük hayvan şubelerinin evrimleşmesi, Kambriyen Dönem'e, yani parmaklarınızın başlangıç eklemi civarına denk geliyor. Dinozorların tüm evrimi ve var oluşu işaret parmağı tırnağınızın, insan evrimi ise orta parmak tırnağınızın ucundaki ufak bir noktaya denk gelirdi! (Evrim Ağacı)

1 https://www.instagram.com/p/BtAnEc0gWsR/?utm_source=ig_share_sheet&igshid=1unquzq6ozqz7

Bu uzun süre içinde canlıların geçirdiği değişimleri takip etmek yolunda bilim büyük ilerlemeler kaydetmiştir. İnsan türü de bilimin özel olarak ele aldığı canlılardan biridir. İnsan bilimi üretmiş, bilim de insanı yeniden “yazmıştır”. Şimdi bilimin insanı nasıl yazdığına gelelim.

(Lewin-Foley 2004: 58)

Yukarıda kıtaların yolculuğunu görüyoruz. Bundan 225 milyon yıl önce *Pangaea* adı verilen tek bir kıta vardı ve 200 milyon yıl önce bu büyük kara parçası bölünmeye başladı. Dünyanın bugünkü hâlini alması bu 225 milyon yıl içinde gerçekleşti.

Dünyadaki her türlü canlıya bakarken bu zaman derinliğini unutmamak gerekir. Dil dediğimiz “mucizeyi” hazırlayan uzun bir yol vardır. İnsan dili, “insanın” çevresi ve biyolojisine sıkı sıkıya bağlıdır. Dili ortaya çıkaran çevresel ve biyolojik şartları anlamadan bu mucizeyi anlamamız da mümkün değildir.

Kuşların bugün pek çok farklı türü olduğunu biliyoruz: *kartal*, *şahin*, *kırlangıç* vb. Bunlar farklı dallardan evrimleşerek bugünkü hallerini almış, geçmişteki bazı kuş türleri yok olmuş, bazılarıysa bugüne kadar genlerini aktarmayı başarmıştır. İnsanın biyolojik bir canlı olarak gelişimi de diğer biyolojik canlılardan soyutlanamaz. Bugün tek bir insan türü (*Homo sapiens*) hayatta kalmayı başarmışsa da geçmişte farklı insan türlerinin eş zamanlı olarak yaşadığını biyolojik antropoloji, arkeoloji ve genetiğin bulguları ortaya koymaktadır. Bu başlıkta insanın kökeniyle ilgili olarak antropoloji, biyoloji ve genetik gibi çeşitli bilim alanlarının son bulgularını ele alacağım. Önce meraklılar için insanın evrimiyle ilgili Türkçede ulaşabildiğim eserleri sıralayayım. Bu konuda gerçekten çok güzel kitapların Türkçeye çevrildiğini söylemek mümkün. Daha popüler ve kültürel olarak insan türünü ele alan şu iki kitap ile okumalara başlanabilir: Diamond (2003), Harari (2015). Bu makaledeki konumuz olan Neandertallerle ilgili Türkçedeki en yeni yayın D. Papagianni ve M. Morse’nin *Neandertal* adıyla Türkçeye çevrilen kitabıdır (Papagianni-Morse 2017). Neandertalleri merkeze alan şu İngilizce kitaplar da aydınlatıcıdır: Finlayson (2004), Steffoff (2009), Wynn-Coolidge (2011), Churchill (2014), Pääbo (2014). Genel olarak insan türleri ve insanın evrimiyle ilgili Türkçe yazılmış veya Türkçeye çevrilmiş kitaplar içinde şu eserler derinlikli okumalar için önerilebilir: Darwin (2013), Bronowski (1987), Braidwood (1995), Leakey-Lewin (1998), Ilin-Segal (2000), Özbek (2007, 2015), Yiğit (2008), Gribbin-Cherfas (2012), Barnard (2013), Diamond (2013), Gould (2014), Kottak (2014), Wood (2015), Mayr (2016), Harris (2017), Lewin (2017). Şu dergilerin özel sayıları da görülmelidir: *Cogito* “Darwin Devrimi: Evrim” (60-61. Sayı, 2009), *Kebikeç* “Özel Dosya: İnsan ve Evrimi” (41. Sayı, 2016), *Historia 1923* “İnsanın Evrimi” (5. Sayı, 2018)². Son yıllarda insanın evrimiyle ilgili yazılmış ve bu çalışmada kullandığım şu İngilizce kitaplar da meraklıların ilgisini çekebilir: Lewin-Foley (2004), Regal (2004), Wuketits-Antweiler (2004), Wessen (2005), Wood (2005), Cela-Conde - Ayala (2007), Coolidge-Wynn (2009), Muehlenbein (2015), Helm Welker (2017), Reich (2018).³

2 Cumhuriyet döneminde insanın evrimiyle ilgili olarak yayımlanan kitapların bibliyografyası için bk. Düzgün (2016).

3 İnsanın evrimiyle ilgili bu kitaplar dışında, evrim mekanizmasının nasıl işlediğiyle ilgili genel bilgiler için de Türkçeye çevrilmiş veya Türkçe yazılmış olan şu kitapları önereyim: Darwin (2017), Smith (2002), Jones (2006), Futuyma (2008), Dawkins (2008), (2014), (2017), Freeman-Herron (2009), Shuibin (2010), Barret-Douglas (2010), Wilson (2011), Ersoy (2011), Ünalın (2012), Bakırıcı (2013), Zimmer (2014), Turner (2014), Dennett (2014), Tort (2015), Riddley (2015), Coyne (2016), Demirsoy (2017).

Shuibin, kitabını belgesele de dönüştürmüştür. Fosillerin nasıl bulunduğunu, bilim insanlarının bunun için nasıl büyük emekler harcadığını görmek için üç bölümlük “İçimizdeki Balık” (Your Inner Fish) belgeselini izleyebilirsiniz: https://www.imdb.com/title/tt3687446/?ref_=fn_al_tt_3

Yine başlangıç için aşağıdaki belgeler izlenebilir:

Discovery Science belgeseli “Curiosity: İnsanın Evrimi” (Curiosity: Mankind Rising):

https://www.imdb.com/title/tt2924842/?ref_=ttep_ep8

BBC’nin “İnsanın Kökeni” (Origins of Us) belgeseli:

https://www.imdb.com/title/tt2088447/?ref_=fn_al_tt_1

Nova’nın “İnsan Olmak” (Becoming Human) belgeseli:

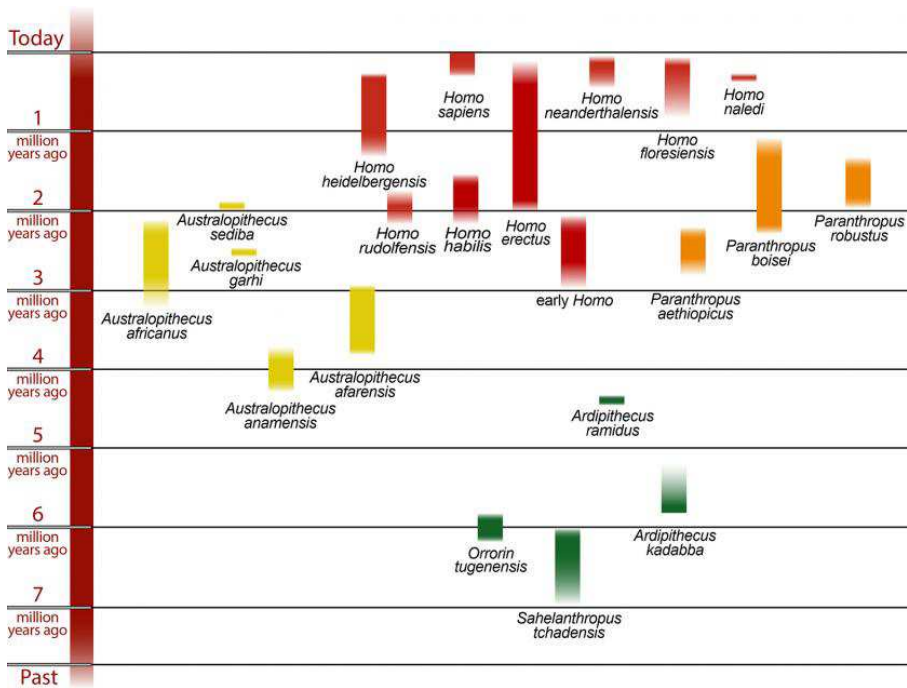
https://www.imdb.com/title/tt1528510/?ref_=fn_al_tt_5

BBC’nin “İnanılmaz İnsan Yolculuğu” (The Incredible Human Journey) belgeseli:

<https://www.imdb.com/title/tt1397256/>

Bu kısa literatür bilgisinden sonra insan türlerinin evrimiyle ilgili bilim dünyasındaki son bulguları görelim. Önce kafamızda bir harita oluşması için görsel bir öge ile başlayacağım. Ardından türlerle ilgili bilgileri özetleyeceğim. Hepsinden önce “insan” teriminin aslında muğlak olduğunu, biyolojide türler için daha farklı terimlerin kullanıldığını hatırlatmam gerekir. Ben burada popüler kullanıma uyup “insan” diyeceğim ama teknik olarak insan dediğimiz canlının da diğer canlılar gibi varyantlarının ve bu varyantların ayrı terimlerinin (*homoidea*, *hominidae*, *homininae*, *hominini*, *hominina* vb.) olduğunu belirtmeliyim.⁴ Yani insan, pek de öyle sandığımız gibi tek bir tür değildi.

İnsanın yer aldığı sınıflandırmalar için ilk olarak şu tablodan yola çıkalım:

http://humanorigins.si.edu/evidence/human-fossils/species?sort_by=field_age_timeline_maximum_value

2015 tarihli “İlk İnsanlar” (First Peoples) da bu konudaki son belgesel dizisi olarak yeni bulguları yansıtır: <https://www.imdb.com/title/tt7752136/>.

Belgesellerin IMDb sayfalarını verdim. Basit bir internet aramasıyla film ve video sitelerinden bulunup izlenebilecek belgesellerdir.

İnsanın evrimiyle ilgili gelişmelerden haberdar olmak için de dünya biliminin kalbinin attığı dergilerden ikisi olan Nature ve Science'nin şu sayfalarını takip etmek gerekir:

<https://www.nature.com/collections/fjxdjnlcq>

<https://www.sciencemag.org/topic/human-evolution>

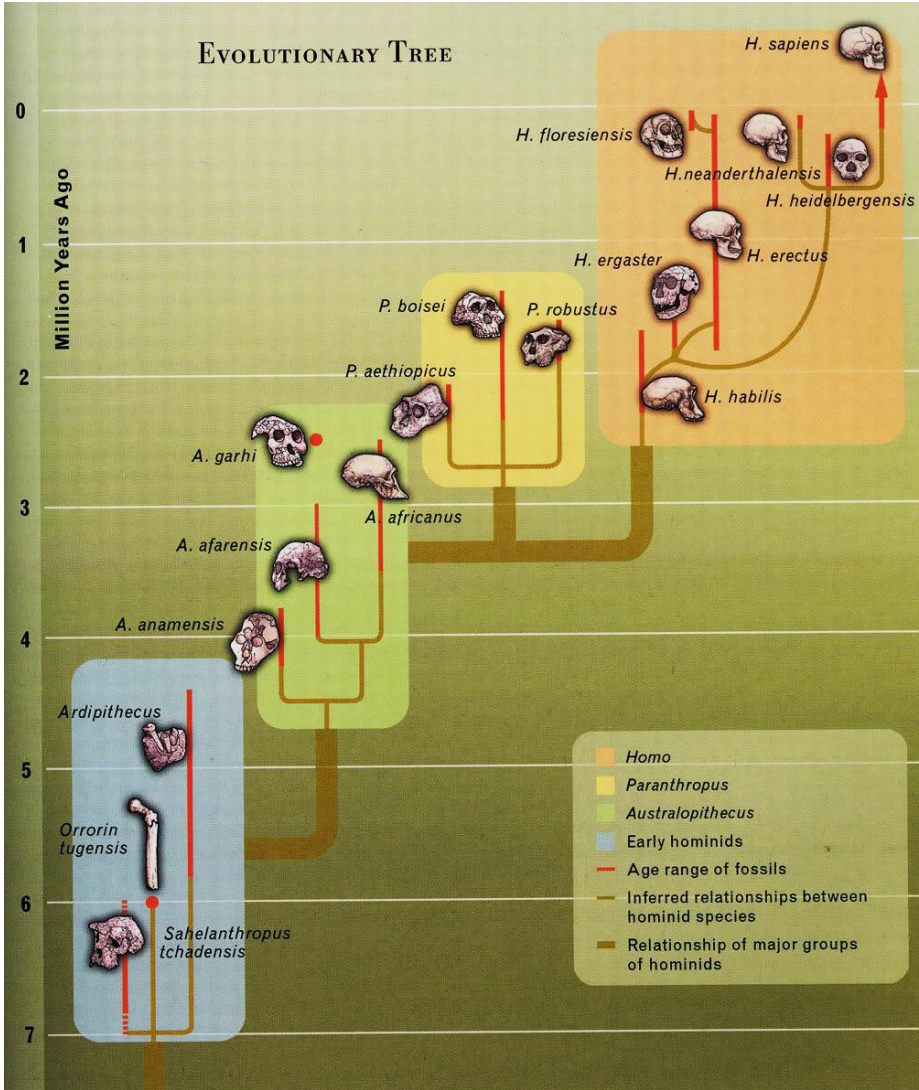
- 4 Bununla ilgili olarak Çağrı Mert Bakırcı ve Emre Can Kartal'ın temel kavramları açıklayan şu yazıları başlangıç için okunabilir:

<https://evrimagaci.org/insansilarin-evrimi-homoidea-hominidae-homininae-hominini-hominina-ve-homo-sapiens-3760>

<https://evrimagaci.org/insanin-evrimi-uzerine-60>

<https://evrimagaci.org/insanin-siniflandirilmasindaki-karisklik-hominin-meselesi-7474>

Bu tabloda bugüne kadar tespit edilen belli başlı insan türleri ve bunların yaşadığı tahmini dönemler yer almaktadır. Renklendirmesiyle bile ilk bakışta bunların 4 başlıkta gruplandığı görülür. Yeşil renkliler “erken insanlar” (*Tchadensis*, *Tugenensis*, *Kadabba*, *Ramidus*), sarı renkliler *Australopithecus*lar (*Anamensis*, *Afarensis*, *Africanus*, *Garhi*, *Sediba*), turuncu renkliler *Paranthropus*lar (*Aethiopicus*, *Boisei*, *Robustus*) ve kırmızı renkliler *Homolar* (*Habilis*, *Erectus*, *Rudolfensis*, *Heidelbergensis*, *Floresiensis*, *Neanderthalensis*, *Naledi*, *Sapiens*). Bunlar arasında da evrimsel çizgilerle akrabalık ilişkileri sergilenir. Bu türlerin akrabalık ilişkisini gösteren şu tabloyu da buraya ekliyorum:

<https://insanevrini.files.wordpress.com/2011/07/evolutinary-tree.jpg>

Bunlar dışında da farklı türler olduğunu ifade eden araştırmacılar vardır.⁵ Aşağıda fosili bulunan tüm türleri kısaca tanıtacağım.

Bazı bilim insanları, daha fazla sayıda tür olduğunu iddia ederken bazıları daha az sayıda tür olduğunu ileri sürer. Bu yaklaşımlarına göre “ayırıcı” ve “birleştirici” şeklinde iki grup bilim insanı olduğunu söyleyebiliriz. Bu durum da aşağıdaki çizimde gösterilmektedir.

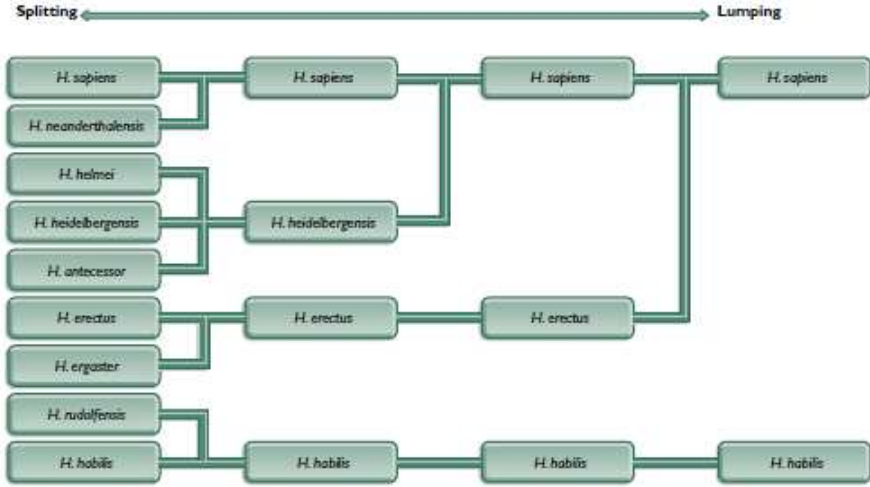

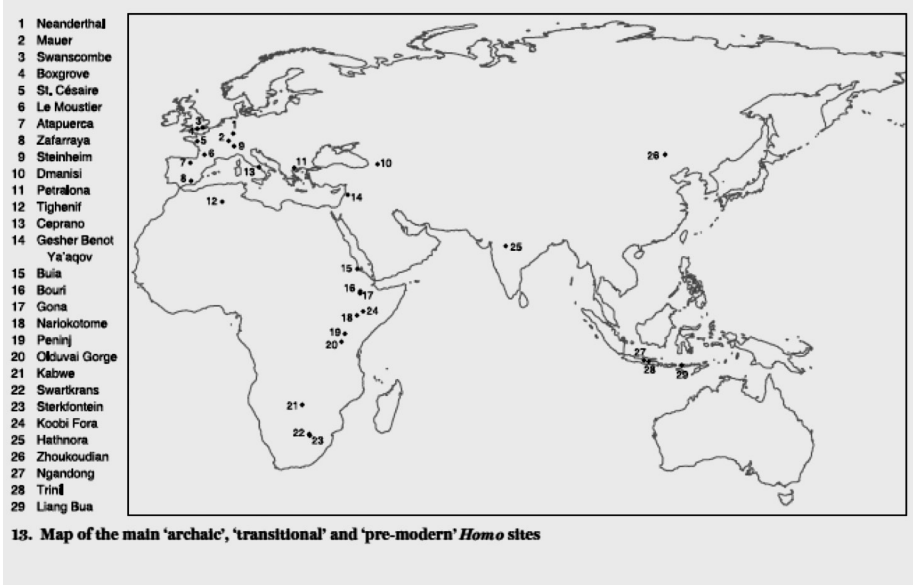
FIGURE 14.3 Alternative nomenclatures for the genus *Homo*: The nomenclature for the genus *Homo* has been a matter of considerable controversy, with “lumpers” and “splitters” strongly divided. This diagram provides a guide to how the various taxa may be lumped and split. For example, some authorities have suggested that all of *Homo* except for *H. habilis* and *H. rudolfensis* should be lumped into *Homo sapiens*.

(Lewin-Foley 2004: 371)

Ayırıcılardan (splitting) birleştiricilere (lumping) bir çizgi çizildiğinde farklı gruplandırmalar yapıldığı görülür. Bazı araştırmacılar tablodaki dokuz türü de ayırırken bazıları bunları dörde, bazıları üçe, bazılarıysa ikiye indirmektedir. Burada bu tartışmalara değinmekle yetiniyorum, ilgililer yukarıda verdiğim kaynaklardan bu tartışmaların ayrıntılarını okuyabilir. Tabii bilim dışı çevrelerin “Bakin daha kendileri karar verememiş, demek ki doğru değil.” gibi tartışmayı “yanlışlık” olarak gören tutumlarına aldanmamak gerekir. Hint-Avrupa dil ailesinin kollarının evrimiyle ilgili de tartışmalar vardır ama bu tartışmalar, “Hint-Avrupa dil ailesi yoktur.” anlamına gelmez. İnsanın evrimi konusunda da dünya biliminde teknik tartışmalar sürmektedir ancak bu tartışmalar, insanın da evrimin bir parçası olduğu gerçeğini değiştirmemekte, tam tersine insan evriminin parçalarının daha doğru bir şekilde birleştirilmesini sağlamaktadır.

5 Sınıflama ve çizim örnekleri için bk. Wood 2005: 2, Wessen 2005: 23, Cela-Conde - Ayala 2007: 107, Hunt 2015: 115, <https://milnepublishing.geneseo.edu/the-history-of-our-tribe-hominini/chapter/what-is-a-hominim/>, http://www.bradshawfoundation.com/origins/short_story_of_human_evolution.php, <https://www.britannica.com/science/human-evolution>, <https://blueollie.files.wordpress.com/2013/01/humantreeoflife.jpg>

Şimdi öne çıkan insan türlerini temel özellikleriyle tanıttacağım. Daha sonra asıl konumuz olan Neandertaller ile ilgili bulgulara geçeceğim. Fosil kayıtlarına göre çizilen ve “modern insan” öncesinde yaşamış olan insan türlerinin bulunduğu sitelerin haritası şu şekildedir:

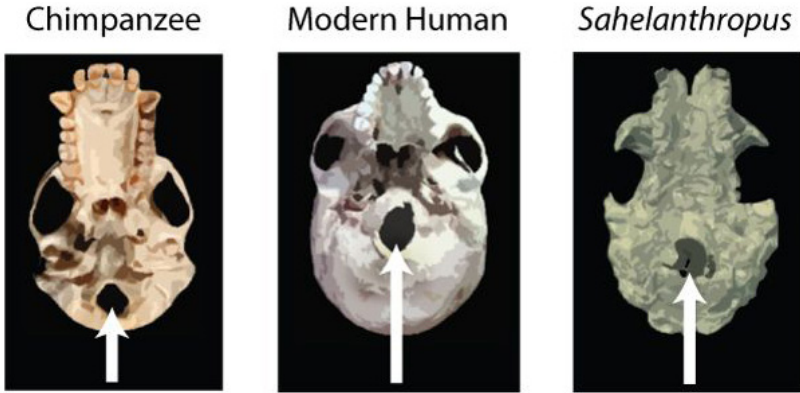
(Wood 2005: 88)

Bugüne kadar fosil kayıtları ele geçen ve özellikleri belirlenen türleri de tarih sırasına göre sıralayıp belli başlı özelliklerini aktarmaya çalışacağım. Çok yapılan bir yanlış konusunda uyarıda bulunmam gerekiyor. Buradaki sıralamaya bakıp “Bu türler art arda evrimleşmiştir.” diye düşünmemek gerekir. Evrimsel çizgi farklı kollardan ilerleyen bir çeşitlenmeyi içerir. Bu türlerin hepsi birbirinden art arda evrimleşmemiştir. Hatta bazıları aynı zaman diliminde yan yana yaşamış, melezleşmişlerdir. Dilcilikten örnek vereyim. İngilizce ve Almanca ortak ataları Germenceden doğmuş, sonra evrimleşerek iki farklı “dil” hâline gelmiştir. İngilizce, Almancadan veya Almanca İngilizceden evrimleşmemiştir. Yan yana yaşayıp birbirlerini etkiledikleri de olmuştur, bunlar birbirinin “atası” değildir.

Bu türlerle ilgili görseller ve diğer ayrıntılı bilgiler için yukarıda sıraladığım basılı ve elektronik kaynaklara bakılabilir.

1. *Sahelanthropus tchadensis*: İlk fosili Fransız paleontolog Michael Brunet’in ekibinde yer alan bir öğrenci olan Ahounta Djimdoumbaye tarafından 2001’de Çad’da bulunmuştur (Brunet vd. 2002). İnsan ile ilişkilendirilen ve şu ana kadar bulunan en eski kafatası bu türe aittir. Bu türe Çad yerel dilinde “yaşam umudu” anlamına gelen *Toumai* adı da verilmiştir. 6-7 milyon yıl önce, Afrika’da bugünkü Çad civarında yaşadığı tespit edilen bir türdür. Kuyruksuz maymun ve insana benzer özelliklerinin bir kombinasyonuna sahip olduğu, fosil bulgularından anlaşılmaktadır. Beyninin küçük olması, belirgin kaş çıkıntısı, ince uzun kafatası kuyruksuz may-

mun özelliğidir ancak köpek dişlerinin küçük olması ve “foreman magnum”un yerleşimi insansı özelliklerdir. Foreman magnum, kafatasındaki büyük açıklığa verilen isimdir ve Toumai kafatasındaki yerleşimi nedeniyle bu türün iki ayaküstünde hareket edebildiği düşünülmektedir. Çünkü bu açıklık insanda olduğu gibi öne doğrudur. Bu özellik kuyuksuz maymunlarda ve diğer hiçbir primatta yoktur, sadece insanda vardır ve iki ayaklılığın göstergelerindendir. Ancak bazı bilim adamları iki ayaklılık için daha fazla fosil bulgusuna ihtiyaç duyulduğunu savunur (Wood-Harrison 2011). Aşağıda şempanze, insan ve Sahelanthropus kafataslarının karşılaştırılması yer almaktadır. Bu açıklığın Sahelanthropus’ta daha öne doğru olduğu görülmektedir.⁶

2. *Orrorin tugenensis*: İlk fosili Fransız paleontolog Brigitte Senut ve Fransız jeolog Martin Pickford tarafından 2001 yılında Kenya’nın Tugen bölgesinde bulunmuş bir türdür (Pickford-Senut 2001). “Milenyum insanı” olarak da bilinir. 5.8 ila 6.2 milyon yıl önce yaşamıştır. Başlarda iki ayak üstünde hareket etmesi konusunda çeşitli tartışmalar yapılmışsa da bugün iki ayak üzerinde yürüyebildiği konusunda uzlaşma vardır. Öne çıkan özellikleri şunlardır: Şempanze boyutlarındaydı ama insan gibi küçük dişlere sahipti, dişleri kalın mineliydi. Kalça kemikleri dikti ve bu, gerektiğinde iki ayak üzerinde yürüdüklerini gösteriyordu.

3. *Ardipithecus kadabba*: İlk fosili Paleoantropolog Yohannes Haile-Selassie tarafından Etiyopya’nın Orta Awash bölgesinde 1997’de bulunmuştur (Haile-Selassie vd. 2004). 5.2 ila 5.8 milyon yıl önce yaşamıştır. Başlarda Ramidus türüyle ilişkilendirilmiştir. Ancak diş yapısı ve ayak parmak yapısı incelemeleri sonucunda farklı bir tür olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayak parmak fosilleri arasında yer alan parçalar (kemik sırtının eğik olması) da iki ayak üzerinde yürüyebildiğini göstermektedir.

4. *Ardipithecus ramidus*: İlk fosili Amerikalı paleoantropolog Tim White önderliğindeki bir araştırma ekibi tarafından 1992 ve 1994 arasında Etiyopya’nın Orta Awash bölgesinde bulundu (White vd. 1994). “Ardi” takma adıyla da bilinir.⁷ 4.4 milyon yıl önce yaşamıştır. Yukarıdaki üç tür ile birlikte “erken insanlar” arasında yer alır ancak onlara göre en zengin fosil bulgusu bu türe aittir. Eksiksiz bir iskeletin bulunması bilim adamlarına daha çok veri sağlamıştır. Hem iki ayak üzerinde

6 Görsel için bk. <https://evrimagaci.org/erken-homininler-sahelanthropus-orrerin-ve-ardipithecus-486>

7 Ardi’nin bulunuşu ve incelenmesi için Discovery belgesellerini içeren şu videolar izlenebilir:
<https://www.youtube.com/watch?v=fwzXbq2mwUk>
https://www.youtube.com/watch?v=JXML2_SyJY4

yürüyebildikleri hem de ağaca tırmanabildikleri bilinmektedir. Yaklaşık olarak 120 cm boyunda, 50 kg ağırlığındaydılar. Diğer erken insanlar gibi kimi özellikleri kuyruksuz maymunlara kimi özellikleri de insanlara benziyordu.

5. *Australopithecus anamensis*: İlk fosili 1965 yılında Harvard Üniversitesinden Bryan Patterson öncülüğündeki bir ekip tarafından Kuzey Kenya’da bulunmuştur. Tek bir kol kemiği bulunduğu için türün tespiti tam olarak yapılamamıştır. 1994-1997 arasında ise paleoantropolog Meave Leakey öncülüğündeki başka bir ekip aynı bölgede pek çok fosil bulmuştur. Tim White ve ekibi de 2006’da Anamensis fosilleri bulmuştur. Bu şekilde bu türe ait özellikler daha ayrıntılı olarak belirlenebilmiştir (Leakey vd. 1995). Doğu Afrika’da Kenya ve Etiyopya bölgesinde 3.9 ila 4.2 milyon yıl önce yaşadığı bilinmektedir. Ayak bileğinin yönü ve kaval kemiğinin bitiş yeri insaninki gibidir. Bunlar, iki ayağının üzerinde yürüyebildiğini göstermektedir. Boyutlarının dişi şempanzeye yakın olduğu düşünülmektedir. *Ar. ramidus* ile *Au. afarensis* arasında bir tür olduğu görüşü yaygınlık kazanmıştır.

6. *Australopithecus afarensis*: İlk fosili 1975’te Etiyopya ve Tanzanya’da bulunmuş ve D. C. Johanson, T. White ve Y. Coppens tarafından da yayımı yapılmıştır (Johanson vd. 1978). Ancak 1930’lu yıllarda bulunan bazı parçaların da bu türe ait olduğu anlaşılmıştır. Timothy White ve Donald Johanson tarafından “Lucy” adı verilen bu tür (O anda Beatles’ın *Lucy in the sky* şarkısı dinledikleri için bu ismi vermişlerdir.), çok popüler olmuştur. Hemen tüm vücut parçalarından kalıntı olduğu için de en çok bilgi sahibi olunan insan türlerinden biridir. 300’den fazla bireyin fosili ele geçmiştir. 2.95 ila 3.95 milyon yıl önce Etiyopya, Kenya ve Tanzanya’da yaşamıştır. Diğer *Australopithecus*ların ata formu olarak kabul edilir. Erkekleri 150 cm, dişileri 105 cm uzunluğundadır. Erkekleri 42 kg, dişileri 29 kg ağırlığındadır. Bu tür belgelenmiş en eski ayak izlerinin de sahibidir. Bir fosil buluntusunun yanında Lucy’ye ait bir ayak izi de korunarak bugüne gelmiştir. İki ayak üzerinde yürüyebildiği diğer fosil bulgularıyla da ortaya konmuştur. Yukarıdaki türler gibi bazı özellikleriyle kuyruksuz maymunlara bazı özellikleriyle de insanlara yakındır.

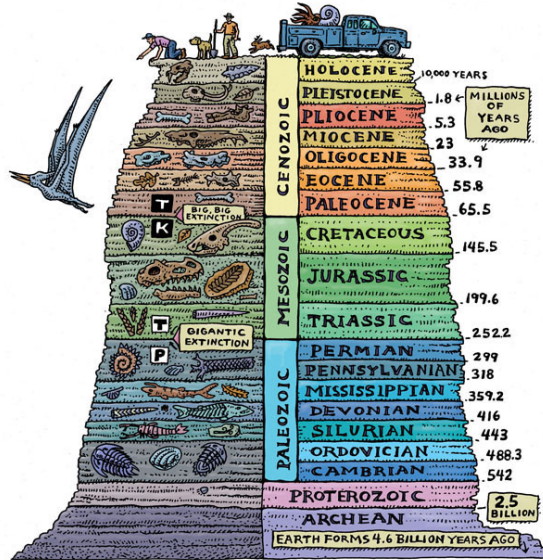
*Lucy*⁸

8 Bu görsel Cleveland Doğa Tarihi Müzesi’nden paleoantropolog Yohannes Haile-Selassie ve sanatçı John Gurche tarafından 2013 yılında son bulgular ışığında oluşturuldu ve bilim dünyasına sunuldu. <https://www.sciencemag.org/news/2013/09/scienceshot-lucys-svelte-look>

1995'te Michel Brunet tarafından Bahrelgazi'de bulunan bazı fosillerin türü konusunda da farklı görüşler vardır. Aferensis'e yakın özelliklerinden dolayı bu tür içinde alanlar olduğu gibi, *Australopithecus bahrelgazi* adıyla ayrı bir tür olduğunu kabul eden araştırmacılar da vardır.

7. *Kenyanthropus platyops*: İlk fosili 1999 yılında Meave Leakey öncülüğündeki bir araştırma ekibinde yer alan Justus Erus tarafından Kenya'da Batı Turkana bölgesinde bulunmuştur (Leakey vd. 2001). Kafatasının yapısı nedeniyle "Yassı Yüzlü Adam" olarak da bilinen bu tür 3.5 milyon yıl önce yaşamıştır. Bulunuşuyla bazı tartışmaları da başlatmıştır. Evrim çizgisindeki yeri konusunda farklı sorular ileri sürüldü: *Australopithecus*ların bir türü müydü yoksa onlardan farklı bir tür müydü? Bazı araştırmacılar *Australopithecus*lara dâhil edilen bu türü *Australopithecus platyops* olarak adlandırırsa da Leakey ve ekibi *Kenyanthropus platyops* isminde ısrarcıdır. Hem *Homo* türlerinin erken özelliklerini hem de *Australopithecus*ların bazı özelliklerini göstermesi bu tartışmaları doğurmuştur. *Homo rudolfensis*'in atası olabileceği yönünde de görüşler ileri sürülmüştür.

8. *Australopithecus africanus*: İlk fosili Raymond Dart tarafından 1924 yılında Güney Afrika'da bulunmuştur (Dart 1925). 2.1 ila 3.3 milyon yıl önce yaşamış bir türdür. "Taung Çocuğu" olarak da bilinir. Aferensis ile benzer özellikleri vardır. Ancak daha yuvarlak bir kafatası ve daha büyük bir beyni vardır. Dişleri de daha küçüktür. Erkekleri 140, kadınları 115 cm uzunluğundadır. Erkekler 90 kg, kadınlar 66 kg ağırlık ortalamasına sahiptir. Bu türden ayrılan bir kolun *Paranthropus*lara evrimleştiği yönünde bir görüş de yaygındır.

Jeolojik katmanlar-Ray Troll⁹

⁹ *Australopithecus*'ların nasıl görüldüğüyle ilgili John Bavaro'ya ait bir başka çizim örneği için bk. https://www.facebook.com/story.php?story_fbid=1383769371764709&id=645642425577411

⁹ <http://www.earth-time.org/trollart.html>

Fosillerin yerin hangi katmanından çıkarıldığı, yaşadıkları dönem ve türlerin geçmişi hakkında önemli veriler sunar. İnsan fosilleri çoğunlukla Pleistosen (1.8 milyon yıl öncesi) döneminden itibaren takip edilmektedir. Buzul Çağı denilen bu dönemden önce de çeşitli arkaik insan fosillerine ulaşılmıştır.

9. *Paranthropus aethiopicus*: İlk fosili 1967 yılında Etiyopya’da Fransız bilim insanları Cemille Arambourg ve Yves Coppens tarafından bulunmuştur (Arambourg-Coppens 1968). 1985 yılında Leakey ve ekibi tarafından Kenya Turkana bölgesinde bulunan “siyah kafatası” ile de daha ayrıntılı bilgilere ulaşıldı. 2.3 ila 2.7 milyon yıl önce yaşadığı belirlenmiştir. Çıkıntılı bir yüz, iri dişler ve güçlü bir çenesi olduğu görülmekte, çiğneme kapasitesinin yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

10. *Australopithecus garhi*: İlk fosili 1996 yılında Tim White ve Berhane Asfaw öncülüğündeki bir ekip tarafından bulunmuştur (Asfaw vd. 1999). Etiyopya’da 2.5 milyon yıl önce yaşadığı belirlenmiştir. Bulunan kafatası ve kemik parçalarından yola çıkarak araştırmacılar bu türün bazı özelliklerinin insan türüne bazı özelliklerinin de maymun türlerine yakın olduğunu tespit etmiştir.

11. *Homo habilis*: İlk fosili Louis ve Mary Leakey’in öncülük ettiği bir ekip tarafından 1960 yılında Tanzanya’da bulunmuştur (Leakey vd. 1964). 1.4 ila 2.4 milyon yıl önce Tanzanya bölgesinde yaşadıkları belirlenmiştir. *Australopithecus* ve diğer daha yaşlı hominin türlerine göre daha büyük beyin (500cc-800cc) ve daha küçük yüz ve dişlere sahip olduğu için *Homo* türünün en erken üyelerinden biri kabul edilir. 130 cm boy, 45 kg ağırlık ortalamalarına sahiptir. Kalıntılardan yola çıkarak bir türün “kasaplık” yaptığı yönünde popüler tartışmalar da yapılmıştır.¹⁰ *Homo habilis*’in ilk taş alet yapan türlerden biri olduğu düşünülmektedir. Önceki türlerde alet yapımından çok, mevcut taşları alet olarak kullanma becerisi varken bu türün alet de yapabildiği tahmin edilmektedir. “Habilis” adı da buradan gelmektedir. *Handy Man* olarak da bilinen *Homo habilis* “elini kullanan adam” anlamına gelir. Oldowan türü taş aletler üretmişlerdir. Kafatası üzerindeki incelemeler ve beyin Broca bölgesine ilişkin analizler bu türün ses çıkarabildiğini, dil evrimi için bazı temel özelliklere sahip olduğunu göstermektedir. Ancak bunlar konuşabildiklerini iddia etmek için yeterli değildir (“Beynin evrimi ve dil ilişkisini”ni başka bir çalışmamda daha ayrıntılı ele alacağım, şimdilik bu bilgiyi vermekle yetiniyorum.).

12. *Paranthropus boisei*: İlk fosili 1959’da Mary Leakey tarafından Tanzanya’da bulunmuştur (Leakey 1959). 1.2 ila 2.3 milyon yıl önce Doğu Afrika bölgesinde yaşadığı belirlenmiştir. Çok güçlü bir çiğneme kapasitesi olduğu çene yapısından anlaşılmaktadır. Diş yapısı da sert cisimleri kırarak yiyebildiğini göstermektedir.

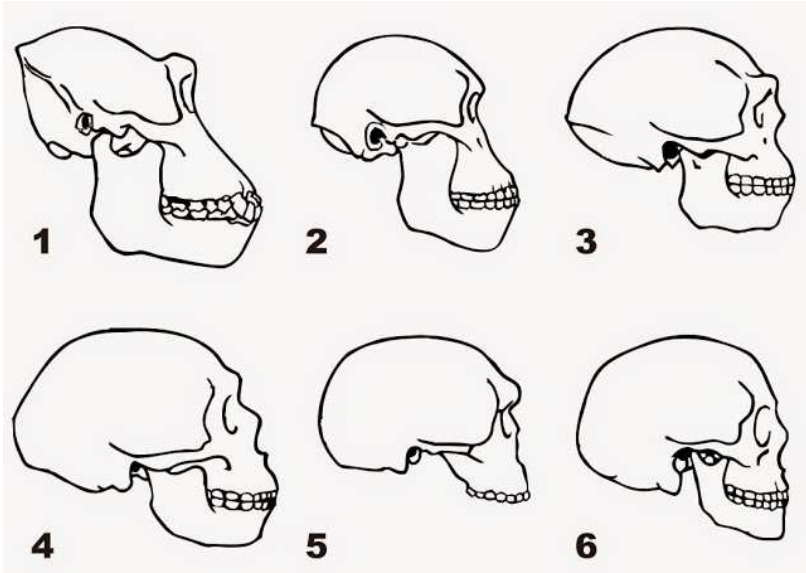
13. *Australopithecus sediba*: İlk fosili 2008 yılında Güney Afrika’nın Malapa bölgesinde paleoantropolog Lee Berger’in oğlu Matthew Berger tarafından bulunmuştur (Berger vd. 2010). 1.9 milyon yıl önce yaşadığı bilinmektedir. Evrimsel olarak *Australopithecus* ile *Homo* türü yani modern insan arasında bir yerde olduğu düşünülmektedir. Bazı özellikleri *Australopithecus*lara benzerken bazı özellikleri *Homo* türüne benzer. *Australopithecus* türleri içinde modern insana en çok benzeyendir. Kimi bilim adamları Sediba’nın *Homo erectus*’un atası olabileceğini tahmin etmektedir. Alt çene kemiği ve diş yapısı *Erectus*’un hemen hemen aynıdır. Hem dik yürüyebilmek hem de ağaca tırmanabilmektedir.

14. *Homo rudolfensis*: İlk fosili Bernard Ngeneo tarafından 1972’de Kenya’nın Turkana Gölü bölgesinde bulunmuştur ancak 1986 yılında Rus bilim adamı V.P. Alexeev tarafından ayrı bir tür olarak tespit edilmiştir (Alexeev 1986). Alexeev türe *Pithecanthropus rudolfensis* adını vermişse de daha sonra *Homo* türü içine dâhil edilmiştir. 1.8 milyon yıl önce Doğu Afrika’da yaşadığı tespit edilmiştir. 775 cc beyin hacmi olan *Rudolfensis* bu yönüyle uzun yüzü ve diş yapısı olarak da birlikte yaşadığı ve hatta etkileşime girdiği bir başka *Homo* türü olan *Habilis*’ten ayrılır.

10 <https://www.cnnturk.com/bilim-teknoloji/bilim/ilk-kasaplar-homo-habilis-turu>

Rudolfensis'in insan türleri içindeki yerleşimi konusunda tartışmalar devam etmektedir.

15. Homo erectus: İlk fosili Hollandalı araştırmacı Eugene Dubois tarafından 1891'de Endonezya'nın Java adasında bulundu. Dubois türe *Pithecanthropus erectus* adını verdi (Dubois 1894). Bu örneğe "Java Adamı" takma adı da verildi. Daha sonra 1921 yılında Çin'de de bir örnek bulundu. Bu da "Çin Adamı, Pekin Adamı" (*Sinanthropus pekinensis*) gibi adlarla anıldı (2. Dünya Savaşı'nda yıkıntılar arasında kalan Çin Adamı fosili tanınmaz hâle gelmiştir.). Daha sonra Avrupa (İspanya), Afrika (Turkana çevresi), Asya (Vietnam, Çin, Hindistan, Endonezya, Gürcistan-Dmanisi) gibi çok farklı coğrafyalardan çok sayıda fosil örneği toplandı ve bu türe *Homo erectus* adı verildi. Türkiye'de Denizli'de de 1.2 milyon yaşında bir Erectus fosili ("Denizli Adamı" olarak da bilinir.) bulundu.¹¹ "Dik duran" insan olarak popülerlik kazandı. Aslında önceki türlerde de iki ayak üzerinde durma özelliği vardı ancak Erectus artık ara ara değil, tamamen iki ayak üstünde ilerliyordu. Habilis ve Australopithecus Afrika dışına çıkmamışken Erectus dünyanın farklı bölgelerine ulaşmıştır. En eski fosil tarihlendirmesi 1.89 milyon yıl önceye aitken en yeni tarihlendirme 143 bin yıl önceye aittir. Yaklaşık bir milyon yıl boyunca yaşamıştır ve uzun zaman dilimi içinde kendi içinde farklı evrim çizgileri izlemiş bir türdür. Tam iskeleti ele geçen, 1.6 milyon yıl öncesine tarihlenen ve "Turkana Oğlanı" (Bunu Ergaster türü içinde ele alanlar da vardır, aşağıda bu türü ayrıca tanıtaacağım.) olarak bilinen bir örnek, bu türün artık modern insan yapısına çok yaklaştığını gösteriyordu.

Türlerin kafatası karşılaştırması: 1. Goril 2. Australopithecus 3. Homo erectus 4. Neandertal 5. Steinheim İskeleti (en erken *H. sapiens* örneklerinden biri) 6. İnsan.

<https://evrimagaci.org/insanin-evrimi-uzerine-60>

¹¹ <http://www.hurriyet.com.tr/ege/tam-1-2-milyon-yasinda-28415252>

<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/500-bin-yillik-fosil-tekrar-denizlide-11118563>

Bulunduğu yerden ötürü "Kocabaş fosili" de denen bu fosille ilgili son tartışmalar için Ahmet İhsan Aytekin'in yazısı okunabilir: <https://www.gazetedevar.com.tr/bilim/2018/12/26/kocabas-fosili-bize-neler-anlatiyor/>

İnsan Kafatasının Evrimi

http://www.bradshawfoundation.com/origins/short_story_of_human_evolution.php

Taş alet teknolojisinde ileri olduklarını ve en önemlisi ateş yakabildiklerini biliyoruz. 500 bin yıl öncesine ait bir kabuk üzerinde düzenli çizimler yaptıkları da tespit edildi. Bu çizimler sanat ve soyut düşünce kapasitelerinin olduğu yolundaki tahminleri güçlendirdi. *Homo erectus* ile ilgili pek çok bilgi var, ancak makale sınırlarını düşünerek bunlarla yetiniyorum.

16. *Paranthropus robustus*: İlk fosili, Güney Afrika’da Robert Broom tarafından 1938’de bulunmuştur (Broom 1938). 1.2 ila 1.8 milyon yıl önce yaşamıştır. Erkekleri 1.2, dişileri 1 metre uzunluğundadır. Erkekler 54, dişiler 40 kg ağırlığındadır. *Paranthropus robustus*, *Australopithecus africanus* yapısına yakındı ancak daha büyük bir vücuda ve kafatasına sahipti. Büyük kaş çıkıntıları vardı ve alnı çok küçüktü.

17. *Homo heidelbergensis*: İlk fosil, 1908 yılında Almanya’da (Heidelberg) bir işçi tarafından bulunmuştur. Tür adlandırması da Alman bilim adamı Otto Schoetensack tarafından yapılmıştır (Schoetensack 1908). 700 bin ila 400 bin yıl önce¹² yaşamış olan bu tür, Sapiens ve Neandertallerin de atasıdır. Bugünkü insan kafatasına yakın bir kafatası vardır: 1110-1140 cc. Erkekleri 175, dişileri 157 cm uzunluk ortalamasına sahiptir. Erkekleri 62, dişileri 53 kg ağırlığındadır. İspanya’nın Atapuerca bölgesinde 30 civarı eksiksiz iskelet ele geçmiştir. Fransa, Yunanistan, İtalya, İngiltere ve Çin’de de bu türe ait fosiller bulunmuştur. Çok ilkel bir konuşma becerisine sahip olabileceği yorumları yapılsa da bilim dünyasında görüş birliği yoktur. Bilişsel becerileriyle ilgili olarak “ölü gömme” adetlerinin olması önemlidir. Bunu yapan ilk türdür. Bugüne kadar tespit edilen türlerde ölü gömme verisine rastlanmamıştır. Bu belli bir soyutlama (belki inanç) kapasitesine sahip olduklarını göstermektedir. Kullandıkları aletler de daha karmaşıktır. Afrika’dan Avrupa’ya göç eden ilk kabilelerin Avrupa’da Neandertallere evrimleştiği, Afrika’da kalanların ise Sapiens’e evrimleştiği yönünde yaygın bir görüş vardır. Ancak bu konuda da farklı yorumlar yapılmaktadır. Avrupa, Afrika ve Asya’ya farklı fosilleri bulunmuştur ve bunların bir kısmına araştırmacılar farklı isimler (*Homo antecessor*, *Homo cepranensis*, *Homo rhodesiensis*) vermektedir. Bunların hepsi Heidelbergensis’in alt türü mü yoksa farklı türler mi tartışması da vardır.

18. *Homo floresiensis*: İlk fosili 2003 yılında Endonezya ve Avusturalyalı bir ekip tarafından Endonezya’nın Flores adasında bulunmuştur. Bu türün bulunış hikâyesi için aşağıdaki belgesel izlenebilir.¹³ “Hobbit” takma adıyla da bilinen bir türdür. 105 cm uzunluğunda, 30 kg ağırlığındadır. Endonezya bölgesinde 100 bin ila 12 bin yıl önce yaşadığı bilinmektedir. Yaklaşık bir metrelik bu küçük insanların kafatasları ve diğer tüm morfolojik özellikleri o dönemki diğer insan türlerine göre çok küçüktü.

12 Sapiens ve Neandertallerin son ortak atası kabul edilen Heidelbergensis’ten bir tür olarak ayrılma tarihi olarak yaklaşık 400 bin yıl öncesi gösterilir. Yani Sapiens ve Neandertallerin bu ata türden farklılaşması 400 bin yıl önce gerçekleşmiştir. Ancak son yıllarda ortak atadan ayrılma tarihlerinin 400 bin yıldan da eskiye gidebileceğini ileri süren araştırmalar yapılmıştır. Örneğin İspanya’daki fosillerin dış analizlerini yapan Gómez-Robles (2019) bu tarihin en az 800 bin yıl önceye gittiğini belirtir.

13 Da Vinci Learning belgeseli “Homo Floresiensis. Hobbit İnsanın Bilmecesi”
https://www.youtube.com/watch?v=omQh_qn9BCs&feature=youtu.be

Başlarda bunun hastalıklı bireylere ait olduğu düşünülse de sonra bulunan 9 kafatasında da benzer bir durum olduğu keşfedildi ve bunun hastalıkla ilgili olmadığı, bu insan türünün adalardaki izolasyonun yarattığı bir evrim süreciyle bu ebatlarda kaldığı kesinleşti. Çünkü aynı adada benzer bir süreç sonucunda küçülen bir fil türü (“Cüce fil” *Stegodon sondaari*) de tespit edildi. 12 bin yıl önce volkanik bir patlama sonucu yok oldukları tahmin edilmektedir.

19. *Homo neanderthalensis*: Bu türü birazdan ayrıntılı olarak göreceğiz. Sınıflamalardaki yerini göstermek için buraya ekledim. Şimdilik birkaç temel bilgiyi görelim. İlk fosili 1829 yılında Engis, Belçika’da (bir çocuk kafatası); ikincisi 1848 yılında Cebelitarık’ta (bir yetişkin kafatası) bulunmuştur ancak bunların farklı bir insan türü olarak tespiti yapılmamıştı. Almanya’da Düsseldorf yakınlarında bulunan Neander Vadisindeki Feldhofer Mağarasında 1856’da keşfedilen fosiller William King tarafından *Homo neanderthalensis* adıyla farklı bir insan türü olarak sunulmuştur (King 1964). Böylece tarihte farklı bir insan türü olarak tespit edilen ilk “akrabalarımız” Neandertaller oldu.

20. *Homo sapiens*: “Düşünen, bilen adam” anlamına gelen *Homo sapiens* tür adı bugünkü modern insana verilen teknik isimdir. Yaklaşık 400 bin yıl önce evrimleşmeye başladığı, bugünkü yapısına yaklaşık 200 bin yıl önce kavuştuğu kabul edilen *Sapiens* ayakta kalmayı başarmış tek insan türüdür. *Sapiens*’in Avrupa’daki ilk örneklerine *Cro-Magnon* adı verilir. Cro-Magnon, *Sapiens*’in Afrika’dan çıkıp Avrupa’ya gelen koluna verilen isimdir. Bu bir tür adı değil, bir türün ilk örneklerine bilim adamlarınca verilen isimdir. *Homo sapiens* içinde de birtakım alt türlerin varlığı tartışılmaktadır. *Homo sapiens* içinde *Homo sapiens idaltu*, *Homo sapiens sapiens* (*erken*), *Homo sapiens sapiens* (*modern*) şeklinde üç alt tür olduğu da fosil incelemeleri sonucunda bazı bilim insanlarınca ileri sürülmüştür. *Sapiens* 200 bin yıl önce Afrika’da evrimleştikten sonra diğer kıtalara gruplar hâlinde göç etmiştir. 60 bin yıl kadar önce yola çıkan bir grup Avrasya bölgesine ulaşmış, Asya ve Avrupa’nın farklı bölgelerine yayılmaya başlamıştır. Farklı gruplar farklı bölgelere ulaşmış ve günümüzdeki insan topluluklarını oluşturmuştur. Afrika’dan *Sapiens* göçleri belirli aralıklarla devam etmiştir. *Sapiens* grupları 20 bin yıl önce de Batı Avrupa’da Atlas Okyanusu kıyılarına ulaşacak kadar ilerlemiştir.

Yukarıdaki türler dışında literatürde karşımıza çıkan farklı *Homo* türleri de vardır. Örneğin 2019 yılı içinde Filipinlerde keşfedilen *Homo luzonensis* en yeni keşif olarak dikkat çekmektedir. Bunlarla ilgili tartışmalar devam etmektedir. Bazılarının ayrı bir tür olmadığı yönünde görüşler vardır. Şimdi bu “türlerle” ilgili bulgular konusunda da kısa bilgiler vereyim.

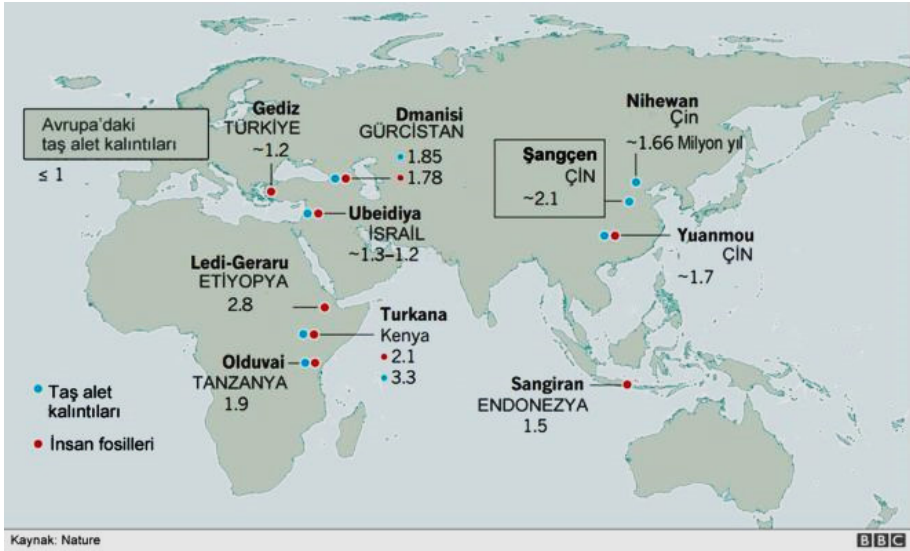
***Homo gautengensis*:** İlk fosili 2010 yılında Güney Afrika’da Darren Curnoe tarafından bulunmuştur (Curneo 2010). 1.9 milyon ila 600 000 yıl önce yaşadığı bilinmektedir. 5 farklı bireyden elde edilen bulgular *Guatengensis*’in *Homo* türleri arasında en eskisi olduğunu göstermektedir. Bu türü, *Australopithecus*lar (Özellikle *Sediba*) ile *Homo* türleri arasında bir köprü gibi değerlendiren araştırmacılar vardır. *Guatengensis* 90 cm uzunluğunda, 50 kg ağırlığındadır. Fosil kemiklerinin yanında yanmış hayvan kalıntılarının bulunması nedeniyle ateşi kontrol altına almış olan ilk tür olduğu yönünde tahminler de yapılmaktadır.

***Homo ergaster*:** İlk fosili John Robinson tarafından 1949 yılında Afrika’da bulunmuştur. *Homo erectus*’un bir türü olduğu görüşünde olanlar olduğu gibi, ondan

farklı bir tür olduğunu düşünenler de vardır. Habilis ile 200-300 bin yıl kadar aynı zaman diliminde yaşadıkları tahmin edilmektedir. 1.8 ila 1.3 milyon yıl önce Afrika’da yaşamıştır. 1984 yılında Turkana Gölü çevresinde bulunan eksiksiz bir Ergaster iskeletine “Turkana Çocuğu” takma adı da verilmiştir. Bu türün Homo sapiens’e uzanan çizgide yer aldığı ve Heidelbergensis, Neandertal, Denisova ve Sapiens türlerinin atası olduğu görüşü yaygındır. Çok daha kompleks aletler yapmışlardır. “Çalışan adam” (Homo ergaster) adını almaları da alet yapımındaki becerilerinden kaynaklanmaktadır. Alet teknolojisi bakımından akranlarına göre ileride oldukları kabul edilir. Ayrıca günümüz insanının çıkarabildiği sesleri çıkarmak için gerekli biyolojik alt yapıya sahip oldukları bilinmektedir ancak konuşup konuşmadıkları üzerinde tartışmalar devam etmektedir. Soyut düşünce için de beyinlerinin yapısı uygundur.

Homo georgicus: 1990’lı yıllarda David Lordkipanidze tarafından Gürcistan’ın Dmanisi bölgesinde fosilleri bulunmaya başlanan bir türdür. 1.8 milyon yıl önce yaşadığı bilinmektedir. Afrika dışındaki en eski alet ve insan fosillerinden biri bu türe aittir.

Taş Alet Kalıntılarının ve İnsan Fosillerinin Bulunduğu Yerler ve Yaşları

<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-44806930>

2001 yılında bulunan tam iskelet ile bilim dünyasında büyük bir heyecan yaşanmıştır. Ergaster ve Erectus arasında geçiş özellikleri taşıdığı düşünüldüğünden bu kalıntılara farklı bir isim verilmiştir. Ancak artık bilim insanları bu türü Homo erectus içinde değerlendirmektedir. 600 cc hacmindeki kafatası diğer insan türlerine göre çok küçüktür. Erectus’un ilk aşamalarını temsil ettiği düşünüldüğü için *Homo erectus georgicus* adı da verilmektedir.

Homo cepranensis: İlk fosili İtalya’da yol yapımı sırasında Ceprano yakınlarında 1994 yılında bulunmuştur. Buldozer tarafından zarar gören kafataslarını İtalyan

arkeolog Italo Biddittu tanımlamış ve Mallegni vd. (2003) tarafından da bu fosillerin farklı bir insan türü olduğu ileri sürülmüş ve bu türe de *Homo capranensis* adı verilmiştir. “Ceprano Adamı” olarak da bilinir. 500 bin ila 350 bin yıl önce yaşadıkları bilinmektedir. Erectus ile modern insanlar arasında geçiş özellikleri sergiledikleri düşünülüyor, ancak araştırmalar bu konuyu kesinleştirmiş değil.

Homo antecessor: İlk fosilleri 1994-95 yılları arasında İspanya’da (Atapuerca) bulunmuş ve Bermudez de Castro vd. (1997) tarafından ayrı bir tür olarak bilim dünyasında duyurulmuştur. Daha sonra İngiltere (Norfolk, Suffolk) ve Fransa’da (Lézignan-la-Cèbe) da bu türe ait fosiller bulunmuştur. 1.2 milyon ila 800 bin yıl önce yaşadıkları bilinmektedir. Ergaster ile Heidelbergensis arasında bir tür olduğu tahmin edilmektedir. Modern insana yakın ölçüleri vardır. 1.6-1.8 metre boyunda, 90 kg ağırlığındadır. Beyin hacmi 1150 cc ile günümüz insanlarınkine çok yakındır. Bazı bilim insanları bu türü Heidelbergensis’in alt türü olarak kabul eder.

Homo rhodesiensis: İlk fosili Tom Zwiglaar tarafından 1921’de Zambiya’da bulunmuştur. 125 bin ila 400 bin yıl önce yaşadığı bilinmektedir. “Afrikalı Neandertal” olarak da bilinir. Sapiens ile Neandertal arasında bir tür gibi görünmektedir ve Heidelbergensis içinde değerlendirenler de vardır.

Homo naledi: İlk fosili 2013 yılında Lee Berger ve ekibi tarafından Güney Afrika’da bir mağarada bulunmuştur (Bulunış öyküsü için aşağıdaki belgesel izlenebilir.¹⁴). 200-300 bin yıl önce yaşadığı bilinmektedir. Naledi yerel dilde “Yıldız” anlamına gelmektedir. 150 cm ortalama boy uzunluğuna sahip bir türdür. 50 kg ağırlık ortalamasına sahiptir. Ölülerini gömen bir türdür. Bunu yapan ilk türlerden olduğu kabul edilir. Bazı özellikleriyle Australopithecuslara, bazılarıyla da erken Homo türlerine benzer. Bu konuda tartışmalar sürmektedir.

Homo helmei: İlk kez 1932’de Güney Afrika’da (Florisbad) bulunan bir kafatasından yola çıkarak bu türün varlığı ileri sürülmüştür. 259 bin yaşındaki bu kafatası erken Homo sapiens özellikleri göstermektedir. Ancak bunu Heidelbergensis olarak kabul eden araştırmacılar da vardır.

Homo steinheimensis: İlk fosili 1933 yılında Almanya’da Steinheim bölgesinde bulunmuştur. “Steinheim kafatası” olarak da bilinir. 250 ilâ 350 bin yıl önceye ait olduğu tahmin edilmektedir. Heidelbergensis içinde değerlendirenler olduğu gibi, ayrı bir tür olarak değerlendirenler de vardır (bk. Stringer 2016).

Denisovalılar: “Denisova İnsanı” olarak da adlandırılır. 2008’de Altay Dağlarındaki Denisova Mağarasında Rus bilimler akademisi üyesi Michael Shunkov tarafından bulunan küçük bir parmak kemiğinden tespiti yapılan bir türdür. Genetik biliminin geldiği yeri göstermesi bakımından bu türün tespiti ve sonrasındaki gelişmeler baş döndürücüdür. 40 bin yıl önce yaşayan bir kadına ait olduğu anlaşılan bu küçük parmak kemiğinden Denisovalıların farklı bir tür olduğu tespit edilmiştir. Daha sonra bulunan fosillerin yaşları 30 bin ila 100 bin yıl arasında değişmektedir. Bu türü DNA üzerinden belirleyen, gen araştırmalarının efsanevî ismi Svante Pääbo, türe önce *Homo altaiensis* adını verdiklerini ancak daha sonra bulundukları mağara

14 National Geographic’in Homo Naledi’nin keşfi için hazırladığı belgesel için bk. <https://www.youtube.com/watch?v=mK0cF5IB1hA&feature=youtu.be>

nedeniyle Denisova'yı isim olarak vermeyi uygun bulduklarını anlatır ve şu sonuca ulaştıklarını belirtir: "Nükleer genom açısından, Denisovalılar ve Neandertallerin birbirlerine daha yakın olduğunu ve modern insanların da onların yakın akrabaları olduğu gerçeğini bugün biliyoruz" (Pääbo 2014).¹⁵ Denisovalılar ve Neandertallerin yaklaşık 381 bin yıl önce¹⁶ birbirlerinden ayrıldığı (Prüfer vd. 2014), ortak atalarından çıkan bir kolun Denisovalılara evrimleştiği, diğerinin de Neandertalleri oluşturduğu mitokondriyal DNA analizleri sonucunda bulunmuştur. 2018 yılında çok şaşırtıcı bir bulguya daha ulaşıldı. 90 bin yıl önce yaşamış olan bir kız çocuğunun kemiği üzerinde V. Slon ve S. Pääbo'nun ekibince yapılan gen incelemeleri çocuğun annesinin Neandertal, babasının ise Denisovalı olduğunu ortaya koydu (Slon vd. 2018). Bu, iki türün melezleştiğini göstermesi bakımından çok önemli bir keşiftir.¹⁷ Denisovalılarla ilgili son şaşırtıcı bilgi ise 2019 içinde geldi. Bu türün Denisova bölgesiyle sınırlı kalmadığını, Çin'e kadar ulaştığını bir grup bilim insanı Tibet platosundaki bir fosil üzerindeki incelemeler sonucunda ortaya çıkardı¹⁸ (Chen vd. 2019).

Homo luzonensis: Filipinlerde Luzon adasında bir mağarada keşfedilen bu tür, o bölgede yaşayan *Homo floresiensis*'e benzemektedir. Bölgedeki irili ufaklı adalar bu türlerin izole yaşayıp "küçük kalması"nın nedeni olarak gösterilmektedir. 2019 yılı içinde bilim dünyasına Paris Ulusal Doğa Tarihi Müzesi araştırmacısı Florent Détroit'in önderliğinde çalışan bir ekipçe tanıtılmıştır (Détroit vd. 2019). Bulunan kemikler yaklaşık 60 bin yıl öncesine aittir.

İnsan türlerini bu şekilde ana hatlarıyla sunmuş oldum. Bunlar bize şunu söylüyor: Sapiens bugünkü yalnızlığına yeni ulaşmıştır. Son bulgular Sapiens'in son 300 bin yıl içinde en az beş farklı türle (*Neandertal*, *Erectus*, *Denisovalı*, *Naledi*, *Floresiensis*. Son keşif, *Luzonensis* de altıncı olarak eklenebilir.) eş zamanlı olarak dünyayı paylaştığını gösteriyor. Sonraki bölümde Sapiens'in en yakın akrabasına yani Neandertallere odaklanacağız.

3. Neandertallerle ilgili genel bulgular

Neandertallerin dilleriyle ilgili tartışmalara geçmeden önce bu türü anahatlarıyla tanımamıza yarayacak bilgiler vermemin yararlı olacağını düşünüyorum. Keşfedilmeleri, coğrafyaları, biyolojik ve genetik bilgileri, materyal kültürleri vb. bilgiler bu türü kafamızda şekillendirme konusunda yardımcı olacaktır (Bu bölümdeki bilgilerin tartışmaları da barındıran ayrıntıları için bk. Finlayson 2004, Steffoff 2009,

15 S. Pääbo'nun *Neanderthal Man: In Search of Lost Genomes* "Neandertal Adamı: Kayıp Genomların İzinde" adlı kitabı sadece Neandertalleri merak edenler için değil, gen incelemelerinin geldiği seviyeyi görmek isteyen herkes için ilginç veriler içerir. Anılarla harmanlayarak akıcı bir üslupla genetiğin bulgularını anlatan S. Pääbo bize "bilimin nasıl çalıştığı" konusunda da güzel bir örnek sunar.

S. Pääbo'nun TED konuşmasının Türkçe alt yazılı videosunun bulunduğu linki de ekliyorum. Neandertaller, Denisovalılar ve modern insanlar arasındaki ilişkileri konu alan bu konuşma güzel bir özet niteliğinde:

https://www.ted.com/talks/svante_paaebo_dna_clues_to_our_inner_neanderthal/transcript?language=tr;

16 Bu tarihi 744 bin öncesine olarak belirleyenler de vardır. Makale sonunda bu tarihlendirmelerle ilgili farklı çizim örneklerine yer verdim. Oraya bakılabilir. Ayrıca 380 bin yıl ile 800 bin yıl arasında değişen bu tarihlendirmelerle ilgili tartışmalar için bk. Rogers - Bohlender - Huff (2017), Roger - Harris - Achenbach (2019).

17 Max Planck Enstitüsünün sayfasından bununla ilgili görsellere ulaşabilirsiniz: <https://www.eva.mpg.de/press/news/2018-08-22-10795-ancient-encounters.html>

18 <https://www.nature.com/articles/d41586-019-01395-0>

https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-48129729?ocid=socialflow_twitter

Wynn-Coolidge 2011, Churchill 2014, Pääbo 2014, Harvati 2015, Papagianni-Morse 2017, Reich 2018).

a. Neandertaller nasıl keşfedildi?

19. yüzyıl aynı zamanda endüstrileşmenin getirdiği bir “hammadde” arayışı çağıdır. Maden arayışlarına hız verilen bu dönemde “yerin altı” hiç kazılmadığı kadar kazılmaya başlanmıştır. İşte bu maden kazılarının birinde, Düsseldorf (O dönem Prusya, bugün Almanya) yakınlarındaki Neander Vadisinde bulunan Feldhofer Mağarasında birtakım kemikler bulunmuştur. 1856 yılında yapılan bu keşfi 1863’teki Britanya Bilimi İlerletme Birliği toplantısına katılan William King yeni bir tür olarak sunmuştur. Türün adını da *Homo neanderthalensis* şeklinde belirlemiştir. Kemiklerin bulunduğu vadinin ismi bu yeni türe verilmiştir. Aslında vadinin adı da eski bir mezmur yazarı olan Joan Neumann’dan gelmektedir. “Yeni adam” anlamına gelen Neumann soyadı, Yunancaya *neander* olarak çevrilmiş, buna “vadi” anlamına gelen *thal* sözcüğü de eklenmiş ve bu şekilde vadinin adı *Neanderthal* olmuştur. “Yeni adam vadisi” anlamındaki Neanderthal sözcüğü ironik bir şekilde bu yeni bulunan “eski bir adama” verilmiş oldu (Papagianni-Morse 2017: 20-22). Elbette buradaki “eskilik-yenilik” de görecelidir. Yukarıda sıraladığım türler içinde Neandertaller gerçekten de “yeni” sayılır.

William King’in bu sunumundan sonra araştırmalar derinleştirildi. Daha önce 1829’da Belçika’da, 1848’de Cebelitarık’ta bulunan ancak farklı türler olarak tanımlanmayan fosillerin de Neandertallere ait olduğu anlaşıldı. Pek çok yerde kazılar yapıldı ve özellikle Avrupa’da bu türe birçok fosil bulundu.

b. Taksonomideki yerleri nedir?

Başlarda Neandertallerin *Sapiens* içinde bir tür olduğu düşünülüyordu. Bu nedenle de taksonomideki isimleri *Homo sapiens neanderthalensis* şeklindeydi. *Homo sapiens* ise *Homo sapiens sapiens* olarak adlandırılıyordu. Ancak bugün bu adlandırmalar yaygınlığını yitirmiştir. Neandertallerin farklı bir tür olduğu kabulü yaygınlaşmıştır. *Homo neanderthalensis* adı kullanılmaktadır.

c. Coğrafya olarak nerelerde yaşamışlardır? Elimizdeki Neandertal fosilleri nerede bulunmuştur?

Neandertaller Avrupalı bir tür olarak bilinir. Avrupa’da arkaik insan türlerine ait en eski fosil İspanya’da (Atapuerca) bulunmuştur ve 1.2 milyon yaşındadır (Carbonell vd. 2008). Afrika’dan göç eden bir *Homo antecessor* bireyine ait olduğu düşünülmektedir. Neandertal olarak tanımlanan türün Avrasya bölgesindeki varlığı daha yenidir. 40’a yakın yerde Neandertal kalıntısı bulunmuştur.¹⁹ Aşağıdaki haritalar bu bölgeleri sunmaktadır.

19 Neandertal fosillerinin hangi şehirlerde, kimler tarafından bulunduğu bilgisi ve diğer ayrıntılar (Beyin kapasitesi, ilgili yayın vb.) için bk. https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Neanderthal_fossils

Figure 9.18 Geographical range of the sites with Neanderthal specimens.

(Cela-Conde - Ayala: 2007: 274)

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/f/f6/Carte_Neandertaliens_classiques_hu.svg/1280px-Carte_Neandertaliens_classiques_hu.svg.png

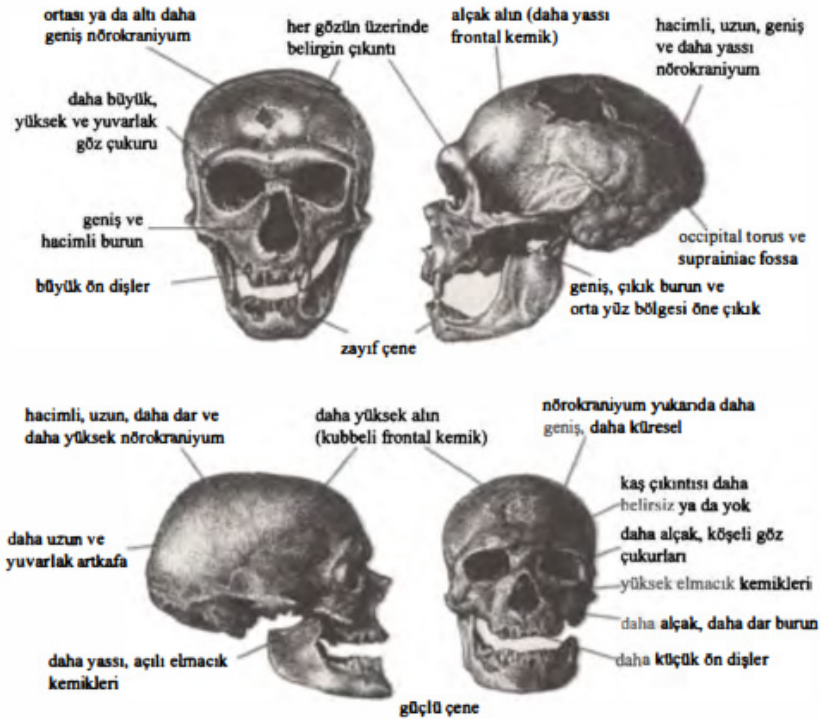
Cela-Conde - Ayala'ya (2007) ait haritada Neandertal bölgesinin siyah bir çizgiyle sınırlandırıldığı görüyoruz. Bu sınırlar Neandertallerin Cebelitarik'tan Orta Avrupa'ya oradan İsrail'e, hatta Sibiry'a (Altay Dağları) kadar ulaştıklarını göstermektedir. Fosillerin Orta ve Batı Avrupa'da yoğunlaştığını söyleyebiliriz.

Neandertaller -Sapiens dışında- fosillerine en çok ulaştığımız türdür. Wood (2005: 98) bunu ölülerini gömme adetine bağlar. Neandertaller ölülerini düzenli olarak gömdüğünü bildiğimiz ilk türdür. Daha önceki türlerde de buna dair bulgular olsa da Neandertallerde bu âdetin olduğu tartışmasızdır. Bu nedenle de bir bölgede birden fazla Neandertal fosiline ulaşmak mümkün olmuştur.

d. Morfolojik farklılıkları nelerdi?

Genetik bu kadar ilerlemeden önce bilim insanlarının ilk değerlendirdikleri olgu, morfolojik görünümdü. Kafatasının durumu, dişler, beyin hacmi vb. özellikler bakımından bir Neandertali tanımamıza yardım eden “ölçüler” nelerdi, şimdi bunu görelim.

Neandertal kafatasının ayırıcı birkaç özelliği nedir dendiğinde ilk söylenecekler şunlardır: Yüzlerinin öne doğru çıkık olması, çok büyük ve geniş bir burna sahip olmaları, gözlerinin üzerinde çok belirgin, çıkık bir kaş kemerinin olması. Aşağıda bir Sapiens (alttaki) ve Neandertal (üstteki) kafatasının karşılaştırması yer almaktadır:

La Chapelle-aux-Saints'te bulunan bir Neandertal kafatası (üst) ile Cro-Magnon'da bulunan anatomik olarak modern bir insan kafatasının (altı) karşılaştırılması. İki alan da Fransa'dadır ve önemli özellikleri etiketlenmiştir.

Papagianni-Morse (2017)

Beyin hacmi olarak Neandertaller tüm insan türleri içinde en büyük oranlara sahip türdür. Modern insanlardan bile büyük bir beyin hacmine sahiptirler. Aşağıda bulundukları mağaranın adıyla anılan fosillerin erkek ve dişi olarak ayrı ayrı ölçülmüş hacimlerini görmek mümkün. Erkeklerde 1689 cm³'e kadar ulaşan büyüklükler görülmektedir. Modern insanların erkelerde ortalaması 1437 cm³, dişilerde 1272 cm³'tür (Churcill 2014: 82).

TABLE 4.5 ■ Endocranial volume (ECV) in Neandertals

Specimen	ECV (cm ³)	Reference
Males		
Amud I	1740–1750	Suzuki and Takai 1970; Kappelman 1996
La Chapelle I	1625	Kappelman 1996
La Ferrassie I	1641–1689	Caspari and Radovčić 2006; Kappelman 1996
Guattari	1350	Recheis et al. 1999
Krapina 5	1535	Caspari and Radovčić 2006
Le Moustier I	1590–1650	Ponce de León and Zollikofer 1999
Neandertal I	1452–1525	Beals et al. 1984; Hawks and Wolpoff 2001b
Saccopastore 2	1280–1300	Holloway 1985; Manzi et al. 2001
Shanidar I	1600	Beals et al. 1984
Spy 2	1553	Holloway 1981
Male mean^a	1547 ± 140 (10)	
Females		
Ehringsdorf H	1450	Beals et al. 1984
Gibraltar I	1200–1270	Kappelman 1996; Caspari and Radovčić 2006
Krapina 3	1200	Smith 1976
La Quina H5	1345	Beals et al. 1984
Saccopastore I	1174	Bruner and Manzi 2006
Spy I	1305	Holloway 1981
Tabun C I	1271	McCown and Keith 1939
Female mean^a	1283 ± 94 (7)	
Sex indeterminate		
Biache	1200	Hawks and Wolpoff 2001b
La Chaise (Suard)	1065	Hawks and Wolpoff 2001b
Gánovce	1320	Beals et al. 1984
Reilingen	1430	Hawks and Wolpoff 2001b
Teshik-Tash ^b	1565	Beals et al. 1984
Pooled sex mean^a	1411 ± 186 (22)	

^a For specimens in which a range of ECV values are given, midpoint of range was used.

^b Juvenile.

(Churcill 2014: 83).

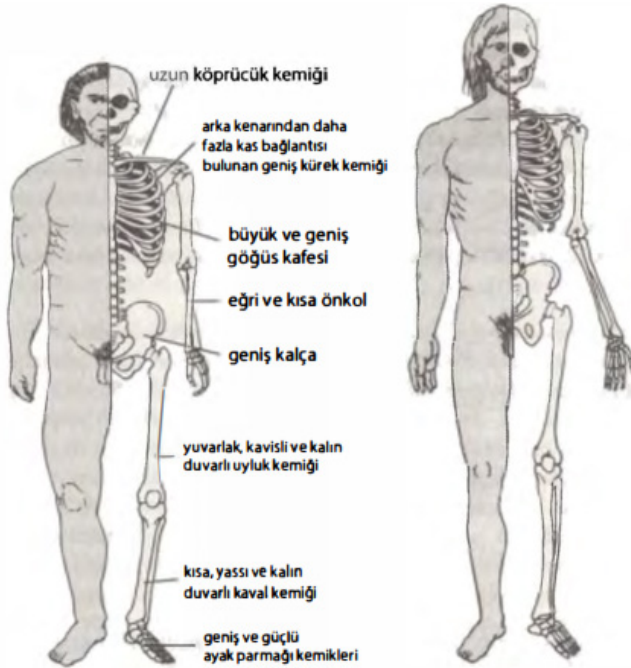
Neandertal beyin büyüklüğü genellikle vücut büyüklüğü ile ilişkilendirilir. Neandertaller iri ve tıknaz bir vücuda sahiplerdi. Bu vücut şekli de ısıyı daha iyi tutmayı, soğuk iklimlerde yaşayan Neandertallerin soğuğa adapte olmasını sağlayan evrimsel bir sonuçtu. Beyinleri de bu iri ve tıknaz vücuda paralel olarak irileşti. Avrupa 600 000 yıl önce başlayan bir buz dönemi geçirmiştir. Bu şartlarda hayatta kalmayı Neandertaller başardı. Bu soğuk dönem yaklaşık 40 000 yıl sürmüştür. Neandertallerin

soğuğa uyumu doğal olarak vücutlarından beslenmelerine pek çok yerde kendini göstermiştir. Vücutları irileştikçe, beyinleri de irileşmiştir.

Kaş çıkıntısı, Neandertallerin ayırıcı özelliklerinden biridir. Modern insanların alımları çıkıntılı değildir. Ancak evrim süreci boyunca karşımıza çıkan farklı türlerde burada bir çeşitlilik söz konusudur. Örneğin Erectus'ta bitişik tek bir kaş kemeri vardır. Neandertallerde ise öne doğru çok belirgin bir çıkıntısı olan ve her iki gözün üstünde yer alan kaş kemerleri vardır. Sapiens'in kaş çıkıntısı ise neredeyse yoktur.

Neandertaller modern insanlara göre daha büyük burunlara sahiptir. Bunun nedeni olarak da -alternatif görüşler olmakla birlikte- büyük burunların buzul çağında daha iyi nefes almayı kolaylaştırması gösterilmektedir (Örn. Stefoff 2009: 69; Harvati 2015, 2250-2251). Yüzleri öne çıkıktır ve burun, yüz bölgesinde Sapiens'e göre çok daha belirgindir.

Kafatası çatısı, Neandertal'de şişkin ve yassıdır. Sapiens'in ise daha dar ve uzun bir kafatası çatısı vardır. Oksipital bölge de denilen artkafa bölgesi de Neandertal'de şişkindir. Sapiens'te daha düzdür. Kesici dişler, Sapiens'te küçükken Neandertal'de büyüktür.

Bir Neandertal ile bir modern insanın anatomi ve vücut şeklinin kıyaslanması.

Papagianni-Morse (2017)

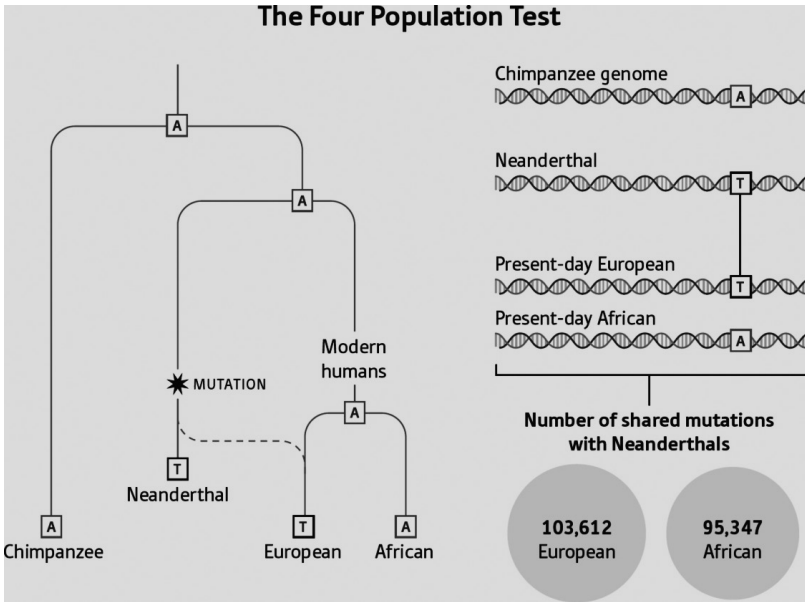
Neandertal'in göğsü Sapiens'e göre geniştir. Kalça kemiği de daha geniştir. Uzun kemikleri Sapiens'te uzun ve düzdür ancak Neandertal'de kısa ve kavislidir. Eklemleri de daha büyüktür. El başparmağı Neandertal'de daha uzundur.

Kemik ve diş gelişimi de Neandertallerde daha hızlıdır. Dişler üzerinde yapılan incelemeler sonucunda 12 yaşındaki bir Neandertal çocuğunun kemik gelişimi bakımından 16 yaşındaki bir Sapiens'e denk geldiği tespit edilmiştir. Çabuk olgunlaştıkları bilinmektedir.

Neandertal erkeklerinin ortalama boyları 164, kadınlarının ise 155 cm'dir. Ağırılıkta ise erkekler 65 kg, kadınlar 54 kg ortalamaya sahiptir. Aşağıda Neandertal ve Sapiens vücut karşılaştırması yer almaktadır.

e. Genetik incelemeleri bize ne söylüyor? Sapiense ve diğer türlere yakınlığı ne düzeyde? Melezleşme söz konusu mudur ve nerede olmuştur?

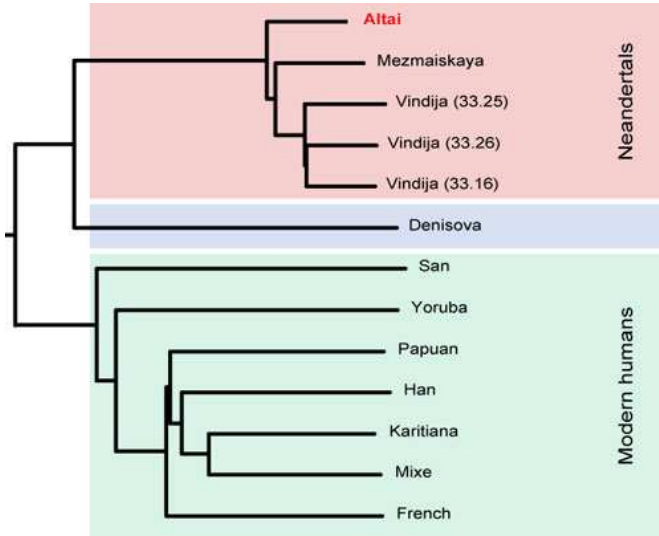
Neandertal genomu Max Planck Enstitüsü araştırmacılarınca tamamen 2010 yılında sıralandı. Buna göre Sapiens ile Neandertallerin genleri %99,9 ortaklık sergiliyor. Yaklaşık %1'lik bir gen aktarımının Sapiens'ten Neandertallere doğru gerçekleştiği de ortaya çıktı. Bu, Sapiens ve Neandertallerin melezleşebildiği sonucunu ortaya koydu ki böylece uzun süredir devam eden bir tartışma son buldu. Bugün artık iki türün melezleştiğini biliyoruz. Özellikle de Avrupalı Sapienslerin genlerinde Neandertal izleri bulunmaktadır:

(Reich 2018)

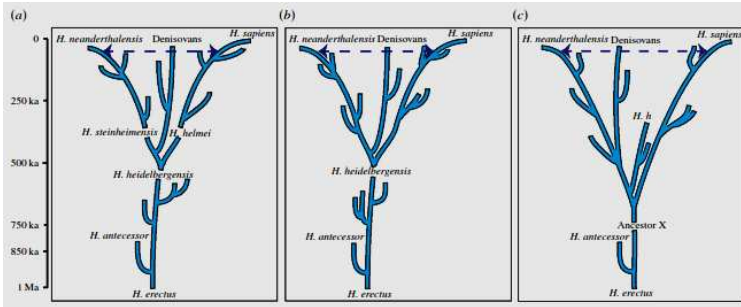
Son yayınlardan biri olan Reich (2018), bugün Afrikada yaşayan insanların Neandertallerle 95,347 ortak mutasyona sahip olduğunu oysa Avrupalıların 103,612 ortak mutasyona sahip olduğunu gösterir. Bu sonuçlar, Neandertallerin tamamen yok olmadan önce Afrika'dan Avrupa'ya ilk yola çıkan Sapiens kabileleriyle melezleştiğini; Afrika'da kalan diğer Sapienslerle böyle bir melezleşme olmadığı için onların genlerinde Neandertallerden daha az iz olduğunu ortaya koyuyor.

Sapiens, Neandertal ve Denisovalı karşılaştırmasında ise son iki türün birbirine daha yakın olduğu belirlenmiştir. Max Planck Enstitüsü araştırmacıları bu yakınlığı aşağıdaki çizimle gösterirler:

Max Planck Enstitüsü Genom Projeleri²⁰

Tabii burada aralarındaki çeşitlenme konusunda da tartışmalar devam etmektedir. Yukarıda sözünü ettiğim *Helmei*, *Streinhelmsensis*, *Idaltu* gibi türlerin bu çeşitlenmedeki yerleri de araştırmacılarca farklı değerlendirilebilmektedir. Aşağıda üç farklı görüşü içeren çizim yer almaktadır.

(Stringer 2016)

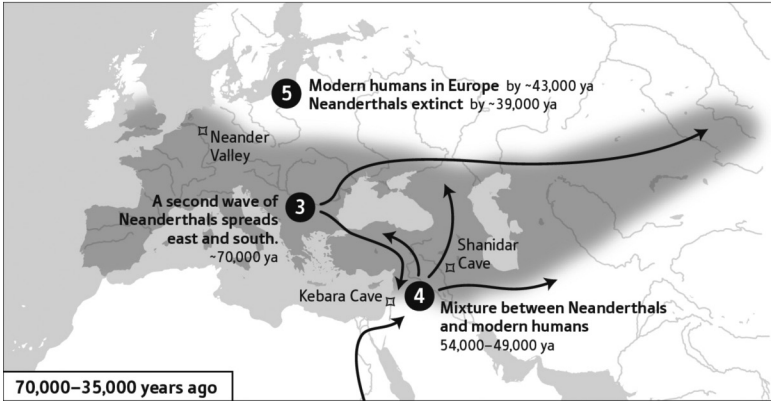
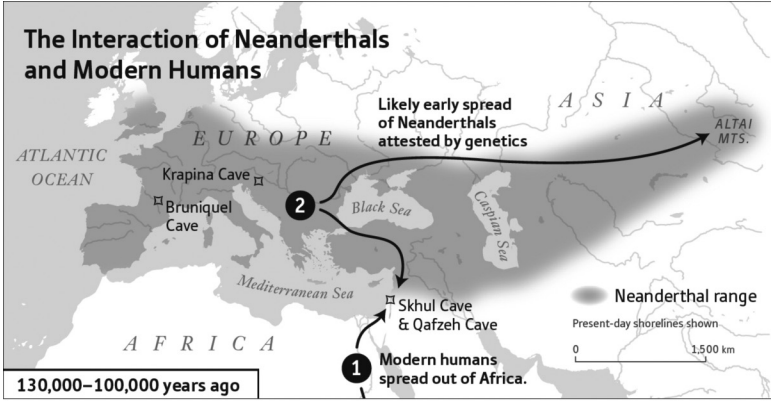
Görüldüğü üzere dallanma tarihleri ve türleri ağaç çizimlerinde farklı gösterilmektedir. Ancak kesin olan şey, bu üç tür arasında ortak bir atadan gelmekten kaynaklanan bir akrabalık olduğudur. Neandertal ve Denisovalılar birbirine daha

20 <https://www.eva.mpg.de/genetics/genome-projects/neandertal/index.html>.

Yukarıda değindiğim Pääbo (2014), tüm bu süreci anlatan bir yayındır.

yakındır. Bu türler arasında melezleşmeler de olmuştur. Bu makaleyi yazdığım dönemde yeni bir gelişme yaşandı. Max Planck Enstitüsü genetikçileri S. Pääbo ve V. Slon liderliğindeki bir ekip tarafından 90 000 yıl önce ölen bir kız çocuğunun kemiği üzerinde yapılan incelemede bu bireyin annesinin Neandertal, babasının ise Denisovalı olduğu belirlendi (Slon vd. 2018)²¹ (Makale sonunda yer verdiğim Reich 2018’in melezleşmelerle ilgili tablosuna ayrıca bakılabilir.).

Melezleşmenin ne zaman ve hangi bölgede olduğu ile ilgili değerlendirmeleri de aşağıdaki haritalar üzerinden ele alalım.

(Reich 2018)

Neandertaller ile Sapienslerin yaklaşık 50 bin yıl önce Ortadoğu bölgesinde karşılaştığı ve melezleşmenin bu şekilde gerçekleştiği görüşü yaygındır. 1 ve 2 nolu adımlarda 130 ila 100 bin yıl önceki durum açıklanıyor. Buna göre modern insanlar Avrasya bölgesine doğru yönelirken Neandertaller ise bir koldan Altay Dağlarına diğer koldan da Ortadoğu bölgesine doğru göç ediyorlar. 3, 4 ve 5 nolu adımlar ise 70 ila 35

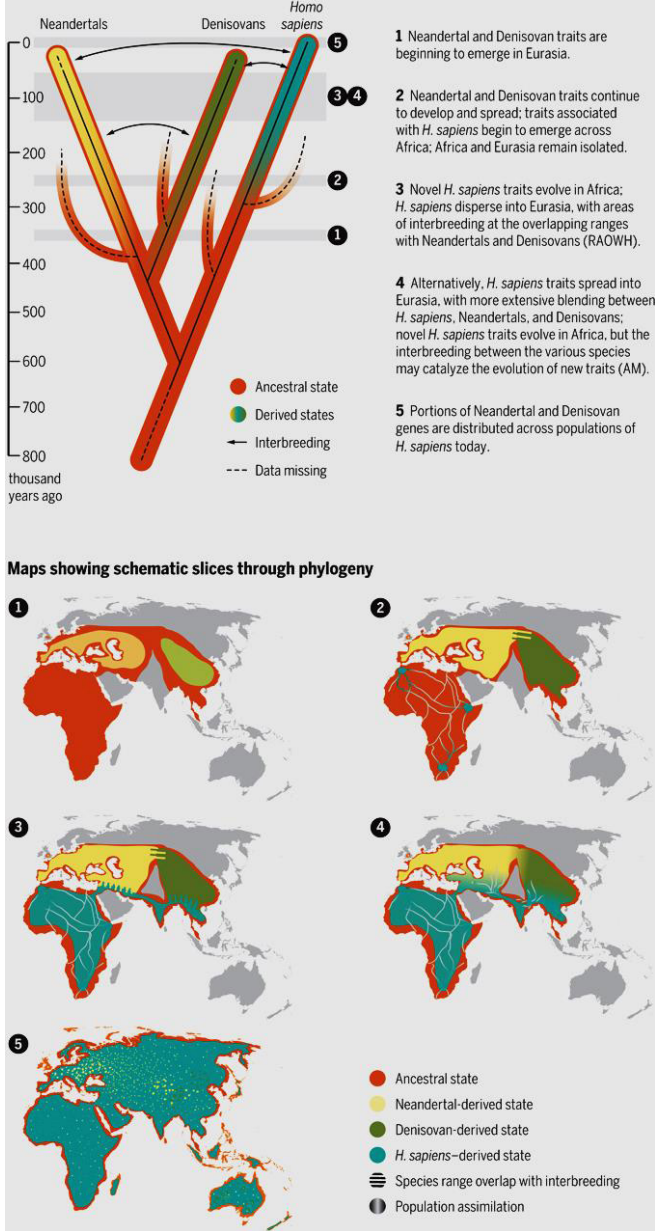
21 “Denny” adı verilen bu melez kız için şu sayfalardan bilgi alınabilir:

<https://www.nature.com/articles/d41586-018-06004-0>

<https://evrimagaci.org/anne-tarafi-neandertal-baba-tarafi-denisovan-antik-insan-melezi-bulundu-7370>

bin yıl öncesini gösteriyor. Buna göre iki grup Ortadoğu’da karşılaşmış ve melezleşme 54 ila 49 bin yıl önce gerçekleşmiştir (4 nolu adım).

2018 tarihli bir başka yeni çalışmada da melezlenme ve yayılım haritası aşağıdaki gibi gösterilir:

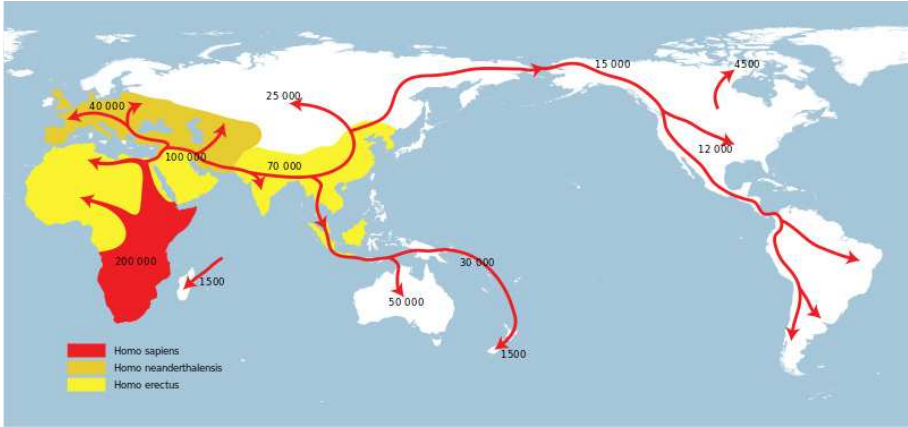
Galway-Witham-Stringer (2018)

İki harita da Neandertal ve Sapiens karşılaşmasını Ortadoğu’da çizmekte ve melezleşmeyi yaklaşık 50 000 yıl önceye yerleştirmektedir.

f. Neandertallerin göçleri hakkında neler biliyoruz? Nereden geldiler, nerelere gittiler ve tarihi en yeni kayıtları hangi bölgedeydi?

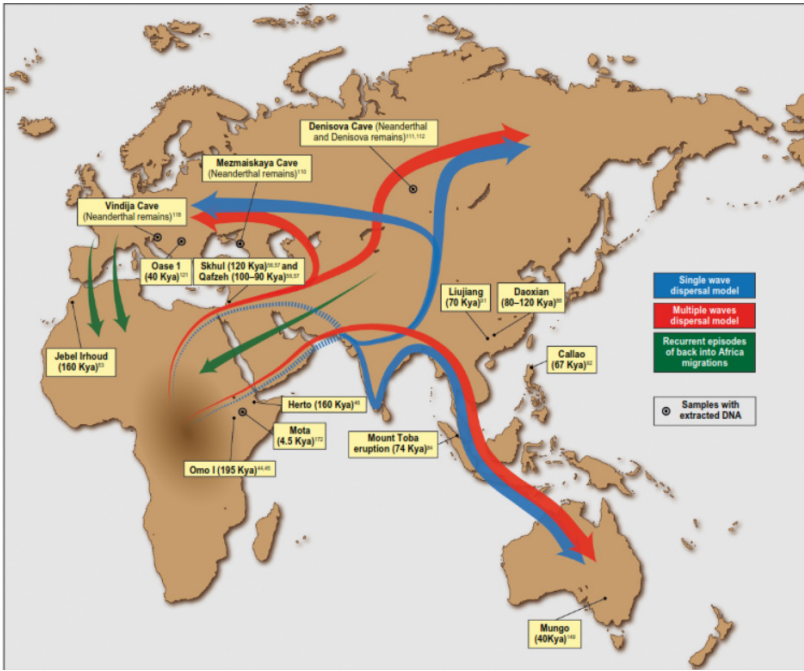
Bugünkü insanların kökeni konusunda Finlayson (2004: 71-72) iki göç teorisi etrafında bilim insanlarının toplandığını ifade eder: Birinci teoriye göre arkaik insan türleri Afrika’dan yaklaşık 1.9 milyon yıl önce çıktılar ve dünyanın farklı bölgelerine gittiler, oralarda bölgesel olarak yaşamaya devam ettiler ve melezleşerek bugüne geldiler. İkinci teoriye göre ise modern insanlar 130 ila 200 bin yıl öncesine kadar Afrika’da evrimleştiler ve 100 bin yıl önce de Afrika’dan çıkarak diğer tüm insan topluluklarının yerini aldılar. Bu teoriye göre melezleşme söz konusu olmaz ve günümüz insanların bu eski, arkaik insan türlerinden hiçbir genetik iz kalmamalıdır.

Bugün melezleşmenin olduğunu biliyoruz. Finlayson’un 2004²² yılında yaptığı bu ikili bölümlenme 2010’lu yıllarda hükmünü yitirdi. Sapiens dışındaki türlerin (Neandertal, Floresiensis vb.) günümüz insan topluluklarında “genetik izleri” olduğunu bilim ortaya çıkardı.

<https://www.ancient.eu/image/6605/map-of-homo-sapiens-migration/>

22 Finlayson kitabında bu ikili ana çerçeve dışında diğer alternatif görüşleri de değerlendirir. Genetik kanıtlar ortaya çıkmadan önceki görüşleri bugünkü verilerle karşılaştırmak ve bilimin nasıl büyük bir hızla geliştiğini görmek için bu eser okunabilir.

Lopez vd. (2015) tarafından çizilen bu haritada Afrika'dan yayılış ile ilgili üç teori sunulmaktadır. Mavi renkli ok, tek dalgalı göçü, kırmızı renkli ok ise farklı grupların yayılımını göstermektedir. Yeşil ok ise Afrika'ya dönüşü savunan araştırmacıların düşüncelerini yansıtmaktadır.

Lopez vd. (2015)'in bu çiziminin de gösterdiği üzere farklı görüşler olsa da²³ bugün yaygın olan açıklamayı şu şekilde özetleyebilirim: 500 bin (700 bine çıkaranlar da vardır.) yıl önce bu üç türün atası olan *Homo heidelbergensis* Afrika'da yaşıyordu. Heidelbergensis'in bir kolu 400 bin yıl önce Avrupa'ya gelerek burada Neandertallere evrimleşti. Yine bu koldan gelen ve biraz daha doğuya göç eden başka bir gruptan da Denisovalılar ortaya çıktı. Heidelbergensis'in Afrika'da kalan kolu ise 200 bin yıl kadar önce modern insana yani Sapiens'e evrildi. Afrika'da yaşamaya devam eden Sapiens 100 bin yıl önce farklı kıtalara doğru göç etmeye başladı. Farklı dönemlerde kabileler hâlinde yapılan bu göçler melezleşmeyi doğurdu. Avrupa'daki buzul dönemde

23 Fas'ta yeni bulunan bir fosil Sapiens'i 300 bin yıl öncesine tarihlendirdi ve Afrika geneline yayılma görüşlerine dayanak teşkil etti. Bugünkü tüm insanların Afrika dışına çıkan tek bir Sapiens grubundan meydana geldiği görüşünü savunular olduğu gibi, farklı bölgelerdeki farklı insan türlerinin farklı zaman ve bölgelerden Afrika dışına göç etmesi ve diğer insan türleriyle melezleşmesi sonucunda bugünkü insanlığın "doğduğu" görüşünde olanlar da vardır (Tartışmalar için bk. Lopez vd. 2015). Ancak son araştırmalar tek bir grubun göçünün değil, farklı grupların göçünün söz konusu olduğunu göstermektedir (Scerri vd. 2018). Yukarıdaki ilk haritada kırmızı okla gösterilmeyen ancak Lopez vd. (2015)'in çiziminde yer alan bir göç rotasının daha olduğu son araştırmalarla kabul görmüştür. Buna göre, buzul çağında Afrika ve Arap yarımadasının arası su çekilmesi nedeniyle 4 kilometreye kadar daralmış, bir grup Sapiens Arap yarımadasının güneyinden (Bugünkü Yemen) geçerek farklı bir göç rotası takip etmiştir. Görsellerle ayrıntılandırılmış popüler biçimleri için bk.

<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-40198320>

<https://www.sozcu.com.tr/2016/dunya/yeni-dna-analizi-200-bin-yil-once-afrikadan-cikan-bir-grup-bugun-yasayan-tum-insanlarin-atasi-1406408/>

<https://evrimagaci.org/afrikadan-cikis-kurami-vs-cok-bolgelilik-kurami-ikisi-de-dogru-olabilir-mi-1905>

ayakta kalmayı başaran Neandertaller, son buzul genişlemesinde²⁴ zorlandılar ve bir süre sonra yeni kaynak arayışı için güneye ilerlerken Afrika'dan çıkan Sapiensler kuzeye (Avrupa ve Asya'ya) doğru harekete geçtiler. İki tür, Ortadoğu'da karşılaştılar ve melez bireyler bu karşılaşma sonucunda doğdu. Sapiensler 50 bin yıl kadar önce Avusturalya'ya, 40 bin yıl kadar önce de Avrupa'ya ulaştılar.²⁵ Bu şekilde Avrupa'da Neandertaller ve Sapiensler 10-15 bin yıl kadar eş zamanlı olarak yaşadılar. Bazı mağaralarda her iki türe ait aletler bulunmuştur ki bu da yan yana yaşadıkları bilgisini doğrular. 25-30 bin yıl önce de Neandertaller yok oldu.

50 000 yıl önceki buzul çağında Avrupa'nın çoğu buzullarla kaplıydı.

g. Neandertaller neden yok oldu?

Neandertallerin yok oluşu da pek çok tartışmanın merkezinde yer almaktadır (Son değerlendirme örnekleri için bk. Roberts-Bricher 2018, Degioanni vd. 2019). Genetik incelemelerinin sonuçlarına kadar Neandertallerin yok oluşu konusunda Sapiens suçlanıyordu. Modern insanların zekâlarıyla Neandertalleri alt ettiği ve yok

24 Buzul Çağı (Pleistosen) adı verilen ve 1.8 milyon yıl öncesinden başlayan dönemde buzul genişlemesi ve buzulların geri çekilmesi şeklinde kabaca tarif edilebilecek bir süreç başlamıştır. 1.8 milyon yıl önce başlayan ve 800 bin yıl önce sona eren ve yaklaşık 41 bin yıllık döngüler hâlinde gerçekleşen bu genişleme ve çekilmelerin arası daha sonra daha da açılmıştır. Son 800 bin yıldan bugüne bu döngüler 100 bin yılda bir yaşanmıştır. İşte Avrupa'da 50 bin yıl önce bu genişlemelerden sonuncusu meydana gelmiştir. Yukarıdaki haritada bu genişlemenin ulaştığı en uzak noktalar yer almaktadır (Harita aşağıdaki adresten alınmıştır).
https://deeptimemaps.com/wp-content/uploads/2016/05/0_Europe_PleistocenePresentMap.png

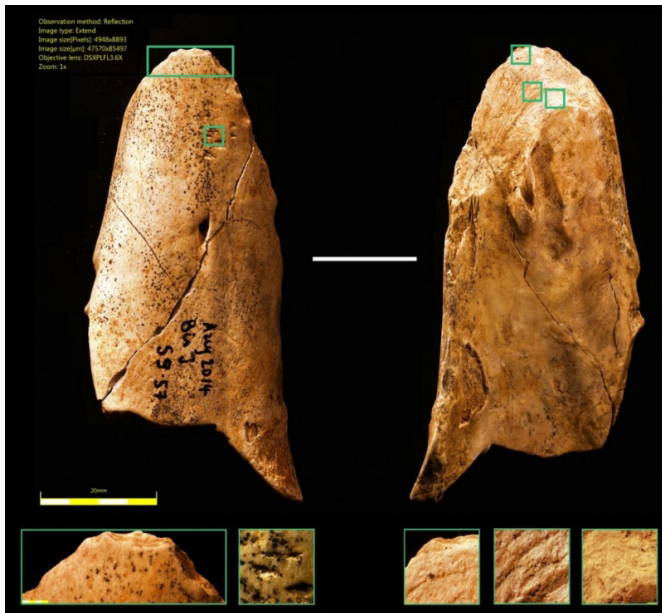
25 2019'da Sapienslerin Avrupa'ya geliş tarihini daha eskiye götüren bir keşif yapıldı. Yunanistan'da (Apidima) bulunan kafataslarının Sapienslere ait olduğu ve 210 bin yıl önceye tarihlendiği belirtildi. Bu fosiller, Avrupa'daki eski Sapiens kalıntısı olma özelliğini kazandılar (bk. Harvati vd. 2019).
<https://www.nature.com/articles/d41586-019-02075-9>
<https://www.nationalgeographic.com/science/2019/07/enigmatic-skull-may-be-oldest-modern-human-out-of-africa/>
Ekler bölümünde ele geçen en eski Sapiens, Neandertal ve Denisovalı fosillerinin bulunduğu yerler ve tarihlerini içeren bir haritaya yer verdim, karşılaştırma için oraya bakılabilir.

olmalarına neden olduğu düşünülüyordu. Ancak melezleşmenin gerçekleştiği ortaya çıkınca Neandertallerin kalabalık insan topluluklarının içinde eridiği, genlerini bu melezleşmeler sonucunda bugünkü insan topluluklarına aktardığı görüşü yaygınlaştı. Bugün artık bu melezleşmenin boyutu üzerinde tartışmalar sürmektedir. Bir örnek olarak aşağıdaki bölümü sunuyorum:

Trinkaus ve Zilhao'ya göre Neandertallerin soyu tükenmemiş, sonradan gelen modern insan nüfusuna kademeli olarak emilmişlerdir. Stringer ve Tattersall'a göre ise modern insanlar Avrupa'yı soyu tükenen Neandertallerin elinden almıştır. Sınırlı düzeydeki melezlenmeyi gösteren DNA bulgularını açıklamak için son zamanlarda "sızıntılı yerini alma" terimi kullanılmaktadır. Bu anlamda tartışma artık bir melezlik derecesi tartışmasına dönüşmüştür: Bir taraf Homo sapiens'in düşük bir melezlenmeyle (muhtemelen Afrika'dan çıkış dönemi olan 55.000-80.000 yıl önce Arap Yanımadası'nda) Neandertallerin yerine geçtiğini iddia ederken diğer taraf, Lapedo çocuğu ve Oase Magarası kafatasları gibi olası hibritlere atıfta bulunarak, daha geniş çaplı bir nüfus karışımını savunmaktadır (Papagianni-Morse 2017: 186).

h. Teknolojileri, beslenmeleri ve soyut düşünme yetileri ile ilgili olarak neler biliyoruz?

Elimizde çok sayıda Neandertal aleti bulunmaktadır. Bunlar Avrupa'da yoğunlaşmakla birlikte Avrasya'nın farklı bölgelerinde bulunabilmektedir.²⁶ Taş, kemik ve hatta ahşaptan yapılan pek çok Neandertal aleti ele geçmiştir:

Fransa'da bulunan, kemikten yapılmış, 60 bin yıllık alet²⁷

26 Uşak'ta bulunan Neandertal aletleri için bk. <http://arkeofili.com/usakta-200-000-yillik-neandertal-aletleri-bulundu/>

27 <http://arkeofili.com/neandertallerin-kullandigi-ilk-cok-islevli-kemik-alet-bulundu/>

Tahtadan yapılmış, 90 bin yıllık Neandertal kazma çubuğu²⁸

Aletler çoğunlukla kesici ve delici niteliğe sahiptir. Yeri kazmak, hayvanları avlamak gibi amaçlar için kullanılmışlardır. Genellikle Neandertal alet tipleri ilk bulundukları mağaralara göre türlere ayrılır. Çoğu Fransa'daki Mouster mağarasından çıkan taş aletler gibi olduğundan Musteryan aletler olarak adlandırılır.

Musteryen el baltası, mızrak ucu vb.²⁹

²⁸ <https://www.sciencedaily.com/releases/2018/04/180403090050.htm>

²⁹ <https://ussromantics.com/2011/12/03/ancient-cultures-and-technologies/>

Ağırlıklı olarak kırmızı etle beslendiklerini biliyoruz. Balık ve diğer deniz ürünlerini yedikleri de belirlenmiştir. Avrupa’da Neandertallerle Sapienslerin birlikte uzun süre yaşadıklarını yukarıda belirtmiştim. 2019 içinde çıkan son bir çalışma, Avrupa’daki son Neandertal nesli ile Avrupa’da yaşayan ilk Sapienslerin aynı beslenme alışkanlıklarına sahip olduğunu ortaya koymaktadır (Wißing vd. 2019). Ateşi kullanmaları konusunda da tartışmalar vardı ancak son yayınlar ateşi bilinçli olarak kullandıklarını göstermektedir (Sorensen-Claud-Soressi 2018). Buzul çağında hayatta kalmalarını sağlayacak giysiler de üretmişlerdir.

Soyut düşünce becerileri ile ilgili olarak da çoğu araştırmacı “dil” konusuna odaklanmaktadır. Neandertallerin dili tartışmasını bu yazının ikinci bölümünde ayrıntılı olarak ele alacağım için şu kadarını söylemekle yetineyim: Son yıllarda bu türün de bir dile sahip olduğu görüşü yaygınlaşmaktadır. Soyut düşünceyle ilgili bir başka konu da ölü gömme olgusuyla ilgilidir. Neandertallerin ölü gömme âdetine sahip oldukları bilinmektedir. Bu nedenle de Neandertal fosillerine topluca ulaşmak mümkün olabilmıştır. Ölü gömme âdetini bazı araştırmacılar öte dünya fikri ve “din” ile ilişkilendirmekte, bunu soyut düşüncenin bir göstergesi olarak değerlendirmektedir.

Soyut düşünceyle ilgili son önemli bulgu ise sanattır. Neandertallerin “çizim”leri bize bu türün sanat yapabilecek bir soyutlama kapasitesine sahip olduğunu göstermektedir:

Mağara çizimleri³⁰

Bilim insanları bu çizimleri, Neandertallerin sembolik düşünme becerisinin bir bölümünü göstermesi bakımından önemli bir kanıt olarak değerlendirirler.³¹

30 <https://www.theguardian.com/artanddesign/2018/feb/23/neanderthals-cave-art-spain-astounding-discovery-humbles-every-human>

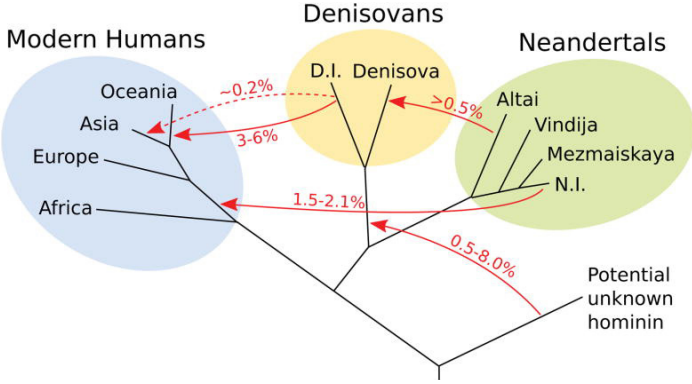
31 DW Türkçe servisinde hazırlanan şu videoda 64 bin yıllık Neandertal çizimlerini ve bilim insanlarının bunlarla ilgili yorumlarını ileyebilirsiniz: <https://www.youtube.com/watch?v=90wQGUF3nkQ>

Durham Üniversitesinin videosunda da benzer görüntüler yer alır:
<https://www.youtube.com/watch?v=B-ZOKOXBruo>

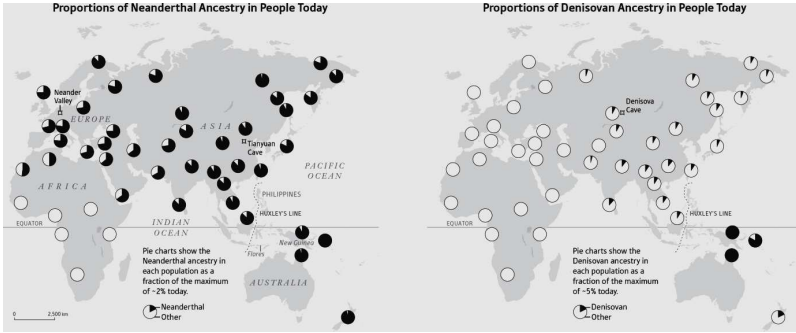
Ayrıca Neandertal kazı alanlarında hayvan kemik ve dişlerinden yapılmış takılar ile bugünkü üflemleri çalgılara benzeyen ve Neandertal flütü adı verilen müzik aletleri de bulunmuştur.³²

i. Neandertallerin bugünkü genetik mirası hakkında elimizde neler var?

Yukarıda da değindiğim üzere, bugün Neandertal genlerini taşıyoruz. Bir başka insan türü olan Denisovalıların da genleri yaşamaktadır.

Prüfer vd. (2014) Neandertal ve Denisova genlerinin modern insan topluluklarındaki oranlarını yukarıdaki gibi verir ki burada dikkat çeken nokta Denisova genlerinin Asya nüfusu içindeki görece yüksek oranıdır. Neandertal genlerinin Afrika'dan çıkışa işaretlendiği ve Afrika dışındaki kollara dağıldığı görülmektedir. Bu konuda son bir çalışma da David Reich tarafından yapılmıştır:

(Reich 2018)

32 Slovenya'da bulunan ve 43 bin yıl öncesine ait bu müzik aletinin görüntüleri ve bu aletle yapılan müzik örneği için bk. <http://www.openculture.com/2015/02/hear-the-worlds-oldest-instrument-the-neanderthal-flute.html> <https://www.youtube.com/watch?v=sHy9FObl7Y> Slovenya'da bulunan bu flüte bazı araştırmacılar şüpheyle yaklaşmakta, insan eliyle yapıldığından emin olmadıklarını dile getirmektedirler. Buna karşılık bazı araştırmacılar, Slovenya'daki bu bulgu ve Almanya'da bulunan, 40 bin yıl öncesine tarihlendirilen, akbaba kemiğinden yapılmış müzik aletinin insan elinden çıkma olduğu konusunda emindirler. <https://news.nationalgeographic.com/2015/03/150331-neanderthals-music-oldest-instrument-bones-flutes-archaeology-science/>

Sol yandaki harita Neandertallerin (siyah noktalar) genetik mirasını sağ yandaki ise Denisovalıların (beyaz noktalar) mirasını göstermektedir. Sağdaki haritada da görüldüğü üzere Neandertal mirası Afrika dışında hemen her yerde yaşamaktadır. Denisova izleri ise Asya'da yoğunlaşmaktadır ve oranı da düşüktür.

4. Sonuç

İnsanın dilinin köklerini araştırırken “insanın” kökenine değinmemek doğru olmazdı. Bu yazıda insan dediğimiz canlının gelişimini evrimsel biyolojinin güncel verilerine dayanarak sunmaya çalıştım. Modern insana en yakın tür olan Neandertalleri ana hatlarıyla tanıtmış oldum. Bu yazının devamında ise Neandertallerin diliyle ilgili bulgulara değineceğim. Özellikle 2010 sonrasında “Neandertallerin dili” konusunun popüler tartışmalardan birine dönüştüğünü ifade etmeliyim. Küçük bir kemiğin “gizemli” hikâyesi bile baş döndürücü gelişmelere yol açmıştır. “Bu kemik de nedir ki?” diye soranlara “cevabı diğer sayıda” diyerek sonraki yazıya pas atmış olayım.

Kaynakça

- ALEXEEV, V.P. (1986). *The Origin of the Human Race*. Moskova.
- ARAMBOURG, C. - COPPENS, Y. (1968). “Sur la decouverte dans le Pleistocene inferieur de la valle de l’Omo (Ethiopie) d’une mandibule d’Australopithecien”. *Comptes Rendus des seances de l’Academie des Sciences*, S. 265, s. 589-590.
- ASFAW, B. - WHITE, T. - LOVEJOY, O. - LATIMER, B. - SIMPSON, S. - SUWA, G. (1999). “*Australopithecus garhi*: A New Species of Early Hominid from Ethiopia”. *Science*, S. 284, s. 629-635.
- BAKIRCI, Ç. M. (2013). *Evrin Kuramı ve Mekanizmaları*. İstanbul: Evrensel Kültür Kitaplığı.
- BARNARD, A. (2013). *Sosyal Antropoloji ve İnsanın Kökeni* (Çev. Mehmet Doğan). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.
- BARRET, P. - DOUGLAS, P. (2010). *Evrin Atlası* (Çev. Çağlar Sunay - Muzaffer Özgüneş). İstanbul: İş Bankası Kültür Yay.
- BERGER, L.R. - DE RUITER, D.J. - CHURCHILL, S.E. - SCHMID, P. - CARLSON, K.J. - DIRKS, P.H.G.M. - KIBII, J.M. (2010). “*Australopithecus Sediba*: A New Species of Homo-Like Australopithec from South Africa”. *Science*, S. 328, s. 195-204.
- BERMÚDEZ DE CASTRO, J.M. - ARSUAGA, J.L. - CARBONELL, E. - ROSAS, A. - MARTINEZ, I. - MOSQUERA, M. (1997). “A Hominid from the Lower Pleistocene of Atapuerca, Spain: Possible Ancestor to Neandertals and Modern Humans”. *Science*, S. 276 (5317), s. 1392-1395.
- BRAIDWOOD, R. (1995). *Tarih Öncesi İnsan* (Çev. Bilgi Altınok). Ankara: Arkeoloji ve Sanat.
- BRONOVSKI, J. (1987). *İnsanın Yükselişi* (Çev. Aykut Göker). İstanbul: Say.
- BROOM, R. (1938). “The Pleistocene Anthropoid Apes of South Africa”. *Nature*, S. 142, s. 377-379.
- BRUNET, M. vd. (2002). “A New Hominid from the Upper Miocene of Chad, Central Africa”. *Nature*, S. 418 (6894): 145-151.
- CARBONELL, E. vd. (2008). “The First Hominin of Europe.” *Nature*, 452: 465-469.
- CELA-CONDE, C. - AYALA, F. (2007). *Human Evolution. Trails from the Past*. Oxford: Oxford University Press.
- CHEN, F. vd. (2019). “A Late Middle Pleistocene Denisovan Mandible from the Tibetan Plateau” *Nature*, S. 569, s. 16-17.

- CHURCHILL, S. E. (2014). *Thin on the Ground Neandertal. Biology, Archeology, and Ecology*. Wiley Blackwell.
- Cogito. Üç Aylık Düşünce Dergisi. "Darwin Devrimi: Evrim" (60-61. Sayı, 2009), İstanbul: Yapı Kredi Yay..
- COOLIDGE, F. - WYNN, T. (2009). *The Rise of Homo Sapiens: The Evolution of Modern Thinking*. Wiley-Blackwell.
- COYNE, J. (2016). *Evrin Neden Gerçektir?* (Çev. Hasan Başbüyük). İstanbul: Palme Yay.
- CURNOE, D. (2010) "A Review of Early Homo in Southern Africa Focusing on Cranial, Mandibular and Dental Remains, with the Description of a New Species (*Homo gautengensis* sp. nov.).", *HOMO - Journal of Comparative Human Biology*, S. 61.
- DART, R. (1925). "Australopithecus Africanus. The Man-ape of South Africa". *Nature*, S. 115, s. 195-199
- DARWIN, C. (2013). *İnsanın Türeyişi* (Çev. Ömer Ünalın). İstanbul: Evrensel Yay.
- DARWIN, C. (2017). *Türlerin Kökeni* (Çev. Bahar Kılıç). İstanbul: Alfa Yay.
- DAWKINS, R. (2008). *Ataların Hikâyesi* (Çev. Ahmet Fethi). İstanbul: Hil Yay.
- DAWKINS, R. (2014). *Gen Bencildir* (Çev. Tunç Tuncay Bilgin). İstanbul: Kuzey Yay.
- DAWKINS, R. (2017). *Kör Saatçi* (Çev. Melisa Miler). İstanbul: Kuzey Yay.
- DEGIOANNI, A. - BONENFANT, C. - CABUT, S. - CONDEMI, S. (2019) "Living on the Edge: Was Demographic Weakness the Cause of Neanderthal Demise?" *PLoS ONE*, S. 14(5), e0216742.
- DEMİRSOY, A. (2017). *Evrin. Atom Altı Parçacıktan İnsana, Türlerin Görkemli Yolculuğu*. İstanbul: Asi Yay.
- DENNETT, D. (2014). *Darwin'in Tehlikeli Fikri. Evrim ve Hayatın Anlamı* (Çev. A. Eper - B. Kılıç). İstanbul: Alfa.
- DÉTROIT, F. - MIJARES, A.S. - CORNY, J. - DAVER, G. - ZANOLLI, C. - DIZON, E. - ROBLES, E. - GRÜN, R. - PIPER, P. (2019). *A New Species of Homo from the Late Pleistocene of the Philippines*. *Nature*, S. 568, s. 181-186
- DIAMOND, J. (2003). *Tüfek, Mikrop ve Çelik* (Çev. Ülker İnce). Ankara: Tübitak [Yeni basım: 2018, Pegasus Yay.].
- DIAMOND, J. (2013). *Üçüncü Şempanze* (Çev. Çağatay Tarhan). İstanbul: Alfa Yay.
- DUBOIS, E. (1894). *Pithecanthropus erectus: Eine menschenähnlich Uebergangsform aus Java*. Batavia: Landsdrukerij.
- DÜZGÜN, Ö. (2016). "Cumhuriyetten Günümüze İnsan Evrimi Kitapları Üzerine. Özet Bir Bibliyografya Denemesi". *Kebikeç*, S. 41, s. 389-394.
- ERSOY, D. E. (2011). *Evrimsel Biyoloji Yazıları*. İstanbul: Bilgesu Yay.
- FINLAYSON, C. (2004). *Neanderthals and Modern Humans: An Ecological and Evolutionary Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- FREEMAN, S. - HERRON, J. (2009). *Evrimsel Analiz* (Çev. Battal Çıplak vd.). İstanbul: Palme Yay.
- FUTUYMA, D. (2008). *Evrin* (Çev. Aykut Kence-Nihat Bozcuk). İstanbul: Palme;
- GALWAY-WITHAM, J. - STRINGER, C. (2018). "How Did Homo Sapiens Evolve?". *Science* 22 Haziran 2018, C. 360, S. 6395, s. 1296-1298.
- GÓMEZ-ROBLES, A. (2019). "Dental Evolutionary Rates and its Implications for the Neanderthal–Modern Human Divergence". *Science Advances*. S. 5, eaaw1268.
- GRIBBIN, J. - CHERFAS, J. (2012). *İlk Şempanze: İnsanın Kökeninin Peşinde* (Çev. Özge Kelekçi). İstanbul: Alfa Yay.
- HAILE-SELASSIE, Y. - SUWA, G. - WHITE, T.D. (2004). "Late Miocene teeth from Middle Awash, Ethiopia, and Early Hominid Dental Evolution". *Science*, S. 303, s. 1503-1505.

- HARARI, Y. N. (2015). *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens* (Çev. Ertuğrul Genç). İstanbul: Kolektif Yay.
- HARRIS, E. (2017). *Soyağacımızdaki Maymun* (Çev. Begüm Kovulmaz). İstanbul: Koç Üniversitesi Yay.
- HARVATI, K. (2015) "Neanderthals and Their Contemporaries". *Handbook of Paleoanthropology* [W. Henke - I. Tattersall (ed.)], İkinci Baskı, Berlin: Springer, s. 2243-2280.
- HARVATI, K. vd. (2019). "Apidima Cave Fossils Provide Earliest Evidence of *Homo sapiens* in Eurasia". *Nature*, (10 Temmuz 2019), <https://doi.org/10.1038/s41586-019-1376-z>.
- HELM WELKER, B. (2017). *The History of Our Tribe: Hominini*. New York: Open Suny Textbooks.
- Historia 1923. Tarih ve Kültür Dergisi "İnsanın Evrimi. Eşref-i Mahlukat'tan Homo Sapiens'e" (5. Sayı, 2018). Ankara: Bilgi Yay.
- HUNT, K. (2015). "Early Hominins". *Basics in Human Evolution* [M. Muehlenbein (ed.)]. Amsterdam: Elsevier, s. 113-128.
- ILIN, M. - SEGAL, E. (2000). *İnsan Nasıl İnsan Oldu?* (Çev. Ahmet Zekerya) İstanbul: Say Yay.
- JOHANSON, D.C. - WHITE, T.D. - COPPENS, Y. (1978). "A New Species of the Genus *Australopithecus* (Primates: Hominidae) from the Pliocene of Eastern Africa". *Kirtlandia*, S. 28, s. 2-14.
- JONES, S. (2006). *Neredeyse Bir Balina*. İstanbul: Evrensel Yay.
- Kebikeç "Özel Dosya: İnsan ve Evrimi", (41. Sayı, 2016). Ankara.
- KERİMOĞLU, C. (2016). "Dilin Kökeni Arayışları I: Dilin Kökeniyle İlgili Akademik Tartışmalar". *Dil Araştırmaları*, S. 18, s. 47-84.
- KERİMOĞLU, C. (2017). "Dilin Kökeni Arayışları II: FOXP2 Geni". *Dil Araştırmaları*, S. 21, s. 35-50.
- KERİMOĞLU, C. (2018). "Dilin Kökeni Arayışları 3: Hayvan İletişimi-I". *Dil Araştırmaları*, S. 23, s. 26-56.
- KERİMOĞLU, C. (2019). "Dilin Kökeni Arayışları 3: Hayvan İletişimi-II". *Dil Araştırmaları*, S. 24, s. .
- KING, W. (1864). "The Reputed Fossil Man of the Neanderthal". *Quarterly Review of Science*, S. 1, s. 88-97.
- KOTTAK, C. P. (2014). *Antropoloji. İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış* (Çev. İzzet Duyar vd.) İstanbul: De Ki Yay.
- LEAKEY, L. - TOBIAS, P.V. - NAPIER, J.R. (1964). "A New Species of the Genus *Homo* from Olduvai Gorge". *Nature*, S. 202, s. 7-9.
- LEAKEY, L. S. B. (1959). "A New Fossil from Olduvai". *Nature*, S. 184, s. 491-494.
- LEAKEY, M.G. - FEIBEL, C.S. - MCDUGALL, I. - WALKER, A. (1995). "New Four-million-year-old Hominid Species from Kanapoi and Allia Bay, Kenya". *Nature*, S. 376, s. 565-571.
- LEAKEY, M.G. - SPOOR, F. - BROWN, F.H. - GATHOGO, P.N. - KIARIE, C. - LEAKEY, L.N. - MCDUGALL, I. (2001). "New Hominin Genus from Eastern Africa Shows Diverse Middle Pliocene Lineages". *Nature*, S. 410, s. 433-440.
- LEAKEY, R. - LEWIN, R. (1998). *Göl İnsanları* (Çev. Füsün Baytok). Ankara: Tübitak Yay.
- LEWIN, R. - FOLEY, R. (2004). *Principles of Human Evolution*. Oxford: Blackwell.
- LEWIN, R. (2017). *Modern İnsanın Kökeni* (Çev. Nurdan Soysal). İstanbul: Say Yay.
- LÓPEZ, S. - van DORP, L. - HELLENTHAL, G. (2015). "Human Dispersal Out of Africa: A Lasting Debate". *Evolutionary Bioinformatics*, S. 11, s. 57-68.
- MALLEGNI, F. - CARNIERI, E. - BISCONTI, M. - TARTARELLI, G. - RICCI, S. - BIDDITTU, I. - SEGRE, A. (2003). "Homo Cepranensis sp. nov. and the Evolution of African-European Middle Pleistocene Hominids". *Comptes Rendus Palevol.*, S. 2, s. 153-159.

- MAYR, E. (2016). *Evrin Nedir?* (Çev. Nurdan Soysal). İstanbul: Say Yay.
- MUEHLENBEIN, M. (ed.) (2015). *Basics in Human Evolution*. Amsterdam: Elsevier.
- ÖZBEK, M. (2007). *Dünden Bugüne İnsan*. İstanbul: İmge Yay.
- ÖZBEK, M. (2015). *50 Soruda İnsanın Tarihöncesi Evrimi*. İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı Yay..
- PÄÄBO, S. (2014). *Neanderthal Man. In Search of Lost Genomes*. New York: Basic Books.
- PAPAGIANNI, D. - MORSE, M. (2017). *Neandertal. Modern Bilim Onların Hikâyesini Yeniden Yazdı* (Çev. İ. U. Kelso). Ankara: Trend Yayınevi.
- PICKFORD, M. - SENUT, B. (2001). “‘Millennium Ancestor’, a 6-million-year-old Bipedal Hominid from Kenya - Recent Discoveries Push Back Human Origins by 1.5 Million Years”. *South African Journal of Science*, S. 97: 22-22.
- PRÜFER, K. - RACIMO, F. - PATTERSON, N. - JAY, F. - SANKARARAMAN, S. - SAWYER, S. vd. (2014). “The Complete Genome Sequence of a Neanderthal from the Altai Mountains”. *Nature*, S. 505 (7481), s. 43-49.
- REGAL, B. (2004). *Human Evolution: A Guide to the Debates*. California-Oxford: ABC - Clio.
- REICH, D. (2018). *Who We Are and How We Got Here: Ancient DNA and the New Science of the Human Past*. New York: Pantheon Books.
- RIDDLEY, M. (2015). *Gen Çeviktir. Doğuştan Gelen Özellikler mi, Çevresel Etkenler mi?* (Çev. Mehmet Doğan). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yay.
- ROBERTS, M.F. - BRICHER, S.E. (2018). “Modeling the Disappearance of the Neanderthals Using Principles of Population Dynamics and Ecology”. *J Archaeol Sci.*, S. 100, s. 16-31.
- ROGERS, A. R. - BOHLENDER, R. J. - HUFF C. D. (2017). “Early History of Neanderthals and Denisovans”. *Proceedings of the National Academy of Sciences, USA*; S. 114(37), s. 9859-9863.
- ROGERS, A. R. - HARRIS, N. S. - ACHENBACH, A. (2019). “Neanderthal-Denisovan Ancestors Interbred with a Distantly-Related Hominin”. *bioRxiv*, 657247.
- SCERRI, E.M.L. vd. (2018). “Did Our Species Evolve in Subdivided Populations across Africa, and Why Does It Matter?” *Trends in Ecology & Evolution*, S. 33 / 8, s. 582-594.
- SCHOETENSACK, O. (1908). *Der Unterkiefer des Homo heidelbergensis aus den Sanden von Mauer bei Heidelberg*. Leipzig: Wilhelm Engelmann.
- SHUIBIN, N. (2010). *İçimizdeki Balık* (Çev. Aysun Yavuz). İstanbul: NTV Yay.
- SLON, V. - MAFESSONI, F. - VERNOT, B. - DE FILIPPO, C. - GROTE, S. - VIOLA, B. - HAJDINJAK, M. - PEYRÉNE, S. - NAGEL, S. - BROWN, S. - DOUKA, K. - HIGHAM, T. - KOZLIKIN, M. - SHUNKOV, M. - DEREVIANKO, A. - KELSO, J. - MEYER, M. - PRÜFER, K. - PÄÄBO, S. (2018). “The Genome of the Offspring of a Neanderthal Mother and a Denisovan Father”. *Nature*, S. 561, s. 113-116.
- SMITH, J. M. (2002). *Evrin Kuramı* (Çev. Hüseyin Portakal). İstanbul: Evrim Yay.
- SORENSEN, A. - CLAUD, E. - SORESI, M. (2018). “Neandertal Fire-Making Technology Inferred from Microwear Analysis”. *Scientific Reports*, S. 8 (1), s. 10065.
- STEFOFF, R. (2009). *Ice Age Neanderthals. Humans: En Evolutionary History*. New York: Marshall Cavendish Benchmark.
- STRINGER, C. (2016). “The Origin and Evolution of Homo Sapiens”. *Phil. Trans. R. Soc. B* 371: 20150237.
- TORT, P. (2015). *Darwin ve Evrimin Bilimi* (Çev. Ömer Aygün). İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- TURNER, D. (2014). *Evrin ve Paleontoloji* (Çev. Nivart Taşçı). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yay.
- ÜNALAN, Ö. (2012). *Darwin Ne Yaptı?* İstanbul: Evrensel Yay.
- WESSEN, K. (2005). *Simulating Human Origins and Evolution*. Cambridge: Cambridge University Press.

- WHITE, T.D. - SUWA, G. - ASFAW, B. (1994). “*Australopithecus ramidus*, A New Species of Early Hominid from Aramis, Ethiopia.”, *Nature*, S. 371, s. 306-312.
- WILSON, D. S. (2011). *Herkes İçin Evrim* (Çev. Gürol Koca). İstanbul: Metis.
- WIBING, C. - ROUGIER, H. - BAUMANN, C. - COMEYNE, A. - CREVECOEUR, I (vd.) (2019). “Stable Isotopes Reveal Patterns of Diet and Mobility in the Last Neandertals and First Modern Humans in Europe”. *Nature Scientific Reports*, S. 9 (1), s. 4433.
- WOOD, B. - HARRISON, T. (2011). “The Evolutionary Context of the First Hominins”. *Nature*, S. 470: 347-352.
- WOOD, B. (2005). *Human Evolution. A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- WOOD, B. (2015). *İnsan Evrimi* (Çev. Nursu Örgü). Ankara: Dost Yay.
- WUKETITS, F. - ANTWEILER, C. (ed.) (2004). *Handbook of Evolution. The Evolution of Human Societies and Cultures*. WILEY-VCH Verlag GmbH - Co. KCA.
- WYNN, T. - COOLIDGE, F. (2011). *How to Think Like a Neandertal*. Oxford: Oxford University Press.
- YİĞİT, V. (2008). *İnsan Evrimine Yolculuk*. İstanbul: Evrim Yay.
- ZIMMER, C. (2014). *Evrin. Bir Fikrin Zaferi* (Çev. Hasan Erol Eroğlu). İstanbul: Alfa Yay.

İnternet Kaynakça

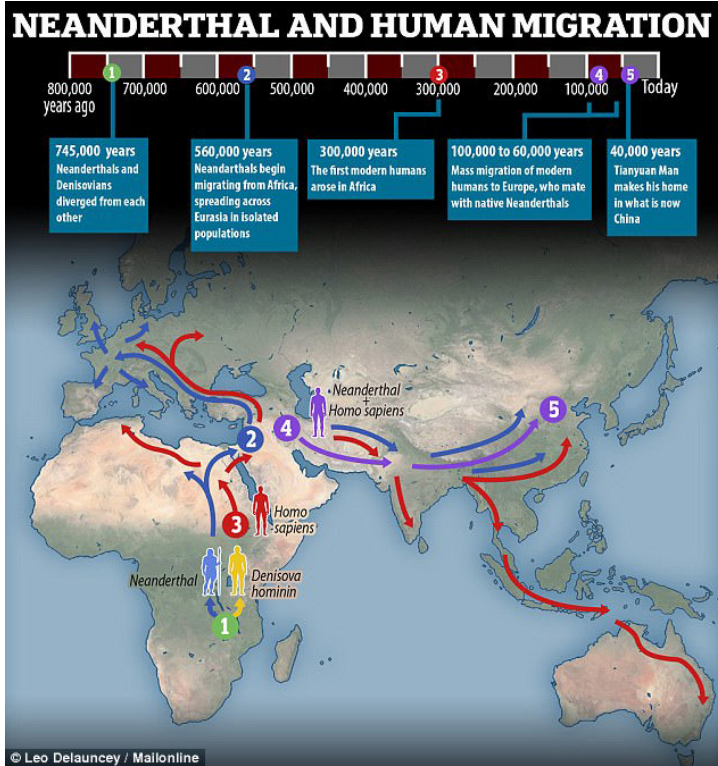
- http://www.bradshawfoundation.com/origins/short_story_of_human_evolution.php
- http://humanorigins.si.edu/evidence/human-fossils/species?sort_by=field_age_timeline_maximum_value
- <https://www.britannica.com/science/human-evolution>
- <https://www.sciencemag.org/news/2013/09/scienceshot-lucys-svelte-look>
- <https://evrimagaci.org/insansilarin-evrimi-hominoidea-hominidae-homininae-hominini-hominina-ve-homo-sapiens-3760>
- <https://evrimagaci.org/insanin-evrimi-uzerine-60>
- <https://evrimagaci.org/insanin-siniflandirilmasindaki-karisiklik-hominin-meselesi-7474>
- <https://blueollie.files.wordpress.com/2013/01/humantreeoflife.jpg>
- <https://insanevrimi.files.wordpress.com/2011/07/evolutinary-tree.jpg>
- <http://www.hurriyet.com.tr/ege/tam-1-2-milyon-yasinda-28415252>
- <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/500-bin-yillik-fosil-tekrar-denizlide-11118563>
- <https://milnepublishing.geneseo.edu/the-history-of-our-tribe-hominini/chapter/what-is-a-hominim/>
- <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-44806930>
- https://www.ted.com/talks/svante_paeabo_dna_clues_to_our_inner_neanderthal/transcript?language=tr;
- <https://www.eva.mpg.de/press/news/2018-08-22-10795-ancient-encounters.html>
- https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_Neanderthal_fossils
- <http://www.earth-time.org/trollart.html>
- <https://dusunbil.com/insanlar-ve-neandertaller-100-bin-yillik-eski-asiklar/>
- <https://www.gazeteduvar.com.tr/bilim/2018/12/26/kocabas-fosili-bize-neler-anlatiyor/>
- <http://arkeofili.com/usakta-200-000-yillik-neandertal-aletleri-bulundu/>
- <https://www.theguardian.com/artanddesign/2018/feb/23/neanderthals-cave-art-spain-astounding-discovery-humbles-every-human>

- <https://www.nature.com/articles/d41586-018-06004-0>
- <https://evrimagaci.org/anne-tarafi-neandertal-baba-tarafi-denisovan-antik-insan-melezi-bulundu-7370>
- <https://www.sciencedaily.com/releases/2018/04/180403090050.htm>
- <http://www.openculture.com/2015/02/hear-the-worlds-oldest-instrument-the-neanderthal-flute.html>
- <https://news.nationalgeographic.com/2015/03/150331-neanderthals-music-oldest-instrument-bones-flutes-archaeology-science/>
- <http://arkeofili.com/neandertallerin-kullandigi-ilk-cok-islevli-kemik-alet-bulundu/>
- <https://ussromantics.com/2011/12/03/ancient-cultures-and-technologies/>
- <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-40198320>
- <https://www.sozcu.com.tr/2016/dunya/yeni-dna-analizi-200-bin-yil-once-afrikadan-cikan-bir-grup-bugun-yasayan-tum-insanlarin-atasi-1406408/>
- <https://evrimagaci.org/afrikadan-cikis-kurami-vs-cok-bolgelilik-kurami-ikisi-de-dogru-olabilir-mi-1905>
- <https://www.ancient.eu/image/6605/map-of-homo-sapiens-migration/>
- <https://www.bilimveutopya.com.tr/primat-ve-insan-davranislari-icin-ayni-dili-kullanmaliyiz>
- <https://www.nature.com/articles/d41586-019-01395-0>
- https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-48129729?ocid=socialflow_twitter
- <https://www.nationalgeographic.com/science/2019/07/enigmatic-skull-may-be-oldest-modern-human-out-of-africa/>
- <https://www.nature.com/articles/d41586-019-02075-9>

EKLER

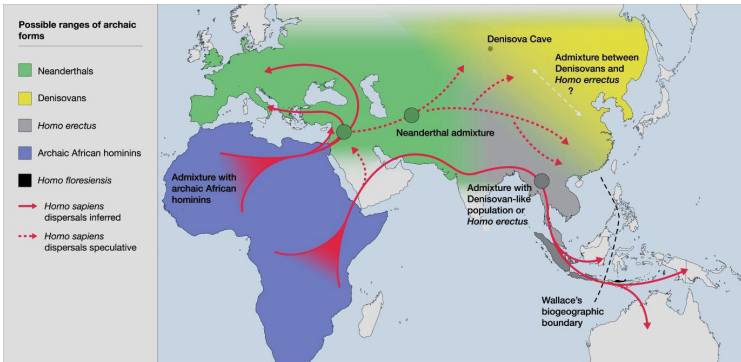
A. İnsan Türlerinin Göçleriyle İlgili Farklı Görüşlere Dayalı Haritalar

1.

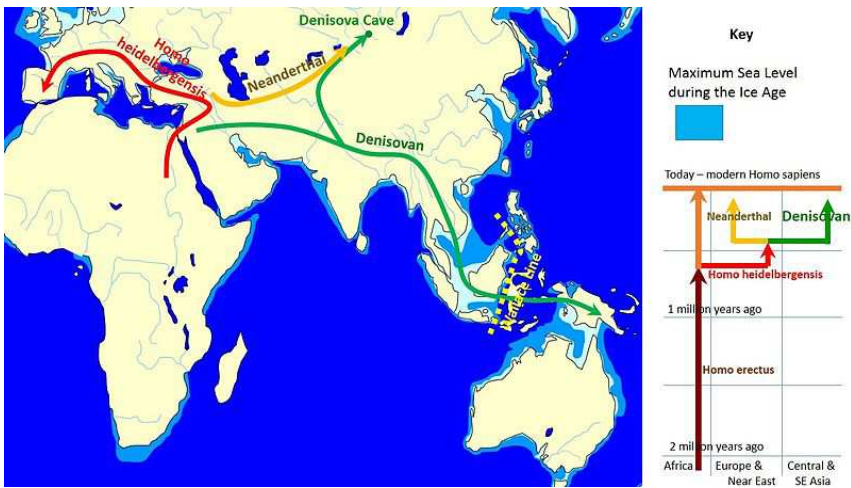
<https://www.dailymail.co.uk/sciencetech/article-4976634/Shedding-light-early-human-migration-east-Asia.html>

2.

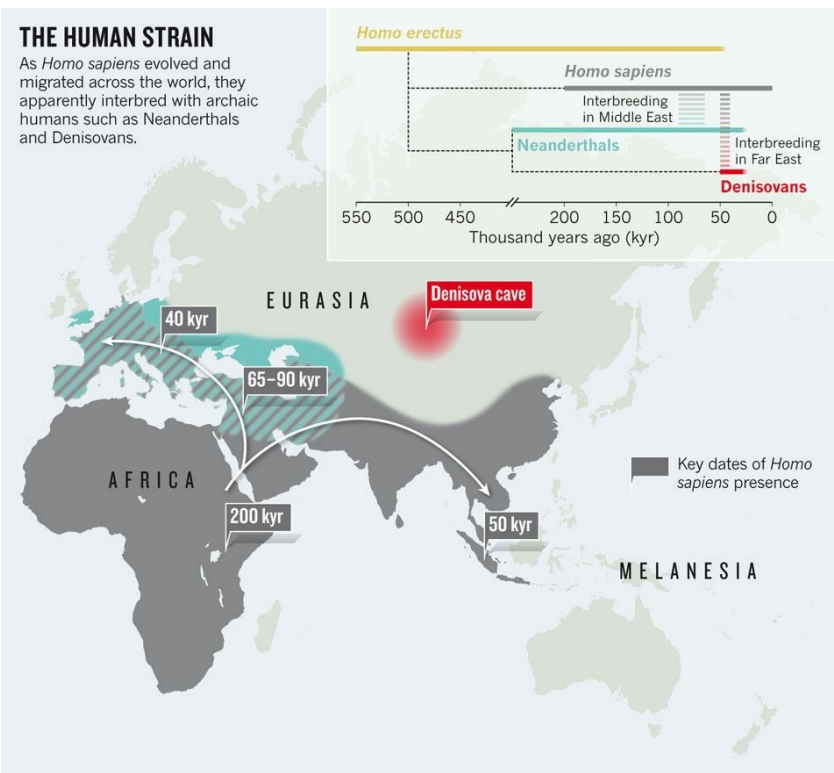
<https://phys.org/news/2018-07-homo-sapiens-ecological-niche-hominins.html>

3.

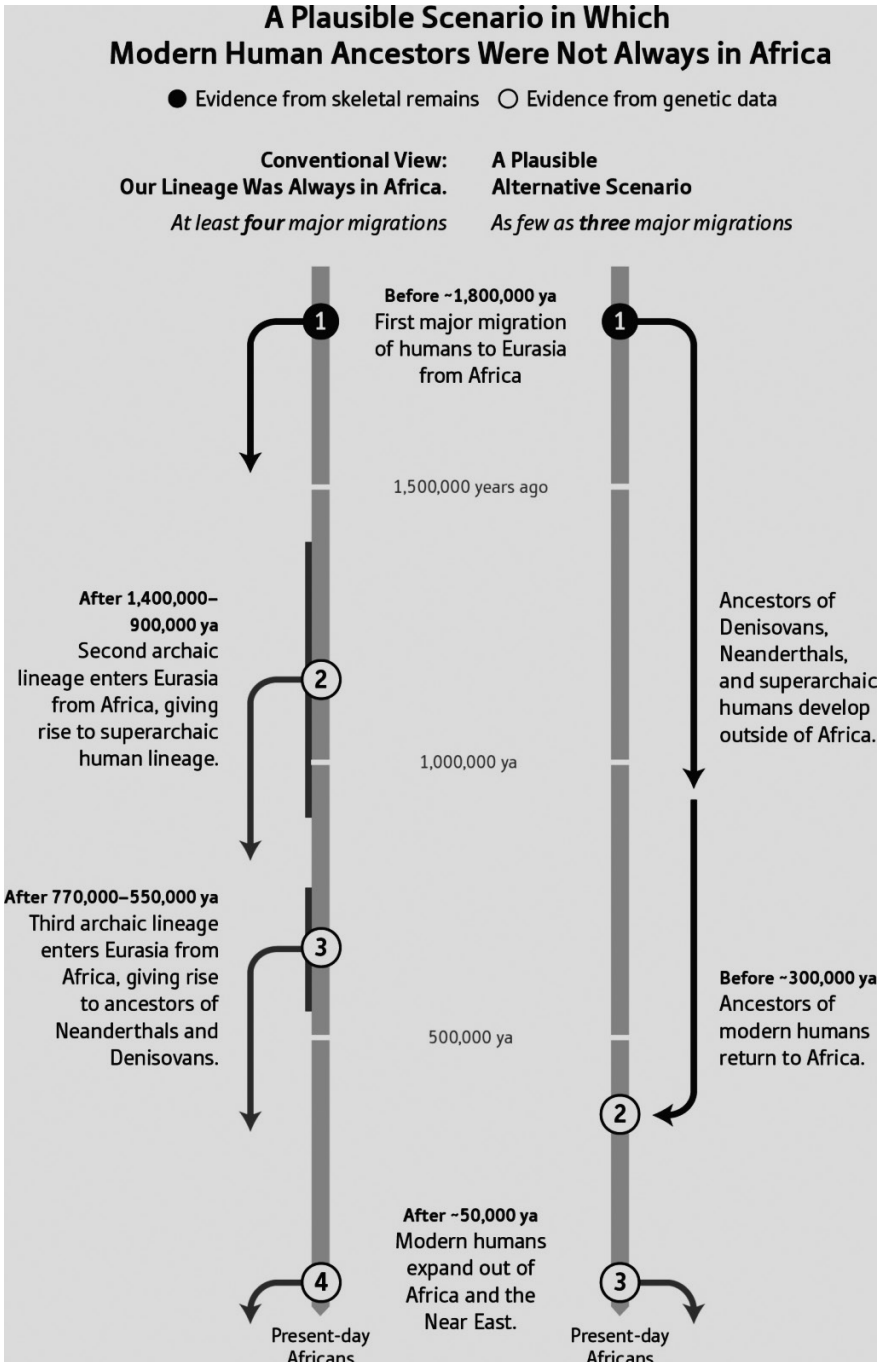
“Early human migrations” Wikipedia

4.

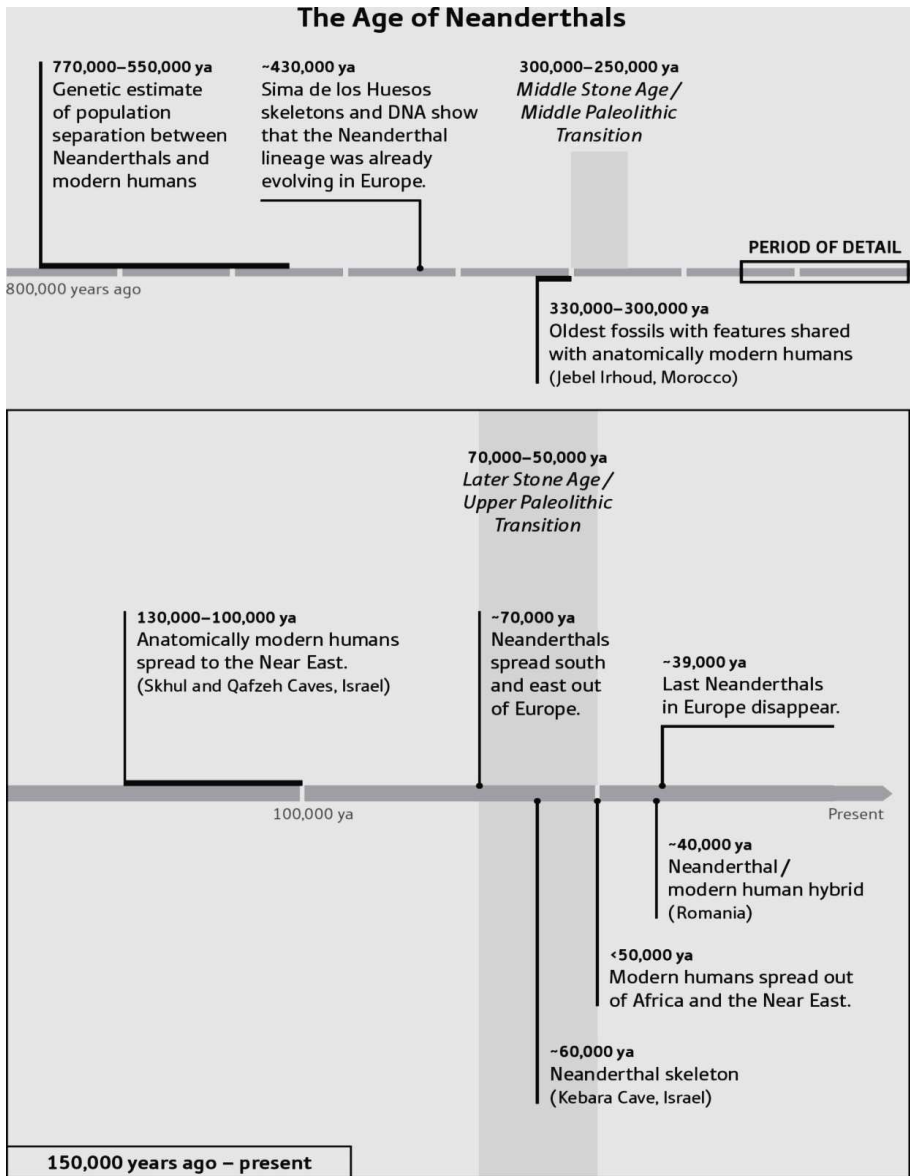

<https://www.quora.com/Is-it-possible-that-North-Sentinel-Islanders-are-not-homo-sapiens>

5.

(Reich 2018)

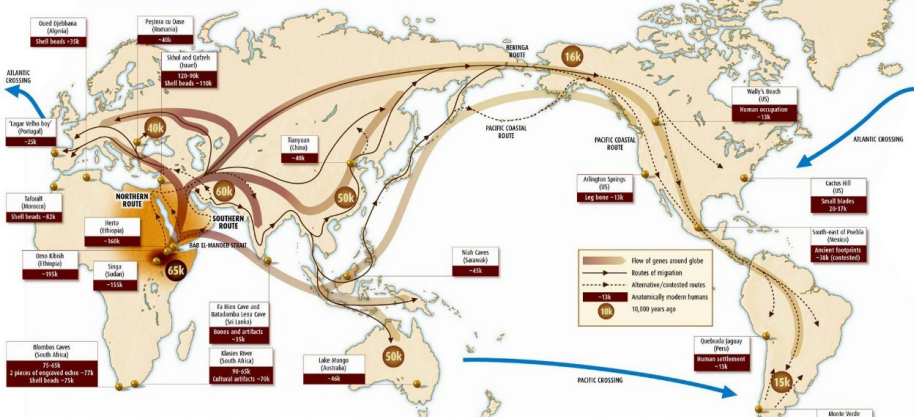

(Reich 2018)

6.

THE MIGRATION OF ANATOMICALLY MODERN HUMANS

Evidence from fossils, ancient artefacts and genetic analyses combine to tell a compelling story

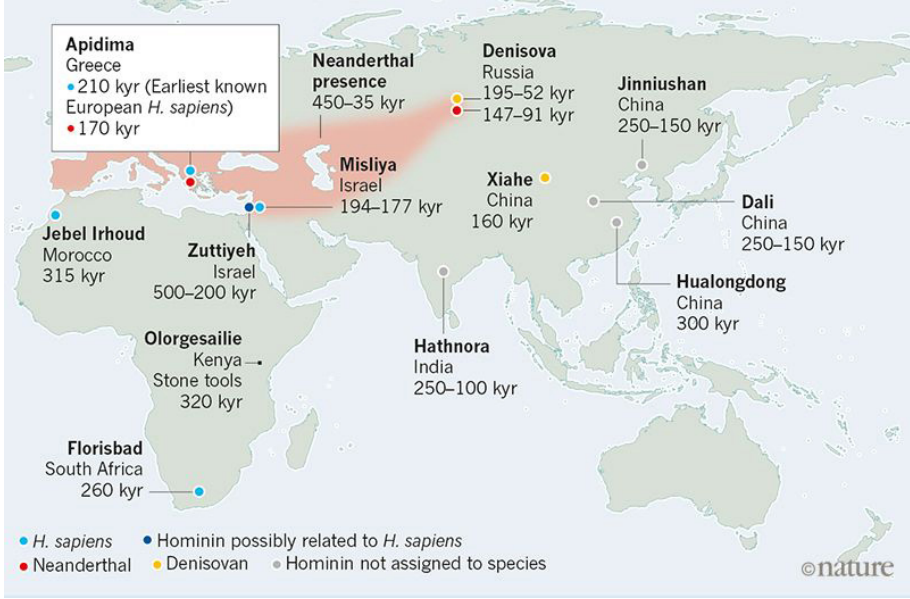
<https://www.pdviz.com/the-migration-of-anatomically-modern-humans>

B. Neandertal Fosilleri**FIGURE 2.1**

Approximate locations of major Neandertal fossil sites: (1) Forbes' Quarry, Devil's Tower & Zafarraya; (2) Carigüela; (3) Cova Negra & Las Palomas; (4) El Sidrón; (5) Lezetxiki; (6) St. Césaire; (7) La Quina, Châteauneuf, La Chaise & Marillac; (8) Le Moustier, La Ferrassie, Regourdou, Pech-de-l'Aze, Combe-Grenel & Roc de Marsal; (9) La Chapelle-aux-Saints; (10) Bañolas; (11) Hortus; (12) Arcy-sur-Cure; (13) Biache-St-Vaast; (14) Spy & La Naulette; (15) Engis, Fond-de-Forêt & Scladina; (16) Feldhofer Grotto; (17) Ehringsdorf; (18) Reilingen; (19) Moulou Guercy, Payre & Bau de l'Aubesier; (20) Grotta delle Fate; (21) Mezzena; (22) Saccopastore; (23) Grotta Guattari; (24) Vindija & Krapina; (25) Kůlna; (26) Sala; (27) Sipka; (28) Gánovce; (29) Subalyuk & Istállókő; (30) Apidima & Kalamakia; (31) Kiik-Koba; (32) Mezmaiskaya; (33) Dederiyeh; (34) Amud; (35) Tabun; (36) Kebara; (37) Shanidar Cave; (38) Teshik Tash (located in Uzbekistan, east of the Aral Sea), & Denisova and Okladnikov Caves (located in the Altai Mountains of southern Siberia, Russia).

(Churchill 2014: 11)

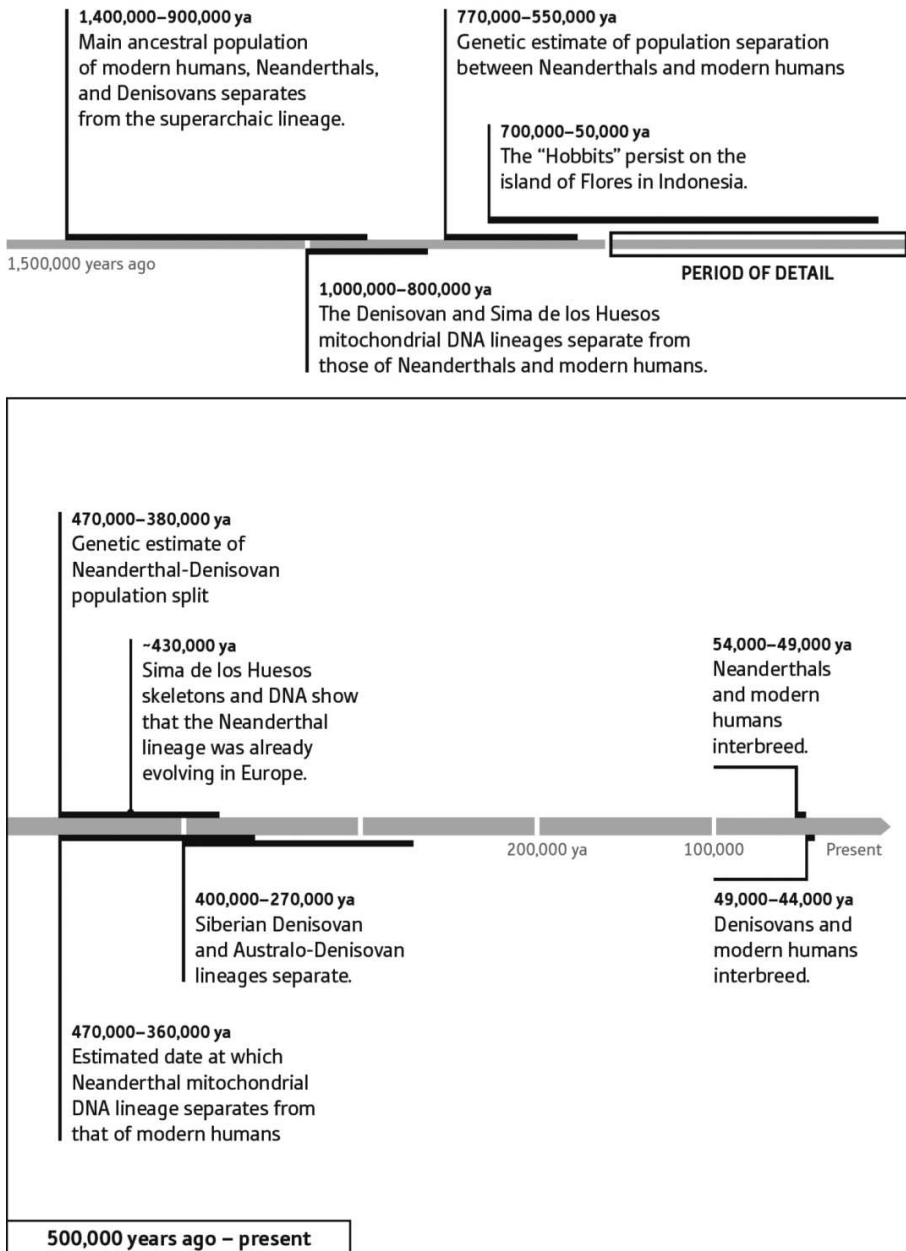
C. İnsan Türlerinin Ele Geçen En Eski Fosilleri ve Tarihleri

<https://www.nature.com/articles/d41586-019-02075-9>

D. Melezleşme

A Multiplicity of Archaic Human Lineages

(Reich 2018)

ESKİ TÜRKÇEDEN SAYAN TÜRKÇESİNE ANLAM DEĞİŞMELERİ: ADAK

Meaning Changes from Old Turkish to Sayan Turkish: ADAK

Vildan KOÇOĞLU GÜNDOĞDU*

Dil Araştırmaları, Güz 2019/25: 55-79

*Üstünge kök deer; adaanga kara çer kıldınarda,
ol iyinin arazınga kiji oglu kıldınan..*

Öz: Bu makalede, Türkçenin ilk yazılı metinlerinden bugüne değin takip edilen *adak* “ayak” sözünün, günümüz Türk yazı dillerinden Kuzey-Doğu grubu, Sayan Türkçesi alt grubunda yer alan Tuvacada “ayak” anlamından aşama aşama uzaklaşarak “alt, aşağı” anlamlarının temel anlama dönüşüm süreci ele alınmıştır. Eski anlamla ilgili olabilecek kullanımların ve yeni anlamın oluşturduğu kavram alanı örnek cümlelerle tanımlanmış; ayrıca kelime, anlam değişiminin hangi türlerine rastlandığı üzerinde durulmuştur. Sözcüğün bağımlı birim hâline gelerek gramerleşmesi de tarihî delillerle örneklendirilmiştir. Bununla birlikte, kelimenin çokanlamlılığı, eşsesliliği gibi konularla ilgili olarak tarihsel boyutun, etimolojinin önemli olduğu vurgulanmış ve etimolojik sözlüklerde kelimenin kökeniyle ilgili bilgiler de makalenin bünyesine dâhil edilmiştir.

Anahtar sözcükler: Adak, “ayak”, “alt”, “aşağı”, temel anlam, yan anlam, anlam değişimleri, Sayan Türkçesi, Tuvaca.

Abstract: This article discusses the process of converting the meaning of the word *adak* in Tuvan (mean. foot), which was followed up from the first written texts of Turkish to the present. The uses related to the old meaning and the concept areas formed by new meaning have been witnessed with sample sentences. In addition, the types of meaning changes in the word have been discussed. The grammaticalisation of the word as a dependent unit is also exemplified by historical evidence. It is emphasized that historical dimension and etymology are important for the subjects such as polysemy, homonymy; therefore information about the origin of the word is included in this article.

Keywords: Adak ‘foot’, ‘under’, ‘low’, denotation, connotation, semantic changes, Sayan Turkish, Tuvan.

Giriş

Köklü bir geçmişe sahip Türkçenin yazılı en eski metinlerinden günümüze gelene kadar çok geniş bir coğrafyaya yayılarak, evrildiği, geliştiği; bu sırada fonetik, morfolojik pek çok değişikliklerle birlikte anlam yönünden de zenginleştiği görülür.

* Dr. Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı, Bornova - İzmir / TÜRKİYE. vk.gundogdu@hotmail.com. ORCID: 0000 0003 4074 9457 Gönderim Tarihi: 04.11.2019/ Kabul Tarihi: 25.11.2019

Dildeki bu evrilme, değişme, zenginleşme bazı dilbilimsel olaylarla gerçekleşir. Aksan, Türkçenin söz varlığının anlambilim açısından şu özellikleri olduğunu söyler: Türkçenin “doğadaki varlıkların adlandırılmasında, insana özgü duyguların, insanlar arasındaki ilişkilerin anlatımında genellikle somut bir anlatım yolundan” gittiğini, “benzetmeler yaparak duyanın zihninde bir imge” yaratarak kavramı canlandırıldığını belirtir. Yine Türkçenin kavramlaştırma yeteneğinin yüksek olduğunu, bu yönüyle de “ayrıntılı anlatım dili” olarak nitelendirdiğini belirtir (2005: 45-46). Nitekim, “Ferdinand de Saussure (1985, s. 17) dili bir göstergeler dizgesi olarak düşünmüş ve somut nitelikli olduğunu belirtmiştir” (Erol, 2008, s. 7).

Amaç

Bu makalede Eski Türkçe (ET) *adak* (adak ~ atah ~ azah ~ ura ~ ayak) “ayak” sözünün Tuvacadaki anlam ve kullanımları üzerinde durularak hangi anlam değişimlerine uğradığını ortaya çıkarmak ve pek çok eskicil özelliği barındıran Tuvacada bu sözün hangi anlam nüanslarıyla yaşadığını göstermek amaçlanmıştır. Konu ele alınırken anlambilimin *anlam değişimleri* (semantic change), *çokanlamlılık* (polysemy), *iğretileme* (metaphor), *anlam genişlemesi* (semantic extension), *anlam alanı* (semantic field) gibi alt dallarından faydalanılacaktır.

Yöntem

ET dil malzemesinde *adak* sözü ve bu dönemi kapsayan sözlüklerdeki anlamları ve karşılaştırmada kullanılacak olan Türk yazı dillerinin (Tuv., Alt., Hak., Sah., TTü.) en kapsamlı sözlüklerinden yapılan işlemlerle oluşturulan malzeme ve metinlerden derlenerek bir araya getirilen örnek cümleler üzerinden değerlendirme yapılacaktır. Tuv. *adak* “alt, aşağı” sözünde lehçenin ilk kayıtlara geçirildiği eserlerdeki anlamları ve günümüzdeki anlam olayları incelenirken artzamanlı (diachronic) ve eşzamanlı (synchronic) yöntem kullanılacaktır.

Etimolojik Bilgiler

Dilbilim çalışmalarının en eskilerinin Eski Hint ve Eski Yunan’da gerçekleştirilmiş, daha o zaman bile, bilginler günümüzde ele alınan anlambilim bazı konularına yönelmiş, sözcüklerin neyi gösterdikleri, kökenbilim ve nesneyle sözcük ilişkisi gibi sorunlar üzerinde durmuşlardır (Aksan 1995: 464). Lyons, bir kelimenin çokanlamlılığını (polysemous) eşseslilerinden (homonymy) ayırmanın önemli olduğunu vurgular. Bütün standart sözlüklerde sözcüklerde eşseslilik ve çokanlamlılık arasındaki ayrıma riayet edildiği bu ikisi arasındaki sınırın ise bazı kriterlere uyularak çizildiğini, bu kriterlerden birinin etimoloji olduğunu belirtir. Ancak leksikografların, esas olarak anlamlar arasındaki ilgi üzerinde durarak, çokanlamlı bir leksemin anlamları arasında ilgi olup olmamasına göre değerlendirme yaparak eğer bir ilgi bulunmuyorsa bunları ayrı madde başlarında gösterdikleri vurgulanır. Aslında bu konuyu karışık hâle getiren ise kelimelerin anlamsal ilgisiyle ilgili tarihsel boyuttur (Lyons 1981: 146-147). Dolayısıyla tarihten günümüze Türk dili coğrafyasının pek çok sahasında yaşayan *adak* “ayak”, *ayak* “ayak”, *ayak* “kase” gibi sözlerin anlamsal

ilgisine bakarken kelimenin etimolojisinin önde tutulması gerekmektedir. Türk dilinin etimolojik sözlüklerinden kelimeye ait şu kökenlemeler mevcuttur:

H. Vambery (1878: 25), at, aj, az, ar schreiten, Schritt, Fuss, Stütze başlığı altında jak. *atak*=*Bein, Fuss, Stütze*; uig. *ataḡ* = Fuss; alt. *ajak* = Fuss; çag. *ajak*= Fuss; çuv. *ora* = Fuss ve kk. *azaḡ* = Fuss şekil ve anlamlarını verdikten sonra *atak*, *ajak* sözcüğünün *ata-* “ilerlemek”ten geldiğini ve *atak* ile *ata-* arasındaki ilişkiye benzeyen *elik* “el” ile *almak* “almak”; *kulak* ile *kul-* “dinlemek” ikililerini delil olarak gösterir.

Poppe’nin kaleme aldığı G. J. Ramstedt’in *Studies in Korean Etymology* (1949) adlı eserine dair tanıtım yazısında adak sözünün etimolojisiyle ilgili şu bilgiye yer verilmiştir:

Ko. G. *padak* “zemin, temel, avuç içi, ayak tabanı” = Ma. *fatān* < **patan* < **patak* “alt, dip, temel, taban”, Ma. *fatḡa* “ayağın alt kısmı, taban”. Bu etimoloji Ramstedt tarafından yapılmıştır. Ko. *padak* = Ma. *fatḡa*’nın diğer Moğol ve Türk lehçeleriyle karşılaştırıldığında şu ses ve anlam özellikleriyle verilmiştir: Mo. *adaḡ* “son”, Kh. *aDDḡak* “ay.”, Ord. *aDak*, Kalm. *advG* “son, uç, nehir ağzı” = Turk. *adaḡ* // *adaḡ* // *ayaḡ*, Yakut *ataḡ*, Çuvaş *ura* “ayak, bacak” < **adaḡ* < **padaḡ*. Ayrıca, Moğolcadaki *adaḡ* kelimesi, Orta Moğolca veya Monguor diliyle kanıtlanmadığı için Mo. **paday* şeklinin bir varsayım olduğu belirtilmiştir. Ancak yine de, Mo. *adaḡ* ve Ma. *fatān* kelimelerinin aynı köke dayandığında şüphe olmadığı ve Ko. *padak* şekliyle karşılaştırılabileceği üzerinde durulmuştur (Poppe 1950: 577).

Türk dillerinin ilk etimolojik sözlüğü olarak anılabilecek önemli bir çalışma (Ölmez 1998: 176) olan Räsänen’in sözlüğünde (1969: 5) **adək* maddebaşı altında kelimenin Türk dillerindeki, Moğolca ve Korece biçimleri ve anlamları gösterilmiştir.

* *adək* “Ayak”: uig. (Gab.) *adək*, *jadək*, mtü. *adək*, çag. *ajayḡ*, osm. usw. *ajak* “ayak, bacak, heykel altlığı”, “son”, “fussmass”, az. kar. *ajaxḡ*, şor. usw. *azək* (>kam. Joki 77-8 *azək*), soj. *adək*, jak. *ataḡ*, çuv. *ora*, *ura*;

~ mo. (KWb. 1) *adək*, altmo. **padək* “son, nehrin ağzı”

~ kor. (SKE 180-1) *padək* “alt, zemin, en aşağı”, “kaide, taban”

Clauson, sözlüğünde (1972: 45) *adək* sözünün kökeninin hâlâ belirsiz olduğunu belirtir. Moğolcada bu sözün *adək* şeklinde bir alıntı olarak yaşadığını ancak anlam olarak sadece metaforlaşmış şeklinin var olduğunu ve *ayak* (*daḡın*), *son* veya *aḡız* (*ırmaḡın*); *son*; *netice* anlamlarında kullanıldığını belirtir. Ayrıca Clauson, yaşayan tüm Türk dillerinde *ayak* sözünün benzer şekillerle ve asıl anlamıyla; fakat bazı dillerde ise Moğolca *adaktan* geri alınılamayla oradaki anlamıyla kullanılmakta olduğunu ifade eder.

Tekin’in (1976: 274-285) kaleme aldığı tanıtımda E. V. Sevortyan’ın sözlüğü detaylıca incelenmiştir. Bu tanıtımda Tekin’in üzerinde önemle durduğu konulardan biri Türkçenin seslik değişimlerin en önemlilerinden bir olan *d > d/t/z/y* ses değişmesi ve Sevortyan’ın Eski Türkçe /d/ foneminin bulunduğu bütün sözlerin etimolojisinde aynı hatayı yaparak allomorfları da içeren çoklu bir köke götürmesidir. Örneğin, Trkm. *aygır* sözünü Türk dillerindeki türlü şekillerine bakarak **ay*~**ad*~**aḡ*~**az*- köklerinden; *ay* sözünü **ay*~**ad*- kökünden; *ayak* sözünü ise yine **ay*~**ad*- kökünden getirmiştir. Tekin’e göre Türk dillerindeki /y/’li, /z/’li, /t/’li şekiller ikincildir,

bütün bu sesler tek bir fonemden, /d/'den gelişmiştir; dolayısıyla Sevortyan'ın *ad-yanında diğer nöbetleşen şekilleri alarak kökenleme yapması doğru değildir.

Röhrborn (1977: 45), Hamilton'a dayanarak bilgi verir. Sözcük, *ad-*, *yad-* “[dünya üzerinde] yayılmak” kökünden gelir.

Tietze (2002: 233) kelimenin etimolojisi için ET. *adaq* (Clauson 1972: 45) göndermesi yapar ve bu madde altında *ayak* kelimesinin hangi anlamlarda kullanıldığını örnekleriyle sıralar.

Gülensoy (2007: 91-92) *ayak* < *adək* < **adək* ~ *azək* (DLT) < **adək* ~ Uyg. *adək*, *yadək* (Alt. Gr., 292a). Gülensoy, kelimenin köküyle ilgili Hamilton, Sevortyan ve Eren'den bilgi aktarır. Hamilton'a göre Uyg. *ayak* “*D'AQ*, “*D'X* → **ad-* / *yad-* “yere yatmak, sermek” + edilgenlik ve sonuç bildiren, fiilden isim eki -*q* (AG, 127) “yere yayılan şey”?. Sevortyan'a göre kelimenin kökü (*ay-*)~ **ad-* şeklindedir. Ayrıca Sevortyan, Az. *adax* “çocuğun ilk adımı” sözünün de ayak ile ilgili olduğunu ve **ad-* / *ad-* ~ *ay-* ‘adım atmak’ kökünden geldiğini düşünmüştür. Gülensoy, bu iki etimolojinin yanlış olduğunu belirtir ve ona göre, öncelikle *ayak* sözcüğünün ET'deki biçimi *adək*’tir. Dolayısıyla sonradan gelişen /y/'li bir kökten geldiği düşünülemez (Mak. II, 95). Az. *adax* (<**atak*) sözü ise ayak ile ilgili değil, **āt-* ‘adım atmak’ fiilinden yapılmış bir addır.

Türk, Moğol, Mançu-Tunguz, Kore ve Japon dillerinde yaklaşık 3000 sözün ve bunların proto biçimlerinin karşılaştırmalı-tarihi yöntemle karşılıkları ve rekonstrüksiyon metoduyla ileri sürüldüğü (Usmanova 2011: 336) Altay Dillerinin Etimolojik Sözlüğü'nde (EDAL 1118-1119) *adək* kelimesi için karşılıklar, ses ve anlam özellikleriyle verilmiştir. Sözlük yazarlarınca Tuva ve Tofacadaki anlam farklılığı ayrıntısının ifade edilmesi de dikkat çekicidir.

**p'ágdi* “ayak, ayak tabanı”: Tung. **pagdi(kī)*; Mong. *(*h*)*adag*; Turk. **adək*; Jpn. **pī(n)túmai*(~ -*ia*).

Proto-Tunguz **pagdi(kī)* “taban, ayak tabanı”

Proto-Moğol *(*h*)*adag* “son, nehrin aşağı kısmı”

Proto-Türk **adək* “ayak”: Eski Türkçe *adaq*; Karahan T. *adaq*; Türkiye T. *ajak*; Gagauz *ajaq*; Azerbaycan *ajaG*; Türkmen *ajaG*; Salar *aja(:)χ*; Halaç *hada:q*, *hadaq*; Özbek *ƆjƆq*; Uygur *ajaq*; Karaim *ajax*; Tatar *ajaq*; Başkurt *ajaq*; Kırgız *ajaq*; Kazak *ajaq*; Karaçay-Balkar *ajaq*; Karakalpak *ajaq*; Kumuk *ajaq*; Nogay *ajaq*; Sarı Uygur *azaq*; Hakas *azax*; Şor *azaq*; Oyrot *adaq*; Tuva *adaq* “alt kısım”; Tofa *adaq* “iki ayaklı destek; alt kısım”; Çuvaş *ora*; Yakut *ataq*; Dolgan *atak*.

Tuvaca üzerine önemli çalışmaları bulunan ve Tuvacanın ilk etimoloji sözlüğünün de yazarı olan Tatarintsev (2000: 56-57) Tuv. *adək* kelimesinin etimolojisini ele alırken, Tuvaca-Rusça sözlükte *adək* I ve *adək* II şeklinde eşsesli iki kelimenin iki ayrı madde başında gösterilmesinden dolayı iki ayrı madde başında değerlendirme yapmıştır. Ancak Tatarintsev burada herhangi bir eşseslilik olmadığını, tek bir kelimenin varlığını ifade etmiştir.

adək I “aşağı, aşağı bölüm, alt, derin olmayan, sığ, aşağıda duran (su için)” anlamlarını belirtmiş ve bu anlamlardan gelişen *adaa-bile* “altında” edatını göstermiştir.

adak II “memnunluk vermeyen, kötü” (bilgilerin değerlendirilmesiyle ilgili olarak). Bu anlam, adak I’in anlamından yani “alt, sığ, (su için) sığ yerde bulunan” anlamlarından → “aşağı, kötü” olarak gelişmiş bir anlamdır.

Tatarintsev, ESTY (1974 I: 104)’deki bilgilere de yer vermiştir. Burada Tuv. *adak* kelimesi için *adak~azak~ayak* “son, sonuç, alt” anlamlarının bulunduğu ayak II maddesine gönderme yapılmıştır. Tuv. *adak* kelimesi ise sadece “son” anlamında verilmiştir. Diğer *azak~ayak* ve diğer şekiller “ayak” temel anlamdaki kelimenin metaforlaşmasının sonucu olarak görülmüştür. Yine burada (ESTY I: 105) Moğolca karşılıklara da yer verilmiştir. Mo. aday “son, kenarda olan, alt bölüm veya nehrin ağzı; uç, son, en uzun olan; kötü olan; en aşağıda olan (nitelik olarak)” anlamlarından hareketle, Kalujinskiy’in düşüncesine göre, Tuvaca ve diğer Türk dillerindeki *adak* kelimesi Moğol dillerinden alınmış olmalıdır. Tatarintsev, bu düşüncenin, aday kelimesinin Moğolcada bir Türkçe alıntı olduğu daha sonrasında Tuvaca ve diğer dillerde görülen bir geri alıntılama olduğu şeklindeki yaygın görüşü dile getirerek, bunun ilkesel olarak kabul edilebilir olduğunu belirtir. Tatarintsev, *adak* “ayak” kelimesinin etimolojisiyle ilgili ESTY I: 103-104’te geçen bilginin (Sevortyan bu kelimeyi *ad-* “adım atmak” fiiliyle ilişkilendirir) mantıksal olarak ikna edici fakat fonetik veriler (Türkmençe ve diğer bazı dillerde *a:d- ~ *a:t- fiilinde görülen birincil uzunluğun *adak ~ ayak*’a gelince görülmemesi gibi) açısından uygun olmadığını da ifade eder. Tatarintsev’in üzerinde durduğu bir başka etimoloji Kormuşin’in (1987: 3-9) kelimeyi genel olarak hareketle ve adım kelimesiyle değil; parçalanma, bölünme anlamıyla bağlantılı bir kökenle ilgi kurduğu etimolojidir. Bununla ilgili olarak da sözlükte *adır I, II* ve *adır-* maddelerine de gönderme yapılmıştır.

Tuvaca için, yakın dil ilişkilerinin bulunduğu ve tarihsel boyutta da önemli gelişmelerin yaşandığı dil çevresini diğer yakın Sibiryâ gurubu Türk lehçeleriyle birlikte Moğolca ve Rusça oluşturmaktadır. Sanjeyev ve diğerleri (2015: 35) tarafından kaleme alınan Moğolcanın etimolojik sözlüğünde *adaq* sözünün Türkçeden alıntılanan bir söz olduğu belirtilmiş ve şu anlamlandırma ile sunulmuştur: Mo. *ADAY*, Halh., Bur. *adag*, Kalm. *adg* “son, nehir ağzı; (mec.) nitelik bakımından çok kötü, en fena” ← Türk.: ET. *adak* “ayak; nehir ağzı”.

Tuvaca İlk Metinlerden Tanıklar

Güney Sibiryâ bölgesine ait derlemelerin tarihi çok eskilere gitmez. 18. yüzyılda (1730) G. F. Müller’in başlattığı derlemeler, P. S. Pallas ve 19. yüzyıl başlarında G. I. Spasskiy ile devam etmiş, 1847 yılında M. A. Castrén; 1861 yılında V. V. Radlov; 1889’da ise N. F. Katanov’un derlemeleri ile ciddi boyuta ulaşmıştır (Arikoğlu 1997: 153-154). Bölgeye yapılan araştırma gezileri sonucunda ilk sözlükler arasında yer alan, Alman kökenli ünlü Rus doğa bilimcisi P. S. Pallas (1741-1811)’ın pek çok dil ve lehçenin karşılaştırmalı sözlüğü olan *Sravnitelnyje Slovari Vseh Yazıkov i Nareçij Sobrannyje Desnitseyu Vseisoçayşey Osobi* adlı eseri 1787 ve 1789 yıllarında 2 bölüm halinde yayımlanmıştır (Şahin 2015: 76). Pallas, sözlükte 20’ye yakın Türk lehçe ve ağzına yer vermesine rağmen, Tuvacaya dair bir bilgi yoktur.

18. yüzyılın sonlarından itibaren araştırmacılar bölgeye gelerek Tuvaların yaşamlarına dair gözlemlerde bulunmuşlar, Tuvaların diline, halk bilgisi ürünlerine dikkatleri yönlendirmiş ve ilk derleme çalışmalarını gerçekleştirmişlerdir. M. A. Castrén'in derlediği 301 kelime, Ladigin'in 101 kelime, 21 cümle; Ostrovskih'in derlediği pek çok dil malzemesi ile şarkılar ve adları, ayrıca 900 kelime ile (Katanov 1903: X-XI'den aktaran Sat 1964: 15-16) ilk Tuvaca malzemeler kayıt altına alınmıştır. Ancak Sat'ın (1964: 16-25) ifade ettiğine göre bu ilk derlemeler yayımlanmamıştır. Dolayısıyla Tuvacayı ilk incelemeye başlayan kişi, V. V. Radlov (1837-1918) olarak kabul edilmektedir. 1861 yılında, o dönemlerde Barnaul'da çalışan Radlov, 4-7 Temmuz'da Tuva'nın Kara-Höl civarında bulunmuş, Bagay-Çürü ve Küjütü-Modun Maadırlar (Bahadırlar) hakkında iki destan ve dört ır (şarkı) derlemiş, bu malzemeyi *Obraztsı Narodnoy Literaturı Tyurskih Plemen* (Sankt-Peterburg, 1866) adlı çalışmanın birinci cildinde yayımlamıştır. V. V. Radlov, bölgede derlemiş olduğu malzemeye ve öğrencisi N. F. Katanov aracılığıyla ulaştığı dil malzemesine ise sonraki yıllarda oldukça kapsamlı bir şekilde hazırladığı *Opıt Slovarya Tyurkih Nareçiy* (Sankt-Peterburg 1888-1911) adlı sözlüğünde yer vermiştir. Daha sonraki dönemlerde ise Tuvaca üzerine ilmî çalışmalar N.F. Katanov tarafından yapılmıştır (Arıkoğlu 1997: 154).

Yukarıda ifade edilen bu ilk eserlere bakıldığında, Castrén *Versuch einer Koibalischen und Karagassischen Sprachlehre* (1857) adlı eserinde Soj. kısaltmasıyla Tuvacaya da yer vermiştir, kitabın sonunda yer alan sözlükçeye bakıldığında *adak* madde başının bulunmadığı, azak maddesinde **azak K., Fuss; قاي; Jak. arax** (1857: 79) karşılığı; Almanca-Tatarca bölümünde *Fuss* maddesinde **Fuss, azak K., put Soj., but Kar.** (1857: 79) karşılığı verilmiştir. “Altında; aşağısında” anlamında kullanılan kelime için ise **untên, altenda K., Kar., altên, kudu Kar. Nach untên, altena K., alteņa Kar., tōben, kuda K., Kar.** karşılıkları gösterilmiş; ancak Soj. biçime yer verilmemiştir (1857: 162). Bu veri, bu tarihte Soj. “ayak” anlamında kullanılan sözün *put* (çağdaş Tuvacada *but*) olduğunu kanıtlamakta; ancak *adak* madde başının bulunmaması ve *untên* “alt” sözünün karşılığında Soj. için bir verinin olmaması, *adak* sözünün o dönemde “alt, aşağı” anlamında kullanılıp kullanılmadığını ise belirsiz bırakmaktadır.

Sözcük, Radlov'un sözlüğünde (1893: 202-205) *ajak* madde başında (Tel. Alt. Kır Tar. Küer. Tob. Bar. Ad. Osm.; *azak* (Schor.), *adak* (Soj.), *atah* (jak.) 1. нога, подмощье, фундамент ‘ayak’, 2. конец ‘son’ 3. путь anlamları ile yer almaktadır. Ancak bu anlamlandırmalar altında *adak* (Soy.) ile ilgili hiçbir örnek verilmemiştir.

Kelimenin ilk tanıklandığı çalışmalarda sadece kelime listelerinin bulunması semantik açıdan anlam gelişmelerinin sürecini tam olarak yansıtamamaktadır. Bu sebeple metin örnekleriyle birlikte sunulan ilk çalışmaların incelenmesiyle sözcüğün hangi dönemde semantik bir değişim yaşadığı hakkında fikir edinilebilir. Tuva filolojisinin kurucusu olarak kabul edilen (Sat 1964: 26) N. F. Katanov'un uzun yıllar boyunca Sibirya'ya yapmış olduğu araştırma gezileri ve 1889 yılında Tuva merkez ağzının konuşulduğu bölgedeki derlemelere dayanarak oluşturduğu hacimli eseri *Opıt issledovaniya uryanhayskogo yazıka s ukazaniem glavneyşih rodstvennih otnoşeniy ego k drugim yazıkom tyurkskogo kornya* (Uryanhay Dilini Diğer Türkçe Kökenli Dillerle Olan Temel Akrabalık İlişkilerinin İşaretleriyle İnceleme Denemesi) (1903)

Tuvacanın gramerine dair önemli bir inceleme sunarken, derlemiş olduğu metinlerin ve bir sözlüğün eklenmesi ise çalışmaya ayrı bir değer katmıştır. N. F. Katanov'un bu eseri incelendiğinde, söz dizininde verilen referansların gramer incelemesine gönderme yaptığı görülür ve burada **адак** (нога, подошва горы) 24(в. 1), 42 (в. 2), 67 (ж. 1), 143 (и) 351 (б); **адām** (моя нога, подошва горы) > адак. 351 (б); **адāһда** (ы его, ея, ихъ ноги, подошвы горы) > адак. 24 (в. 1) и 106 (а) 'ayak, dağın eteği' anlamlandırmasıyla verilir. Referans ettiği kısımlara bakıldığında **adak** sözcüğünün 24, 42, 67, 106 ve 143. sayfalarda fonetik inceleme içinde verilmiş örnekler arasında ve sadece 'ayak' anlamıyla yer aldığı görülür. 351. sayfadaki örneğin (адām) ise iyelik eklerinin incelendiği bölümde yine 'ayak' ve 'dağın eteği' anlamlandırmasıyla verildiği görülür. Burada müstakil sözcüklerle ve sadece tek anlamlandırma ile örneklerin verilmiş olması, sözcüğün o dönemde hâlâ "ayak" temel anlamını koruduğu ve sadece bu anlamla yaşadığını düşündürmektedir. Ancak N. F. Katanov'un derlemiş olduğu metin örneklerini de çalışmada sunması, sözcüğün Tuvalar arasında, 19. yüzyıl sonlarında hangi anlam ile kullanıldığını ortaya çıkarmaktadır.

- (1) *Pir Kaldazin (attrı) aşşak çorān. Podunuı uzunı pir karış, salınıı uzunı peş karış; kırıyan kurıyaktıı polıyan, çanıı tōngür ak ināktıı, çıngā kāmniı adān çurttap-turıyan-tur.* (s. 1014)

adān < adak (İ)+ın (3İYE)+ø (AKK)

"Kaldazin adlı bir adam yaşarmış. Boyu bir karış, sakalının boyu beş karış olan yaşlı bir adam imiş, tek bir ineği varmış, küçük bir nehrin **aşağısında** yaşarmış."

- (2) *Tān kuştuı moynu ala polar; pudu piçi polar. Ōı pudunuı salāzın kaş poların mān pil-bās-lā bān: ta üş-tur; ta tōrt-tur. Uıup çorān çimāniı pudun kım pilār?* (s. 942)

"Karganın boynu alacaktır, ayakları küçüktür. Ayak parmaklarının kaç tane olduğunu bilmiyorum: üçtür, dördtür, bilmem. Uçan bir şeyin ayağını kim bilir ki?"

N. F. Katanov'un derlediği metinlerden de görüldüğü üzere 19. yüzyılın ortalarından itibaren **adak** sözünün sözlüklerde geçtiği anlamıyla değil; "alt, aşağı" anlamıyla kullanıldığı, "ayak" anlamında kullanılan sözün **but** olduğu anlaşılmaktadır. Zaten **but** kelimesi, sözlükte **noga** "ayak" şeklinde anlamlandırılmıştır.

Aşağıdaki tabloda, **ayak** sözcüğünün ET. ve EUyg. dönemi eserlerinde geçen ve belirlediğimiz Türk yazı dillerindeki anlamların tümünü örnekleriyle bir arada görmek ve sonrasında Tuvacadaki **adak** sözcüğünün semantik gelişimi göz önünde bulundurularak ana ve alt kavramlarla nasıl bir kavram alanı oluşturduğunu ortaya koymak amaçlanmıştır.

Kaynak	Madde Başı	Anlam	Örnek
DTS, s. 8	ADAQ	1. ayak (insan ve hayvanlara ait) 2. ayak, dayanak, destek (nesnenin) 3. aşağı kısım 4. dağın eteği, kaide, taban 5. ağız (nehir)	1. <i>adaq berti iki jorîyu üçün</i> (QBH 104 ₂₄) “Allah yürümek için iki ayak verdi” 2. <i>bu kürşi üzälä öz olıturduqı adaqı üç ol kör</i> (QBH 43 ₁₄) “bak, bu üzerine oturduğum kürsü üç ayaklıdır” 3. <i>[a]daqıda bir qara qojunnı bayladı</i> (LOK 41 ₆) “(ağacın) aşağısına bir kara koyun bağladı” 4. <i>muzdaj ıegân taynuş adaqıqa keldi</i> (LOK 15 ₉) “Muzday denilen dağın eteğine geldi” 5. <i>ol suvuş adaqı</i> (Man III 37 ₂) “o nehrin ağızı”
UW, s. 45-46	adak	a) ayak, ayaklar, bacak, bacaklar b) önünde c) datif eki görevinde d) pati, hayvanların ayağı e) übertr. bir nesnenin ayağı f) übertr. bir şeyin sonu (mekan) g) übertr. son, sonra (zaman) B) Adnom. a) ayak b) übertr. son (mekan) c) übertr. son (zaman) d) übertr. ahlaken düşük seviye C) Erkek şahıs adı D) Belirlenemeyenler E) Ohne Kont.	b) <i>t(ä)ıri t(ä)ırisi burhan a.+ınta yinçürü...</i> “Tanrıların Tanrısı Buda’nın önünde eğilerek ...” c) <i>pr(a)tnādivaçe açarı a.+ııya</i> “Prajñādhvaja (sic!) ustaya” (mektup üzerinde yazan) d) <i>takıgu a.+ı</i> “tavuk ayağı” e) <i>apam bir a.+ın sısar...</i> “(kazanın) bir ayağı kırıldığında...” f) <i>... a.+ınta koşa tägintim</i> “(şiirin/yazının) sonuna ulaştım” g) <i>beş törlüg ödlärniş a.+ınta</i> “beş zamandan sonra” a) <i>iki a.+ınıñ ulı</i> “iki ayağının tabanı” b) <i>başdınkı ortonkı a.+takı ädgüler</i> “baş, orta ve sondaki iyilikler” c) <i>a. soñınta</i> “en sonunda” d) <i>a.+takı biligsizlär</i> “die niedrige Toren” C) <i>a. totok</i> D) <i>a.+ın başın aşlaşturu kälürgil</i> E) <i>baş a. kıl-</i>

Kaynak	Madde Başı	Anlam	Örnek
TSTY, s. 63-64	адак	1. bir şeyin yere yakın kısmı, aşağısı 2. bir şeyin yukarısı ile aşağısı arasında kalan boşluk, alt 3. bir şeyin bulunduğu, durduğu yer 4. suyun akımına veya bir yerin alçaklığının durumuna göre herhangi bir yerin aşağı kısmı, sonu veya ondan daha aşağı başka bir yer 5. çadır içinde kapıya yakın yer 6. İnsan ve hayvanların kalın bağırsağının son kısmı 7. ayakta duran bir kişi veya hayvanın vücudu ile yer arasındaki bölüm 8. son (mevsimlerin aylarının adlandırılmasında) 9. basit, sıradan, sade 10. düşük kalitede, kötü, fena 11. söölünde, söölgü, soonda “son; sonunda” gibi sözlerle kullanıldığında “en” anlamında	1. <i>tuurgalar adaan daggılap kaan</i> (K. Kudajı) 2. <i>kövrüg adaa</i> “köprü altı” 3. <i>Oon kovayıp keeringe, demgi dayzınım adaamda çıdır</i> (M. Ölçey-ool) “Başımı kaldırdığımda o düşmanımın yerde yattığını (gördüm)” 4. <i>Kızıl solagay talavista... adaa Sukpakka, üstü Kök-Teyge, kedeezi Orgu-Şölge çedir çatı bergen.</i> (S. Toka) “Kızıl sol tarafımızda... aşağısı Sukpak’a, yukarısı Kök-Tey’e, yanları Orgu-Şöl’e kadar yayılmıştı”. 5. <i>... ot adaanga sögedey olura tırtıp algan</i> (K. Kudajı) “kapıya yakın yerde bir dizini kırarak oturdu”. 6. <i>Halıp bar çıtkan mangıstıñ adaan çaspayn aşkaş, aksından ündür adıvıt</i> (Tooldan) 7. <i>Kızıl udazın tölgemni arıglap, artıjap ekkel! - deerge, kadın çaa töreen kıs itıñ adaa-bile baza katap öttürgeş, ekkep beerge...</i> (Tooldan) 8. <i>Men dagaa çıldıñ küstüñ adak ayınıñ on çedide töreen kiji-dir men</i> (S. Sarıg-ool) “Ben tavuk yılı güzünün son ayının 17’sinde doğdum”. 9. <i>Adıg-çarıştı adak ulustan egeleer-dir!</i> (Tooldan) “yarış, sıradan kişilerden başlar”. 10. <i>A küzün barıp deñzileen: adak-la toldurga 90 kildi bazar.</i> (S. Sarıg-ool) “Güzün ölçtüler: en kötüsü 90 kilo gelir”. 11. <i>... Adaktıñ söölünde Çer oğlu Çerzi-Möge tavarjıp keep-tir.</i> (Tooldan) “En sonunda yerin oğlu Çerzi-Möge dolanıp gelmiştir.”

Kaynak	Madde Başı	Anlam	Örnek
TRS, s. 10	адаш	1. silah bipodu 2. bir şeyin altı, aşağı kısmı 3. nehir ağzı	
HRS, s. 33	азах	1. ayak, ayaklar; pençe (hayvanların) 2. ayak, dayanak, destek (eşya vb.) 3. son, nihai	1. <i>oň azah</i> “sağ ayak” 2. <i>stol azağı</i> “masa ayağı” 3. <i>çıl azağı</i> “yıl sonu”
YRS, s. 51, TSYY, s. 638	атах	1. 1. ayak, ayaklar 2. bir nesnenin ayağı, dayanak 3. su birikintisi veya göl/nehirin sahile, kıyıya ulaştığı yer; yayla veya yeşillik bir alanın daraldığı yer 4. bir şeyin kötü, işe yaramayan kısmı 2. kötü, kâr getirmeyen bir şey	1.1. atah sığınáh “yalınayak” 2. ostuol atağa “masa ayağı” 3. Betteh, küöl atağın arğaa bahıgar, ottonor keşes hoduha baar. 4. Mas kuhağan öttö, atağa ere haalbit. 2. Barbah con bastaatılar, Atah con ortular
ORS, s. 24	аяк	çadırın kapıya yakın tarafı	<i>ottuñ ayayı</i>
TETT 2002: 233	ayak	-üstünde durulan uzuv -bir akarsudan ayrılan veya ona kavuşan ikinci derecede mecra -vücudun yere yakın kısmı olmak hasebiyle ‘aşağı’ -Ayağın uzunluğu, birçok dillerde olduğu gibi, uzunluk ölçüsü olarak kullanılır -adım, basamak -Ayakta koşarak yapılan işleri tarif eder -tavladaki adımlar -halk edebiyatında kafiye -Mecâzî mânada ‘tavırlar, nağmeler, “edebiyat”, büyük sözler (?)’	- <i>Vüzerā durdılar; pādeşāhuñ ayağına düşdiler</i> (Ferec) - ... <i>derelece doğru akıp giderken şırıldayan pınar ayaklarını izledi</i> (Ş. Ünlü) - <i>Bana bak polis efendi, dedi, şu ayak takımını ortadan dehle!</i> (S. M. Alus) - <i>Sonra ay aydınlığında, onar; yirmişer ayak aralıkla yaktıkları ateşlerde mercanları iyice kızarttılar.</i> (Şahap Sıtkı) - <i>Anda bir altun taht varidi. Yedi ayak nerdübânile çıkılurdi</i> (Ferec) - <i>Mustafa ayak hizmetine bakar; ben ev hizmetine</i> (Y. Z. Bahadınlı) - <i>Yooo, sen şeş ayağında idin</i> (M. Ş. Esendal) - <i>Çok mu çetin yavrum? Söz dizmek içi ayak mı bulamıyorsun yavrum?</i> (Musahipzade Celal) - <i>Çektim kenara, oğlum dedim, vazgeç bu ayaklardan, ırgadın zihnini çelme!</i> (Orhan Kemal)

Kaynak	Madde Başı	Anlam	Örnek
GTS Erişim Adresi: www.tdk.gov.tr	ayak	a. 1. <i>anat.</i> Bacakların bilekten aşağıda bulunan ve yere basan bölümü. 2. Bacak. 3. Birtakım şeylerin yerden yüksekçe durmasını sağlayan dayak, destek veya bunlardan her biri 4. Vücudun belden aşağı bölümü 5. Yürüyüşün ağırlık veya çabukluk derecesi 6. Basamak. 7. Futun küpü alınarak hesaplanan değer. 8. <i>hlk.</i> Mayalardan önce, makama uygun olarak çalınan veya söylenen beste. 9. Yarım arşın veya 30,5 santimetre uzunluğundaki ölçü birimi, kadem, fit, fut. 10. <i>coğ.</i> Göl ayağı. 11. <i>ed.</i> Halk edebiyatında koşuklarda kısa yedekli dizeler. 12. <i>ed.</i> Halk edebiyatında uyak: “ 13. <i>mat.</i> Bir doğrunun başka bir doğruyu veya bir düzlemi kestiği nokta: 14. <i>sp.</i> Karakucak ve yağlı güreşte pehlivanların ayrıldıkları beş dereceden biri. 15. <i>sp.</i> Altılı ganyanda yer alan her bir koşu. 16. <i>mdn.</i> Kömür ocaklarında kömürün çıkarıldığı galeri.	3. <i>İskemlenin bir ayağı kırık. Bu köprüünün dört ayağı var.</i> 4. <i>Ayağına bir pantolon çekti.</i> 5. <i>Senin ayağınla köye akşama kadar varamayız.</i> 12. <i>Mânicilerin kafa yormadan buldukları ayaklar Cenap'ı şaşkınlıktan şaşkınlığa sürükler.” -S. Birsal.</i> 13. <i>Dikme ayağı.</i>

Değerlendirmeler

Bu bölümde, Tuvacada *adak* sözünün semantik gelişimi *temel anlam* (denotation), *anlam değişimleri* (semantic change), *çokanlamlılık* (polysemy), *iğretileme* (metaphor), *anlam genişlemesi* (semantic extension), *kavram alanı* (semantic field) temelinde değerlendirilecektir. Tuva edebî dilinde sözün hangi anlamlarda ve hangi birleşik sözlerde yaşadığı örneklerle tanıklanacaktır.

Aksan, insan zihninde oluşan ilk kavramı *temel anlam ögesi* (denotation) terimiyle, “bir ses birleşimiyle, bir gösterenle dile getirilen ilk ve temel tasarım, en başta yansıtılan kavram” şeklinde tanımlamıştır (1995: 495). Sözcüklerin başlangıçta somut bir kavramı

yansıtırken zamanla soyut kavramları ifade eder olması dilin gelişimi içinde bir süreci de aktarması bakımından önemlidir. Bu noktada çokanlamlılık (polysemy) ve anlam değişimlerinin (semantic change) etkilerinden de bahsedilmelidir. Çokanlamlılık (polysemy), tek bir leksik parçanın birçok anlama sahip olması durumudur (Baldwin) ve dilin genel karakteristiğini yansıtır (Palmer 1976: 71). Farklı kelimelerin farklı anlamlara sahip olması gibi, aynı kelime de farklı anlamlara sahip olabilmektedir. Palmer (1976: 65), iki anlamın aynı veya farklı olduğunu ayırmanın ve böylelikle bir kelimenin kaç anlama sahip olduğunu tam olarak belirlemenin ise zor olduğunu düşünür. Aksan (1997: 70-71), “Başlangıçta tek bir kavramın simgesi olan gösterge, genellikle kolay ve etkili anlatım eğilimiyle, aktarmalarla ve kullanım sıklığının artmasıyla her dilde, ilişkili, yeni kavramlarla da anlatır duruma gelmektedir” şeklinde çokanlamlılığın açıklamasını yaparken çokanlamlılıkta göstergenin temel anlamını yitirmeden yan anlamlar kazanmasıyla zenginleşerek devam etmesinin yanında, bunların zamanla unutulabildiğini de vurgulamıştır.

Bloomfield (1933: 435) anlam değişikliklerinin çoğunda kullanım sıklığındaki artma ve azalmanın etkili olduğunu düşünmüştür. Anlam değişimlerini kolaylaştıran faktörler arasında çokanlamlılık ve kullanım sıklığı gibi etkenlerin varlığını dikkate alacak olursak, hemen hemen her dilde organ adlarının kullanım sıklığının yüksekliği ve aktarma yoluyla başka kavramları (somuttan soyuta geçişte önemli bir örnek teşkil etmektedir) rahatlıkla ifade etmesi, dil içi gelişimin kaçınılmaz bir sürecini yansıtmaktadır. Anlam değişimlerinin neyi içerdiği, nasıl geliştiği, süresi ve tasnifi konusunda dilbilimcilerin çeşitli görüşleri vardır (Bloomfield 1933: 150-157, 435, 481; Ullmann 1972: 211-227; Lyons 1977: 619; Palmer 1981). H. A. Erol (2008: 61-84) kitabında tüm bu çalışmalarda yer alan tasnif ve tanımlamalara detaylıca yer vermiş ve Bloomfield’in tasnifine yakın bir tasnifle anlam değişimlerini şu şekilde sınıflandırmıştır: anlam daralması (alt başlık olarak özelleşme), anlam genişlemesi (alt başlık olarak genelleşme, mecazlaşma, komşuluk, eksiltme, tabu, argo), başka anlama geçiş, anlam iyileşmesi, anlam kötüleşmesi.

A. Cruse (2006: 157-159) sözcüklerin anlamlarında zamanla değişiklik olma eğiliminin var olduğunu ve ortaya çıkan değişimlerin türünü tanımlamada çeşitli yolların bulunduğunu belirtir ve ona göre anlam değişimleri şu şekildedir: 1) Anlamın yeni anlam kazanması ve eskiyi kaybetmesi (gain and loss -of meaning). Burada yeni anlamın ilk anlamdan deyim aktarması (metaphoric) ve ad aktarması (metonymic) yoluyla genişlediği öne sürülmektedir. 2) Varsayılan anlamın değişmesi (change of default meaning). Zaman içinde bir kelimenin ilk anlamı ikincil veya ikincil anlamlar ilk anlam hâline dönüşebilir. 3) Anlamsal sapmalar (semantic drift). Cruse, burada bir kategorinin prototipinde görülen aşamalı ve yüzyıllara yayılan bir değişiklik söz konusu olduğunu belirtmiştir. 4) Özelleşme ve genelleşme (specialisation and generalisation). Kategori sınırlarındaki daralmalar ve genişlemeler kastedilmiştir. 5) Kötüleşme ve İyileşme (pejoration and amelioration) ile kelimelerin başlangıçta ifade ettikleri olumlu veya olumsuz yahut da nötr anlamlarda zamanla değişimin yaşanması pozitif bir anlama sahip sözcüğün negatife, negatif bir anlama sahip kelimenin pozitif bir anlama dönüşmesi olayı anlatılmıştır. Cruse’un tasnif ve tanımlamaları temel alınacak olursa, Tuv. adak sözcüğünde anlam değişiminin (semantic change) pek

çok çeşitini bir arada görmek mümkündür. Aşağıda Tuvaca *adək* sözünün semantik gelişimi ele alınırken Cruse'un yapmış olduğu tanımlamalar temel alınacaktır.

Tuvacada *adək* sözü, dilin tarihî gelişimi dikkate alınarak iki farklı boyutta incelenecektir. Kelimenin basit ve türemiş şekillerinin semantiğine bakılacak olursa iki farklı kol ile karşılaşılır.

Birinci kol, Türk dilinin tarihî dönemlerinden beri devam eden 'ayak' anlamının korunduğu koldur. Tuvacanın ilk derlendiği metinlerde açık olarak 'ayak' anlamının korunduğuna dair bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak günümüze kadar ulaşan bazı birleşik sözler ve türemiş şekiller, kelimedeki temel anlamın 'ayak' olduğunu, yüzyıllara dayanan bir süreç içinde ise bu temel anlamdan aşama aşama uzaklaşarak yeni anlamlarla, farklı bir kolda gelişimini sürdürdüğünü göstermektedir. Bu kategoride, sadece türemiş şekillerde ve bazı birleşik kelimelerde bu anlamın saklandığı görülmektedir. Sözcüğün 'ayak' anlamının korunduğu birliktelere bakıldığında, "ayak"ın yürüme organı olması sebebiyle ana kavram alanı *hareket* olarak belirlenebilir. Hareket kavramına bağlı olarak yürümedeki ve hareketlerdeki çeviklik, ağırlık, uzaklaşma, yakınlık-uzaklık, derinlik-sığlık alt kavramlarını oluşturan söz varlığı ortaya çıkmıştır (bkz. Şekil 1).

Şekil 1:

Çeviklik ve ağırlık alt kavramları altında *adakkır* "yürümesi hızlı, çevik" (3), *adaa aar* "hareketi, yürümesi ağır olan", *adaa çiiik* "yürümesi hızlı olan, hareketli", *çiiik-adak* "hareketleri hızlı" (4) ; *adək-bışkaa* "kişinin yürümesiyle ilgili hareketleri", *adək-bışkaa aar*, *adək-bışkaa çiiik*, *adək-bışkaa aarta-* ve *adək-bışkaa çiiige-* gibi söz birleşmelerini göstermek mümkündür. Burada ayağın *hafif* ve *ağır* olarak ifade edilmesi, kişinin hareketlerindeki *çeviklik* veya *ağırlığa* işaret etmektedir.

- (3) *Ондар-оол чүдөк адаккыр, бир базыпканда, ...* (TK, s. 11)
Ondar-ool çüdek adakkır, bir bazıpkanда, ...
“Ondar-ool oldukça **çeviktir**, bir adım attığında ...
- (4) *Тыва шериглер дооза-ла чиик-адак кылдыр кеттингилеп алган.* (HD, s. 158)
Tıva şerigler dooza-la çiiik-adak kıldır kettingilep alğan.
“Tuvalı askerlerin tamamı, **çarçabuk** (hızlı bir şekilde) giyindiler.”
Uzaklaşma alt kavramı altında gösterilen örnekler hareketin nasıl yapıldığını ifade eder: *adak uza-* “uzaklaşmak (5); (yaş için) ilerlemek (6)”, *adaktan-* “bir meseleyi halletmek üzere yola çıkmak, yola koyulmak”. Yakınlık-uzaklık kavramı ise *adak-uzak* “uzak” ve *adaa ırak* “çadırın içinde kapıya uzak yer” birleşiminde görülür.
- (5) —*Аъттарны тудуп албас болза хоржок! Адак узай бээр.* (S, s. 55)
-A’ttarnı tudup albas bolza xorjok! Adak uzay beer.
“Atları tutmamak olmaz! **Uzaklaşırlar.**”
- (6) *Ховалыг Мадарович Тагбаның назыны адак узай берген болза-даа, адак-бышкаа чиик, аңнап чорупканда, аныак оолдар ында-ла калгылаар.* (AÇ, s. 110)
-Hovalıg Madaroviç Tagbanıñ nazını adak uzay bergen bolza-daa, adak-bışkaa çiiik, añnap çorupkanда, anyak ooldar ında-la kalgılaar.
“Hovalıg Madaroviç Tagba’nın yaşı **ilerlemiş** de olsa, oldukça çeviktir, avlanırken genç erkekler geride kalır.”

Ayağın yere değip değmemesi ilgisiyle oluşturulan derinlik kavramının ortaya çıktığı *adak üzül-* (*adak üstür*) “ayağı yere değmemek” (derin su ve yüksek kar yığını ile ilgili) örneği ile, kelime anlamı “ayaksız” olan *adak çok* ifadesi ile “oldukça derin, dibine ayakların değmeyeceği kadar derin (su ve kar ile ilgili)” anlamlarının geliştiği görülür. Ayağın, yüzey ile dip arasındaki mesafeyi ölçmede kullanılması *adakta-* fiilinin bir başka anlama daha gelişmesine neden olmuştur. *adakta-* “ırmağın sığ yerinden geçmek”; yani *adakta-* “ayağın değebileceği derinlikte olan yerden geçmek”i ifade eder. *Adakta-* fiili ve diğer türemişlerinde (adaktat-, adaktaş-) kelimenin ilk anlamlarında ayak anlamının saklandığı ve bu temel anlamdan hareketle ilgili fiillerde çokanlamlılığı destekleyen gelişimlerin meydana geldiği görülür. *adak* vücudun son parçası en alt parçası olması dolayısıyla genel temayül olarak aşağı yönü göstermesinin yanı sıra *adakta-* (ve türevleri adaktat- adaktaş-) fiili ayrıca yukarıya doğru bir hareketi de ifade etmektedir. Bu fiildeki yukarıya doğru hareketi kanıtlayan bir ikilemeye¹

¹ Tuvacada ifade yolları içinde anlamı güçlendirmek, ifadeye farklı nüanslar katarak konuşmanın etkisini artırmak gibi işlevlerle eş anlamlı ikilemelerin çok sık kullanıldığı görülür. Bu ikilemeler, hem dile zenginlik katması hem de dilin tarihsel süreç içinde nasıl bir değişim, gelişim, diller arası etkileşim içinde olduğunu göstermesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Tuvaca, Eski Türkçenin izlerini, büyük ölçüde taşımasının yanında özellikle tarihi ve coğrafi yakınlığın etkisiyle Moğol, Tunguz, Samoyed, Ket halklarıyla yakın ilişkilerin kurulduğu bir bölgenin dili olması sebebiyle, burada diller arası etkileşimin de yoğun olarak yaşandığı açıktır. Bu etkinin izleri fonetik, morfolojik ve leksik boyutlarda olabilmektedir. Sözvarlığı boyutunda ikilemeler önemli verileri saklayan, koruyan söz birleşimleri

Tuva destanlarının söz varlığında da rastlanır. E. Özbek tarafından hazırlanan *Tuva Destanlarının Söz Varlığı* (2016: 166) adlı çalışmada kılış bildiren fiiller içinde değerlendirilen *adakta-ködür-* “kaldırmak” (<Tü. adak+ta- + Tü. kötür-) anlamında bir fiil tespit edilmiştir.

Tablo 1: *adakta-* fiilinde ifade edilen iki yön

Yön	Fiil	Anlam
Yukarı	adakta- (5)	Birini ayağının topuğundan yukarı doğru iterek (topuklayarak) ata bindirmek
	adaktat-	Birine, ayağından ittirterek ata binmek
	adaktaş- (6)	Ayaktan topuklayarak ata binmede birbirine yardım etmek
	adakta-ködür-	kaldırmak
Aşağı	adakta-	bir şeyin sonuna yaklaşmak (aşağı ve son anlam ilgisiyle diğer türemiş şekiller için bkz. şekil 3)

(5) *Кадарчы ону адактап, эзер кырынга олуртупкан.* (NO, s. 17).

Kadarçı onu adaktap, ezer kırynga olurupkan.

“Çoban onu ayağından (yukarı doğru) **iterek** eyere oturttu”.

(6) *Аал-чуртче кеденген адыгыр кара маңгысты базар дээш аъттанып турар улус аас-чолду күзеп, амыр-мендизин айтыржып, адактажып чораны дээрре...* (HD, s. 33)

Aal-çurtçe kedengen adıgır kara maңgıstı bazar deeş a’ttanıp turar ulus aas-çoldu күзеп, amır-mendizin aytırjıp, adaktajıp çoraanı deere...

“Köyüne saldıran korkunç Kara Mangıs’ı bastırmak için yola koyulan halk şans dileklerini sunup, hal hatır sorup, birbirlerinin **topuklarından kaldırarak** ata binmelerine yardım etmeleri daha iyidir...”

Tuva edebi dilinin tarihsel gelişimine bakıldığında ikinci kol ise, Cruse’un *change of default meaning* olarak belirttiği, varsayılan anlamın değiştiği, zaman içinde kelimenin ikincil anlamının ilk, temel anlama dönüştüğü koldur. Tuv. *adak* sözcüğünün temel anlamının unutulduğu; ancak temel anlamla ilişkili yan anlamların gelişimiyle varlığını devam ettirdiği görülür. Sözcüğün en sık kullanılan anlamı, kelimenin temel anlam ögesi değil, onun yan anlamlarından (connotation) biridir. Burada *adak* sözü, aşağı kısmı göstermesi sonucu benzerlik yolu ile “alt, aşağı”² anlamları temel anlama

olarak dilde yerini almıştır. Özellikle kültür kelimeleri bir dilden başka bir dile kolaylıkla geçebilmiştir. Örneğin *ajıl-iş* ‘iş, çalışma’ (<Mo. acil ‘iş, emek’ + ETü. iş ‘iş’); *kadıg-berge* ‘zor, güç’ (<ETü. kat-ıg ‘katı, sert’ + Mo. berke ‘zor, sıkıntılı’ < ETü. berk); im-demdek ‘işaret, belirti’ (Tü. im ‘işaret’ + Mo. temdeg ‘işaret, sembol’); *çook-kavı* ‘yakınlar, civar’ (<ETü. yagu-k + P. Mo. kabi, Mo. xav’) gibi ikilemelerde bir unsurun Türkçe, diğerinin Moğolca, veya Moğolca aracılığıyla geri alıntılama şeklinde bir gelişim görülmektedir. (konuyla ilgili ileri okumalar için bkz. Şçerbak 1986, Tatarintsev 1976, Schöniß 1993, Ondar 2005, Khaptaeva 2009, Gündoğdu 2013).

- 2 Makalenin sınırlarını aşmamak düşüncesiyle tarihî devirlere ait metinlere yer verilmemiştir. Ancak gözden geçirilen tarihî metinlerde dikkatimizi çeken şu kullanımlar belirtilmelidir: Divanü Lûgat-it-Türk’te adak ile ilgili kısımlara bakıldığında makalenin konusunu destekleyen anlamların varlığı tespit edilmiştir: “*edhgülügni suw adhakında kemiş başında tile* = İyiliği su ayağına at, başında ara”, (insanlar için, iyiliği suyun aşağısına at, onu sen yukarısında bulursun)” (Atalay 2006 II, s. 112); *bu er ol işiğ adhakka tegürge*n = bu, işi ayağına değiren, sonuna kadar götüren bir adamdır”. (Atalay, 2006 I, s. 522). Harezmi döneminin baş yapıtlarından olan Nehcü'l-Feradis'te ise, “adak (1) ayak;

dönüşmüştür. Bu anlamın, tarihî ve günümüz Türk lehçelerinde yan anlamlar arasında varlığı söz konusudur; ancak Tuvacanın ayrıldığı nokta, bu anlamın temel anlamı ifade etmesidir. Yani *adək* sözcüğünün Tuvaca konuşurların zihninde oluşturduğu ilk anlam “alt, aşağı” anlamlarıdır. Ayrıca Tuvaca sözlüklerde *adək* madde başında “insan ve hayvanların yürümeye yarayan organı, ayak” anlamı bulunmaz, bu da bize kelimenin anlam değişmesine uğradığını kanıtlar niteliktedir. Bu koldaki gelişimde oluşturulan kavramlar şeması için bk. şekil 2.

Şekil 2:

Burada ana kavram olarak **alt** ve bu kavramdan gelişen alt kavramlar olarak ise *adaa* “bir şeyin altı (fiziki olarak bir şeyin altında, bir şeyin yukarısı ile tabanı arasında kalan bölüm)(7a, 7b)”; “bir şeyin tesiri altında olmak ve birinin himayesinde” (8a, 8b) ve bir şeyin aşağısı, aşağı kısmı (9a, 9b, 9c) gelişimleri görülür.

adaa “altı” → fiziki olarak bir şeyin altı, yukarısı ile tabanı arasındaki bölümü

(7a) — Ой, халак-халак! - дей каапкаш, Ыңаажык стол *адаанче* доңгая берген. (KB, s. 83)

- Oy, halak-halak! - dey kaapkaş, İñaajık stol adaançe doңgaya bergen.

“Ay, oy diyerek, İnaajık masanın **altına doğru** yuvarlanıverdi.”

(7b) Ам баргаш, ооң карактарының *адаанда* карарып көстүр, ханы ыйгылактар барын эскерип көр даан... (SÇT, s. 170)

Am bargaş, ooң karaktarının adaanda kararıp köstür, hanı ıygılaktar barın eskerip kör daan...

alt, giriş” anlamları verilmiştir (Ata 1998, s. 5): *Bir qata Mūsā peygāmbər arşqa nazar qıldı erse, bir (10) kimerseni kördi, arş adaqında turur:* (288 /9-10) (Eckmann 1995, s. 199).

“Şimdi gidip, gözlerinin **altında** kararıp derin çukurlukların varlığını gör...”

adaa “altı” → soyut anlam: bir şeyin tesiri; birinin himayesi

- (8a) *Хоругдал адаанга ийи чыл хамаанчок, ийи ай-даа эрттирип алыры берге-ле чорду, дуңмаларым.* (KB, s. 178)

Horugdal **adaanga** iyi çıl hamaançok, iyi ay-daa erttirip alırı berge-le çordu, duñmalarım.

“Yasak **altında** iki yılı bırakın, iki ayı bile geçirmek oldukça zordu kardeşlerim.”

- (8b) «*Ажыл-ишчи кижиниң холунуң адаанга оглум багай эвес кижи кылдыр озер боор*» деп, ол бодап орар. (KB, s. 183)

‘Ajıl-işçi kijiniñ **holunuñ adaanga** oglum bagay eves kiji kıldır özer boor’ dep, ol bodap orar.

“Oğlum çalışan birinin **himayesinde** iyi bir insan olarak yetişecektir kuşkusuz’ diye düşünür.”

adaa “aşağısı, aşağı kısmı”

- (9a) *Мону номчуп алгаи, адаанга адын салып каар сен.* (KB, 169)

Monu nomçup algaş, **adaanga** adın salıp kaar sen.

“Bunu okuyunca **altına (aşağı kısmına)** imzanı atarsın.”

- (9b) *Бопуй-оол база-ла Дорт-Теректер адаа чарыында чурттап турар ...* (KB, 102)

Bopuy-ool baza-la Dört-Terekter adaa çarında çurttap turar ...

“Bopuy-ool da Dört-Terekter’in aşağı kısmında yaşıyor ...”

- (9c) *Теректиң адаккы будуундан туттунуп алгаи, ээремче шурап-даа суг адаанга кым кайы хире нр турунтарыл деп маргыжып-даа чордувус-ла.* (ÇK, s. 97)

Terektiñ adakkı buduundan tuttunup algaş, eeremçe şurap-daa sug adaanga kım kayı xire ür turuptarıl dep margijip-daa çorduvus-la.

“Ağacın **aşağıki** dalından tuttunarak su altında ne kadar kalarız diye yarıştık.”

Aksan (2004, 69-72), kelimelerin önceden somut kavramları ifade ederken sonradan *insanın zihnî mekanizmasının işleyişi* sonunda soyut kavramları ifade etmesi ve kelimelerin soyut anlamlarının, temel olan somut anlamıyla ilişkileri ve yakınlıklarından faydalanılarak ortaya çıktığını ifade eder. Ayağın, vücudun en aşağıdaki, son parçası olması dolayısıyla *bir şeyin sonu, zamanın sonu ve sıralamada son olan* gibi anlamlar gelişmiştir. En eski metinlerde dahi bu anlamların varlığı kelimedeki çokanlamlılığı tanıklamakta, ET. *a. +inta koşa tągintim* “(şirin/yazının) sonuna ulaştım” *beş törlüg ödlärniñ a. +inta* “beş zamanın sonunda”, *başdınkı ortonkı a. +takı ädgüler* “baş, orta ve sondaki iyilikler” (UW, 45-46) gibi tarihi metinlerden örnekler de bunu kanıtlamaktadır.

Şekil 3: ‘son’ anlamıyla ilgili alt kavramlar

‘Son’ ana kavram alanının çizdiği alt kavramlar ise ‘bir şeyin sonu’ (adak, adaa) (10), ‘sona / sonuna ulaşma’ (adakta-, adaktat-) (11a, 11b), ‘bitme; bitirme, tüketme’ (adaktal-, adaktaldır-) (12) olarak aşağıdaki şu örneklerle tanıklanmıştır.

(10) 1930 чылдың частың адак айында, дээр-делегей аңдарылган-дүңдерилген чүве дег, амыдырал хеп-хенертен өскерилген. (HN, s. 11).

1930 çıldın çastın **adak ayında**, deer-delegey aңdarılğan-dünđerilgen çüve deg, amıdıral hep-henerten öskerilgen.

“1930 yılının baharının **son ayında**, dünyanın dönmesi gibi, hayat birden bire değişti.”

(11a) Кыш адактап келзе-даа, ырымы ам-даа эртпээн (K. Kudaji) (TSTY, 64)

Kış **adaktap kelze-daa**, ırmı am-daa ertpeen.

“Kış **sona yaklaşıp da**, etkisi hâlâ geçmedi”.

(11b) Көктүг чайны өттүр, сарыг күстү адактадыр тараа базып келди, ... (TK, s.145)

Köktüg çaynı öttür, sarıg küstü **adaktadır** taraa bazıp keldi, ...

Mavi yazı atlatıp, sarı güzün **sonuna ulaşarak** buğday zamanı geldi, ...

(12) Мээң ажылым база **адакталы** берди. (ÇÇ, s. 82)

Meen ajılım baza **adaktalı** berdi.

“Benim çalışmam da bitti”

Metafor ve *adak*

G. Lakoff'a göre (1987: 219) “metafor, bir kavramın başka bir kavramla algılanma ifadesi olarak söylenmesidir, bu iki kavram arasında benzerlik ve bağ mevcuttur” (Yunusoğlu 2016: 31). Yani, “Sözcüğün kendi anlamı dışında kullanılması, gerçek anlam ile kastedilen yeni anlam arasında çağrışımın bulunması metaforu yaratır” (Yunusoğlu 2016: 34).

Metaforlar, “kavramların geleneksel işlevlerini yerine getirerek esas anlam ifade eden kavramın görünüşü ve içeriğini bir alandan başka bir alana taşır. Böylece yan anlamları meydana getirir. Örn. masanın ayağı, kapının kolu, dağın başı, denizin burnu...” (Yunusoğlu 2016: 33)

Ayak kelimesinin anlamlarından biri ve pek çok lehçemizde karşılaştığımız anlamı “son” dur. Burada organ metaforundan bahsedilebilir. Yunusoğlu (2016: 185), “organ adları metaforları olarak ele aldığı metaforların organ isimlerinin doğadaki değişik nesne ve olaylarla ilgilendirilerek onlara verilmesinden ortaya çıkan metaforlar” olduğu, bunların bazı araştırmacılarca *ölü metaforlar* olarak kabul edildiği ve gerçekten de organ adları ile yapılan metaforların çoğunun deyim niteliği kazanmış, kalıplaşmış yapılar olduğu üzerinde durur. Burada *ayak* vücudun sonudur, dolayısıyla bir olayın, durumun veya zamanın sonu da ayaktır. Bundan hareketle, bir olayın, durumun sonucu, neticesi, bir mekan ve zamanın sonu, bir suyun denize, kıyıya veya bir yeşillığe ulaştığı son nokta (nehrin ağzı ifadesinden anlaşılan budur) *ayak* ile ifade edilir. Burada zaman, mekan, olay, nehir vb. canlılaştırılmıştır. M. Erdem (2003: 128), “Türkmen Türkçesinde zamanla ilgili kavramlarda *baş* sözünün kullanılması gibi “son” kavramını karşılamak üzere *ayak* sözünün kullanılması yaygın bir olaydır. *ayın ayağı* ‘ayın sonu’, *yılın ayağı* ‘yılın sonu’” şeklinde Türkmen Türkçesindeki durumu açıklarken benzer metaforik gelişmenin pek çok lehçemizde var olduğunu da belirtmeliyiz. Dolayısıyla burada, ZAMAN BİR VÜCUTTUR ve ZAMANIN SONU AYAKTIR metaforları ortaya çıkar: ET. *beş törlüg ödlärniñ a.+ınta* “beş zamandan sonra”(UW, 45-46); Hak. *çıl azağı* “yıl sonu” (HRS, 33).

(13) *Men dagaa çıldın küstün adak ayınıñ on çedide töreen kiji-dir men*

“Ben tavuk yılı **güzünün son ayının** 17’sinde doğdum” (TSTY, 64);

Melek Erdem’in (2003: 23), Lakoff ve Johnson 1980’den aktardığı bilgiye göre, “metaforlar bizim normal kavram sistemimizi de kaplamaktadırlar. ... Soyut olan kavramların veya daha net bir şekilde şekli çizilememiş kavramların yerine daha açık şekilde ifade edilmiş diğer kavramlar vasıtasıyla onları kavramaya ihtiyaç duyarız. Bu da kavram sistemimizde metaforik izaha gitmeyi gerektirir”. Kavram dünyamızda, *kötü*, *nitelik bakımından düşük* anlamlarının ortaya çıkmasında metaforlu kullanımların, belirsizliği açık hâle getirmesi sonucu yeni kavram dünyası oluşmaktadır. Adak/ayak aşağıyı ve aşağı yönü göstermekte olduğu sonucundan hareketle nitelik bakımından düşük anlamı ve AŞAĞI AYAKTIR, AŞAĞIDA OLMAK KÖTÜDÜR metaforları ortaya çıkmaktadır. Zihnimizde yukarısı olumlu, aşağısı ise olumsuz bir iz bırakmaktadır. Röhrborn, sözlüğünde *adak* kelimesinin anlamlarından birini “ahlaken düşük seviye” olarak belirtmiş ve ilgili anlamlandırmaya örnek olarak *adaktaki bilgisizler* “die niedrige Toren” (1977: 46) örneğini vermiştir. Sah.’da kelimenin 4. ve 5. anlamları

bir şeyin kötü işe yaramayan kısmı; kötü, kâr getirmeyen bir şey anlamları yer alır. Burada bir varlığın aşağıda olan kısmı, ayağı KÖTÜDÜR. *Barbah con bastaatılar; atah con ortular* “” (TSYY 2004: 638). Yine TTü.’de *ayaktakımı* birleşik sözü Güncel Türkçe Sözlükte “Görgüsüzlükleri veya bilgisizlikleri dolayısıyla toplum içinde aşağı durumda olan kişiler, lümpen, parya” anlamlandırmasıyla görülür. *Dükkânlar karmakarışık, mallar bayat, kıbar müşteriler birer birer çekiliyor, ayaktakımı her gün artıyor.*” - H. E. Adıvar (<http://url.ac/pdkxx>). TTü. ağızları sözlüğünde *ayak* kelimesi “bozuk ahlaklı, fahişe” olarak anlamlandırılmıştır ve bu anlamların tümü aşağıda olmak kötüdür metaforunu ortaya çıkarmıştır.

Tuv.’da da aynı ilişkiye dayanarak kelimenin “düşük kalitede, kötü, fena” anlamı bulunmaktadır. Kelimenin bu anlamıyla ikileme şeklinde görülen *adak-bak*, *adak-bagay* birleşimlerinde benzer metaforlaşma dikkat çeker:

- (14) *Калга-оол сиген кезеринге улустуң мурнунче-даа чүткүвээн, улустуң адак-багы-даа болбайн, ортаа аразыңа чоруп турган.* (ÇK, s. 76)

Kalga-ool sigen kezeringe ulustuñ murnunçe-daa çütküveen, ulustuñ adak-bağı-daa bolbayn, ortaa arazınga çorup turgan.

“Kalga-ool ot kesmede diğerlerinden önde de değil, onlardan **fena** da değil, orta seviyede idi.”

Adak Sözü'nün Gramerleşmesi

Adak sözünün, temel ve yan anlamlarıyla bağımsız bir birim olarak kullanımının yanı sıra, Tuvacada *adak* edat olarak da kullanılmış (*adaa-bile* “altında; altından; aşağısından”), gramerlik bir sürece girerek bağımlı birim hâline dönüşmüştür. Ayrıca, TSTY’de (s. 63) kelimenin 11. anlamı “*söölünde, söölgü, soonda* ‘son; sonunda’ gibi sözlerle kullanılarak ‘en’ anlamı verir” şeklindedir. Kelimenin bu işlevle kullanılmasında tarihsel ilgi olarak Eski Uygurcadaki kullanım dikkat çekmektedir. Röhrborn (1977, 46), Eski Uygurcada *adak* madde başı altında şu anlam ve işlevlere işaret etmiştir: “(B) Adnom. c) übertr.: “End-” (temp.): Def.: *a. sojınta* “ganz am Ende” ‘en sonunda’. Bundan hareketle, ayağın, vücudun en son noktası olması dolayısıyla burada gramerlik bir sürece girerek “en” anlamını kazanmasında etkili olduğu düşünülebilir. Ayrıca, Röhrborn’un, “datif eki görevinde” şeklinde verdiği bu anlam da aslında kelimenin gramerleşmesinin bir örneği olarak sunulabilir: *pr(a)tnādivače açari a.+ıya* “Prajñādhvaja (sic!) ustaya” (mektup üzerinde yazan) (UW, s. 45).

Tuv.’da *adak* sözünün bu işlevle, sadece ‘son’ anlamına gelen *sööl* (< Mo. segül Ölmez 2007: 253) ve *soj* (<ET. soj EDPT 832) (*adak söölünde, adak soonda, adaktıñ söölünde, adaktıñ soonda*) sözleriyle değil, *bak ~ bagay* “kötü”, *dize* <de- “demek” (F) - ze (ŞG); *deerge* (de- (F) - erge (ZF) kelimeleriyle *adak-bak* “en kötü” (krş. Mo. adak bagay “ayn.”), *adak dize, adak deerge* “en az, en ufak” şeklindeki birleşimlerde de görüldüğü tespit edilmiştir.

- (15) *Ооң улуг кызы Ханды база чеди кыстыг... Ол-ла хөй кыстары дооза-ла, адак дээрге алды-chedi уругларлыг* (AOT, s. 24)

Ooñ ulug kızı Handı baza çedi kıstıg... Ol-la höy kıstarı dooza-la, adak deerge aldı-çedi uruglarlıg; ...

“Onun büyük kızı Handı’nın da yedi kızı vardır... Aynı şekilde onun kızlarının da **en az** altı yedi çocuğu vardır; ...”

adək sözündeki bu tür anlam genişlemesi ve işlev çeşitliliğinin artmasındaki husus şöyle açıklanabilir: Tuvacada sıfatların pekiştirilmesi ve derecelendirmede bir yöntem olarak izafetli yapıların kullanıldığı da görülür. Kelimelerin tekrarlanması ile anlamı pekiştirilen sıfatlar izafî bir yapıyla da bir sonraki aşamaya geçerek anlamı bir kat daha yoğunlaştırılmış ve en üstünlük derecesini ifade eder duruma ulaşmıştır. Tatarintsev (1987: 142-143), *экиниң экизи* *ekiniñ ekizi* “en iyisi, iyilerin daha iyisi” gibi izafî yapıların, birleşimde yer alan unsurların üst düzeyde niteliğini ve semantiğini ifade ettiğini belirtmiş ve bu kullanımın özellikle renk adları için karakteristik olduğunu ifade etmiştir: *kızıldın kızılı* “en kızıl”, *aktıñ ağı* “en ak”, *köktün köğü* “en mavi”. Tatarintsev’in yukarıdaki görüşünü destekleyen, benzer bir izafetli yapıya ise alanda yaptığımız bir derlemede rastlanmıştır. Dolayısıyla, “son” anlamıyla ilişkili kullanımlarda *soñ* ve *sööl* sözlerinin yanına *adək* sözünü de ekleyerek alan genişletilmiştir. Dolayısıyla *adək* “son” anlam ilgisile;

adaktıñ adaa / adaanda (adək+tıñ adək+ı(n+da))

adaktıñ soo / soonda (<adək+tıñ soñ+u(n+da))

adaktıñ söölü / söölünde / söölgüzü (adək+tıñ sööl+ü(n+de) / sööl+gü+zü)

“sonun sonu; en son”

anlam gelişimiyle ve en üstünlük derecesi işleviyle kullanıldığı görülmüştür.

- (16) Мен шыдыраа маргылдаазыңа киришкеш **адактың адаа** болдум.
(Kaynak Kişi, Kızıl 2015)

Men şıdıraa margıldaazınga kirişkeş adaktıñ adaa boldum.

“Santraç yarışmasında **en sonuncu** oldum.”

- (17) Адактың сөөлгүзү – куданың дөрткү херээ болза кысты аппарып бээри дээр ийикпе, кенин дүжүрүп – алгап алыры. (AOT, s. 116)

Adaktıñ söölgüzü - kudanıñ dörtkü heree bolza kıstı apparıp beeri deer iйikpe, kenin düjürüp - algap alırı.

“**En sonuncusu**, düğünün dördüncü aşaması ise, kıztı alma anlamına gelen gelin indirmedir.”

- (18) Адактың соонда, саваның ээзинче сунду. Оозу алырын алгааш, амзаңгырлааш, дедир сунду (TK, s. 44)

Adaktıñ soonda, savanıñ eezinçe sundu. Oozu alırın algaş, amzañğırlaaş, dedir sundu.

“**En sonunda**, kabın sahibine sundu. Kabı alıp, tadıverip geri sundu.”

Sonuç

Pek çok eskicil özelliği barındırmasıyla dikkat çeken Tuvacada *adək* sözünün ilk anlamının ‘alt, aşağı’ olması dolayısıyla dikkatimizi etimolojik bilgilere yönelttiğimizde Korece, Moğolca ve proto şekillerde ‘alt’, ‘taban’, ‘son’ anlamları verilirken Türkçe şekillerde ‘ayak’ anlamının verildiği görülür. Bu bilgi önce, tarihî dönemlerde, Ket,

Samoyed, Moğol halklarıyla ilişkilerin ve dil ilişkileri bakımından da yakın etkilerin bulunduğu bir lehçe için, acaba *adək* sözü “bir nesnenin altı, kaide, taban” temel anlamı ilgisiyle sonradan mı “insan vücudunun en alt kısmı; ayak” anlamlarına gelişti veya Tuvacada kelimenin ‘alt’ anlamı diğer dillerden bir geri alıntılama mı veya ilk anlamın saklandığı lehçe mi sorularını akla getirmiş; ancak incelemeler sonucunda, kelimenin temel anlamının yüzyıllar öncesinde “ayak” olduğu (bunu kanıtlayan *adakkır*, *adakta-*, *adaa çiiik* vb. söz varlığından dolayı); uzun bir süreç içinde kelime anlam değişmesi yaşanarak ikincil anlamın temel anlama dönüştüğü sonucuna ulaşılmıştır. Yani, Tuvacada, kelime, ‘ayak’ temel anlamından yüzyıllar içinde, aşama aşama sıyrılarak, ‘alt, aşağı; aşağı kısım’ anlamıyla yer ve yön bildiren bir söz hâline gelmiş ve temel anlam rolünü üstlenmiştir. Cruse’un ifade ettiği anlam değişimleri türlerini temel alarak, Tuvaca *adək* sözünde, varsayılan anlamın değiştiği, ikincil anlamın ilk anlam hâline dönüştüğü; genelleşme olayının görülerek, kelimenin içeriğinin daha kapsamlı hâle geldiği gibi pek çok aşamanın varlığı tespit edilmiştir.

Karşılaştırmada kullanmak üzere, ilgili lehçelere ait sözlüklerdeki anlamlardan yola çıkarak, ET ve EUyg’da kelimenin hem temel anlam ögesi olarak ‘yürümeye yarayan organ’ hem de yan anlamlarla ‘dayanak’ ‘nesnenin ayağı’, ‘son’, ‘aşağı kısım’, ‘dağın eteği’ gibi anlamlara daha o dönemlerde geliştiği görülmektedir. Sibiry grubu Türk lehçelerine bakıldığında, Hak. ve Sah.’da kelimenin ‘ayak’ anlamı yanında ‘dayanak’, ‘son’; Sah.’da metaforik kullanımlarla ‘kötü, işe yaramayan kısım’ yan anlamlarıyla varlığı söz konusudur. Tuv., Tof. ve Alt.’da kelimenin ‘ayak’ anlamı yoktur. Alt.’da kelimenin ‘ayak’ anlamının unutulması sadece ‘çadırın kapıya yakın tarafı’ (Krs. Tuv. *o’t adaa* ‘kapıya yakın yer’) anlamıyla yaşıyor olması dolayısıyla benzer bir anlam değişmesinden söz edilebilir.

Adək sözünün Tuv.’da gramerleşerek bağımlı birim hâline dönüştüğü, hem edat işleviyle *adaa-bile* ‘altında’, hem de üstünlük derecesini göstermede sadece *soŋ*, *sööl* kelimeleriyle değil, *dize*, *deerge*, *bak*, *bagay* ve *adək* sözleriyle de kullanıldığı tespit edilmiştir.

Kaynakça

- Aksan, D. (1997). *Anlambilim Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Aksan, D. (2004). *Dilbilim ve Türkçe Yazıları*. İstanbul: Multilingual.
- Aksan, D. (1995). *Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim) (Cilt III)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksan, D. (2005). *Türkçenin Gücü*. Bilgi Yayınevi.
- Arıkoğlu, E. (1997). Tuva Türkçesinin Tarihi Gelişimi ve Üzerinde Yapılan Çalışmalar. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 142-151.
- Ata, A. (1998). *Nehcü'l-Feradis* (Cilt III). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (2006). *Divanü Lugat-it Türk (Çeviri) (Cilt II)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (2006). *Divanü Lugat-it-Türk (Çeviri) (Cilt I)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Baldwin, T. (2006). *Lexical Semantics: Introduction Timothy Baldwin*. Ağustos 1, 2019 tarihinde Studylib: <https://studylib.net/doc/13178174/lexical-semantics--introduction-timothy-baldwin> adresinden alındı

- Baskakov, H. (. (1947). *Oyrotsko-Russkiy Slovar* '. Moskva.
- Bloomfield, L. (1933). *Language*. London.
- Castrén, A. M. (1857). *Versuch einer Koibalischen und Karagassischen Sprachlehre*. St.Petersburg.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. London: Oxford.
- Cruse, A. (2006). *A Glossary of Semantics and Pragmatics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Eckmann, J. (1995). *Nehcü'l-Feradis*. (S. Tezcan, & H. Zulfikar, Dü) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdem, M. (2003). *Türkmen Türkçesinde Metaforlar*. Ankara: KÖKSAV.
- Erol, H. A. (2008). *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişimleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- G.D. Sanjeyev, M.N. Orlovskaya, Z.V. Şevernina. (2015). *Etimologičeskij Slovar' Mongol'skih Yazıkov* (Cilt I - A-E). M.: İV RAN.
- George Lakoff, Mark Johnson. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago and London.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü A-N*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gündoğdu, V. K. (2013). Söz Varlığı Temelinde Tuva Türkçesinin Durumu. *Hacettepe Üniversitesi, "Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Toplulukları" Konulu 4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 23-26 Mayıs 2012*, (s. 331-337). Ankara.
- Katanov, N. F. (1903). *Opit issledovaniya uryanhayskogo yazıka s ukazaniem glavneyşih rodstvennih otnoşeniy ego k drugim yazıkom tyurkskogo kornya* . Kazan.
- Khabtagaeva, B. (2009). *Mongolic Elements in Tuvan*. Turcologica 81, Wiesbaden: Harrasowitz Verlag.
- Kormuşin, İ. V. (1987). *Sovetskaya Tyurkologiya* (6), 3-9.
- Lakoff, G. (1987). Image Metaphors. *Metaphor and Symbolic Activity* (2), 219-222.
- Lyons, J. (1981). *Language and Linguistics- An Introduction*. Cambridge University Press.
- Lyons, J. (1977). *Semantics*. Cambridge-London-New York-Melbourne: Cambridge University Press.
- Monguş, D. (. (2003). *Tolkoviy Slovar' Tuvinskogo Yazıka* (Cilt I (A-Y)). Novosibirsk: Nauka.
- Nadelyayev, V.M., Nasilov, D.M., Tenişev, E.R., Şçerbak, A.M. (1969). *Drevnetyurksiy Slovar'*. Leningrad: İzdatel'stvo "Nauka".
- Ondar, N. M. (2005). *Parniye slova v Tuvinskom yazıke. Diss. kand. filol. nauk (elektronniy resurs) (iz fondov Rossiyskoy Gosudarstvennoy biblioteki)* .
- Ölmez, M. (1998). Etimoloji Sözlükleri. *Kebikeç* (6), 175-184.
- Özbek, E. (2016). Tuva Destanlarının Söz Varlığı. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve edebiyatı Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi* .
- Palmer, F. R. (1981). *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Palmer, F. R. (1976). *Semantics - A New Outline*. London-New York-Melbourne: Cambridge University Press.
- Poppe, N. (1950). Reviews: G. J. RAMSTEDT, "Studies in Korean Etymology," *Memoires de la Societe Finno-Ougrienne XCV*, Helsinki, 1949, 9292 pages. *Harvard Journal of Asiatic Studies* , 13 (3/4), 568-581.
- Radlov, V. V. (1893). *Opit Slovary Tyurkskih Nareçiy* (Cilt I). Sanktpeterburg.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki.
- Rassadin, V. İ. (1995). *Tofalaarsko-Russkiy Russk--Tofalarskiy Slovar'*. İrkutsk: Vostočno Sibirskoye Knijnoye İzdatel'stvo.

- Rassadin, V.I. (1969). *O tyurkizmah v buryatskom yazıke, k izuçeniyu buryatskogo yazıka*. Ulan-Ude, 129–134.
- Rassadin, V.I. (2007). Oçerki po istorii slojeniya tyurko-mongolskoy yazıkovoy obşçnosti. I: *Tyurkskoye vliyanie na leksiku mongolskih yazıkov*, Elista.
- Röhrborn, K. (1977). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien* (Cilt 1). Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Sat, Ş. Ç. (1964). *Tuva Dıldı Şinçilep Kelgeniniñ Töögüzünüñ Oçerigi*. Kızıl.
- Saussure, F. d. (1985). *Genel Dilbilim Dersleri* (Çev. Berke Vardar). Ankara: Birey ve Toplum Yayınları.
- Schönig, C. (1993). Türkische Sprachkontakte in Ostsibirien. — Laut, J.-P.; Röhrborn, K. (Hrsg.): *Sprach- und Kulturkontakte der türkischen Völker. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica* 1993/4, Sitzungsakten der 2. Deutschen Turkologenkonzferenz. Wiesbaden 1993, 155–163.
- Şerbak A.M. (2005). *Tyurko-mongolskiye yazıkovıye kontaktı v istorii mongolskih yazıkov*. Sankt-Peterburg: Nauka.
- Sergei Starostin, Anna Dybo, Oleg Mudrak. (2003). *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*. Leiden-Boston.
- Sleptsova, P. (. (2004). *Tolkoviy Slovar' Yakutskogo Yazıka*. Novosibirsk: Nauka.
- Sleptsova, P. (. (1972). *Yakutsko-Russkiy Slovar'*. Moskva: İzdatel'stvo "Sovetskaya Entsiklopediya".
- Şahin, E. (2015). Pyotr Simon Pallas'ın Sravnitelniye slovari vseh yazıkov i nareçiy sobrannıye desnitsey vseısoçayşey osobı (İmparatorice Hazretlerinin Kendi Eliyle Topladığı Butun Dil Ve Lehcelerin Karşılaştırmalı Sozlukleri) Adlı Eserinde Turk Lehceleri Ve Ağızları. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 11 (1), 73-85.
- Şerbak, A. M. (1986). Tyurksko-Mongol'skiye Yazıkovıye Svyazi (K probleme vzaimodeystviya i smeşeniya yazıkov). *Voprosı Yazıkoznaniya* (4), 47-59.
- Şirobokova, N. (2006). *Hakassko-Russkiy Slovar'*. Novosibirsk: Nauka.
- Tatarintsev, B. (2000). *Etimologičeskiy Slovar' Tuvinskogo Yazıka* (Cilt I). Novosibirsk: Nauka.
- Tatarintsev, B. İ. (1976). *Mongolskoye Yazıkovoye Vliyanie na Tuvinskuyu Leksiku*. Kızıl.
- Tekin, T. (1976). E. V. SEVORTYAN, Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov (Obşçetyurkskiye i Mejtyurkskiye Osnovı na Glasniye), 767 s., Moskva 1974 (Akademiya Nauk SSSR, İnstitut Yazıkoznaniya, İzdatel'stvo 'Nauka'). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 274-285.
- Tietze, A. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı* (Cilt I). İstanbul-Wien: Simurg-Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Türk Dil Kurumu*. (tarih yok). Eylül 21, 2018 tarihinde Türk Dil Kurumu Web Sitesi: <http://url.ac/pdkxx> adresinden alındı
- Ullmann, S. (1972). *Semantics An Introduction to the Science of Meaning*. London: Oxford Basil Blackwell.
- Usmanova, S. (2011). Altay Dillerinin Etimolojik Sözlüğündeki Bazı Mutfak Araç Gereç İsimleri Üzerine. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 335-348.
- Vambery, H. (1878). *Etymologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen*. Leipzig: F.A. Brockhaus.
- Yunusoğlu, M. K. (2016). *Budist Türk Çevresi Eserlerde Metaforlar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kısaltmalar:

Alt.: Altay Türkçesi, **DTS:** Drevne Tyurskih Slovar, **EDAL:** Etymological Dictionary of the Altaic Languages, **ESTY:** Etimologičeskiy Slovar Tyurskih Yazıkov, **ET:** Eski Türkçe, **EUyg.:** Eski Uyğurca, **GTS:** Güncel Türkçe Sözlük, **Hak.:** Hakas Türkçesi, **HRS:** Hakassko-Russkiy Slovar, **Krş.:** Karşılaştırınız, **ORS:** Oyrotsko-Russkiy Slovar, **Sah.:** Saha Türkçesi, **TETT:** Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı, **TRS:** Tofalarsko-Russkiy Slovar, **TSTY:** Tolkoviy Slovar Tuvinskogo Yazıka, **TSYY:** Tolkoviy Slovar Yakutskogo Yazıka, **TTü.:** Türkiye Türkçesi, **Tuv.:** Tuvaca, **UW:** Uigurisches Wörterbuch, **YRS:** Yakutsko-Russkiy Slovar

Eser Kısaltmaları:

- AC : Arakçaa, K. (1967). *Aldın Çuurga*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
AOT : Sarıg-ool, S. (2008). *Anğır-oolduñ Toojuzu*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
ÇÇ : Kudajı, K. E. (1979). *Çogaaldar Çındızı I*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
ÇK : Darjay, A. (1994). *Çurttarın Küzeziñze*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
HD : Toka, S. (1984). *Homdu Dayını*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
HN : Suvañ Ş. (2009). *Hemçik Noyanı*, Kızıl.
KB : Tanova, E. T. (2008). *Kara-Bay*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
NO : Sürün-ool, S. *Nogaan Ortuluk*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
S : Arakçaa, K. (1969). *Sunak*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
SÇT : Seren-ool, V. (1995). *Sööskenner Çeçektelip Turda*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
TK : Kudajı, K. E. (1984). *Tandı-Kejii*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
TK : Sürün-ool, S. (1994). *Tıvalaar Kuskun*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.

Kaynak Kişi:

Valentina Dandar, Yaş: 72

Derleme Tarihi: 30.08.2015

(Kızıl, Tuva Cumhuriyeti, Rusya)

KUTADGU BİLİĞ’DE AYET OLARAK DÜŞÜNÜLEN İBARELER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

An Evaluation of the Phrases Associated with the Verses in Kutadgu Bilig

Mehmet Vefa NALBANT*

Dil Araştırmaları, Güz 2019/25: 81-95

Öz: 11. yüzyılın Türk kültür tarihi için en önemli eserlerinden biri şüphesizdir ki Kutadgu Bilig’dir. Kutadgu Bilig, Türk kültür tarihinde İslamiyet’in resmi din olarak kabul edilmesiyle gerçekleşen sosyal ortamın ürünüdür. Bilim insanları Kutadgu Bilig’in hangi kaynak ve kültürlerin etkisi altında yazıldığını uzun yıllardan beri tartışmaktadırlar. Bu kaynak ve kültürlerin bazıları çok belirgin bir biçimde esere yansımışken bazıları ise daha örtülü olarak kalmıştır. Eserde İslam kültürünün etkisi ise açık olarak tespit edilebilmektedir. Özellikle kutsal kitaptan alınmış ayetler ve peygambere ait hadisler İslami kültürün etkisini göstermektedir. Bununla birlikte Kutadgu Bilig’de yer alan ve farklı bilimsel çalışmalarda ayetlerle ilişkilendirilen beyit sayısı sanıldığı kadar çok değildir. Bu değerlendirmenin ispatı için çalışmamızda kurucu yapı sentaksının yöntemlerinden farklı bir şekilde yararlanılmıştır. Sonuç olarak Kutadgu Bilig’de ayetlerle ilişkilendirilen beyitlerin bu ayetlerle ilgisinin olup olmadığı belirlenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Kutadgu Bilig, Kur’an Tercümelere, Ayet, Karahanlı Türkçesi

Abstract: The most important work of the 11th century for Turkish cultural history is undoubtedly Kutadgu Bilig is a product of the environment created by the social changes that took place in the Turkish cultural world, which was realized by the acceptance of Islam as the official religion. Scientists have been discussing for many years what sources and cultures under which Kutadgu Bilig was written. Some of these resources and cultures have been reflected in the work very clearly, while others have remained more veiled. Islamic culture can be clearly identified in the work. Especially the verses taken from the holy book and the hadiths of the prophet show the effect of Islamic culture. However, the number of couplets in Kutadgu Bilig, which is associated with verses in different scientific studies, is not as many as it might seem. In order to prove this evaluation, the methods of constitutive structural syntax were used in a different way. As a result, it was determined whether the couplets associated with the verses in Kutadgu Bilig are related to these verses.

Keywords: Kutadgu Bilig, Translations of Qur’an, Verses, Qarakhanid Turkish.

* Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili Ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Anabilim Dalı, Denizli / TÜRKİYE. vnalbant@gmail.com. ORCID:0000 0001 6987 5259, Gönderim Tarihi: 19.09.2019/Kabul Tarihi: 30.10.2019

0. Giriş

İslamî Türk edebiyatının ilk eserlerinden kabul edilen Kutadgu Bilig'in yazarı Yusuf Has Hacib'in eserini yazarken yararlandığı kaynaklar ve kültürler üzerine bugüne kadar birçok şey söylenmiştir. Yunan düşüncesinin ve bu arada Aristo ve Eflatun'un etkisi eserde gizlenmemiş, Yusuf tarafından açıkça ifade edilmiştir. Budizm'in etkisi ise Ogdurmuş'un kişiliği üzerinden gündeme getirilmiş (Çağatay, 1967) fakat bu etkinin olup olmadığı hususu günümüze varıncaya kadar tartışıla gelmiştir. Kutadgu Bilig'deki İran etkisini ise, daha çok Eski İran Türk ilişkileri üzerinden yakalamak mümkün olabilmektedir. Türklerin İslamiyet'i İranlılar ve ilk olarak Farsça İslam kaynakları üzerinden okumaları dolayısıyla İran kültürü ile ikinci ilişki seviyesi İslamiyet üzerinden olmuştur.

Kur'an-ı Kerim'in Karahanlılar zamanında yapılan ilk Kur'an tercümelerinin bir kısmı Arapçadan Farsçaya yapılmış tercümeler örnek alınarak ortaya konmuş üç dilli tercümelerdir. Kutadgu Bilig'de İslamiyet'in getirmiş olduğu iklimin bütün özellikleri hissedilmektedir. Eserin oluşturuluşu bile İslami eserlerdeki dizilişe uygundur. Mensur ve manzum mukaddime, Tanrıya övgü ve yalvarma, Peygambere ve dört halifeye övgü, bahar tasviri ve devamında han için yazılmış kaside bu dizilişe açıkça göstermektedir.

Kutadgu Bilig'in söz varlığı da yeni kabul edilen dinin etkilerini göstermektedir. Esere girmiş Arapça ve Farsça sözcük oranları % 2-3 civarındadır. Tevhit ve münacat bölümlerindeki yabancı sözcüklerin oranı da bundan farklı değildir. Bu bölümlerdeki toplam yabancı sözcük sayısı 358 olup oranı ise yalnızca % 3,35'tir (Eker, 2006: 106).

Söz varlığında aksi gözlemlense bile Kutadgu Bilig'in Kur'an-ı Kerim'den etkilendiği ve ilham aldığı açıkça görülebilir. Kutadgu Bilig İslamiyet'e ilişkin birçok bilgiyle doludur. Fakat direkt bir İslamî kaynağa atıfta bulunulmamıştır. Kutadgu Bilig çeviri ve imalar yolu ile bu kaynaklara dayalıdır.

Yusuf İran-İslam geleneğine ve ideallerine İç Asya Türk edebî kültürünün bir parçası olarak yeni bir ev yapmak hedefindedir (Dankoff, 1983: 16-18). Yusuf'un Kur'an'dan yararlandığı ve ayet çevirileri yaptığı açıktır. Giriş bölümünde görülen İslamî söylem onun İslam dininin ibadet ve inançla ilgili konularına hâkim olduğunu, Kur'an'ı çok iyi anladığını gösterir (Eker, 2006:106). Bununla birlikte Yusuf'un Kuran-ı Kerim'den ne kadar yararlandığı, Kur'an'dan aldığı ayetlerden çeviri yaparken hangi kaynakları kullandığı, yaptığı ayet çevirilerinin Karahanlı Türkçesi Kur'an çevirileriyle uygunluğunun bulunup bulunmadığı, kelim-i kibar veya nasihat olabilecek bazı beyitlerin anlamca ayetlere yaklaşımları nedeniyle ayet çevirisi olup olmadıkları sorgulanmamıştır.

Bu çalışmada daha önce, Ersoylu (1981), Kara (1990) ve Eker (1996) tarafından işlenen ve ayet oldukları ortaya konmaya çalışılan KB beyitleri Karahanlı Türkçesi Kur'an tercümeleriyle karşılaştırılacak, yapısalci tahlilin çevre ve çekirdek denilen iki ölçütüyle, kurucu yapı sentaksının bazı özelliklerinden yararlanılarak söz varlığı bakımından uygunlukları araştırılacaktır.

1. Yapısalıcı İncelemede Çevre, Çekirdek Ve Kurucu Yapı Sentaksı

Ferninand de Saussure tarafından ölçütleri konulan yapısalıcı dil bilim incelemelerinin en önemli yapı taşı *en küçük çiftler ve segmentler elde ederek başlayan ve giderek tekrarlanan segmentleme ve sınıflamada mevcut bir bütün süreç, bütün ses, bütün kelime ve cümle sahaları üzerinde sistemi ve dilin yapısını çıkarmak* (Hundsnerscher vd., 1983:83) olarak belirlenmiştir. Bu tahlil metodunun en önemli aşaması en küçük çift teşkilidir. Bununla, bütün metnin mümkün merteye birbirinden farklı metin bölümlerine ayrılması kast edilir.

Anna holt ein Glas /Busch (Anne bir bardak/çalı tutar: Anne tutar (çevre) çalı/ bardak (çekirdek))

Çevre

Çekirdek

Örnekten de anlaşılacağı gibi metnin farklı yerlerinde bulunan ve sintagmada bir değişikliğe neden olmayan öğeler çevre olarak anılmış, paradigmada değişkenlik gösterip sintagmada birbirinin yerini alabilecek öğeler ise çekirdek olarak değerlendirilmiştir (Hundsnerscher vd., 1983:83). Çalışmamızda biz bu süreci tersten işletmek yoluyla kullanacağız. Yani ayetin konusu etrafında ibareler belirlenip bu ibareleri oluşturan söz varlığının karşılaştırılmasına gidilecektir. Bu arada ayetin konusu etrafında benzerlikler çekirdek, bu çekirdek etrafında anlamı oluşturan söz varlığının diğer öğeleri ise çevre olarak değerlendirilecektir.

Yapısalıcı cümle tahlili ölçütlerine göre cümle bir kuruluş, cümleyi ve cümleyi oluşturan kelime gruplarının her biriye kurucudur. Kurucular da tekrar bölünebilir. Bu esaslara göre cümle ancak başka cümlelerle karşılaştırılarak bölümlenebilir. Bu tahlil yönteminde kurucuları belirlemek için belli ölçütler vardır:

- Parçalar mümkün olduğu derecede bağımsız olmalıdır.
- Parçalar mümkün olduğunca pek çok çevrede kullanılabilecek şekilde anlamlarını korumalıdır.
- Parçalar mümkün olduğunca birçok unsuru kapsayan bir kurucu sınıfın unsuru olmalıdır. (Hundsnerscher vd., 1983:127-159).

Yapısalıcı dil bilimin bu yöntemini de biz çalışmamızda biraz farklılandırarak kullanmak yoluna gideceğiz. Bu yolla ayetlerdeki temel fikir kuruluş olarak değerlendirilecek, bunun etrafındaki oluşan fikirler ise kurucu yapılar olarak alınacaktır.

2. Kutadgu Bilig’de Ayetlerin Karahanlı Dönemi Kur’an Tercümeleriyle Karşılaştırılması

2.1. Besmele

bayat atı birle sözüg başladım
törütgen igidgen keçürgen idim (KB, 124)

bayat atı birle sözüg başladı
törütgen igidgen keçürgen idi (KB, 1343)

bayat atı birle sözüg başladı
törütgen igidgen keçürgen tedi (KB, 3188)

bayat atı birle sözüg başladı
törütgen igidgen keçürgen tedi (3715)

bayat atı birle sözüg başladı
törütgen igidgen keçürgen tedi (3897)

Törütgen siz bir ugan idi atı birle bağırsak kamug tınlıglarka ruzi berigli mü'minlerni yarlıkagan (Kök, 2004, 1v/1, 1).

Başlarım Tañrı atı birle ruzi berigli yarlıkaglı (Ata, 2013: 64a/1, 33).

Teñri atı birle başlayur men üküş rahmetlig rahmeti lazım (Üşenmez, 2013: 91a/1, 226).

İdi atı birle kim andın özge idi yok bağırsak kim kullarıga ruzi berür bağışlaguçı kim ölüglerin yazukın yarlıkır (Usta, 2011: 19a/11, 86).

Kur'an'daki bismillâhi'r-rahmani'r-rahim ibaresinin Türkçeye çevirisi olan bu beyitlerde *bayat atı birle* ibaresi çekirdek görevindedir. Bu beyitler Arapça ibarenin bire bir çevirisidir. Kur'an çevirileriyle karşılaştırıldığında *Bayat/Teñri atı birle (sözüg) başla-* (bismillah) ifadelerinin birbiriyle örtüştüğü Rahman ve Rahim sıfatlarının ise farklı sözcüklerle karşılandığı görülmektedir. Çağatay'a göre *bayat atı birle* ibaresi bir besmele çevirisi değildir. "*KB'de mektup başlarında başlanan bayat atı birle gibi cümle ve konular da bundan sonra gelişen edebiyatta kullanılan besmele formülünün karşılığı olmadığını gösterir. Bunun gibi Tanrıya şükür olarak kullanılan törütting igittin bedütting mini ...gibi cümleler de İslamiyet'ten ziyade Budist formüllerine benzemektedir*" (Çağatay, 1967:45). Çağatay'ın bu ifadelerinin aksine besmelenin ilk kısmının çevirisinde 11. yüzyılda Türkler arasında ortak bir dil kullanıldığı, çevre ibarelerin çevirisinde ise Kur'an çevirilerinde yer yer Arapça sözcüklerin tercih edildiği söylenebilir. Budist Uygur tercüme geleneğinin yarattığı terim ve kavram dünyasından Karahanlıların ve bu arada Yusuf Has Hacib'in yararlanmasıysa gayet doğaldır.

2.2. Allah'ın Ol Emri

tilemiş tileki bolur bol tése
yorıtur kazâsın ne erse kese (KB, 3729)

negü kolsa kolmış tilekin bulur
negüg bol tése ol tilemiş bolur (KB, 3901)

Kaçan kim tegürmek tilese bir işni bütünlükin kim ayur añar bolgıl tep bolur (Kök, 2004:14r/1, 13)

Bütünlükin aymakımız nerseke tilesemiz anı kim ayur miz añar bolgıl tep bolur (Kök, 198v/1, 194)

Bütünlüğün kim aymakımız nerse kaçan tilesemiz anı kim ayur miz añar bolgıl tep bolur (Ata, 2013: 48b/12).

...İşni hakikat üze aytur añar bolgıl tep bolur (Üşenmez, 2013: 29a/1, 208)

Kutadgu Bilig’de yukarıda geçen iki beyit Nahl suresinin 40. ayeti ve Bakara suresinin 117. ayetiyle ilişkilendirilmiştir. Bu beyitlerin çekirdek ibaresi “O der olur’dur (*bol tise bolur*). Her iki beyitin çevresini oluşturan sözcükler birer tamamlayıcı olarak kullanılmış çevre ibarelerdir. KB’de bile iki beyiti oluşturan çevre ibareler farklılık göstermektedir. İlk beyitin birinci dizesinde yer alan çekirdek ibare ile ikinci beyitin ikinci dizesinde yer alan çekirdek ibare *bol tise bolur* sözcükleriyle kurulmuştur. Her iki çekirdek ibarede örtüşen diğer sözcük *tile-* ve *tilek* sözcükleridir. Bu iki sözcük çekirdek ile ilgili olan fakat ayrılabilen sözcüklerdir. Kur’an tercümeleriyle karşılaştırıldığında *bolgıl tep bolur* ifadesinin ortak olduğu ve KB ile de ayetin aynı şekilde tercüme edildiği görülür. Besmele’de de saptandığı gibi kısa ve en temel ayetler konusunda ortak bir ifade yöntemi ve sözcük tercihi yapıldığı görülmektedir. Çevreyi oluşturan sözcük ve ibareler içinde uygunluk gösteren tek sözcük *tile-* filidir.

2.3. Cahillerden Uzak Durma

biligsiz bile hıç sözüm yok meniñ
ay bilge özüm uş tapuçı senin (KB, 203)

biligsizni artuk yakın tutmagu
yakın tutsa şeksiz kılur kılmağ (KB, 4450)

biligsizke yakma özüñni tutun
özin tutuçı er tirildi kutun (KB, 4452)

biligsiz kişidin yırak tur teze
biligsiz sözi kıkı barça otun (KB, 4453)

Tutgıl keçürmekni fermanlagıl bilmekni yüz ewürgil biligsizlerdin (Kök, 2004: 131r/1, 125)

Tutgıl keçürmekni fermanlagıl bilmekni yüz ewürgil cahillerdin biligsizlerdin ((Ata, 2013: 60b/1, 28)

KB’deki beyitler Araf suresinin 199. ayetiyle ilgili görülmektedir. KB’de “cahillerden uzak durmak/yakınlaşmamak” ibaresi *biligsizni yırak tut/tur*, *biligsiz kişidin yıra*, *biligsizke yakma* ibareleriyle karşılanmıştır. Kur’an çevirilerinde aynı ibare *yüz ewürgil biligsizlerdin/cahillerdin* şeklinde karşılanmıştır. Bu çekirdek ibare etrafındaki çevre ibarelerle Kur’an çevirilerinin söz varlığı birbiriyle örtüşürken Kutadgu Bilig’in çevre ibareleriyle uygunluk göstermediği görülmektedir. KB’deki bu beyitlerin Kur’an’daki ayetlerin çevirisi veya buradan ilham almış beyitler olduğunu düşünmemekteyiz. Bu beyitler genel geçer öğüt ve kurallardan hareketle kaleme alınmış olmalıdır. Çevre ve çekirdek ibarelerin söz varlığı Kur’an tercümeleriyle *biligsiz* sözcüğü dışında bir ortaklık içermemektedir.

2.4. Dünya Hayatı

oyun sakışı ol bu dünyâ işi (KB, 5927)
adakin tilese bérür bu başı

bu dünyâ işi kör oyun ol oyun
oyunka katılma nerek bu oyun (KB, 5930)

Bilgil esiz yavuz ol kim yüderler emes yakınrak tiriglik meğer oyun satu (Kök, 2004: 98r/1, 92).

Bütünlükün yakın tiriglik oyun turur efsus turur (Ünlü, 2004: 375v/1, 197).

Biliñler kim bu ajun tirigliği oyun turur (Ünlü, 2004: 388v/1, 223).

Bütünlükün yakın tiriglik hem oyun yime efsus turur (Ata, 2013: 24a/1, 37)

Biliñ hakikatda bu dünya oyun dünyası turur takı külütgü bezek turur (Usta, 2011: 74b, 168)

KB'deki beyitler En'am 32. ve 64., Muhammed 36. ve Hadid 20. ayetlerle ilişkili görülmüştür. KB'nin Kur'an'la ilgisi üzerinde yapılan çalışmalarda çekirdek ibare "dünya hayatı" olarak alınmıştır. Oysa ki asıl ifade edilmek istenen "dünya hayatının boş ve aldatıcı bir hayal/oyun" olduğudur. Gerek KB'de gerekse de Kur'an tercümelerinde ayetin aslına uygun olarak dünya hayatının aldatıcı ve boş olduğu dile getirilmiştir. Bizim ölçütümüze göre çekirdek ibare *dünya (iş) oyun sakış/satu*'dur. KB'de çevreyi oluşturan ibarelerde de belirgin sözcük yine *oyun*'dur. Bu ayet Kur'an çevirileriyle KB'de *dünya/tiriglik oyun ol/turur* şeklinde ortak bir şekilde tercüme edilmiştir. Bu ayetin KB'de Kur'an'daki ilgili ayetin çevirisi olduğunu söylemek mümkündür.

2.5. Günah-Allah'ın Rahmeti

bu kên dünyâ özke küçün kılma tar
yazuklug kuliña bayat fazlı bar (KB, 3649)

yazukum üküş tép umınç kesmegü
tapugka inanıp tapug yasmagu (KB, 3674)

yana men idimdin umınç kesmedim
yazuk yarlıkaglı ol ol bir idim (KB, 5122)

Aygıl ey meniñ kullarım anlar kim teñde keçtiler özleri üze nevmid bolmañlar Tañrının rahmetidin ol Tañrı örter yazuklarını kamug bütünlükün ol örtgen yarlıkagan. (Ata, 2013: 8a/1, 9a/1, 107).

Aygıl meniñ kullarım anlar kim teñdin keçtiler özleri üze nevmid bolmañlar Tañrı rahmetidin bütünlükün ol Tañrı yarlık ar yazuklarını yumkı ol turur yazuk örtgen yarlıkagan (Ünlü, 2004: 339v/1, 161).

Bu beyitlerde çekirdek ibare günahlardan dolayı Allah'ın rahmetinden umut kesmemektir (*İdi(m)din umınç kesme-*). KB'den alınmış beyitlerin ilkinde ne çekirdek

ne de çevre bakımından söz konusu çekirdek ibareyle bir uygunluk görülmemektedir. Bu nedenle ilk beyiti Kur’an’dan bir çeviri olarak değerlendirmek mümkün değildir. Sonraki beyitlerde ise *yazukum üküş tép umınç kesmegü ve idimdin umınç kesmedim*... *yazuk yarlıkaglı ol ol bir idim* ibareleri neredeyse birebir aynıdır. Kur’an tercümelerinde ise bir iki sözcük dışında farklı sözcüklerle çekirdek ibarenin çevrildiği görülmektedir. *Yazuk, yarlıkaglı/yarlıkagan* sözcükleri gerek KB gerekse Kur’an çevirilerinde çevre ibarenin ortak sözcükleridir. KB’deki ilk beyit dışındaki beyitler Kur’an’daki söz konusu ayetlerin çevirisidir.

2.6. Her Şeyin Faniliği

KB’de yer alan beyitler Rahman suresinin 26. ayetiyle ilişkili tutulmuştur. Ayet “yeryüzünde olan ne varsa fanidir” şeklindedir.

kayu kim tugar erse ölgü kerek

kayu neñ agar erse ilgü kerek (KB, 1086)

Barçaları bar kim yer üze alkınçı turur (Ünlü, 2004: 392v/1, 216)

Ve ne kim yer üzre boldaçı turur helak bolgusu turur (Usta, 2011: 65a/11, 156)

Bu konu başlığındaki ne çekirdek ne de çevre ibarelerin hiçbiri birbiriyle uygunluk göstermemektedir. KB’deki beyitin ikinci kısmı bir atasözü değerindedir. Beyitin ilk dizesini de bu bağlamda değerlendirmek gerekir. İkinci dize Arapçadaki “yükselen alçalır alçalın yükselir” يرتفع تنازلي، تصاعدي يرتفع anlamındaki kelimayı kibarla da birebir uygunluk gösterir.

2.7. İçki

Maide suresinin 90. ve 91. ayetlerinin tercümesi olarak değerlendirilen beyitlerdir.

bor içme fesâddın yırac tur tez e

bu kaç neñ yorır tutçı beglik buza (KB, 1434)

bor içme aya borçı boguzı kulı

bor içse açıldı çıgaylık yolu (KB, 2096)

bor içme fesâdka katılma yıra

bu iki buzır karşı ordu tura (KB, 5263)

Ay anlar kim bar bor atgu oyun tañrıda adınkı tapungular oyunlar arıgsız turur yek işindin sınırdın turuñlar... (Kök, 2004: 91r/1, 91v/1, 85)

... bor içinde oynagu oyunlar içinde yığar silerni tañrı yadındın namazdın (Kök, 2004: 91r/1, 91v/1, 85)

... hakikat üze hamr takı kımar takı bütler takı kımar okları arıgsız iblis ‘amellerindin (Üşenmez, 2013: 205b/1, 260)

Ayetin içeriği içki içmemek ve kumar oynamamak üzerine kurulmuştur. Dolayısıyla çekirdek ibareyi *bor içme-* ve *oyun/kımar (okları)* olarak kurmak gerekir. Gerek KB’de gerekse Kur’an tercümelerinde *bor içme-/bor atgu* ifadeleri ortaklaşmakla birlikte bunlar dışındaki ifadelerin hiçbirinde bir uygunluk bulunmamaktadır. KB’deki beyitlerin ayetle de bir bağlantısı bulunmamaktadır. Kur’an tercümelerinde ise çekirdek ibare ve çevre ibareler ortaktır. KB’de yer alan *bor içme* ifadesi İslamî bir temele dayanmakla birlikte bir ayetin çevirisi değildir.

2.8. İnsan- Acizlik

KB’de aşağıda yer alan beyitlerin Nisa suresi 28.’de yer alan “Allah sizin (sorumluluk yükünüzü) hafifletmek ister, insan zaten zayıf olarak yaratılmıştır” ayetinin çevirisi olduğu savunulmuştur.

tutup çaldı yérke ağır ig kelip
töşekke kirip yattı muñluğ ulıp (KB, 1056)

ne muñluğ-turur bu apa oğlanı
tilek teg bulumaz tiriglik küni (KB, 1122)

ne muñlug-turur körse yalıñuk özi
yorırda yiter atı keshür sözi (KB, 1528)

apa oğlanın körse muñlug tigü
bütün kün tirer neñ bulumaz yégü (KB, 1732)

neteg tapnugay-men bu ol çin sözüm
ayâ meñü muñsuz bu muñlug özüm (KB, 3055)

ne muñlug-turur körse yalıñuk özi
sewinçi az ol barça kadgu tözi (KB, 6199)

Tileyür tañrı kim yünül kılmak silerdin yaratıldı kişiler kewrek (Kök, 2004: 62r/1, 57)

Tileyür tañrı kim yünül kılsa sizdin yaratıldı ademi küçsüz (Ata, 2013: 6a/1, 26)

Tileyür tañrı kim yünül kılsa sizdin takı yaratıldı kişi za’if (Üşenmez, 2013: 155b/1, 246)

Apa oğlanı/yalıñuk özi muñlug turur ibaresi KB’deki beyitlerin çekirdeğini oluşturmaktadır. Bu çekirdek ibare etrafındaki çevre ifadelerin hiçbirinde ise bir ortaklık görülmez. Kur’an çevirilerinde de çekirdek ibare *kişi(ler) kewrek/küçsüz/za’if yaratıldı* şeklinde kurulmuştur. Çeviri söz varlığı bakımından KB ile Kur’an çevirilerinin birbirini tutmadığı görülür. KB’deki beyitlerin gerek ayetle gerekse ayetlerin Türkçe tercümelerini bulunduran tercümelerle bir bağı tespit edilememektedir. *Apa oğlanı/yalıñuk özi muñlug turur* ibaresini insanlık için genel bir kuralın KB’de Yusuf Has Hacıp tarafından da dillendirilmesi olarak görmek gerekir.

2.9. İnsanın Gücü

Bakara suresinin 286. ayetinde şöyle buyurulmaktadır: “Allah kimseyi gücünden fazlasıyla sorumlu tutmaz”. Aşağıda yer alan beyitler bu ayetin çevirisi olarak değerlendirilmiştir.

küçüne teñeşi yüdürgil yükün
ayıtğay seniñdin bayat erkligin (KB, 4528)

ayı artuk emgek tegürme añar
bayat ol saña hasmı andın sınar (KB, 4529)

...İdimiz yüklemegil biziñ üze ağır yükni neteg kim yükledin añlar üze kim bizdin
aşnu. İdimiz takı yüklemegil bizke anı kim yok küç bizke anıñ birle...

Bubeyitlerin Kur’an ve Kur’an tercümelerinin diliyle bir ortaklığı bulunmamaktadır. Bu ayetten çıkarılan ve insanın gücüyle ilgili ibarelerle KB’de dile getirilen insanın gücüyle ilgili ibareler aynı değildir. Kur’an’da Allah’ın insana gücünden fazla yük yüklediğinden söz edilirken, KB’de hanın yönettiği kitlelere ve emri altında bulunanlara gücünün üstünde yük yüklememesi söz konusu edilmiştir. Yük sözcüğü dışında Kur’an tercümeleri ile KB arasında ortak sözcük bulunmamaktadır. *Yüdürmek* sözcüğünün de *yüklemek* ile eş değerliğinin söz konusu olduğu düşünülürse söz varlığı açısından iki sözcüğün ortak olduğu görülmektedir.

2.10. İyilik

kalı edgü bolmak tilese özüñ
yori edgülük kıl kesildi sözün (KB, 227)

yori edgülük kıl ay edgü kişi
itiglig bolur tutçı edgü işi (KB, 345)

bu edgü tilegli negü tér eşit
kamuğ edgülük kıl özüñke iş it (KB, 914)

isiz kılsa isiz yanutı ökünç
usa edgülük kıl isizke öcün (KB, 929)

kamug edgülük kıl isizdin yıra
kamug edgü kelgey sen oldur tur a (KB, 1296)

kişi yası kolma özüñ kılma yas
neçe edgülük kıl havâ ârzû bas (KB, 1315)

Ayrıca, 1508, 5088, 5249, 5254, 5306, 5744. beyitlerde de aynı konu işlenmiştir. Yok yodunlukka edgülük kılıñlar bütünkülün Tañrı sewer ol edgülük kılığılarnı (Kök, 2004: 23r/1, 21)

Bütünlükün Tanı anlar birle kim saklandılar anlar birle kim edgülık kılığlılar (Kök, 2004: 205v/1, 202)

Takı harç kılığlar Teñri yolında takı kemişmeñ eligleriñizni yokalmaga körlüglük kılığ hakikat üze Teñri süwer körlüglük kılığları (Üşenmez, 2013: 54a/1, 55b/1, 215)

KB’de yer alan ve iyilik konusunu işleyen beyitler Bakara 195. ve Nahl 128. ayetleriyle ilişkili tutulmuştur. Beyitler ve Kur’an çevirilerindeki çekirdek ibare (*kamug*) *edgülık kıl-*’dır. Bu ortak ibareye rağmen çevreyi oluşturan ibareler tamamen farklıdır. KB’deki ortak beyitler çekirdek ibarenin aynılığına rağmen bir ayet tercümesi veya oradan ilham alınmış sayılamaz. İyilik yapmak bütün ilahî ve beşerî dinler yanında genel olarak insanlığın ortak değeridir. Adalet, akıl, akıbet, erdem gibi konulara övgü içeren bir eserin iyilik gibi bir temel kavramı içermemesi, Yusuf’un bu konuda kendi bulunduğu kültür dairesinin görüşlerine kendi kaleminden yer vermemesi düşülemez. Bu bakımdan bu beyitleri bir tercüme değil ortak bir değerın esere yansımaları olarak değerlendirmek gerekir.

2.11. Kâfirlerle Savaşırken Ölmek

bu kâfir için tut er at sü tolum
ölüp tüşse kâfirde bolmaz ölüm (KB, 5485)

Aymañlar añar kim öldürölür tañrı yolu içinde
ölügler tep yok kim tirigler yok kim tutmas siler (Kök, 2004: 18r/1, 17)

Takı aymañ ol kim ersege kim öldürölür Teñri yolında ölügler tip tirigler turur takı ançası bar bilmezsi (Ata, 2013: 40b/1, 211)

KB’de yer alan bu beyit “Allah yolunda öldürülenlere ölümler demeyin hayır onlar diridirler ancak siz bilmezsiniz” anlamına gelen Bakara suresinin 154. ayetinin çevirisi olarak görülmüştür.

Bu beyit ayetin birebir çevirisidir. Beyitteki çekirdek ibare *ölüp tüşse kâfirde bolmaz ölüm*’dür (Kâfirlerle savaşırken ölen ölü değildir). Küfür ve küfürle mücadele kavramı İslamiyet’e hasır. Bu kavram Kur’an’dan kaynağını alarak KB’de kendine yer bulmuştur.

2.12. Kişinin Kendine Zarar Vermemesi

körürde küyürme özüñni küçün
özüñ otka atma bu dünyâ için (KB, 3624)

özüñ otka atma kişiler için
özüñni küyürme körürde küçün (KB, 5166)

Bakara suresi 195. ayetinin “ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın” kısmıyla ilişkilendirilmiş yukarıdaki beyitlerde “*küyürme özüñni küçün*” çekirdek ibaredir. Bu çekirdek ibare ayetin ilgili kısmının birebir çevirisidir.

2.13. Kötülüğe Karşı İyilik Ve Affetme

irig sözke yumşak yanut kılşa öz
açığ sözleseler süçig tulsâ söz (KB, 3426)

kişi yüki yüdse yüdürmese yük
cefâ kılşalar bu vefâ kılşa şük (KB, 2427)

apañ belgürtse siler edgölükni azu yaşursa siler anı azu keçürse siler esizlikdin
bütünlükün tañrı erür keçürgen ugan (Kök, 2004: 75v/1-76r/1, 71)

kim serinse yme örtse çın ol kamug işlerde edgürek (Ünlü, 2004: 356r/1, 178)

Kim kim serse keçürse ol işlerniñ üstüvârından turur (Ata, 2013: 28b/1, 36)

Eger aşkara kılşañız yahşılıknı örtseñiz anı keçürseñiz yawuzlukdin hakikat üze
Teñri erdi afv kılğan yaraglıg (Üşenmez, 2013: 194a/1, 257)

Nisa 149. ve Şura 43. ayetlerle ilişkilendirilmiş yukardaki beyitlerin hiçbirinde ortak bir çekirdek ibare bulunmamıştır. Birinci beyitte kaba/kötü söze yumuşak/tatlı cevap vermek, ikinci beyitte cefa kılmaya karşılık vefalı davranmak ibareleri kötülüğe karşı iyilik yapmak ve affetme çekirdek ibareleriyle ortak görülmüştür. Bu ibareleri oluşturan KB ve Kur’an tercümelerinin ne çekirdek ne de çevre ibarelerinin söz varlığı da uyuşmamaktadır.

2.14. Ölüm

negü tér eşitgil kişi edgüsi
yorıp tın tokıgılı âhır ölgüsi (KB, 233)

toğuglı tirigler ölümke sanı
ölümke toğuglı tirig kim kanı (KB, 1201)

ölümke törütti bu sansız konum
tirig barça ölgü añar yok ölüm (KB, 1347)

séziksiz ölüm bir kün âhır kelir
tirilmiş bu cânlıg cânın alğalır (KB, 1472)

séziksiz ölür kör tirig boldaçı
kayu kün ölürüg yok ol bildeçi (KB, 3621)

atım edgü bolsun özüm ölsüni
tirig ölgü âhır atım kalsunı (KB, 5607)

tañ ermez ölüm tuğsa yalñuk ölür
kamuğ tın tokıǵlı ölümke törür (KB, 6073)

tegme bir öz tatkusı ol ölümni (Kök, 2004: 56r/1, 52)

tegme et'öz tattaçı ol ölümni yana bizniñ tapa yandurulurlar (Ünlü, 2004: 292r/1, 110)

tegme bir ten tatganı ölümniñ (Üşenmez, 2013: 139a/1, 241)

Yukarıdaki KB'den alınmış beyitler Al-i İmran suresinin 185. ve Ankebut suresinin 29. ayetlerinin çevirisi olarak değerlendirilmiştir. Bu iki suredeki ayetlerin mealen çevirisinde “Her nefis ölümü tadacaktır” denilmektedir. Kur'an çevirilerindeki çekirdek ibare “*tegme bir (et) öz ölümni tadkusı/tattaçı/tatganı*” şeklindedir. KB'deki beyitlerde her doğanın öleceği ifade edilmiş fakat beyitlerde ortak bir çekirdek ibare saptanamamıştır. Bu beyitlerin Kur'an'dan ilhamla aktarıldığını ve fakat ayetin çevirisi olmadığını söylemek mümkündür. Bu beyitler genel geçer bir yaşam kuralının Yusuf'un dilinden yazıya geçirilmesi olarak da değerlendirilebilir.

2.15. Sözün Doğruluğunu Araştırma

saña kim yoñasa eşitgil sözün
çının yalğanın ked ayıt tüp tözin (KB, 5873)

Eger kelse silerke fāsık haber birle amuluk kılıñlar tegürmekiñizlerdin bir bodunka bilgisizlik birle bolgay siler kılmaşñızlar üze ökünigililer (Ünlü, 2004: 379r/1, 201)
...Apañ kelse silerke bulganuk söz/sav birle amulluk kılıñlar kim tegmeñ esizlikin... (Ata, 2013: 57a/1, 37)

Kim sana *yoñasa sözini eşitgil çının yalğanın tüp tözin ayıt* “birisi sana bir dedikodu söz ulaştırdığında aslını doğruluğunu iyice soruştur” ibaresi çekirdek ibaredir. Kur'an tercümelerinin söz varlığıyla uyuşmasa bile bu beytin Hucurat suresi 6'daki “Eğer yalancı bir kimse size bir haber getirirse önce onun doğruluğunu araştırın” ayetinin Yusuf tarafından yapılmış bir tercümesi olduğu açıktır. Yusuf'un birebir yaptığı ayet tercümeleri Kur'an tercümeleriyle birebir uyuşmasa bile Kur'an'daki ayetlerin Arapçadan kendi yaptığı birebir tercümeler olarak dikkat çeker.

2.16. Şükür

şükür kıl ay ni'met idisi unur
şükür kılsa ni'met bayat arturur (KB, 756)

sabır kılsa mihnet bolur ni'metiñ
şükür kılsa nimetka artar tigil (KB, 6450)

ançada ukturdı idiniñler eger şükr kılsa siler arturgay ok miz silerke (Kök, 2004: 188r/1, 182)

Allah’ın her türlü nimetine duyulan minneti ifade eden şükür, İslam’ın en önemli itikadi kavramlarından biridir. Bu kavramın inanmış bir Müslüman olan Yusuf Hac Hacib’in dilinden İbrahim suresinin 7. Ayetinin tercümesi olarak dökülmesi şaşırtıcı değildir. Bu ayetin çekirdek ibaresi “...Eğer şükrederseniz muhakkak size nimetimi artırırım...”dır. Kur’an’daki bu ibare “şükür kılma ni’met/nimetka bayat arturur/artar” çekirdek ibaresinde Yusuf tarafından dile getirilmiştir. Dönemin Kur’an tercümelerinde de çekirdek ibarenin aynı sözcüklerle “şükür kılma siler arturgaymız” şeklinde çevrildiği görülmektedir. KB’deki beyitin Kur’an’daki ayetin çevirisi olduğu çok açıktır.

2.17. Zina

bor içme zinâka katılma hader
bu iki çığaylık tonını keder (KB, 1337)

çığay bolmayın bay bolayın tése
zinâ kılma hergiz katıgılan usa (KB, 4409)

yawuk kelmeñler zenike ol erür yawuz iş. yawuz yol. (Kök, 2004: 208r/1, 205)

Zina’nın yasaklanması İslam’ın toplumsal hayata dair getirdiği en önemli kurallardan biridir. Toplum ve aile düzeninin korunması için uzak durulması gereken bu eylem, KB’de Yusuf tarafından bir ayet çevirisi olarak değil uyulması gerekli İslamî bir kural olarak tavsiye şeklinde dile getirilmiştir. KB’deki beyitlerin çekirdek ibaresi “*zina/zinaka katılma/kılma*” şeklindedir. Bu beyitlerde yer alan çekirdek ibare İsrâ Suresi 32. ayetten ilhamla dile getirilmiştir. Ayet “Zinaya yaklaşmayın, çünkü o çirkin bir iştir” şeklindedir. KB’deki çekirdek ibare Kur’an’daki ayetle uygunluk göstermekte, çevre bakımından ise bir benzerlik görülmemektedir. KB ile TİEM’de yer alan çevrinin çekirdek ibare bakımından aynı sözcüklerle oluşturulmadığı da kolaylıkla görülebilmektedir.

Süer Eker’in Çalışmasında Bulunup Diğer Çalışmalarda Yer Verilmeyen Ve Ayet Olarak Değerlendirilen Beyitler

Süer Eker’in çalışmasında Allah’ın sıfatlarının açıklandığı beyitler dışında evrenin ve canlıların yaratılışıyla ilgili olan iki ayet tespit edilmiştir. Ayet olarak değerlendirilen bu beyitteki ifadeler bize göre Türk evren tasarımı ve algısının bir ifadesidir. Köktürk yazıtlarında (KT, D 1) *üze kök teñri asra yağız yer kılundukta ekin ara kişi oğlu kılınmış* ifadesindeki evren tasarımı ve algısıyla Yusuf Has Hacib’in aşağıdaki beyitinde geçen tasarım ve algı aynıdır. KB’de geçen ifadeler Kur’an ayetlerinden çok Türk evren tasarımı yansıtan ifadelerle yakındır. Kur’an ayetlerinin çevirilerinde verilen ifadeler ise göğün tabaka tabaka yaratılışı, gece gündüz, güneş ve ayın yaratılması ve bunların bir düzen içinde hareket etmesiyle ilgilidir.

yagız yer yaşıl kök kün ay birle tün
(O yedi göğü tabaka tabaka yaratandır) (63-3)

törüttü hılayık öd ödle bu kün
(O geceyi, gündüzü güneşi ve ayı yaratandır) (21-33)

ol idi yarattı yeti kat kökni kat kat körmes sen (Ünlü, 2004: 416v/1, 240)

ol idi yarattı tünni künden takı künni takı aynı kamug tezgirmek içinde çaparlar
(Ünlü, 2004: 237v/1, 42)

Sonuç

1. KB'nin giriş kısmında Allah'a dua ve yalvarış, Peygambere övgü ve sena, dört halifeye övgü bölümlerinde yer alan ve Kur'an ayetlerinin çevirisi veya oradan ilham alınarak oluşturulmuş beyitlerle Kur'an ayetleri arasında uygunluk bulunmaktadır. Bu uygunluk Eker'in (2006) çalışmasında açık bir şekilde ortaya konmuştur. Allah'ın sıfatlarının Türkçe karşılanmasında Yusuf'un çok büyük bir başarı sağladığı, bu başarının arkasında Budist ve Maniheizt çeviri geleneğinin büyük bir rolü olduğu açıktır.
2. KB'de yer alan ve ayetlerle ilişkilendirilen her beyit ayet tercümesi veya oradan ilham alınmış değildir.
3. Bu beyitlerden bir kısmı İslamî kültürün yaşam tarzını da etkileyen unsurlarıyla ilgilidir. Kaynağı İslam kültürü olmakla birlikte bu tip beyitleri bir tercüme olarak değerlendirmek mümkün değildir.
4. Özellikle kısa ve en temel ayetlerin çevirisinde KB ile Kur'an tercümelerinin uyduğu görülmektedir. Bununla birlikte Yusuf'un bu Kur'an tercümelerinden herhangi birinden yararlandığını söylemek mümkün değildir. Ortaklık Karahanlı Türk-İslam kültürünün dile yansmasıyla ilgilidir.
5. Yusuf bazı ayetlerin tercümesini kendisi yapmıştır. İslam kültürü konusundaki bilgisi tartışılmayacak olan Yusuf'un yaptığı ayet tercümeleri Kur'an tercümeleriyle çok uyuşmasa bile Arapça asıllarıyla son derece uygunluk içeren bağımsız tercümelerdir.

Kaynakça

- (KB) ARAT, R.R. (1991). *Kutadgu Bilig-Metin*, Ankara: TDK Yayınları.
- ATA, A. (2004). *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Ryland Nüshası), Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BODROGLİGETİ, A. (1972). "Islamic Terms in Eastern Middle Turkic", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tomus: XXV, Budapest.
- BOROVKOV, A.K. (2002). *Orta Asyada Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Sözvarlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar)*, Çevirenler: Halil İbrahim Usta, Ebülfez Amanoğlu, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÇAĞATAY, C. (1967). "Kutadgu Bilig'de Odgurmuş'ın Kişiliği", *TDAY-Belleten*, ss.39-49, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÇAĞATAY, S. (1970). "Kutadgu Bilig'de Öğdülmiş", *Türk Kültürü*, IX/98, s. 85-111.
- DANKOFF, R. (1983). *Wisdom Of Royal Glory (Kutadgu Bilig), A Turco-Islamic Mirror for Princes*, Chicago: University of Chicago Press.

- EKER, S. (2006). “Kutadgu Bilig’de (teñri ‘azze ve celle ögdüsin ayur) Türkçe İslamî Terimlerin Kaynakları Üzerine”, *Bilig*, Yaz/2006, sayı: 38, ss. 103-122.
- ERSOYLU, H. (1981). “Kutadgu Bilig’de Kur’an-ı Kerim Ayetlerinden İlhamlar”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, sayı 15, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- HUNDSNURSCHER, F. vd (1993). *Modern Lengüistiğe Giriş*, Çeviren: Mehmet Akalın, İzmir.
- KARA, M. (1990). *Bir Başka açıdan Kutadgu Bilig*, Ankara: Birleşik Dağıtım Kitabevi.
- KÖK, A. (2004), *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur’an Tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- USTA, H.İ. (2011). *Orta Asya Kur’an Tefsiri (Metin-Tıpkıbasım)*, Ankara: Poyraz Ofset.
- ÜNLÜ, S. (2004), *Karahanlı Türkçesi Satır Arası Kur’an Tercümesi Tiem 73, Giriş-Metin-İnceleme-Analitik Dizin*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- ÜŞENMEZ, E. (2013). *Türkçe İlk Kur’an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası, Satır Arası Türkçe-Farsça Tercümeli (Giriş-Metin-Sözlük-Ekler Dizini-Tıpkıbasım)*, İstanbul: Akademik Kitaplar.

KIPÇAK METİNLERİNDE ALLAH VE SIFATLARI İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI*

The Words Related to Allah and His Adjectives in Kipchak Texts

Pelin KOCAPINAR**

Dil Araştırmaları, Güz 2019/25: 97-113

Öz: Tarihî Kıpçak Türkçesinin, çeşitli sebeplere bağlı olarak Deşt-i Kıpçak bölgesinde, Mısır-Memlûk sahasında ve bugünkü Ukrayna civarında üç kolu bulunmaktadır. Deşt-i Kıpçak bölgesinde bulunan Codex Cumanicus'un yanı sıra, Mısır-Memlûk sahasında sözlükler, gramerler, edebî ve dinî eserler, askerlik ve veterinerlikle ilgili metinler yazılmış ve çevrilmiştir. 16-17. yüzyıllarda da Kırım, Romanya, Moldava, Polonya, Ukrayna bölgelerinde Ermeni harfli Kıpçak Türkçesiyle çeşitli eserler kaleme alınmıştır.

Üç bölgenin dili arasındaki benzerlikler ve farklılıklar dikkat çekicidir. Bu çalışmada Allah ve sıfatlarıyla ilgili kelimeler, Kıpçak Türkçesinin üç bölgesini yansıtan sözlüklerden yola çıkılarak dil yönüyle ve çeşitli yönlerden değerlendirilecektir. Bunun için Türkçede konu ile ilgili hangi kavramlardan yararlanıldığı, hangi dillerin ve eklerin kullanıldığı, eserlerde kelimelerin fonetik varyantları incelenecektir.

Böylece bölge ve din açısından yakın olan dönemlerin kelime hazinesiyle, farklı din ve bölge eserlerinin kelimeleri bu tür bir incelemeyle daha net görülecektir.

Anahtar Sözcükler: Tarihî Kıpçak Türkçesi, söz varlığı, Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi, Mısır-Memlûk sahası.

Abstract: There are three branches of the historical Kipchak Turkish, depending on various reasons, in the Dasht-i Kipchak region, in the Egyptian-Mamluk field and around today's Ukraine. Beside Codex Cumanicus in the Dasht-i Kipchak region, dictionaries, grammars, literary and religious works, texts related to military service and veterinary were written and translated in the Egyptian-Mamluk region. In the 16th and 17th centuries, various works were written with Qipchaq Turkish with Armenian letters in the regions of Crimea, Romania, Moldova, Poland and Ukraine.

Similarities and differences between the languages of the three regions are remarkable. In this study, the words related to Allah and his adjectives will be evaluated in terms of language and various aspects, is setted out from dictionaries that reflect the three regions of Kipchak Turkish. For this, in Turkish which concepts are benefited related to subject, which languages and affixes are used, phonetic variants of words will be examined in the works.

Thus, with the vocabulary of the periods that are close in terms of region and religion the words of different religion and region works will be seen more clearly with this kind of analysis.

Keywords: Historical Qipchaq Turkish, Vocabulary, Codex Cumanicus, Armenian Letter Qipchaq Turkish, Egypt-Mamluk field.

* 07-10 Mayıs 2019 tarihlerinde Ankara'da I. Uluslararası Multidisipliner Sosyal Bilimler Kongresi'nde (ICMUSS2019) sözlü olarak sunulan bildirinin genişletilip düzeltilmiş şeklidir.

** Dr. Öğretim Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Çankırı / TÜRKİYE. pelinkocapinar@karatekin.edu.tr. ORCID: 0000 0002 9752 725X Gönderim Tarihi: 06.07.2019/Kabul Tarihi: 22.07.2019

Giriş

Tarihî Kıpçak Türkçesinin, başta Moğol saldırıları olmak üzere çeşitli sebeplere bağlı olarak Deşt-i Kıpçak bölgesinde, Mısır-Memlûk sahasında ve bugünkü Ukrayna civarında üç kolu oluşmuştur. Bunlardan Deşt-i Kıpçak (Kıpçak bozkırı) denilen bölgeden kalan önemli eser Codex Cumanicus, Avrupalı misyoner rahipler tarafından yazılmıştır. 16-17. yüzyıllarda da Kırım, Romanya, Moldavya, Polonya, Ukrayna bölgelerinde ise Ermeni Kıpçakçası da denilen Ermeni harfli Kıpçak Türkçesiyle çeşitli eserler kaleme alınmıştır. Mısır-Memlûk sahasında ise sözlük ve gramerler, edebî, dinî eserlerle askerlik ve veterinerlikle ilgili metinler yazılmış ve tercüme yapılmıştır.

Moğol saldırıları gibi çeşitli sebeplerle 13. yüzyılda, Ermeniler Karadeniz'in kuzeyine, oradan batıya doğru gitmişlerdir. Bölgede Ermeni-Kıpçak ilişkileri ilerleyerek zamanla 14. ve 15. yüzyılda komşuluk ve ticaret ilişkisiyle Kıpçak dili, Ermeniler tarafından sözlü dil ve kilise dili olarak benimsenmiştir. Ermenilerin büyük kısmı Türkçe konuşurken bir kısım Kıpçak konuşuru da Ermeni Gregoryen Hıristiyanlığını kabul etmişlerdir. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu dil yok olmaya başlamış; yerini Slav dillerine (Ukranca, Lehçe ve Rusça) bırakmıştır (Kasapoğlu Çengel 2012: 17-23).

Pek çok dönem Türkçesinin olduğu gibi Kıpçak Türkçesinin bu sahalarda kullanılan kelimelerinin de bir araya getirildiği sözlükler oluşturulmuştur. Bu çalışmada Allah ve sıfatlarıyla ilgili kelimeler, Kıpçak Türkçesinin üç bölgesini yansıtan eserlerden yola çıkılarak dil yönüyle ve çeşitli yönlerden değerlendirilecektir. Böylece bölge ve din yakınlığı olan dönemlerin söz varlığıyla farklı din ve bölge eserlerinin söz varlığı da bu tür incelemeyle daha açık şekilde görülecektir.

Çalışmayla ilgili derlem (korpus), kısaltmalarıyla birlikte aşağıda verilmiş olup şu eserlerden oluşmaktadır:

- 1- Codex Cumanicus (CC)
- 2- Kitabü'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk (Kİ)
- 3- Kitâb-ı Mecmû-i Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî (TA)
- 4- Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye (DM)
- 5- Resûli Sözlüğü (R)
- 6- Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lügâti't-Türkiyye (TZ)
- 7- Kitâbu Bülgati'l-Müşâtâk fî Lügati't-Türk ve'l-Kıfçak (BM)
- 8- El-Kavâninü'l-Küllîyye li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye (KK)
- 9- Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandî (MS)
- 10- Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi Sözlüğü (EK)
- 11- Kıpçak Türkçesi Sözlüğü (KTS).

Recep Toparlı, Hanifi Vural, Recep Karaatlı tarafından hazırlanan *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ermeni harfli Kıpçak Türkçesiyle yazılanlar dışındaki 17 eserin taranmasıyla oluşturulmuştur (Toparlı-Vural-Karaatlı 2007). Zaman zaman yararlandığımız sözlükteki eserler ve kısaltmaları ise şöyledir:

Codex Cumanicus (CC), *KitâbuBülgatü'l-Müş tâk Fî Lügati't-Türk Ve'l-Kıfçak* (BM), *Kitabü'l-İdrâk Li-Lisâni'l-Etrâk* (Kİ), *Et-Tuhfetü'z Zekiyye Fî'l-Lügâti't-Türkiyye* (TZ), *El-Kavaninü'l-Külliyeye Li-Zabti'l-Lügâti't-Türkiyye* (KK), *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümânı Türkî ve Acemî ve Mugalî* (TA), *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fî'l-Lügati't-Türkiyye* (DM), *Gülistan Tercümesi* (GT), *Baytaratu'l-Vâzih* (BV), *El-İdrâk Haşiyesi* (İH), *İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtin İM*, *Kitâb Fî İlmi'n-Nüşşâb* (İN), *Kitab Fî'l-Fıkh Bi'l-Lisâni't-Türkî* (KFT), *Kitâbfî'l-Fıkh* (KF), *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkindî* (MS), *Kitâb Fî Riyâzâtı'l-Hayl* (RH), *Münyetü'l-Guzât* (MG).

Derlemimizde yer alan, üzerinde yerli ve yabancı pek çok çalışma yapılan *Codex Cumanicus*'un son bilimsel yayını Mustafa Argunşah ve Galip Güner tarafından yapılmıştır (Argunşah-Güner 2015).

Codex Cumanicus iki ayrı defterden oluştuğu için eserde olduğu gibi burada da İtalyan bölümü CC I, Alman bölümü CC II olarak gösterilmiştir. Codex'teki kelimelerden yola çıkılarak Tanrı, Allah ile ilgili sözler, Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi sözlerini içeren Garkavets'in sözlüğü ve Memlûk Kıpçak Türkçesinin söz varlığını yansıtan derlemdeki diğer eserlerle karşılaştırmalar yapılarak incelenmiştir.

Eser incelenirken bazı kelimeler farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır. Burada, Codex'i yazan kişilerin yazım sorunu yaşamasının da etkisi olabilir. Eseri oluşturan kişilerin çeşitli işaretleri ve farklı farklı harfleri kullanması, özellikle CC'nin Alman bölümünün (CC II) tek kaleminden çıkmaması, hatta Türkçenin yazımına hâkim olmayan yabancılar tarafından yazılması, okuma ve yazmada birliği bozmuş, çeşitliliğe sebep olmuştur (Argunşah-Güner 2015; 27).

Benzer çeşitlilik, zaman farkının da etkisiyle EK'de de görülmektedir. Memlûk sahasında da aynı kelimenin farklı şekillerine rastlanır. Ancak bu bölgelerdeki farklılıklar, muhtemelen Kıpçak Türkçesinin zamanla geçirdiği değişimden ve çevre dillerin etkisinden kaynaklanmaktadır.

Alexander Garkavets, 2000'lerde, iki cilt hâlinde Ermeni Kıpçakçası metinlerini ve bir cilt olarak da tüm metinleri kapsayan sözlüğünü hazırlamıştır. Toplam üç ciltten oluşan çalışmanın üçüncü cildini *Kıpçakskoye pis'mennoye naslediye, Tom III, Kıpçakskiy slovarı* adlı oldukça hacimli sözlük oluşturmaktadır (Garkavets 2010). Sözlükte Kıpçak dilini etkileyen bölgedeki diğer dillere, tamamen olmasa da yer verilmiştir. Çalışmada, konuyla ilgili olarak Garkavets'in sözlüğünde (EK) yer alan Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi bazı kelimeler değerlendirilecektir.

Garkavets'in sözlüğünün Türkçe söz varlığı, *Codex Cumanicus* ile yakınlık göstermektedir. Aslında Deşt-i Kıpçak bölgesinin dili ile Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinin hâkim olduğu bölgenin dili arasında benzerlikler ve farklılıklar göze çarpmaktadır. Aralarındaki dönem farkı, daha çok farklılıkları; yakın bölgelerde oluşları da benzerlikleri yansıtmaktadır. Ayrıca her iki bölgenin eserlerinin de İslâm dışında, Hristiyanlık etkisiyle oluşması benzerlikleri artırmaktadır. Mısır-Memlûk sahasındaki eserlerin ise İslâmiyet'in etkisinde yazılması, bu eserlerle Memlûk sahası eserleri arasında söz varlığı açısından bazı farklılıkları daha net ortaya koymaktadır. Memlûk-Kıpçak Türkçesi eserlerinde Türkçe yanında Kur'an'ın dili olan Arapçanın kelimeleri göze çarpar. Bunda, bölge ve din dilinin Arapça olmasının tesiri çoktur.

Aşağıda, Tanrı'nın/Allah'ın isim ve sıfatlarına örneklerin verildiği inceleme kısmında, Codex dışındaki metinlerin Arap harfli nüshalarına ulaşılmaya çalışılmış, metinler üzerinde yapılan çalışmalardan da yararlanılmıştır. Derlemdeki eserlerde, bir kelime çok yerde geçiyorsa birkaç tanesinin yeri belirtilmiş, diğerlerini ifade etmek için üç nokta işareti kullanılmıştır.

Tanrı/Allah'ı İfade Eden İsimler ve Sıfatlar

Derlemde elde ettiğimiz Allah'ın başlıca isimleri, sıfatları ve anlamları, geçtiği yerlerle birlikte aşağıda gösterilmiştir. Ayrıca CC ve EK'de görüleceği üzere, Argunşah'ın da belirttiği gibi Hristiyanlıkta Hz. İsa ile Tanrı bir tutulduğu için (Argunşah 2017:78), kelimelerin anlamlarındaki “Rab, Tanrı” vb. ifadeler CC ve EK'de Tanrı'yı veya Hz. İsa'yı kastetmektedir. Bu duruma da yeri geldikçe değinilecektir.

Ata “Tanrı” **CC II** 74b/14-15-13-14-3-4-15-10-11...; “Baba-Tanrı'nın üç enkarnasyonundan biri” **EK** 163.

bolduruç “var edici, oldurucu” **EK** 310.

Bey “Rab” **CC II** 74b/2-3-13, 73a/15-16 ...

Beygine “Rab, Sevgili Rab” **CC II** 75b/1.

Biy “Rab, Tanrı, Yehova” **EK** 285.

Bâyär “Tanrı” **Kİ** 37.

Egä “Allah, Tanrı” **EK** 468.

esirgöväçi “merhametli” **EK** 502.

Eyä “Tanrı” **EK** 514.

içi “Tanrı” **Kİ** 9.

köktägi, köktäki, kögtägi “gökteki, cennetteki İlahî (Tanrı, Yüce varlık)” **EK** 723.

Xırıgsız-uçsuz “sonsuz, sınırsız, Tanrı” **EK** 851.

şağavatli “merhametli” **EK** 1345.

kutkardaçı “kurtarıcı” **CC II** 61b/25-26.

xutxaruçi, xutxaruçu “kurtarıcı” **EK** 904.

tirgizgiçi “diriltici, can verici” **CC II** 74b/13.

tirkizgen “diriltlen” **TZ** 32b/1.

töretteçi “yaratıcı, yaratan” **CC II** 76a/13-14.

Tağrı “Tanrı” **KK** 52a/4, 61a/8, 65b/4, 53a/12-13, 80b/11, 53b/9.

Tağrı: R 186a/1, 198a/1; **MS** 1b/1-3-5, 2b/1-4, ...; **tañrı DM** 2a/5, 24a/16, 19b/2(2), 4

Tanrı DM 2a/6.

Tanır “Bir zamanlar Tanrı” **EK** 1381.

Teñir CC II 62a/14-18-20-21-22-23-25-26-27...

Teñer CC II 61b/7-8, 61b/6;

Teñeri CC II 62a/22-23-24-29-32-34-35-36...

Teñiri CC II 62a/28-29.

Teñri “Tanrı” CC I 35/5; CC II 62b/3-20-21-22-27-28 ...; tãñri Kİ 40; teñri TA 2b/11, 59b/8; teñri DM 2a/7; tãngri, tãnri BM 2, 9; teñri EK1415; tãñri EK1405.

teñrilik, teñrilix İlah, Tanrı, EK 1419.

tiñri DM 2a/7.

teñrũ “Allah, Tanrı” EK 1419.

tirgizũçi “hayat veren, diriltici” EK 1444.

tiritũçi “hayat veren, diriltten” EK1447.

Ugan/Oğan “Tanrı” oğan “Tanrı” Kİ 15; oğan “Yaradan, Allah” TA 2b/13.

Üçlük “teslis, Baba, Oğul, Kutsal Ruh”: CC II 59a/7b, 74a/15; “trinity, üçlülük, üçlü” EK 1574.

Üçöv “teslis, Baba, Oğul, Kutsal Ruh”: CC II 73a/4-5.

Yaratğan “Yaradan” Kİ 93.

Yaratkan “Yaratan, Tanrı” CC I 8b/9; TA 2b/13, TZ 26.

Yarattaçı “yaratıcı, yaratan” CC II 69a/16.

yaratuçı/yaratuçu “yapıcı, yaratıcı, kurucu” EK 1652.

yarlığan “Bağışlayan, Allah” TA 12b/13.

yarlığavuçı/yarlığovuçı/yarlığovuçu/yarlığuvuçı “merhametli, bağışlayıcı” EK 1659.

yasatuçı, yasavuçı/yasovuçı “oluşturucu, yaratıcı, düzenleyici, yapan” EK 1663

yulovçı “kurtarıcı” 82a/9b.

yulugma “kurtarıcı” 72b/11.

Yarılı “ışık, Tanrı oğlu İsa” EK 1655.

İki kelimeyle ifade edilen isim ve sıfatlardan örnekler:

Ari Ata “Kutsal Baba” EK 127;

Ari Biy “Kutsal Tanrı” EK 127;

Ari Can “kutsal ruh” EK 127;

Ari oğul “kutsal oğul” EK 128;

Ari Teñri “Kutsal Tanrı” EK 128;

Ari Tın “Kutsal Ruh” CC II 70a/11, 61b/10-11.

arzubärici “Yiyecek (rızk) temin eden (veren) kimse; Allah” BM 2, 9.

Ata Teñri “Tanrı baba” CC II 70b/19, 74b/1; EK, 164.

azuqbärici “erzak, rızık verici” BM 2, 17.

Bey Teñeri “Rab” CC II 61b/19-20-21-22-23.

Bey Teğri “Rab” CC II 61a/1-2-7-8-9, 72b/3.

Biy Teğri “Tanrı” EK 285-287.

çın Tèğri “gerçek Tanrı” CC II 74b/5, 80a/8, ...

durust Tèğri “gerçek Tanrı” CC II 66b-22b-23b.

Könü Eyä “gerçek sahip” EK 726

könü Teğri “gerçek Tanrı” EK 726

köpyarlıgavuçı/köpyarlıgövuçı/köpyarlıguvuçı “çok merhametli, bağışlayan” EK 731.

mèñi han “Tanrı” CC II 71b/10.

mèñü han “Tanrı” CC II-Tanrı 71a/6.

mèñü Tèğri “Tanrı” CC II 76/3.

Teğri Ata “Tanrı Baba” EK 1416, CC II, 73a/3-5.

Üçlüx ari “Kutsal üçlü” EK 128; ...

üç boy “üç enkarnasyon” EK 1573.

üç boy Teğrilik “kutsal üçlü, üç kişide Tanrı” EK 1573.

Üç teñdeş “teslis; Baba, Oğul, Kutsal Ruh” CC II 76a/17.

yalgızı Teğrinin “Tanrı’nın tek oğlu” EK 1633 vb. gibi.

Kullanılan Kavramlar

Toparlı vd.’nin *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*’ndeki kelimeler, Codex hariç olmak üzere Mısır ve Suriye civarında oluşturulan eserlerden derlenmiştir. Memlûk sahasında, bölgenin etkisiyle Arapça ve Farsçanın açıkça izlerine de rastlanır. Ancak Araplara Türkçeyi öğretmek için hazırlanan sözlüklerde ve diğer eserlerde, Allah’ın isim ve sıfatlarını yansıtan Arapça kelimelerin Türkçe karşılıkları da görülür:

BM’de “rızik veren, Allah” anlamında **azuğberici**; Kİ’de **beyer** (Uygur ve Türkistan dilinde-Allah, İlah); İM, Kİ, TZ’de “sahip” anlamındaki **idi**; TA’da ve İH, Kİ’de “muktedir” anlamındaki **ogan** ve **oğan**; DM, KK’de **tağrı**, Gİ, GT, KFT, MG, MS’de **tağrı**, DM, İH’de **tanrı**, BM, BV, DM, GT, İM, KF, Kİ, İN, MG, RH’de **Teğri**, İM’de **tigri (I)**, BV, DM’de **tiğri** kelimeleri gibi (Toparlı-Vural-Karaatlı 2007).

İdi “sahip” anlamındaki kelime, bazı kaynaklarda olduğu gibi Kİ 9’da da *idi* şeklinde “Tanrı, Allah” anlamında kullanılmıştır (Caferoğlu 1931: 37).

Kuzeydeki Codex’in kelimelerine bakıldığında kavramların kullanımında farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Yukarıda değinildiği gibi Hristiyanlık inancında Tanrı ve Hz.İsa bir tutulduğundan onlar için aynı kavramlar kullanılabildiği görülmüştür. Latin-Fars-Kuman (Kıpçak) dillerinden kelimelerin yer aldığı İtalyan bölümü CC I’de Türkçe **Tèğri** “Tanrı”, **yaratkan** “Yaratan, Tanrı” kelimeleri *Allah* için kullanılmıştır. CC II ve EK’de “Tanrı”yı ifade eden ve iki kelimededen oluşan sözler oldukça fazladır ve bu sözler zaman zaman Hz. İsa için de kullanılır: **Ata Teğri** “Tanrı baba” CC II 70b/19, 74b/1; **EK**, 164; **Biy Teğri** “Tanrı, Hz. İsa” EK 285-287 gibi.

CC’de kimi zaman Hz.İsa’yı, kimi zaman Tanrı’yı, özelliklerini ve sıfatlarını yansıtan örnekler şunlardır:

Ata CC II 74b/14-15-13-14-3-4-15-10-11...

“Ataşa teñdeş olturdıñ” (Baba’na eşit oturdun.) (Argunşah-Güner 2015: 389); kızdan Atası töredi/töretteçi yañla tuvdı. (bakireden Babası töredi/yaratıcı yeniden doğdu.) (Argunşah-Güner 2015: 397).

Bey CC II 74b/2-3-13, 73a/15-16 ...

“ovlum beyini tanımış” (oğlum Rabbini tanımış) (Argunşah-Güner 2015: 397).

Beygine CC II 75b/1.

...“kim haçka minmege uyalmadıñ,/ e tatlı Beyginem?” (ki çarmıha çıkmaya çekinmedin,/ ey tatlı Rabbim?) (Argunşah-Güner 2015: 395).

Bey Teñeri CC II 61b/19-20-21-22-23.

“Beyimiz Teñeri Yesus Kristus buyurur” (Rabbimiz Tanrı İsa Mesih buyurur) (Argunşah-Güner 2015: 355).

Bey Teñri CC II, 61a/1-2-7-8-9, 72b/3.

“Sen, tın atam, Bey Teñri erki bile benim yazukımdan boşatkıl!” (Sen, Pederim, Rab Tanrı’nın iradesi ile benim günahlarımı bağışla.) (Argunşah-Güner 2015: 349-350).

çın Tèñri CC II 74b/5, 80a/8, ...

“Yesus Kristus çın Teñri, meñü biziñ kutkardaçımız.” (İsa Mesih gerçek Tanrı, bizim ebedî kurtarıcımız.) (Argunşah-Güner 2015: 399-400).

durust Tèñri CC II 66b-22b-23b.

“durust Teñri altında yargulap” (gerçek Tanrı gözetiminde yargılayıp) (Argunşah-Güner 2015: 375).

mèñi han CC II 71b/10. “Kristus, meñi hanñıñ ovlı” (Mesih, ebedî kralın oğlu) (Argunşah-Güner 2015: 384).

mèñü han CC II 71a/6. “erür kermen meñü hanñıñ” (ebedî kralın kalesidir) (Argunşah-Güner 2015: 383).

mèñü Tèñri CC II 76/3. “Meñü Teñrinin öz sözi” (Ebedî Tanrı’nın öz sözü) (Argunşah-Güner 2015: 396).

Ogul CC II 61b/10-11 “ol boluşsun, bizge, Ata dağı Ogul dağı Arı Tın” (Ata, Oğul, Kutsal Ruh bize yardım etsin.) (Argunşah-Güner 2015: 351).

Teñri CC I 35/5; CC II 62b/3-20-21-22-27-28; 70a/12 ...

Teñir CC II 62a/14-18-20-21-22-23-25-26-27...

Teñer CC II 61b/7-8, 61b/6;

Teñeri CC II 62a/22-23-24-29-32-34-35-36...

Teñiri CC II 62a/28-29.

tirgizgiçi “diriltici, can verici” **CC II 74b/13.**

“Basa inanır-men tirgizgiçi Bey Arı Tınga, kim Ata Ovuldan öne durur.” (Sonra Baba ve oğuldan türeyen, hayat verici, Rab, Kutsal Ruh’a inanıyorum.) (Argunşah-Güner 2015: 394).

töretteçi “yaratıcı, yaratan” CC II 76a/13-14.

“töretteçi yañla tuvdi” (yaratıcı yeniden doğdu.) (Argunşah-Güner 2015: 397).

yaratkan “Yaratan, Tanrı” CC I 8b/9.

yarattaçi “yaratıcı, yaratan” CC II 69a/16.

yulovçı CC II 82a/9 b. “yulovçı” (kurtarıcı, Mesih) (Argunşah-Güner 2015: 407).

yulugma CC II 72b/11 “Yesus, bizim yulugmamız” (İsa bizim kurtarıcımız) (Argunşah-Güner 2015: 388).

EK’deki sözlerden örnekler:

Biy “Rab, Tanrı, Yehova” EK 285.

Biy Teñri “Tanrı” EK 286.

bolduruçi “var edici, oldurucu” EK 310.

Egä “Tanrı” EK 468.

esirgövüçi “merhametli” EK 502.

Eyä “Tanrı” EK 514.

köktägi, köktäki, kögtägi “İlahî (Tanrı, Yüce varlık) ” cennetteki, cennetsel bir varlık EK 723.

Könü Eyä “gerçek sahip” EK 726.

Könü Teñri “gerçek Tanrı” EK 726 .

köpyarlğavuçi/köpyarlğovuçi/köpyarlğovuçi “çok merhametli, bağışlayan” EK 731.

Xırıgsız-uçsuz “sonsuz, sınırsız, Tanrı” EK 851.

xutxaruçi, xutxaruçu “kurtarıcı” EK 904.

şağavatli “merhametli” EK 1345.

Tanır “Bir zamanlar Tanrı” EK 1381.

Teñri EK 1415; **täñri** EK 1405.

Teñrü EK 1419.

tirgizüçi “hayat veren, diriltici” EK 1444.

tiritüçi “hayat veren, diriltten” EK 1447.

yaratuçi/yaratuçu “yapıcı, yaratıcı, kurucu” EK 1652.

Yarlıh “ışık, Tanrı oğlu İsa” EK 1655

yarlığavuçi/yarlığovuçi/yarlığovuçu/yarlığovuçi “merhametli, bağışlayıcı” EK 1659.

yasatuçi, yasavuçi/yasovuçi “oluşturucu, yaratıcı, düzenleyici, yapan” EK 1663 vb. sözleri gibi.

CC’de gerçek Tanrı, Rab, İsa Mesih’in kastedildiği *çın Teñri, durust Teñri* sözleri görülürken EK’de *könü Teñri* sözü de “gerçek Tanrı” anlamında olup “Baba, Oğul ve Kutsal Ruh” için kullanılmış ve her birini ayrı ayrı vasıflandırmıştır. *Ata*

köktegi, könü Tèŋri; Canı Tèŋriniñ, könü Tèŋri; Ogul Tèŋriniñ, könü Tèŋri. “Gökteki Baba, gerçek Tanrı; Kutsal Ruh, gerçek Tanrı; Oğul, gerçek Tanrı.” (Argunşah 2017: 79,80).

Türkçe *Tengri, Tèŋri* kelimesi, Eski Türkçe döneminden beri çok kullanılan kelimelerdendir. Tèŋri kelimesi CC’de çoğunlukla “Allah, Tanrı” anlamı ile kullanılırken *Bèy Tèŋri, Bèy Tèŋeri, Çın Tèŋri, Durust Tèŋri* gibi sözler Hz. İsa için kullanılmaktadır.

Hristiyanlık inancında Tanrı yaratıcı, Hz. İsa ise insanları kurtarıcıdır (Argunşah 2017: 81). “Kurtarıcı” anlamındaki **kutkardaçı** CC II 61b/25-26. **xutxaruçı, xutxaruçu** EK 904, **yulovçı** CC II 82a/9 b, **yulugma** CC II 72b/11 sıfatları Hz. İsa kastedilerek kullanılmıştır.

Kıpçak sahası metinlerinden CC I, CC II, Kİ, TA, R, KK, MS’de “baba” anlamına gelen *ata* kelimesi CC II ve EK’de *Tanrı* için de kullanılmıştır. CC ve EK’de bu kelime, *baba* anlamı yanında *Tanrı* anlamıyla da önemli yer tutar ancak CC I’de *Tanrı* anlamı değil sadece *baba* anlamı vardır. CC II’de *Ata* kelimesiyle Tanrı ile Hz. İsa’nın aynı görüldüğüne dair şu ifadeyi örnek gösterebiliriz: “kızdan Atası töredi, töretteçi yaŋla tuvdı. (bakireden Babası türedi, yaratıcı yeniden doğdu.)” (Argunşah-Güner 2015: 397).

Yine KTS’deki Kıpçak sahası metinlerinde “Bey, reis, efendi, soylu” anlamına gelen *Beg, Biy, Bey, Big* gibi ifadeler farklı anlamlarda karşımıza çıkar. Hatta Karadeniz’in kuzeylerinde Hristiyanlık etkisinde oluşturulan CC’nin İtalyan ve Alman bölümlerinde bile bu durum görülmektedir.

İtalyan bölümü CC I’de *bey* şeklinde “bey, emir” anlamında (CC I 45b/10) ve *koca* kelimesine de gönderme yapılarak “mal sahibi, efendi, soylu” anlamlarında (CC I 45b/17); *beg* şeklinde ise “bey” anlamındadır (CC I 45 b/9). Alman bölümü olan CC II’de sadece *bey* şeklinde ve anlam genişlemesiyle de sadece “Rab” anlamında yer almış ve Hz. İsa kastedilmiştir. (Argunşah-Güner 2015: 658). Buna “kimden Bèyimiz togdı” (Rabbimiz kimden doğdu) (Argunşah-Güner 2015: 390) cümlesi örnek gösterilebilir. CC I’de kelimenin bu anlamına rastlanmamıştır.

CC II’de *Bey* kelimesiyle oluşturulan *Beygine, Bèy Tèŋri, Bèy Tèŋeri* sözleri de Hz. İsa’yı kastetmektedir: “...kim haçka minmege uyalmadın, è tatlı Bèyginem?” (ki çarmıha çıkmaya çekinmedin, ey tatlı Rabbim?) (Argunşah-Güner 2015: 395).

EK’de de CC II’de olduğu gibi kelimenin *Biy* şekline “Rab” anlamında rastlanır: *Biy Jisus “Rab İsa”* EK 286 *Biyimiz Jisus K’risdos “Rabbimiz İsa Mesih”* EK 286 gibi sözler Hz. İsa ile Tanrı’nın Hristiyanlıkta denk kabul edildiğini göstermektedir.

Çın Tèŋri tamlamasında kelime, başka bir Türkçe kelime olan “gerçek, hakiki” anlamındaki *çın* kelimesiyle birleşip *gerçek Tanrı, Tanrı* anlamını verir. CC II’deki **durust Tèŋri** “gerçek Tanrı” gibi burada da kastedilen Hz. İsa’dır. “Yesus Kristus çın Tèŋri, meñü biziñ kutkardaçımız. (İsa Mesih gerçek Tanrı, bizim ebedî kurtarıcımız.” (Argunşah-Güner 2015:400) gibi. EK’de ise **Könü Eyä** “gerçek sahip” EK 726; **Könü Tèŋri** “Kutsal Ruh, gerçek Tanrı” EK 726 gibi Türkçe ifadelerle de rastlanır.

Kavramları Yansıtan Diller

Kıpçak Türkçesi eserlerinde geçen Allah'ın isimleri, genel olarak Türkçe kelimelerle karşılanmıştır. Toparlı vd'nin *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*'nde görüldüğü gibi, Memlûk bölgesinde Araplara Türkçeyi öğretmek amacı olduğu için orada oluşturulan eserlerde Türkçe kelimelerin bulunması çok doğaldır. Memlûk sahası eserlerinde Türkçe yanında bölge ve din dili olan Arapçanın, kısmen Farsçanın da etkisi görülmektedir. Öncelikle *Allah* kelimesi olmak üzere Arapça izlerin görüldüğü diğer kelimelere şunları da örnek verebiliriz:

Gİ, GT, İM, KF, MS'de **Allâh**; Gİ, GT, KF'de **ḥaḳ** (I); GT'de **ma'būd**, **ḥakīm** (I), **ilâh**, **mevlâ** (I); BV, Gİ, İM'de **rabb**; KF'de **vâris** kelimesinin ikinci anlamı "Allah'ın adlarından biri" gibi (Toparlı-Vural-Karaatlı 2007).

Toparlı vd.nin sözlüğünde; MS'de **Allâh te'âlâ** "Yüce Allah", KF'de **ḥaḳkullâh** "Tek Allah" şeklinde her iki kelimesi Arapça'dan oluşan tamlamalara örnek bulunurken Türkçe ve Arapça'nın birleşmesiyle oluşan şekillere de eserlerde rastlanır: **Taḡrı Ta'âlâ** MS 24b/5, 36a/5, ... (Özkan 2018:144); **teḡrı tebâreke ve ta'âlâ** GT 6/8, 7/13, 60/6... (Karamanlıoğlu 1989: 372) gibi.

Allah'ın özelliğini ifade ederken Farsça ve Türkçe kelimelerin birleşmesi de söz konusudur: **arzu bârici** gibi. A. Zajaczkowski söz konusu kelimeyi, açıklamasını verdikten sonra *azuqbârici* ile ilişkilendirmiştir. *azuqbârici* kelimesinde de *arzubârici*'ye gönderme yapmıştır (Zajaczkowski 1958: 8,10) Aynı şekilde **BM**'yi A. Zajaczkowski'nin çalışmasından çeviren Şerif Hulûsi, kelimeyi "*arzubârici* 2, 9 'Yiyecek (rızk) temin eden (veren) kimse; Allah' ..." olarak verir (Şerif Hulûsi 1941: 26). Türkçe *azuk bârici* kelimesini de "*azuqbârici* 2, 17 bk. *arzubârici*" olarak birbirlerine gönderme yaparak çalışmasında gösterir (Şerif Hulûsi 1941: 27). **durust Têḡrı** ise Farsça "gerçek, hakiki" anlamındaki *durust* kelimesi ve Türkçe kelimenin birleşerek oluşturduğu sıfat tamlamasıyla *gerçek Tanrı* anlamını verir. Bu ifadenin Latince karşılığı da sözlükte *de vero deo*'dur (Argunşah-Güner 2015:692).

Kıpçak sahasıyla ilgili söz varlığını yansıtan sözlüklere bakıldığında dönemin farklı dillerine de yer verildiği görülür. Örneğin *Allâh* kelimesi TZ, MS, R'de de görülürken Resûli Sözlüğü'nün ele alındığı Golden'ın editörlüğünde hazırlanan *The King's Dictionary* adlı eserde Türkçe "Tengri" kelimesiyle birlikte, Farsça "ḥudây", Arapça "Allah", Yunanca "oṭeyos", Ermenice "aswadz" kelimeleri de yer alır (Golden 2000: 61). Latin, Fars ve Kuman (Kıpçak) dillerinde hazırlanan CC I'de **Têḡrı** kelimesi verilirken Latince *deus*, Farsça *ḥodâ* kelimeleri de karşılık olarak verilmiştir (Argunşah-Güner 2015: 571). Çünkü R ve CC, çok dilli sözlüklerdir.

Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinin sözlüğünde Slav dillerine, Lehçe, Ukraynaca, Ermenice gibi kelimelere yer verilmiş olsa da, Arapça ve Farsçadan örnekler görülse de Kıpçak dilindeki kelimeler de ağırlıktadır. Ancak zaman farkının da etkisiyle bu tür kelimeler ileride görüleceği üzere bazı değişikliklerle karşımıza çıkar. Bir kelimenin Kıpçak Türkçesindeki örneği verilmişken aynı anlamda Ermenice gibi değişik dilde de örneği görülür. Ermenice **Asduadz**, **asdvadz** "Tanrı" **EK** 146, Ukraynaca ve Lehçe **bogina**, **boginâ** **EK** 303, "tanrıça" kelimeleri gibi.

Kullanılan Ekler ve Birleşmeler

Kıpçak sahasında Allah'ı, Tanrı'yı ifade eden kelimelerin bir kısmı belli bazı eklerin kullanımıyla karşımıza çıkar. Örneğin CC II'de **Üçlük** “teslis, Baba, Oğul, Kutsal Ruh”; EK'de **Üçlük** “trinity, üçlülük, üçlük, teslis” kelimeleri yanında yine EK'deki **teñrilik, teñrilix** “İlah, Tanrı”; **üç boy Teñrilik** “kutsal üçlü, üç kişide Tanrı”; **Üçlüx ari** “Kutsal üçlü” sözlerinde, isimden isim yapan +*Ilk*, +*Iuk* eki görülürken CC II'de **Tëñrilik** kelimesi *Tanrısal* anlamında verilmiş olup yine isimden isim yapan +*Ilk* ekini almış ancak EK'deki anlamdan biraz farklı olarak karşımıza çıkmıştır.

CC II'de bulunan **üç tēñdeş** sözündeki **tēñdeş** kelimesi; “denk, eşit” anlamındaki **tēñ** kelimesinin, isimden isim yapan +*dAş* ekini almasıyla “aynı değerde, aynı seviyede, eşit, beraber” anlamında kullanılmıştır (Argunşah-Güner 2015: 833). **Üç tēñdeş** sözü de bu anlamdan hareketle “Baba, Oğul, Kutsal Ruh” olarak üç unsurun ilâh kabul edilmesinden yani aynı değerde olmasından dolayı kullanılmış olmalıdır.

Topluluk sayısı türeten ve Kıpçak sahasında +*AGU*, +*Av*, +*AvU* şekillerinde görülen isimden isim yapan ek, CC II'de *üç* sayısına gelmiş ve *üçegü* kelimesi **üçöv** şeklinde karşımıza çıkmıştır. Burada +*AgU* eki g>v değişimine uğramış, yuvarlaklaşma ve son sesin düşmesi sonucu +*öv* şeklini almıştır. Bu tarz ses olaylarına Kıpçak Türkçesinde sıkça rastlanmaktadır. “Teslis; Baba, Oğul, Kutsal Ruh” anlamıyla üç unsur kastedilerek **üçöv** kelimesi karşımıza çıkar.

EK'de *Tanrı* anlamında kullanılan **köktägi, köktäki, kögtägi** kelimeleri, Türkçe *kök* kelimesine gelen +*DA* bulunma eki ve +*GI* ilgi zamiriyle bütünleşen farklı biçimbirimlerden oluşur. **Kögtägi** kelimesinde ünsüz uyumuna aykırı (g-t) durum söz konusudur. Bu kelimeler yoluyla +*ki* ilgi zamininin tonlu ve tonsuz şekilleri aynı kelimede olan örnekler de görülmektedir.

CC II'deki **Bëygine** (75b/1) kelimesinde, *küçültme, kuvvetlendirme, sevgi* anlamları katan +*GIna* ekinin *sevgi* işlevi “Rab, sevgili Rab” anlamıyla kelimeye yansır.

CC II'de Türkçe *Bey* kelimesi de ya tek kelime olarak ya da aynı anlamdaki *Teñri* kelimesiyle birleşip aynı anlamı verir: **Bëy/BëyTëñeri/BëyTëñri** “Rab” gibi.

arzubärici BM 2, 9; **azuğbärici** BM 2, 17; **tirgizgiçi** CC II 74b/13 birleşik kelimelerinde ise “eylemi yapan” anlamında fiilden isim türeten -*IçI*, -*UçI* (<-GU+çI, -g+çI) birleşik ekleriyle oluşmuş kelimeler yoluyla Allah'ın nitelikleri verilmiştir.

Codex'te **yulovçı** “kurtarıcı, Mesih” CC II 82a/9 b örneği, yul- “temizlemek” fiiline gelen, fiilden isim yapan -g+ ekinin sızıcılaşıp -v+ şeklini alması, önündeki ünlüyü genişletmesiyle ve iş, meslek adı yapan +*çI* ekinin gelmesiyle oluşmuştur. **Yulugma** “kurtarıcı” CC II 72b/11 örneği ise aynı fiile gelen -*gmA* sıfat-fiil ekinin birleşmesiyle oluşmuştur.

Yine Codex'te **töretteçi** “yaratıcı, yaratan” CC II 76a/13-14, **yarattaçi** “yaratıcı, yaratan” CC II 69a/16 kelimeleri yanında ilâhlaştırdıkları Hz. İsa kastedilerek **kutkardaçi** “kurtarıcı” CC II 61b/25-26 kelimesi de -*DAçI* sıfat-fiil ekiyle türemiştir.

Tirkizgen “diriltlen” TZ 32b/1; **yaratkan** “Yaratan, Tanrı” CC I 8b/9; TA 2b/13, TZ 26; **yaratğan** “Yaradan” Kİ 93 kelimelerinde görülen Allah'ın sıfatları, özellikleri

yansıtmada kullanılan *-GAn*, *-KAN* fiilden isim yapım, yani sıfat-fiil eklerinden yararlanılarak belirtilmiştir.

TA'da yarlıgan “Bağışlayan, Allah” 12b/13 kelimesinin, haploloji olayı sonucunda *yarlıgagan* > *yarlıgan* şekline geldiği görülür. **CC II'de yarlıgançlı/yarlıgançlu** “merhametli, bağışlayıcı” 80a/1, 62b/32-33 kelimelerinin ise dönüşlülük ekine gelen ve fiilden isim yapan *-ç* ekiyle *+II*, *+IU* isimden sıfat yapım eklerinden oluştuğu görülür.

EK'nin hacminin daha fazla olması nedeniyle Türkçe sıfatlar fazladır ancak zaman farkının da etkisiyle bu tür kelimeler Tanrı veya Hz. İsa kastedilerek bazı değişikliklerle görülür: **bolduruç** “var edici, öldürücü”, **köpyarlıgavuç/ köpyarlıgovoç/ köpyarlıgovoç** “çok merhametli, bağışlayan”, **xutxaruç, xutxaruç** “kurtarıcı”, **tirgizüç** “diriltici”, **tiritüç** “hayat veren, diriltten”, **yaratuç/yaratuç** “yapıcı, yaratıcı, kurucu”, **yarlıgavuç/yarlıgovoç/yarlıgovoç** “merhametli, bağışlayıcı”, **yasatuç, yasavuç/yasovuç** “oluşturucu, yaratıcı, düzenleyici, yapan” vb. gibi sıfatlar.

Latince, Almanca, Kıpçakça kelimelerin yer aldığı Alman bölümü olan CC II'de Türkçe *Bey*, *Tanrı* ve *Ata* gibi kelimelerin farklı kelimelerle birleştikleri görülür.

Ata kelimesi tek başına ya da *Təhri* kelimesiyle birleşip *Tanrı* anlamını verir: **Ata** “Tanrı” **CC II** 74b/14-15-13-14-3-4-15-10-11..., **Ata Təhri** “Tanrı baba” **CC II** 70b/19, 74b/1; **EK**, 164; **Təhri Ata** “Tanrı Baba” **EK** 164, **CC II**, 73a/3-5 gibi.

Ata kelimesinin *Tanrı* anlamını kazanması, özellikle CC ve EK'de yer alan, *üç* kelimesiyle birleşerek Hristiyanların *teslis* inancını ifade eden sözleriyle daha iyi açıklanabilir. *Üçleme* veya *teslis* denilen inanç, Hristiyanlık inancında Baba, Oğul (İsa) ve Kutsal Ruh'tan meydana gelen *Tanrı*, *İlâh* kavramını yansıtır.

CC II ve EK'de **ari 1** “*kutsal, ilâhi, aziz*” **EK** 126; **ari 2** “*kutsal, aziz*” **EK** 131; **ari 1/2** “*kutsal, aziz*” **CC II** 62a/19, ... kelimelerinin CC I'de “saf, temiz” anlamı bulunup **ari algışlı** kelimesinde olduğu gibi başka kavramla birleşerek “kutsal, aziz” **CC I** 35b/10 anlamını kazandığı görülür. Kelime, aşağıdaki gibi bazı birleşmeler sonucu *Tanrı*, *teslis* inancıyla ilgili örnekler de verir. Örneklerden, Tanrı'nın kutsal olması gibi Hristiyanlıkta *teslis* inancının da kutsal olduğu anlaşılmaktadır:

Ari Ata “Kutsal Baba” **EK** 127.

Ari Biy “Kutsal Tanrı” **EK** 127.

Ari Can “Kutsal Ruh, Tanrı-Kutsal Ruh” **EK** 127, 129.

Ari Oğul “Kutsal oğul” **EK** 128.

Ari Tın “Kutsal Ruh” **CC II** 70a/11, 61b/10-11.

Ari Təhri “Kutsal Tanrı” **EK** 128.

Üçlūx ari “Kutsal üçlü” **EK** 128.

Yarlıh “ışık, Tanrı oğlu İsa” **EK** 1655 gibi.

M. Argunşah da *Üçleme*'deki Oğul, Hz. İsa için CC'de *Oğul*, *Bey*, *Bey Təhri*, *Bey Təhri*, *çın Təhri*, *durust Təhri*, *Təhri sözi*, *Yarlıh* sözleriyle *yulovç*, *yulugma*, *kök hanı*, *kök yər hanı*, *kutkardaç* sıfatlarının kullanıldığını bahseder (Argunşah 2017: 76).

Tüm bu sözler CC II'de Ogul, Yarış "Hz. İsa" yulovçı "kurtarıcı, Mesih", yulugma "kurtarıcı", kök hanı "göğün kralı, Hz. İsa", kök yer hanı "göğün ve yerin kralı, Hz. İsa" gibi anlamlarla yer almaktadır (Argunşah-Güner 2015).

EK'de *yariş* kelimesinin "Hz. İsa" anlamında da kullanıldığına rastlanır: "Yariş keldi dünyägä (Işık 'Tanrı Oğlu, İsa' dünyaya geldi.)" (EK 1655) gibi.

EK'de teslis inancını ifade ederken Türkçe kelimelerle başka dilden kelimelerin birleştiğine de rastlanır. Ermenice **Errortut'iun** "üçlü, üçleme" **EK 498** kelimesinin Türkçe *ari* kelimesiyle **Ari Errortut'iun** "Kutsal Üçlü, Kutsal Üçleme" **EK 127** anlamında söz oluşturması gibi (Argunşah 2017: 72).

CC'de ve EK'de, Teslis (baba, oğul, kutsal ruh) inancı yansıtılırken *Ata, üç, Teşri* kavramlarından da yararlanıldığı görülür. *Ata* kelimesi Kıpçak Türkçesinde *baba* anlamı yanında, teslisteki *baba* unsuru gibi, anlam genişlemesine uğradığı ve özellikle CC ve EK'de *Tanrı* anlamında da kullanıldığı için; *üç* ve türevleri "baba, oğul, kutsal ruh" olarak üçünü kastettiğinden; *Teşri* kelimesi ise Hristiyanların bu üç öğeyi ilâh kabul etmesinden dolayı muhtemelen teslis inancını ifade etmede kullanılan kelimeler olmuşlardır:

Ata "Baba-Tanrı'nın üç enkarnasyonundan biri" **EK 163**.

Ata Teşri "Tanrı baba" **CC II 70b/19, 74b/1; EK, 164**.

Teşri Ata "Tanrı Baba" **EK 1416, CC II 73a/3-5**.

Üçlük "teslis, Baba, Oğul, Kutsal Ruh" **CC II 59a/7 b, 74a/15; "trinity, üçlülük, üçlü" EK 1574**.

Üç boy "üçlü, trinitiy, üç enkarnasyon" **EK 1573**.

üç boy Teşrilik "kutsal üçlü, üç kişide Tanrı" **EK 1573**.

Üçöv "teslis, Baba, Oğul, Kutsal Ruh" **CC II 73a/4-5**.

Üç teñdeş "teslis; Baba, Oğul, Kutsal Ruh" **CC II 76a/17**.

yalğız Teşrinin "Tanrı'nın tek oğlu" **EK 1633 vb. gibi**.

Kelimelerde Ses Değişimleri

Bey: Kıpçak Türkçesiyle yazılmış olsalar da yaklaşık 300-400 yıllık zaman farkıyla EK ile CC ve derlemdeki diğer eserler arasında benzerlikler yanında farklılıklar da göze çarpmaktadır.

EK'de görülen *Biy* kelimesi, *y* sesinin daraltıcı özelliğiyle değişikliğe uğramış olup *Bey* şekli yoktur. CC'de ise *Biy* kelimesi bulunmamaktadır.

KTS'de kelime; "bey, büyük, reis, efendi, soylu" anlamlarındadır. *Beg* (CC, DM, Gİ, KF, KK, MS, TA), *big* (BV, GT, İM, İN, MG) gibi g'li biçimlerle; *bey* (I) (CC, Kİ, KK, TA), y'nin daraltıcı etkisiyle *biy* (CC, KK) gibi y'li şekiller ve -g sesinin zamanla düşmesiyle *bi* (KK) biçimi de görülür (Topalı vd. 2007: 26, 29, 30, 33).

Beyer: Dikkat çeken diğer kelime *beyer* olup Kİ'de "(Uygur ve Türkistan dilinde)-Allah, ilâh" anlamında yer alır (Caferoğlu 1930: 30). **Beg** kelimesi Uygur Türkçesinde "bey, prens, efendi, emir, han soyundan, üst düzey görevli, hükümdar" anlamlarındadır (Doğan-Usta 2014: 84). Zamanla kelime, -g ünsüzünün sızıcılığıyla -y değişimine

uğramasıyla *bey* şekline dönmüştür. *Beyer* kelimesi de “Tanrı” anlamıyla sadece Kİ 37’de karşımıza çıkar ve muhtemelen *bey* kelimesinden türetilen isimdir.

İdi: Kİ’de *İdi* “Tanrı, 9” (Caferoğlu 1931:37) şeklinde geçen kelime, TZ 35a/12’de *eye*, 90a/7’de *iye* olarak “iye, sahip” anlamında geçer (Atalay 1945:171,180). Kıpçak Türkçesinde *đ* sesi çoğunlukla *y*’leşirken dönemin ilk eserlerinden olan Kİ’de bu sesin korunduğu görülmektedir. EK’de ise “Rab, Tanrı” anlamında *Egä, Eyä* (EK 514, 469) gibi değişikliğe uğrayan biçimler görülmektedir. Memlük-Kıpçak sahasında görülen *İdi* kelimesi, CC’de bulunmamakta, Ermeni Kıpçakçasında bunun zamanla değişikliğe uğramış şekli olan *Egä, Eyä* kelimeleri görülmektedir.

Bugün gramer terimi olarak da kullandığımız *iyelik* kelimesindeki *iye* de *idi* “sahip” kelimesinden gelir.

Tęri: CC’de **Tęri** CC I 571, **Tęir/Tęer/Tęri/Tęeri/Tęiri** CC II 834, 835 gibi ince sıradan ancak bazen kelime ortasında ünlü türemesiyle değişik şekillerde görülür. Eserlerde transkripsiyon harflerinin farklı versiyonlarıyla gösterilse de **Tęri** “Tanrı” kelimesinin kastedildiği anlaşılmaktadır: **Tęri** CC I 35/5; CC II 62b/3-20-21-22-27-28 ...; **tęri** Kİ 40; **teñri** TA 2b/11, 59b/8; **teñri** DM 2a/7; **tängri, tänri** BM 2, 9; **teñri** EK 1415; **tęri** EK 1405 gibi.

Görüldüğü gibi bir eserde birkaç farklı yazılış ve okunuş olabilmektedir. Kuzeydeki her iki Kıpçak Türkçesinde *Teñri* kelimesi aynı şekilde, ince sıradan olarak yazılmışken başka kelimeler değişik şekillerde karşımıza çıkabilmektedir.

Güneyde de din ve bölge etkisiyle, ele alınan eserlerde farklı kelimelere, bir kelimenin birçok biçimlerine, Arapça ve Farsça olanlara rastlanır.

Aslı *Teñri* olan *Tanrı* kelimesinde olduğu gibi *ñ* sesinden kaynaklanan farklı yazılış ve okunuşlar görülür. *ñ* sesinin, tek ses olarak *ng* seslerinin birleşmesinden oluşması ve zamanla bu seslerin ayrılmaya başlaması farklılıklara sebep olmaktadır: **tañrı, tağrı, tangrı** kelimelerinde olduğu gibi. Kelimede damak *n*’sinin de karşılığı olan *nun* ile *kaf*, *gayn* veya *kef* birlikteliğinde, *kaf* veya *gayn* harfi bulunduğu kalın, *kef* harfi olduğunda ince okunması uygun görülmektedir.

DM’deki *Tanrı/Tenri* kelimesi de oldukça değişik şekillerde görülür. Toparlı’nın çalışmasındaki metinde *te, gayın, rı, ye* harfleriyle **Tağrı** olarak yazılan kelime, günümüz alfabesiyle **Tañrı** olarak gösterilmiştir: DM 2a/5, 24a/16, 19b/2(2), 4. Aynı yerde Zajaczkowski’nin çalışmasında (Z/3 **tağrı** 46) ve Toparlı-Çögenli-Yanık’ın KK eserinde **tağrı** (K **tağrı** 124) şeklinde geçtiği de belirtilmiştir (Toparlı 2018: 111). Her ne kadar bazı örneklerin, eserin eski harfli nüshasından okunmasında zorluk çekilse de en azından 2a/5, 19b/2(2), 4’teki kelimeler ile 18b/5’teki **Tañrıbermiş/Tañrıbirmiş** özel isminde *nun* harfi bulunmadığı için **tağrı** olarak okunması daha uygun görülmektedir.

DM’de bu kelimenin **tañrı, tanrı, teñri, tiñri** şekilleri de vardır. Yine DM’de, muhtemelen yanlışlıkla hem **tiñri** hem **teñri** kelimeleri, DM 2a/7’ye gönderme yapılmıştır. Ancak metinde esre değil üstün işaretinin bulunduğu açıkça görülmektedir ve kelimenin **Tęri** olarak okunması uygundur.

Son olarak DM’de tek örnek olan **tanrı** kelimesi eserde 2a/6’da gösterilse de 2a/5’te bulunmaktadır.

Resûlî Sözlüğü de denilen *The Kings Dictionary*'de, تنكري *teñri* olarak gösterilen kelime (Golden 2000:61), Galip Güner'in "Resûlî Sözlüğü'nün Türkçe Söz Varlığı" eserinde *Taŋrı* olarak verilmiş ancak Peter B. Golden tarafından editörlüğü yapılan *The Kings Dictionary*'de *teñri* olduğu da belirtilmiştir (Güner 2018: 115). Aynı şekilde MS'de de kelime *te*, *kef*, *rı* ve *ye* ile تنكري şeklinde yazılmış (MS 1b/1-3-5, 2b/1-4, ...), **Taŋrı** olarak okunmuştur (Özkan 2018:144). Bu durum da Arap harfli kelimelerin farklı okunmasına örnek teşkil etmektedir.

TZ'de B. Atalay 3a/10, 41b/6, 69a/13'teki kelimeleri, **Taŋrı** diye belirtmiş (Atalay 1945:251) ancak TDK Kitaplığı'nda bulunan nüshada yazılışı تانگری şeklinde olup te'de üstün, nun'da cezm, rı'da esre işareti vardır (KDM/230). Dönemin şartlarına göre bu şekilde yazılmış olsa da CC'de hep ince biçimler olduğu için kelimenin **Teñri** şeklinde okunması daha uygun görülmektedir.

Ugan: "İş yapmaya muktedir olan, her şeye gücü yeten" anlamındaki *Ugan* kelimesi, kimi metinlerde "Tanrı, Allah" anlamında da kullanılmıştır: Oğan "Tanrı" Kİ 15; Oğan "Yaradan, Allah" TA 2b/13.

KTS'nin *uğan* maddesinde, kelimenin TA'da geçtiği belirtilmiş ancak TA üzerinde yapılan çalışmada *uğan* kelimesi *oğan* olarak verilmiştir. TA'daki dizinde kelime, *oğan* başlığında "Yaradan, Allah" anlamında gösterilmiş olup *uğan* kelimesi dizindeki U harfinde bulunmamaktadır (Toparlı-Çögenli-Yanık 2000: 129). Eserde metnin aslında da (أُغان) ötreli elif, üstünlü gayin, elif ve nun harfli yazılış vardır (2b/13).

Tarihî dönemlerde *uğan* olarak bilinen kelime, Caferoğlu'nun yayımladığı Kİ'de, kelimenin ilk hecesi, elif harfinin üstüne konan ötre ile yazılmış (أُغان) ve *oğan* olarak okunmuştur (Caferoğlu 1930: 15).

Kelimenin doğru biçimi *Ugan*'dır. Ancak Türkoloji araştırmalarının henüz çok ilerlemediği dönemlerde o ile *Ogan* şeklinde okunmuş veya yazılmış olmalıdır.

Sonuç

Allah'ı, Tanrı'yı ifade eden kelimeler, tarihî Kıpçak Türkçesinin kullanıldığı üç alanı yansıtan eserlerden yola çıkılarak çeşitli yönlerden değerlendirilmiştir. Buna göre Kıpçak sahası eserlerinin kelimelerinde ses ve anlam değişimleri dikkat çeker. Bölge ve din yakınlığı olan eserlerin söz varlığıyla farklı din ve bölge eserlerinin söz varlığı arasında farklılıklar görülmüştür. Dilin kullanıldığı zaman da bu farklılığın sebeplerinden biridir.

Deşt-i Kıpçak bölgesindeki *Codex Cumanicus*'un dili ile Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinin hâkim olduğu bölgenin dili arasında benzerlikler ve farklılıklar dikkat çeker. Yakın bölgelerde oluşları, her iki bölgenin eserlerinin Hristiyanlık etkisinde oluşması benzerlikleri yansıtmaktadır. Tanrı ile Hz. İsa'nın bir tutulması, "Tanrı, Allah" ile ilgili çoğu sözlerin aynı zamanda Hz. İsa için de kullanılmasını örnekendirir: *kızdan Atası töredi/töretteçi yaŋla tuvdi*. (bakireden Babası türedi/yaratıcı yeniden doğdu.) gibi. Aralarındaki dönem farkı, daha çok farklılıkları yansıtır: *Bey* kelimesinin y sesinin daraltıcı özelliğiyle değişikliğe uğramış şeklinin *Biy* olarak EK'de bulunması gibi. CC'de ise *Biy* kelimesi bulunmamaktadır. Aynı şekilde, Memlûk-Kıpçak sahasındaki *Allah* anlamında görülen *İdi* kelimesinin

CC’de bulunmayıp Ermeni Kıpçakçasında bunun zamanla değişikliğe uğramış şekli olan *Egä, Eyä* kelimelerinin görülmesi gibi.

Mısır-Memlûk sahasındaki eserlerin İslâmiyet’in etkisinde yazılması, kuzeydeki eserlerle Memlûk sahası eserleri arasında söz varlığı açısından bazı farklılıkları daha net ortaya koymaktadır: Allah’ı belirten sözlerin sadece Allah için kullanılması gibi. Hristiyanlıkta Tanrı ile Hz. İsa denk tutulduğu için CC ve EK’de Allah’ın adları ve sıfatları Hz. İsa için de kullanılmıştır.

Memlûk-Kıpçak Türkçesi eserlerinde Türkçe yanında Kur’an’ın dili olan Arapça kelimelerin bulunmasında ise bölge ve din dilinin Arapça olmasının payı büyüktür. Garkavets’in sözlüğünde bölgenin etkisi ve hazırlanan eserin özelliği nedeniyle Arapça, Farsça Lehçe, Ukraynaca, Ermenice gibi kelimelere yer verilmiş olsa da Kıpçak Türkçesi söz varlığı da ağırlıktadır.

Kıpçak Türkçesinin kuzey ve güney sahasında aynı kelimenin farklı şekillerine de rastlanır. Günümüz Türkçesine aktarılırken farklı okuyuşlar bu sayıyı arttırır. **Teñri (täñri, teñri, tengri, tängri, tañrı, tanrı, tañrı, tağrı, Tëñir, Tëner, Tëñri, Tëñeri, Tëñiri)** gibi aynı kelimenin -hatta aynı eserde- birkaç farklı yazılış ve okunuşu olabilmektedir. Kuzeydeki her iki Kıpçak Türkçesinde ince sıradan olarak *Teñri* kelimesi yazılmışken güneyde din ve bölge etkisiyle, ele alınan eserlerde farklı biçimlere, Arapça ve Farsça kelimelere de rastlanır. Hatta CC’nin İtalyan ve Alman bölümlerinde bile biçim yanında anlam farkına da rastlanır: *Bey* ve *beg* kelimelerinde olduğu gibi. İtalyan bölümü olan CC I’de *bey* şeklinde, “bey, emir” anlamında ve koca kelimesine de gönderme yapılarak “mal sahibi, efendi, soylu” anlamlarında; *beg* şeklinde ise “bey” anlamındadır. Alman bölümü olan CC II’de sadece *bey* şeklinde ve anlam genişlemesiyle de sadece “Rab, Tanrı” anlamında yer alması gibi.

Kıpçak sahasında Allah’ı, Tanrı’yı ifade eden kelimelerin bir kısmı belli bazı eklerin kullanımıyla veya bazı kelimelerin birleşimiyle farklı şekillerde ifade bulur. Yaratğan “Yaradan” **KI**, tirkizgen “diriltlen” **TZ**, tırgizgiçi **CC II**, tırgizzüçi “diriltici” **EK**, *Arı Tın* “Kutsal Ruh” **CC II** gibi. Birleşmeler sonucu *Tanrı, Hz. İsa* ve *teslis* (baba, oğul, kutsal ruh) inancıyla ilgili CC’de ve EK’de *bey, ari* yanında *Ata, üç, Teñri* kavramlarından da yararlanıldığı görülür. *Ata* kelimesi Kıpçak Türkçesinde *baba* anlamı yanında, teslisteki *baba* unsuru gibi, anlam genişlemesine uğradığı ve özellikle CC ve EK’de *Tanrı* anlamında da kullanıldığı için; *üç* ve türevleri “baba, oğul, kutsal ruh” olarak üçünü kastettiğinden; *Teñri* kelimesi ise Hristiyanların bu üç ögeyi ilâh kabul etmesinden dolayı muhtemelen teslis inancını ifade etmede yararlanan kelimeler olmuşlardır: *üç boy* “üç enkarnasyon” **EK**, *Üç tendeş* “teslis; Baba, Oğul, Kutsal Ruh” **CC II** gibi.

Eserlerde geçen *azukbârici, esirgövuçi, İdi, köktegi, Ugan, töretteçi, yarattaçı*, vb. gibi kelimeler aslında sıfattır. Ancak bunlar Allah’ın sıfatları olduğu için “Allah” anlamında da kullanılmış ve sözlüklerde bu kelimelere “Allah” karşılığı da verilmiştir.

Sonuç olarak Allah ve sıfatlarıyla ilgili Kıpçak Türkçesinden ele aldığımız başlıca kelimelerin dönem, zaman, bölge, din gibi çeşitli etkenlerle farklı şekilleri olduğu, örneklerle daha açık şekilde belirtilmeye çalışılmıştır.

Kaynakça

- ARGUNŞAH, M., GÜNER G. (2015). *Codex Cumanicus*, İstanbul: Kesit.
- ARGUNŞAH, M. (2017). "Codex Cumanicus'ta Hristiyanlığın Baba, Oğul ve Kutsal Ruh Üçlemesini Karşılayan Türkçe Söz Varlığı", *Türklük Biliminin Ulu Çınarı Zeynep Korkmaz Armağanı*, TKAE Yayınları, (Ed. Leyla Karahan) Ankara, s.69-85.
- ATALAY, B. (1945). *Ettuhfetü 'z-Zekiyye Fi 'l-Lügâti 't-Türkiyye*, İstanbul:Bürhaneddin, Klişecilik ve Matbaacılık T.A.Ş.
- CAFEROĞLU, A. (1930). *Abû Hayyân, Kitâb al-idrâk li lisân al-Atrâk*. (Orijinal Metin) İstanbul: Evkaf Matbaası.
- CAFEROĞLU, A. (1931). *Abû Hayyân, Kitâb al-idrâk li lisân al-Atrâk*. İstanbul: Evkaf Matbaası.
- DOĞAN, İ., USTA, Z. (2014). *Eski Uygur Türkçesi Söz Varlığı*. Ankara: Altınpost.
- Et-tuhfetü 'z-Zekiyye Fi 'l-Lügâti 't-Türkiyye*, No:KDM/230. Ankara: TDK Kitaplığı.
- GARKAVETS, A. (2010). *Kıpçakskoye pis 'mennoye naslediye, Tom III, Kıpçakskiy slovar*. Almatı: Baur-Kasean.
- GOLDEN, P. vd., (2000). *The King's Dictionary The Rasulid Hexaglot: Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol, Handbook of Oriental Studies, section 8: Central Asia, Vol. 4*, Brill, Leiden-Boston-Köln.
- GÜNER, G. (2017). *Resûlî Sözlüğü'nün Türkçe Söz Varlığı*, İstanbul: Kesit.
- KASAPOĞLU-ÇENGEL, H. (2012). "Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi", *Dil Araştırmaları*, 10 (Bahar), 17-23.
- KARAMANLIOĞLU, A F. (1989). *Gülistan Tercümesi*, Ankara: TDK.
- ÖZKAN, A. (2018). *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkindî*, Konya: Palet.
- TOPARLI, R. VURAL, H., KARAATLI, R. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- TOPARLI, R., ÇÖGENLİ, M. S., YANIK, N. H., (1999). *El-Kavâninü 'l-Küllîyye Li-Zabtî 'l-Lügâti 't-Türkiyye*, Ankara: TDK.
- TOPARLI, R., ÇÖGENLİ, M. S., YANIK, N. H., (2000). *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümânı Türkî ve Acemî ve Mugâlî*, Ankara: TDK.
- TOPARLI, R., (2018). *Ed-Dürretü 'l-Mudiyye Fi 'l-Lügati 't-Türkiyye*, Ankara: TDK.
- ZAJACZKOWSKI, A. (1941). *Manuel arabe de la langue des Tures et des kiptehakes (Epoque de l'État Mamelouk)*, Şerif Hulûsi (Çev.). *Türklerin ve Kıpçakların Dili Hakkında Arapça Kitap*, TDK Kitaplığı Etüt 79, Ankara: TDK.
- ZAJACZKOWSKI, A. (1958). *Vocabulaire Arabe-Kiptchak de l'époque de l'État Mamelouk. Bulğat al-Muštāk fî Luğat at-Turk wa-l-Qifzāq (l-ère partie, Le nom)*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

ESKİ UYGURCA CHENG WEISHI LUN TEFSİRİNE AİT BELGELER (14. VE 15. YAPRAKLAR)

Old Uyghur Documents of A Commentary of Cheng weishi lun (14th and 15th Leaves)

Uğur UZUNKAYA*

Tümer KARAAYAK**

Dil Araştırmaları, Güz 2019/25: 115-137

Öz: Budist külliyata ilişkin birçok metnin tercümesini ihtiva eden Eski Uygurca Orta Asya Türk Budizminin anlaşılabilmesinde önemli bir yere sahiptir. Muhtelif dillerin ve dinlerin tesiri altında Eski Türkçenin bir kolunu oluşturan Eski Uygurca söz yapımı özellikleri ve söz varlığı ile Türkçenin tarihi ve modern dönemlerindeki birçok meselenin anlaşılmasında köşe taşı görevi görmektedir. Bu çalışmanın konusunu oluşturan ve şimdiye kadar neşredilmemiş Eski Uygurca iki fragman Mainz 692 (T I D 5) ve Mainz 701 (T I D 4) arşiv numaralarıyla bugün Berlin Turfan Koleksiyonu'nda saklanmaktadır. Bu iki fragman Çin Faxiang ekolüne ilişkin metinleri ihtiva eden derleme biçimindeki bir Eski Uygurca yazmanın 21. bölümüne aittir. Bu yazmanın mezkur 21. bölümü K. Kitsudō tarafından Xuanzang'ın *Cheng weishi lun* adlı eserinin Queiji tarafından yazılmış bir tefsirinin Eski Uygurcaya tercümesi olarak tespit edilmiştir. Bu çalışmada kullanılan Mainz 692 (T I D 5) arşiv numaralı fragman her iki yüzünde 36 olmak üzere toplam 72 satır ihtiva eder. Mainz 701'de (T I D 4) ise ön yüzünde 36 arka yüzünde 37 olmak üzere toplam 73 satır bulunmaktadır. Bu yazı Xuanzang'ın *Cheng weishi lun*'u hakkında kısa bilgi veren giriş bölümüyle başlayacak ve bunu Eski Uygurca metnin yazı çevirimi ve harf çevirimi, metinlerin Türkçeye çevirisi, metne ilişkin notları ve dizin ve bağlamli sözlüğü takip edecektir. Bu çalışmayı mevzubahis metnin ilgili bölümüne ilişkin başka yaprakların neşri izleyecektir.

Anahtar Sözcükler: Eski Uygurca, Budist külliyat, Xuanzang, *Cheng weishi lun*, Kuiji, *Cheng weishi lun shuji*

Abstract: Old Uyghur, which includes the translation of many texts relating to the Buddhist canon, has an important place in understanding Central Asian Turkish Buddhism. Under the effect of diverse languages and religions, Old Uyghur, which forms a brach of Old Turkic, has a cornerstone function in enlightening many problems in the historical and modern periods of Turkic with its vocabulary and features of word formation. Two Old Uyghur fragments, which have not been published so far and are the subject of this paper, are located in the Berlin Turfan Collection with the archive numbers Mainz 692 (T I D 5) and Mainz 701 (T I D 4). These two fragments belong to chapter 21 of a compiled manuscript in Old Uyghur containing texts from

* Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum/TÜRKİYE, uguruzunkaya@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4534-9305

** Arş. Gör., Bilecik Şeyh Edebalı Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Bilecik/TÜRKİYE, tumerakayak@gmail.com. ORCID: 0000-0002-2322-9663 Gönderim Tarihi: 14.09.2019/Kabul Tarihi: 13.10.2019

the Chinese Faxiang school. This chapter of the manuscript in question was identified by K. Kitsudō as a translation into Old Uyghur from a commentary to Xuanzang's *Cheng weishi lun* by Kuiji. Mainz 692 (T I D 5), that is used in this study, contains a total of 72 lines, 36 on both sides. Mainz 701 (T I D 4) has 73 lines in total, 36 on recto and 37 on verso. This paper will begin with an introductory section on Xuanzang's *Cheng weishi lun*, in the following sections it will be presented the transcription and transliteration of Old Uyghur text, translation into Turkish, textual notes, and a glossary with analytical index. This work will be followed by the edition of other leaves related to this chapter in question.

Keywords: Old Uyghur, Buddhist canon, Xuanzang, *Cheng weishi lun*, Kuiji, *Cheng weishi lun shuji*

Giriş

Eski Uygurca, Budist kanona ve Budizmin muhtelif ekollerine ait birçok metnin tercümesini ihtiva etmektedir. Budizmin temelde Therāvāda ve Mahāyāna olmak üzere iki felsefi düşünce sistemi mevcuttur. Budist Mahāyāna görüşünden Mādhyamaka ve Yogācāra adında iki ekol gelişmiştir. Asaṅga ve Vasubandhu tarafından kurulmuş olan Yogācāra Budist düşüncesi ise eski ve yeni Yogācāra geleneği olmak üzere esasen iki alt gruba ayrılır (Lee 2017: 41). Umumiyetle yeni Yogācāra geleneği ile Faxiang ekolü kast edilmektedir (Lee 2017: 41) ve bu ekol mensupları tarafından *Weishi* (唯識) ‘salt bilinç’ olarak adlandırılır. Çinli mütercim, keşiş ve Budist hacı Xuanzang’ın (玄奘) 629-645 yılları arasındaki Budizmin dinî merkezlerine olan yolculuğu bu ekolün ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Xuanzang (602-664), Faxiang ekolünün öğretiyeye ilişkin nazariyelerini içeren *Cheng weishi lun* (成唯識論) adlı eserini Vasubandhu’nun *Trimśikā*sı ‘Otuz Dize’ ve bu eser üzerine yazılmış on tefsir temelinde kaleme almıştır.¹ Xuanzang’ın baş müridi, Faxiang ekolünün (法相宗 *Faxiang zong*) kurucusu ve ilk patriği Kuiji (窺基) (632-682), Xuanzang aracılığıyla bir silsilenin hakiki halefi olarak kendi iddiasını desteklemek maksadıyla, 6. yy. Hint Yogācāra müdafisi Dharmapāla’nın (Hufa護法) her durumda geçerli olan görüşüyle, *Cheng weishi lun*’un tam olarak on Hint yorumuna dayandığını iddia eder (Makeham 2014: 8). Ayrıca Kuiji bu esere biri *Cheng weishi lun shuji* (成唯識論述記) (*Taishō* no. 1830, c. 43, 229a-606c) olmak üzere üç tefsir yazmıştır.² Kuiji’nin *Cheng weishi lun shuji* adlı tefsiri Xuanzang’ın rehberliğinde hazırlandığından (Williams 2003: 817a) ve birçok noktada *Cheng weishi lun*’a kritik açıklamalar sağlaması bakımından önemlidir (Makeham 2014: 8). *Cheng weishi lun* yapısı itibarıyla iki ana kısma ayrılır: Vasubandhu’nun *Trimśikā*sının tercümesi ve *Trimśikā*’ya yazılan on tefsirin Xuanzang tarafından yapılan özeti (Williams 2003: 816b); ancak Xuanzang’ın felsefi tutumunun izahını sunan *Cheng weishi lun* esasen on beş bölümden oluşur. Bunlar sırasıyla (1) benliğe bağlılık ve öğretilere bağlılık, (2) bilincin evrimi, (3) depo bilinç, (4) *manalar*, (5) algı bilincinin altı türü, (6) birlik ve sekiz bilincin farkı, (7) salt bilinç, (8) nedensellik, (9) doğum, ölüm ve üç

1 *Cheng weishi lun* 1928 yılında Louis de la Vallée Poussin tarafından Fransızcaya ve 1999 yılında da Francis H. Cook tarafından İngilizceye çevrilmiştir.

2 Tang döneminde bu eser üzerine yazılmış üç önemli tefsir için bkz. Makeham 2014: 11, 21. dipnot. Kuiji’nin tefsirleri için bkz. Williams 2003: 816b.

yaradılış kudreti, (10) üç doğa, (11) kutsal yol, (12) *nirvāṇa*, (13) bodhi, (14) öğreti bedeni ve (15) sonuç (krş. Cook 1999: 7-370).

Bu çalışmanın konusunu oluşturan şimdiye kadar neşredilmemiş iki fragman, bugün Berlin Turfan Koleksiyonu'nda korunan Çin Faxiang ekolüne ilişkin metinleri ihtiva eden derleme biçiminde en az 30 bölümden (Özertural 2012: 14) oluşan bir yazmanın 21. bölümünün 14. ve 15. yapraklarını oluşturmaktadır. Bu yazmaya ilişkin fragmanların bir kısmının ayrıntılı kataloğunu hazırlayan Özertural (2012: 207-257, Katalog no. 248-305), Kitsudō'nun 2009 tarihli ancak yayımlanmamış "A Preliminary Report on the Study of the so-called Uigur Lehrtext: Chapter 20 and 21" başlıklı çalışmasında mevzubahis bölümün hangi metne ait olduğunu tespit edildiğini belirtir. Buna göre Kitsudō 21. bölümün Xuanzang'ın *Cheng weishi lun* adlı eserinin Queiji tarafından yazılmış bir tefsirinin Eski Uyğurcaya tercümesi olduğunu (Özertural 2012: 14) ifade eder.

Araştırma tarihçesi dikkate alındığında 21. bölüme yani Xuanzang'ın *Cheng weishi lun* adlı eserinin tefsirine ilişkin ilk metin neşri Berlin Turfan Koleksiyonu'nda mevcut olan dört fragmanla W. Scharlipp tarafından 1986 tarihli "Fragmente eines uigurischen Kommentars zur *Triṃśikāvijñaptimātratāsiddhi* des Vasubandhu" yazısında yapılmıştır. Scharlipp 21. bölümün 5. yaprağını (?) (Mainz 850), 7. yaprağını (Mainz 852), 8. yaprağını (Mainz 839) ve 9. yaprağını (Mainz 820) neşretmiştir (ayrıca krş. Özertural 2012). Scharlipp'in bu neşri toplam 123 Eski Uyğurca satırdan oluşur. Bu çalışmada metnin Almancaya çevirisi, notları ve analitik dizini yer alır. Ayrıca ilgili fragmanların tıpkıbasımlarına da yer verilmiştir. Scharlipp yazısında bu metne ilişkin başka fragmanların varlığından da haberdar eder (1986: 123, 3. dipnot) ve bu yazıda kullanılan Mainz 701 (T I D 4) arka yüzünde yer alan 9.-23. satırların yazı çevirisini Budizme ilişkin bir kavramın açıklanması maksadıyla yapar (1986: 133, 83. not).

Bu çalışmada kullanılan Mainz 692 (T I D 5) arşiv numaralı fragman her iki yüzünde 36 olmak üzere toplam 72 satır ihtiva eder. Mainz 701 (T I D 4) ise ön yüzünde 36 arka yüzünde 37 olmak üzere toplam 73 satır bulunmaktadır. Mainz 692 (T I D 5) *bir otuzunç ülüş tört y(e)g(i)rmi* ibaresiyle mevcut metnin 21. bölümünün 14. yaprağını ve Mainz 701 (T I D 4) de *bir otuzunç ülüş beş y(e)g(i)rmi* ibaresiyle mevcut metnin 15. yaprağını oluşturduğunu gösterir.³

1. Eski Uyğurca Metnin Yazı Çevirimi ve Harf Çevirimi

Çalışmanın bu kısmında Klaus Röhrborn'un *Uigurisches Wörterbuch*'unda belirlediği yazı çevirimi ve harf çevirimi usulü takip edilmiştir (Röhrborn 1977-1998: 9-10 ve 13-14; Röhrborn 2010: XXXIII-XXXV).

3 Bu yazıda yalnızca bu Eski Uyğurca metnin 14. ve 15. yapraklarının neşri yapılmakla yetinilmiştir; ancak bu çalışma metne ilişkin tespit edilebilen diğer fragmanların neşriyle devam edecektir.

Mainz 692 (T I D 5) recto

- (001) 1 karşı adınsıg bolmış bolmaz mu ,, bo ...
q'rsy "dynsyq pwlmyş pwl'm'z mw ,, pw yw ...
- (002) 2 nātāgin ukguluk ol tesār ,,
n't'kyn 'wq̄q̄w lwq̄ 'wl tys'r ,, m
- (003) 3 ... inčā ukmiş k(ā)rgāk ,, k(a)ltı bo çın
yn 'ynç' 'wq̄myş krk'k ,, q̄lty pw çın
- (004) 4 kertü bilgā bilig iki törlüg bolur ,, ,,
kyrtw pylk' pylyk 'yky twyrlwk pwlwr ,, ,,
- (005) 5 bir akıglıg ,, ikinti akıgsız ,, tavanmak
pyr "q̄yqlyq ,, 'ykynty "q̄yqsyz ,, t'vr'nm'q̄
- (006) 6 tuşda ārkān akıglıg bolur ,, kaçan tüz tüp
twş d' 'rk'n "q̄yqlyq pwlwr ,, q̄'ç'n twyz twyp
- (007) 7 bilgā bilig basakı bilgā bilig oron-
pylk' pylyk p's'q̄y pylk' pylyk 'wrwn
- (008) 8 iña tāgsār ,, ötrü anta akıgsız bolur ,,
ynk' t'ks'r ,, 'wytrw "nt' "q̄yqsyz pwlwr ,,
- (009) 9 yüg şastirta onunç ārgükā
ywwk ş'styrt' @ 'wnwnç 'rkwk'
- (010) 10 tāgmiş bodis(a)t(a)vlar tugmaksız nom
t'kmyş pwdystv @ l'r twqm'q̄syz nwm
- (011) 11 tapl(a)gıña tāgmāk üzā
t'plq ynk' @ t'km'k 'wyz '
- (012) 12 bilgā biliglāri ārtinü
pylk' pylyk @ l'ry 'rtynkw
- (013) 13 arıg süzök bolur tep temāki
"ryq swyz wk @ pwlwr typ tym'k y
- (014) 14 ārsār ,, çın kertü bilgā biligniñ akıgsız-
'rs'r ,, çın kyrtw pylk' pylyk nynk "q̄yqsyz
- (015) 15 in tutup antag temiş ol ,, amtı munta
yn twtwp "nt'q tymyş 'wl ,, 'mty mwnt'
- (016) 16 tavanmak tuş içintāki köñül tözin
t'vr'nm'q̄ twş 'yçynt'ky kwnkwl twyz yn
- (017) 17 yinçürmäkdä istämäkdä tilāki istāki
yynçwrm'kd' 'yst'm'kd' tyl'ky 'yst'ky
- (018) 18 takı bogmaduk amrılmaduk üçün yānā
t'q̄y pwqm'dwq̄ "mrylm'dwq̄ 'wyçwn y'n'
- (019) 19 ol nom tözin yinçürdāci istādāci bilgā
'wl nwm twyz yn yynçwrd'çy 'yst'd'çy pylk'
- (020) 20 bilig ymā tüz tüp basakı bilgā bilig
pylyk ym' twyz twyp p's'q̄y pylk' pylyk
- (021) 21 ārmāz üçün ,, anın akıglıgın tutup
'rm'z 'wyçwn ,, "nyn "q̄yq lyqyn twtwp

- (022) 22 antag t[emi]ş ol kim bo bilgä bilig
”nt’q t///ş ’wl kym pw pylk’ pylyk k
- (023) 23 tutuldaçı atl(i)g atda
twtwld’çy ”tlq ”t d’ ’y... ..
- (024) 24 törlüg nomlarnıñ yokın
twyrlwk nwm l’r nyny ywqyn
- (025) 25 takı tapl(a)maz han yinçür[ü]
t’qy t’plm’z q’n yynçwr/
- (026) 26 atanur „ kaçan adakda
”t’nwr „ q’ç’n ”d’q d’
- (027) 27 yok kurug ol tep tapl(a)t... ..
ywq qwrwq ’wl typ t’plt... ..
- (028) 28 anta çın kertü bilgä
”nt’ çyn kyrtw pylk’
- (029) 29 anı üçün bo yinçürü sakı[nmak] [çın]
”ny ’wyçwn pw yynçwrw s’qy//// ///
- (030) 30 kertü bilgä biligli
kyrtw pylk’ pylyk ly ’yş
- (031) 31 lıg kılğalı „ kim bolar
lyq qylq’ly „ kym pwl’r q’
- (032) 32 at yörüg töz adırt... ..
”t ywrwk twyz ”dyrt... ..
- (033) 33 törlüg tutuldaçı atl[(i)g]
twyrlwk twtwld’çy ”t///
- (034) 34 yörügli ikigüni
ywrwk ly ’ykykwny
- (035) 35 körürlär „ kavşurup
kwyrwr l’r „ q’vşwrwp... ..
- (036) 36 tözli adırtlı
twyz ly ”dyrt ly

Mainz 692 (T I D 5) verso

- bir otuzunç ülüş tört y(e)g(i)rmi „
pyr ’wtwz wnç ’wylwş twyrt ykrmy „
- (037) 1 [tö]zlüg ärdökin bilirlär „ adıra körmäk-
///z lwk ’rdwkyn pylr l’r „ ”dyr’ kwyrw’k
- (038) 2 läri üzä atnıñ yörügnüñ äñäyü
l’ry ’wyz ’ ”t nyny ywrwk nwnk ”nk’yw
- (039) 3 äñäyü yokın kurugın bilirlär „ nätägin
”nk’yw ywqyn qwrwqyn pylr l’r „ n’t’kyn
- (040) 4 bilirlär tesär „ k(a)ltı etiglig nomnuñ
pylr l’r tys’r „ qłty ’ytklyk nwm nwnk

- (041) 5 ilki tözintä atı yok ,, at içintä
'ylky twyz ynt' ''ty ywq' ,, ''ty 'yçynt'
- (042) 6 yörügi yok ,, çin kertü üzä tutsar öz
ywrwky ywq' ,, çyn kyrtw 'wyz' twts'r 'wyz
- (043) 7 tözi ymä yok ,, adırtınıñ barı k(ä)ntü
twyz y ym' ywq' ,, ''dyrty nynk p'ry kntw
- (044) 8 kanta bar bultukgay ,, t(ä)k adınlar tayakı
q'nt' p'r pwlwtwq'q'y ,, tk ''dyn l'r t'y'yqy
- (045) 9 üzä bar ärürlär ,, bar ärsär ymä
'wyz' p'r 'rwr l'r ,, ® p'r 'rs'r ym'
- (046) 10 inçip yänä içtin sıjarkı
'ynçyp y'n' ® 'yçtyn synk'rqy
- (047) 11 biliglärdä öñi bar ärmäz
pylyk l'r d' ® 'wynky p'r 'rm'z
- (048) 12 anı üçün bo kamag etig-
''ny 'wyçwn ® pw q'm'q 'ytyk
- (049) 13 lig nomlarnıñ igid äzüg köñülkä
lyk nwm l'r nynk 'ykyd 'z wk kwnkwl k'
- (050) 14 adkak bolmakınta adınlar tayakıña
''dq'q pwl'm'qynt' ''dyn l'r t'y'yqynk'
- (051) 15 turdaçı töznüñ kirligi yok tetir ,, ,,
twrd'çy twyz nwnk kyrlyky ywq' tytyr ,, ,,
- (052) 16 kirsizi yänä yok ärmäz ,, birök anı ymä
kyrsyz y y'n' ywq' 'rm'z ,, pyrwk ''ny ym'
- (053) 17 yok tep körsär ,, ötrü ol köñül tätrü köñül
ywq' typ kwyr's'r ,, 'wytrw 'wl kwnkwl t'trw kwnkwl
- (054) 18 tetir ,, näñ inçip köni oñaru köñül ärmäz ,,
tytyr ,, n'nk 'ynçyp kwyny 'wnk'rw kwnkwl 'rm'z ,,
- (055) 19 adınlar tayakıña etiglig nomlarnıñ
''dyn l'r t'y'yqynk' 'ytyklyk nwm l'r nynk
- (056) 20 turmakı tugmakı bar ärü , t(ä)k anı akıglıg
twrm'qy twqm'qy p'r 'rwr ,, tk ''ny ''qyqlıq
- (057) 21 etigligi [ü]zä yok körgülük ol ,, akıg-
'ytyklyky /wyz' ywq' kwyrkwlwk 'wl ,, ''qyq
- (058) 22 [lıg] etigligin yok körgülük ärmäz ,, antag
/// 'ytyklykyn ywq' kwyrkwlwk 'rm'z ,, ''nt'q
- (059) 23 yörüglig (oku: yörüglüg) nä üçün öñi
... .. ywrwk ly k n' 'wyçwn 'wynky
- (060) 24 körürlär tep tesär ,, atlı
... .. kwyrwr l'r typ tys'r ,, ''t ly
- (061) 25 b(ä)lgüläri öñi⁴ üçün anın
... .. nk plkw l'ry 'wynky 'wyçwn ''nyn

4 Sözcük satırın üstüne yazılmıştır.

- (062) 26 ... [kör]ürlär ,, b(ä)lgüläri öñisi
... ///wr l'r ,, plkw l'ry 'wynkysy
- (063) 27 ... [ä]rsär äñäyü at tözlüg
... /rs'r ''nk'yw ''t twyz lwk
- (064) 28 ... [kor]kınç kılınç bilig
... ///qynç qylynç pylyk
- (065) 29 ... [be]şägünüñ b(ä)lgüläri yänä
... //ş'kw nwnk plkw l'ry y'n'
- (066) 30 ... tetir ,, yerig ärsär
... y'ky tytyr ,, yyryk 'rs'r
- (067) 31 ... üçägü üzä ukultaçı
... 'wyç'kw 'wyz ''wqwl't'çy
- (068) 32 ... ukuşlar ärtür ,, bo üç
... 'wqwş l'r 'rwr ,, pw 'wyç
- (069) 33 ... b(ä)lgüläri ymä barça
... plkw l'ry ym' p'rç'
- (070) 34 ... [a]şnukı atlı
... //şnwqy ''t ly
- (071) 35 ... b(ä)lgüläri öñi yänä⁵ üçün
... plkw l'ry 'wynky y'n' 'wyçwn
- (072) 36 ... adıra körürlär ,,
... ky ''dyr' kwyrwr l'r ,,

Mainz 701 (T I D 4) recto

- (073) 1 tözli adırtlı ikigüni näg(ü)lük kavş[ur-]
twyz ly ''dyrt ly 'ykykwny n'klwk q'vş//
- (074) 2 up körürlär tep tesär ,, kim bo atlı yör[üg-]
wp kwyrwr l'r typ tys'r ,, kym pw ''t ly ywr//
- (075) 3 li ikigü b(ä)lgü/äri üzä öñi öñi
ly 'ykykw plkw l'ry 'wyz ''wynky 'wynky
- (076) 4 ärsärlär ymä ,, inçip yänä töz üzä
'rs'r l'r ym' ,, 'ynçyp y'n' twyz 'wyz '
- (077) 5 adırt üzä öñi ärmäzlär bir tetir ,,
''dyrt 'wyz ''wynky 'rm'z l'r pyr tytyr ,,
- (078) 6 töz üzä biri nägül tesär ,, ikigü barça
twyz 'wyz 'pyry n'kwl tys'r ,, 'ykykw p'rç'
- (079) 7 bir tözlüg üçün anın tözläri bir
pyr twyz lwk 'wyçwn ''nyn twyz l'ry pyr
- (080) 8 tetir ,, adırtı üzä biri nägül tesär ,,
tytyr ,, ''dyrtı 'wyz 'pyry n'kwl tys'r ,,
- (081) 9 ikigü barça bir tæg ürlük-
'ykykw p'rç' ® pyr t'k 'wyrllwk

5 <öñi yänä> ibaresi satırın üstüne yazılmıştır.

- (082) 10 süz ämgäk kurugmasız
swz 'mk'k ® q̄wrwq m'syz
- (083) 11 üçün „ anın adırtları
'wyçwn „ „nyn ® „dyrt l'ry
- (084) 12 üzä ymä bir tetir „ bo
'wyz 'ym' ® pyr tytyr „ pw
- (085) 13 muntag ugurın anın bodis(a)t(a)v-
mwnt'q 'wqwryn ® „nyn pdystv
- (086) 14 lar atlı yörügli ikigüni öñi
l'r 't ly ywrwk ly 'ykykwny 'wynky y
- (087) 15 öñi adıra körürlär „ tözli adırt-
'wynky „dyr' kwyrwr l'r „ twyz ly „dyrt
- (088) 16 lı ikigüni birgärü kavşurup körürlär „
ly 'ykykwny pyrk'rw q̄'vşwrrw kwyrwr l'r „
- (089) 17 ap ymä öñi öñi adıra körtük-
„p ym' 'wynky 'wynky „dyr' kwyrwtw
- (090) 18 lärintä „ ap ymä birgärü kavşurup
l'rynt „ „p ym' pyrk'rw q̄'vşwrrw
- (091) 19 kördüklärintä „ aşnuça tört tör-
kwyrdwk l'rynt „ „şnw ç' twyrt twyr
- (092) 20 lüg yinçürü sakınmaklar üzä yalğuz
lwk yynçwrrw s'q̄ynm'q̄ l'r 'wyz 'y'lnkwz
- (093) 21 tört törlüg tutuldaçı atl(ı)g nomlar-
twyrt twyrlwk twtwld'çy „tlq nwm l'r
- (094) 22 nıñ tözin yok körüp „ inçip tutdaçı
nynk twyz yn ywq̄ kwyrwp „ 'ynçyp twtd'çy
- (095) 23 atl(ı)g biliglärniñ işin [küdügin]
„tlq pylyk l'r nynk 'yşyn //
- (096) 24 yok körü umazlar „ antada
ywq̄ kwyrw 'wm'z l'r „ „nt'd'
- (097) 25 törlüg çın kertü bil[gä]
twyrlwk çyn kyrtw pyl//
- (098) 26 öñrä körgüçi
'wynkr' kwyrkwçy twt
- (099) 27 törlüg nomlarnıñ
twyrlwk nwm l'r nynk
- (100) 28 tapl(a)p „ ötrü yänä
t'plp „ 'wytrw y'n' tw
- (101) 29 ... işin küdügin
l'r nynk 'yşyn kwydwkyn
- (102) 30 bo kamag biliglärniñ[yelvi]
pw q̄'m'q̄ pylyk l'r nynk t //
- (103) 31 kömän täg körürlär „
kwym'n t'k kwyrwr l'r „

- (104) 32 ötrü adınlar tay[akıña]
 'wytrw "dyn l'r t'y/////
 (105) 33 ... alkunı adırt
 d' "lqwny "dyrt
 (106) 34 töz yokın bilip ,,
 twyz ywqyn pylyp ,,
 (107) 35 yok kurug tözin
 ywq qwrwq twyz yn
 (108) 36 bütmiş kertü tö[z]
 pwytmış kyrtw twy/

Mainz 701 (T I D 4) verso

- bir otuzunç ülüş beş y(e)g(i)rmi
 pyr 'wtwz wnç 'wylwş pyş ykrmy
 (109) 1 kirsärlär ymä bo tavrannmak tuşda ärkän
 kyrs'r l'r ym' pw t'vr'nm'q twş d' 'rk'n
 (110) 2 üç törlüg tözläriğ ogşatısınça
 'wyç twyrlwk twyz l'ryk 'wqş'tysynç'
 (111) 3 bilirlär ,, çın kertü tözinçä bilmäzlär ,
 pylyr l'r ,, çyn kyrtw twyz ynç' pylm'z l'r ,,
 (112) 4 anta yänä bodis(a)t(a)vlar tört törlüg
 "nt' y'n' pwdystv l'r twyrt twyrlwk
 (113) 5 yinçürü sakınmaklarka tayaklıgın
 yynçwrrw s'qynm'q l'r q' t'y'qlyqyn
 (114) 6 isimäkli töpöli üzä ötrü tutdaçı
 'ysym'kly twypwly 'wyz 'wytrw twtd'çy
 (115) 7 atl(i)g biliglärkä tayanıp ,, tutuldaçı
 "tlq pylyk l'r k' t'y'nyp ,, twtwld'çy y
 (116) 8 atl(i)g tört törlüg nomlarnıñ yokın
 "tlq twyrt twyrlwk nwm l'r nynk ywqyn
 (117) 9 kurugin körürlär ,, kaçan adakdaki
 qwrwqyn kwyrwr l'r ,, q'ç'n "d'q d'qy y
 (118) 10 tapl(a)gıg öritdükdä
 t'plq yq ® 'wrytdwkd'
 (119) 11 ötrü anta temin tutul-
 'wytrw "nt' ® tymyn twtwl-
 (120) 12 daçı atl(i)g nomlarnıñ
 d'çy "tlq ® nwm l'r nynk
 (121) 13 yokın kurugin taplayurlar ,,
 ywqyn qwrwq ® yn t'pl'ywr l'r ,,
 (122) 14 kaçan birök bodis(a)t(a)vlar ortonkı tapl(a)g-
 q'ç'n pyrwk pwdystv l'r 'wrtwnqy t'plq
 (123) 15 ig öritsärlär ,, ötrü anta tört
 yq 'wryts'r l'r ,, 'wytrw "nt' twyrt

- (124) 16 törlüg çın kertü bilgä biliglärkä
twyrlwk çyn kyrtw pylk' pylyk l'r k'
- (125) 17 tayaklığın tutdaçı atl(ı)g biliglärniñ
t'y'qlyqyn twtd'çy ''tlq pylyk l'r nynk
- (126) 18 işin küdügin ymä ,, k(a)ltı ol tutulda-
'yşyn kwydwkyn ym' ,, qłty 'wl twtwld'
- (127) 19 çı atl(ı)g nomlar täg ök yok kurug körür-
çy ''tlq nwm l'r t'k 'wk ywq qwrwq kwyrwr
- (128) 20 lâr ,, kaçan baştınkı tapl(a)gıg öritdükdä
l'r ,, q'ç'n p'stynqy t'plqyq 'wrytdwkd'
- (129) 21 temin ök anta kim ol tutdaçı atl(ı)g bilig-
tymyn 'wk ''nt' kym 'wl twtd'çy ''tlq pylyk
- (130) 22 lärniñ işin küdügin yok kurug ol tep
l'r nynk 'yşyn kwydwkyn ywq qwrwq 'wl typ
- (131) 23 näçädä birök bodis(a)t(a)vlar yinçürü
... .. n'ç'd' pyrwk pwdystv l'r yynçwrrw
- (132) 24 öritsärlär ,, ötrü
... .. mwq 'wryts'r l'r ,, 'wytrw
- (133) 25 ,, ap ymä tutuldaçıg
... .. q ,, ''p ym' twtwld'çyq
- (134) 26 [y]ok kurug ol tep tapl(a)yur
... .. /wq qwrwq 'wl typ t'plywr
- (135) 27 üçünç tört törlüg
... .. r 'wyçwnç twyrt twyrlwk
- (136) 28 [üz]ä bışrunguluk umun-
... .. /// 'pyşrnqwlwq 'wmwn
- (137) 29 y ,, törtünç bo ok
... .. y ,, twyrtwnç pw 'wq
- (138) 30 [ä]dgü yiltızlarnıñ äñäyü
... .. /dkw yltyz l'r nynk ''nk'yw
- (139) 31 tuta adırtlamakı
... .. twt' ''dyrtl'm'q' y
- (140) 32 amtı munta sezik
... .. 'mty mwnt' syz yk
- (141) 33 bo tört törlüg
... .. pw twyrt twyrlwk
- (142) 34 [b]ışrunguluk nomi
... .. /yşrnqwlwq nwmy
- (143) 35 sakınmaklar tört
... .. s'qynm'q' l'r twyrt
- (144) 36 biliglär ärsär
... .. pylyk l'r 'rs'r
- (145) 37 yinçürü sakıntaçı
... .. yynçwrrw s'qynt'çy

2. Eski Uygurca Metnin Çevirisi

Mainz 692 (T I D 5) (recto)

(1) zıt, ayrı olmuş olmaz mı? Bu (2) nasıl anlaşılacaktır denirse, ... (3) ... şöyle anlamalı: Öyle ki bu hakiki₂ (4) bilgelik iki türlü olur: (5) Bir akıntılı (Skt. *āsrava*), ikincisi akıntısız. Gayret (6) safhasında (Skt. *prayogāvasthā*) iken akıntılı (Skt. *āsrava*) olur. Ne zaman ki tam şu andaki (7) bilgelik sonraki bilgelik mevkisine (8) ulaşsa, ondan sonra akıntısız olur. (9) Üst *śāstrada* onuncu kata (10) ulaşmış Bodhisattvalar husule gelmeyen öğreti (11) icazetine (Skt. *anutpattikadharmakṣānti*) ulaşmakla (12) bilgelikleri son derece (13) temiz₂ olur diye denmesi (14) ise, hakiki₂ bilgeliliğin akıntısızını (15) tutup böylece söylemiştir. Şimdi burada (16) gayret safhası (Skt. *prayogāvasthā*) içindeki bilinç esasını (17) arzu etmede₂ dileği₂ (18) de ortadan kaldırmadığı₂ için yine (19) o öğreti esasını arzu edecek₂ bilgelik (20) de tam şu andaki (ve) sonraki bilgelik (21) olmadığı için, bu sebeple akıntılısını tutup (22) bunun gibi söylemiştir. Öyle ki bu bilgelik (23) tutulacak (Skt. *grāhya*) adlı adda ... (24) türlü öğretilerin yokluğunu ... (25) ve tasdiklemez. Han önünde eğilerek ... (26) adlandırılır. Ne zaman ki aşağı mevkide ... (27) boşluktur₂ diye ... (28) Orada hakiki₂ bilge(lik) ... (29) onun için bu saygıyla düşünme ... (30) hakiki₂ bilgelik ve ... (31) ... yapmak için, öyle ki bunlar ... (32) ad (ve) yorum esas ve öz ... (33) türlü tutulacak (Skt. *grāhya*) adlı ... (34) ve yorum ikisi birlikte ... (35) görürler, bir araya getirip ... (36) esas ve öz ...

Mainz 692 (T I D 5) (verso)

[21. bölüm 14. (yaprak)] (1) esaslı olduğunu bilirler. Farkını ayırarak anlamaları (2) ile adın ve yorumun özellikle₂ (3) boşluğunu₂ bilirler. Nasıl (4) bilirler denirse, öyle ki donatılmış öğretinin (5) ilki esasında adı yok, ad içinde (6) yorumu yok. Hakikat₂ ile tutsa kendi (7) esas da yok. Özünün mevcudiyeti kendi (8) nerede mevcut bulunacaktır? Yalnız bundan başka desteği (9) dolayısıyla mevcutturlar. Mevcut iseler de (10) yine böylece iç taraftaki (11) bilgilerden başka mevcut değildir. (12) Onun için bu bütün donatılmış (13) öğretilerin yanıltıcı₂ bilince (14) bilinç objesi olmasında bundan başka desteklerine (15) oluşacak esasın (Skt. *paratantrasvabhāva*) kiri yoktur. (16) Kirsizi de yok değildir. Fakat onu da (17) yok diyerek anlasa, sonra o bilinç doğru bilinçtir. (18) Hiç böylece doğru₂ bilinç değildir. (19) Bundan başka desteklerine donatılmış öğretilerin (20) oluşması husule gelmesi mevcuttur. Yalnız onu akıntılı (21) donatılmışı ile yok (olarak) anlayacaktır. Akıntı[lı] (22) donatılmışını yok (olarak) anlamayacaktır. Bunun gibi (23) ... yorumlu ne için başka (24) ... anlarlar denirse, ad ve (25) ... alametleri başka, onun için (26) ... anlarlar. Alametleri başkası (27) ... ise, bilhassa ad esaslı (28) ... korkunç amel, bilgi (29) ... beşinin alametleri yine (30) ... -dir. Yeri ise (31) ... üçü birlikte bilinecek (32) ... anlayışlardır. Bu üç (33) ... alametleri de bütün (34) ... önceki ad ve (35) ... alametleri başka yine <onun> için (36) ... farkını ayırarak anlarlar.

Mainz 701 (T I D 4) (recto)

(1) esas ve öz ikisi birlikte nasıl bir araya getirip (2) anlarlar denirse, öyle ki o ad ve yorum (3) ikisi birlikte alametleriyle başka başka (4) olsalar da, yine böyle esas

ile (5) öz ile ayrı değildir, birdir. (6) Esas ile bir(liğ)i nasıldır denirse, ikisi birlikte bütün (7) bir esaslı olduğundan esasları (8) birdir. Özü ile bir(liğ)i nasıldır denirse, (9) ikisi birlikte bütün bir gibi geçici (10) sıkıntı hakikatsiz olduğu (11) için, bu sebepten özleri (12) ile de birdir. Bu (13) böyle gerekçeyle bundan dolayı Bodhisattvalar (14) ad ve yorum ikisi birlikte başka (15) başka farkını ayırt ederek anlarlar. Esas ve öz (16) ikisini bir araya getirip anlarlar. (17) Yahut da başka başka farkını ayırt ederek anladıklarında (18) yahut da birlikte bir araya getirip (19) anladıklarında, önceki gibi dört tür (20) saygıyla düşünmeler ile yalnız (21) dört tür tutulacak (Skt. *grāhya*) adlı öğretilerin (22) esasını yok (olarak) anlayıp, böylece tutacak (Skt. *grāhaka*) (23) adlı bilgilerin işini₂ (24) yok (olarak) anlayamazlar. Bundan sonra ... (25) türlü hakiki₂ bilge(lik) ... (26) daha önceden görecektir ... (27) türlü öğretilerin ... (28) varsayıp, sonra yine ... (29) ... işini₂ ... (30) bu bütün bilgilerin ... (31) büyü₂ gibi anlarlar. ... (32) Sonra başka desteğine ... (33) ... hepsini öz ... (34) esas yok (olarak) bilip ... (35) boşluk₂ esasını ... (36) tamamlamış hakiki esas ...

Mainz 701 (T I D 4) (verso)

[21. bölüm 15. (yaprak)] (1) girseler de bu gayret safhasında (Skt. *prayogāvasthā*) iken (2) üç tür esasları benzerince (3) bilirler, hakiki₂ esasınca bilmezler. (4) Ondan sonra yine Bodhisattvalar dört tür (5) saygıyla düşünmelere yerleşmiş (6) sıcaklık (Skt. *uṣmagata*) ve tepe (Skt. *mūrdhānaḥ*) ile sonra tutacak (Skt. *grāhaka*) (7) adlı bilgilere dayanıp tutulacak (Skt. *grāhya*) (8) adlı dört tür öğretilerin boşluğunu₂ (9) anlarlar. Ne zaman (Bodhisattvalar) baştaki (10) icazeti (Skt. *kṣānti*) gerçekleştirdiğinde, (11) ondan sonra hemen tutulacak (Skt. *grāhya*) (12) adlı öğretilerin (13) boşluğunu₂ kabul ederler. (14) Fakat ne zaman Bodhisattvalar ortanca icazeti (Skt. *kṣānti*) (15) gerçekleştirseler, ondan sonra dört (16) tür hakiki₂ bilgeliklere (Skt. *yathābhūtaparijñāna*) (17) yerleşmiş tutacak (Skt. *grāhaka*) adlı bilgilerin (18) işini₂ de, öyle ki o tutulacak (Skt. *grāhya*) (19) adlı öğretiler gibi de boşluk₂ (olarak) görürler. (20) Ne zaman en sondaki icazeti (Skt. *kṣānti*) gerçekleştirdiğinde, (21) hemen orada o tutacak (Skt. *grāhaka*) adlı bilgilerin (22) işini₂ de boşluktur₂ diyerek (23) ... şayet o zaman Bodhisattvalar saygıyla (24) ... gerçekleştirseler, sonra (25) ... yahut da tutulacağı (26) ... boşluktur₂ diye kabul edilir. (27) ... Üçüncü: Dört tür (28) ... ile eğitmek için ... (29) ... Dördüncü: Bu da (30) ... iyi esasların (Skt. *kuśalamūla*) bilhassa (31) ... tutarak ayırt etmesi (32) ... şimdi burada şüphe (33) ... bu dört tür (34) ... talim edilecek öğretiyi (35) ... düşünmeler dört (36) ... bilgiler ise, (37) ... saygıyla düşünecek

3. Metne İlişkin Notlar

(003-004) çin kertü bilgä bilig: Bu ifade Çin. 正智 *zhengzhi* ‘hakiki bilgelik’ (krş. *Taishō* no. 1830, c. 43, 565a24; DDB; Hirakawa 1997: 686a) ve Skt. *samyag-jñāna* ‘hakiki bilgi’ (Monier-Williams 1899: 1181c) karşılığındadır.

(005) akılgı: Bu ifade Skt. *āsrava* ve *sāsrava* ‘geçici, hareketli’ karşılığındadır (Röhrborn 2015: 78-79; Clauson 1972: 83b). Skt. *āsrava* ve *sāsrava*’nın (DDB; krş.

Monier-Williams 1899: 162a; Edgerton 1953: 111b) Çin. karşılığı 有漏 *youluo*’dur (*Taishō* no. 1830, c. 43, 565a28; krş. Hirakawa 1997: 632b; JEBD 1979: 326a; DDB).

(005) akıgsız: Bu ifade Skt. *anāsrava* ‘durağan, kalıcı’ karşılığındadır (krş. Röhrborn 2015: 79-80; Clauson 1972: 83b). Skt. *anāsrava* (Edgerton 1953: 111b) Çin. 無漏 (*Taishō* no. 1830, c. 43, 343b25; krş. Hirakawa 1997: 783a; JEBD 1979: 203a; DDB).

(009-010) onunç ärgükä tägmiş bodis(a)t(a)vlar: Bu ifade Çin. 十地菩薩 *shidi pusa* (*Taishō* no. 1830, c. 43, 343a13) ve Skt. *daśa-bhūmi-sthā bodhi-sattvāḥ* ‘onuncu aşama(daki) Bodhisattva’ (DDB) karşılığındadır.

(010-012) tugmaksız nom tapl(a)gıña tägmäk üzä bilgä biligläri: Bu ifade Çin. 得無生法忍 *de wusheng faren* (*Taishō* no. 1830, c. 43, 565a29) ve Skt. *anutpattika-dharma-kṣānti-lābha* karşılığındadır (DDB; Hirakawa 1997: 451a).

(012-013) ärtiñü arıg süzök: Bu ifade Çin. 極清淨 *ji qingjing* ‘son derece temiz’ (*Taishō* no. 1830, c. 43, 565a29) ve Skt. *viśuddhatva* karşılığındadır (DDB; Hirakawa 1997: 663b).

(016) köñül tözin: Bu ifade Çin. 心性 *xinxing* ‘bilinç özü’ (*Taishō* no. 1830, c. 43, 401b10) ve Skt. *citta-svabhāva* (Hirakawa 1997: 462; DDB) ‘bilinç-özü’ (Soothill ve Hodous 1937: 150a) karşılığındadır.

(0017) yinçürmäkdä istämäkdä: *yinçür- istä-* ‘dilemek, istemek, arzu etmek’ ikilemesi için bkz. Ölmez 2017: 305. Ayrıca krş. 19. satır.

(018) bogmaduk amrılmaduk: *bog- amrıl-* ‘boğmak ve ortadan kaldırmak’ ikilemesi için bkz. Ölmez 2017: 258.

(025) han: Bu okuma kesin değildir.

(032) at yörüg: Bu ifade Çin. 名義 *ming yi* (*Taishō* no. 1830, c. 43, 566a29; G. 7940 5454) ‘ad ve anlam, bir adın veya terimin anlamı’ (Soothill ve Hodous 1937: 204a) karşılığındadır.

(032) töz adırt: Bu ifade Çin. 自性差別 *zixing chabie* (*Taishō* no. 1830, c. 43, 566a29) karşılığındadır. Uyg. *töz* ‘esas, kök’ (Clauson 1972: 571a-b), Çin. 自性 *zixing* (Hirakawa 1997: 987a; DDB) ve Skt. *svabhāva*’ya (Monier-Williams 1899: 1276b; Edgerton 1953: 615b) denk gelir. Uyg. *adırt* ‘fark; (bir nesnenin) özü’ ise (Clauson 1972: 64b-65a; Röhrborn 2015: 31), Çin. 差別 *chabie* karşılığındadır.

(049) igid äzüg köñül: Bu ifade Çin. 染心 *ranxin* ‘kirlenmiş gönül’ (*Taishō* no. 1830, c. 43, 401b10) ve Skt. *kliṣṭa-citta* (DDB; Hirakawa 1997: 650b) karşılığındadır.

(050) adkak (< *adka-* ‘tutmak, yakalamak’ krş. Röhrborn 2010: 13 + *-k* ‘bilinç objesi’ krş. Clauson 1972: 47a; Röhrborn 2015: 37): Bu ifade Skt. *ālambana* karşılığındadır (Monier-Williams 1899: 153b; Edgerton 1953: 105b).

(092) tört törlüg yinçürü sakınmaklar: Bu ifade Çin. 四念住 *sinianzhu* (*Taishō* no. 1830, c. 43, 563c21) ve Skt. *caturṇāṃ smṛty-upasthānām* ‘düşünceliliğin dört esası’ (DDB; Soothill ve Hodous 1937: 175a; Hirakawa 1997: 280a) karşılığındadır.

(110) üç törlüg tözläri: Bu ifade Çin. 三有 *sanyou* (*Taishō* no. 1830, c. 43, 562c1) ve Skt. *tribhava* ‘varlığın üç durumu’ karşılığındadır (DDB; Edgerton 1953: 258a; Soothill ve Hodous 1937: 68a; JEBD 1979: 256b; Hirakawa 1997: 22a).

(117) adakdaki: W. Scharlipp 117. satırda geçen *adək* ‘son’ ile 128. satırda geçen *baş* ‘baş’ sözcüklerinin bilinen anlamlarının tam tersi olarak kullanıldıklarını belirtir ve Uyg. metnin Almancaya tercümesinde *adək* sözcüğünü ‘baş’ ve *baş* sözcüğünü ise ‘son’ olarak çevirir. Böylesi bir tercümenin bağlamla uyuştuğunu ifade eder (1986: 133, 86. not).

4. Dizin ve Sözlük

- adək ‘aşağı mevki’ *kaçan a.+da ...* 26; *kaçan a.+daki* ‘(metinde:) baş(ta)’ 117
 adın ‘bundan başka’ *a.+lar tayakına* 55; *adək bolmakında a.+lar* 50; *ötrü a.+lar tay[akına]* 104; *t(ä)k a.+lar tayakı* 44
 adınısı ‘ayrı’ *karşı a. bolmış* 1
 adır- ‘(farkını) ayırmak, ayırt etmek’ *a.-a körmäklärä* 37; *a.-a körtüklärä* 89; *a.-a körtüklärä* 72, 87
 adırt ‘fark; (bir nesnenin) özü’ *a. üzä öñi ärmäzlär* 77; *a.+ı üzä biri* 80; *a.+ınıñ barı* 43; *alkunı a. ...* 105; *anın a.+ları* 83; *at yörüg töz a.* 32; *tözlü a.+lı* 36, 73, 87
 adırtlamak ‘ayırt etme’ *tuta a.+ı* 139
 adkak ‘bilinç objesi’ *a. bolmakında adınlar* 50
 akıglıq, akıg[ılg] ‘akıntılı’ (~ Skt. *āsrava*) *a. etigligi* 56; *a. etigligin* 57; *anın a.+ın tutup* 21; *bir a.* 5; *tavranmak tuşda ärkän a.* 6
 akıgsız ‘akıntısız’ *anta a. bolur* 8; *çın kertü bilgä bilignin a.+ın* 14; *ikinti a.* 5
 alku ‘hepsi’ *a.+nı adırt ...* 105
 amrıl- ‘ortadan kaldırmak’ *bogmaduk a.-maduk* ‘ortadan kaldırmak,’ 18
 amtı ‘şimdi’ *a. munta sezik* 140; *a. munta tavranmak tuş* 15
 anı ‘onu’ *a. üçün* 29, 48; *birök a. ymä* 52; *t(ä)k a. akıglıq etigligi* 56
 anın ‘bu sebepten, bundan dolayı’ *a. adırtları* 83; *a. akıglığın tutup* 21; *a. bodis(a)t(a) vlar atlı yörügli* 85; *a. tözläri* 79; *öñi üçün a. [kör]jürlär* 61
 anta ‘orada, ondan sonra’ *a. çın kertü bilgä ...* 28; *a. ötrü akıgsız bolur* 8; *a. yänä bodis(a)t(a)vlar* 112; *öritdükdä ötrü a. temin* 119; *ötrü a. tört törlüg* 123; *temin ök anta ol* 129
 antada ‘bundan sonra’ *a. ...* 96
 antag ‘böyle, bunun gibi’ *a. ...* 58; *a. temiş ol* 15, 22
 ap ‘yahut’ *a. ymä birgärü* 90; *a. ymä öñi öñi* 89; *a. ymä tutuldaçığ* 133
 arıg ‘temiz, saf’ *a. süzök* ‘temiz,’ 13
 aşnuça ‘önceki gibi’ *a. tört törlüg yinçürü sakınmaklar* 91
 aşnuki ‘önceki’ *a. atlı ...* 70
 at ‘ad, isim’ *a. içintä yörügi* 41; *a. yörüg töz* 32; *a.+ı yok* 41; *a.+lı* 60; *a.+lı yörügli* 74, 86; *a.+nıñ yörügnüñ äñäyü äñäyü yokın kurugın* 38; *[a]şnuki a.+lı* 70; *äñäyü a. tözlüg* 63; *tutuldaçı atl(ı)g a.+da* 23
 atan- ‘adlandırılmak’ *a.-ur* 26

- atl(i)g ‘adlı, isimli’ *tutdaçı a. biliglärkä* 115; *tutdaçı a. biliglärniñ işin küdügin* 95, 125, 129; *tutuldaçı a. ...* 33; *tutuldaçı a. atda* 23; *tutuldaçı a. nomlar tæg* 127; *tutuldaçı a. nomlarınñ tözin* 93; *tutuldaçı a. tört törlüg nomlarınñ yokın kurugin* 116, 120
- b(ä)lgü ‘alamet, işaret’ *b.+läri öñi üçün* 61; *b.+läri öñi yänä* 71; *b.+läri öñisi* 62; *b.+läri ymä barça* 69; *[be]şägünüy b.+läri* 65; *ikigü b.+läri üzä* 75
- bar ‘var, mevcut; mevcudiyet’ *b. ärsär ymä* 45; *adirtınıñ b.+ı* 43; *kanta b. bultukgay* 44; *öñi b. ärmäz* 47, 56; *tayaki üzä b. ärürlär* 45
- barça ‘bütün’ *b(ä)lgüläri ymä b.* 69; *ikigü b. bir tæg* 81; *ikigü b. bir tözlüg* 78
- basakı ‘sonraki’ *b. bilgä bilig ärmäz* 20; *b. bilgä bilig oronıya* 7
- baştıñkı ‘(metinde:) en sondaki’ *b. tapl(a)gıg öritdükdä* 128
- [be]şägu* ‘beşi, beşi birlikte’ *b.+nüñ b(ä)güläri* 65
- bışrun-, *[b]ışrun-* ‘eğitmek, talim edilmek’ *b.-guluk nomı* 142; *b.-guluk umun-* 136
- bil- ‘bilmek, anlamak’ *çın kertü tözinçä b.-mäzlär* 111; *nätägin b.-irlär* 40; *ogşatısınça b.-irlär* 111; *töz yokın b.-ip* 106; *[tö]zlug ärdökin b.-irlär* 37; *yokın kurugin b.-irlär* 39
- bilgä, bil[gä] ‘bilge, (bilig ile birlikte:) bilgelik’ *b. bilig ärmäz* 20; *b. bilig oronıya* 7; *b. bilig tutuldaçı atl(i)g atda* 22; *b. biligläri* 12; *çın kertü b.* 28; *çın kertü b.* 97; *çın kertü b. bilig* 4; *çın kertü b. biliglärkä* 124; *[çın] kertü b. biligli* 30; *çın kertü b. biligniñ akıgsızın* 14; *istädäçi b. bilig* 19; *tüz tüp b. bilig* 7
- bilig ‘bilgi, (bilge ile birlikte:) bilgelik’ *b.+lär ärsär* 144; *bilgä b. ärmäz* 20; *bilgä b. oronıya* 7; *bilgä b. tutuldaçı atl(i)g atda* 22; *bilgä b.+läri* 12; *çın kertü bilgä b.* 4; *çın kertü bilgä b.+lärkä* 124; *[çın] kertü bilgä b.+lı* 30; *çın kertü bilgä b.+niñ akıgsızın* 14; *içtin sıñarkı b.+lärdä* 47; *istädäçi bilgä b.* 20; *kamag b.+läriñ ...* 102; *[kor]kınç kılınç b.* 64; *tutdaçı atl(i)g b.+lärkä* 115; *tutdaçı atl(i)g b.+läriñ işin [küdügin]* 95; *tutdaçı atl(i)g b.+läriñ işin küdügin* 125, 129; *tüz tüp bilgä b.* 7
- bir ‘bir’ *b. akıglıg* 5; *b.+ı nägül tesär* 78, 80; *anın tözläri b. tetir* 79; *ikigü barça b. tæg* 81; *ikigü barça b. tözlüg* 79; *öñi ärmäzlär b. tetir* 77; *ymä b. tetir* 84
- birgärü ‘birlikte’ *b. kavşurup* 88, 90
- birök ‘şayet, eğer; fakat’ *b. anı ymä* 52; *kaçan b.* 122; *näçädä b.* 131
- bo ‘bu’ *b. ...* 1; *b. kamag biliglärniñ ...* 102; *b. muntag ugunı* 84; *b. tavanmak tuşda* 109; *b. tört törlüg* 141; *b. üç* 68; *b. yinçürü sakı[nmak]* 29; *anı üçün b. kamag* 48; *k(a)ltı b.* 3; *kim b.* 22; *kim b. atlı yör[üg]li* 74; *törtünç b. ok* 137
- bodis(a)t(a)v < Soğd. *pwδystß, pwtystß* < Skt. *bodhisattva* ‘Buddha olacak kimse, Buddha adayı’ *b.+lar tört törlüg yinçürü sakınmaktarka* 112; *anın b.+lar atlı yörügli* 85; *kaçan birök b.+lar* 122; *näçädä birök b.+lar* 131; *onunç ärgükä tägmiş b.+lar* 10
- bog- ‘ortadan kaldırmak’ *b.-maduk amrılmaduk* ‘ortadan kaldırmak₂’ 18
- bol- ‘olmak’ *akıglıg b.-ur* 6; *akıgsız b.-ur* 8; *arıs süzök b.-ur* 13; *iki törlüg b.-ur* 4; *karşı adınsıg b.-mış bolmaz* 1; *karşı adınsıg bolmış b.-maz* 1
- bolar ‘bunlar’ *kim b. ...* 31

bolmak ‘olma’ *adkak b.+inta adınlar* 50

bultuk- ‘bulunmak’ *kanta bar b.-gay* 44

büt- ‘tamamlamak’ *b.-miş kertü töz ...* 108

çın < Çin. 真 *zhen* ‘gerçek, doğru, hakikat’ *ç. kertü ‘hakiki’ ç. kertü bil[gä]* 97; *ç. kertü bilgä ...* 28; *ç. kertü bilgä bilig* 3; *ç. kertü bilgä biliglärkä* 124; *ç. kertü bilgä biligli ...* 29; *ç. kertü bilgä biligniñ akıgsızın* 14; *ç. kertü tözinçä* 111; *ç. kertü üzä tutsar* 42

[ä]dgü ‘iyi’ *ä. yiltzlarnıñ äñäyü* 138

ämgäk ‘eziyet, sıkıntı’ *ürlüküz ä.* 82

äñäyü ‘özellikle, bilhassa’ *ä. at tözlüg* 63; *atnıñ yörügnüñ ä. äñäyü yokın kurugın* 38; *atnıñ yörügnüñ äñäyü ä. yokın kurugın* 39; *[ä]dgü yiltzlarnıñ ä.* 138

är-, [ä]r- ‘yardımcı eylem, -dır; var olmak, mevcut olmak’ *ä.-sär äñäyü at tözlüg* 63; *bar ä.-sär ymä* 45; *bar ä.-ür* 56; *bar ä.-ürlär* 45; *bilgä bilig ä.-máz üçün* 21; *biliglär ä.-sär* 144; *körgülük ä.-máz* 58; *oñaru köñül ä.-máz* 54; *öñi ä.-mázlär* 77; *öñi bar ä.-máz* 47; *öñi öñi ä.-särlär ymä* 76; *tavranmak tuşda ä.-kän* 6, 109; *tep temäki ä.-sär* 14; *[tö]zlüg ä.-dökin bilirlär* 37; *ukuşlar ä.-ür* 68; *yänä yok ä.-máz* 52; *yerig ä.-sär* 66

ärgü ‘kat, mevki, makam’ *onunç ä.+kä tägmış* 9

ärtnü ‘son derece’ *ä. arıg süzök bolur* 12

äzüg ‘yanıltıcı’ *igid ä. ‘yanıltıcı’ igid ä. köñülkä* 49

etiglig ‘hazır, donatılmış’ *e. nomlarnıñ igid äzüg köñülkä adkak bolmakınta* 48; *e. nomlarnıñ turmakı tugmakı* 55; *e. nomnuñ ilki* 40; *akıglıg e.+i* 57; *akıglıg e.+in* 58

han ‘han, hükümdar’ *taplamaz h. yinçür[ü]* 25

içintä ‘içinde’ *at i. yörügi yok* 41

içintäki ‘içindeki’ *tavranmak tuş i.* 16

içtin ‘iç, iç tarafta’ *i. sıñarkı biliglärdä* 46

igid ‘aldatıcı’ *i. äzüg ‘yanıltıcı’ i. äzüg köñülkä* 49

iki ‘iki’ *i. törlüg bolur* 4

ikigü ‘ikisi, ikisi birlikte’ *i. b(ä)lgüläri* 75; *i. barça bir täg* 81; *i. barça bir tözlüg* 78; *i.+ni birgärü kavşurup* 88; *atlı yörügli i.+ni öñi öñi* 86; *tözli adırtlı i.+ni näg(ü)lük* 73; *yörügli i.+ni* 34

ikinti ‘ikinci’ *i. akıgsız* 5

ilki ‘ilki, birincisi’ *etiglig nomnuñ i.* 41

inçä ‘şöyle’ *i. ukmış k(ä)rgäk* 3

inçip ‘böylece, şöyle’ *i. tutdaçı atl(ı)g biliglärniñ işin [küdügin]* 94; *i. yänä töz* 76; *näñ i. köni* 54; *ymä i. yänä* 46

isimäk ‘sıcaklık, ısı’ (~ Skt. *uşmagata*) *i.+li töpöli* 114

istä- ‘istemek’ *yinçürdäçi i.-däçi ‘arzu etmek’* 19

istäk ‘arzu, istek’ *tiläki i.+i ‘dilek’* 17

- istämäk ‘isteme, arzu etme’ *yinçürmäkdä i.+dä* ‘arzu etme₂’ 17
- iş ‘iş’ *i. küdüg* ‘iş₂’ *i.+in küdügin* 95, 101, 130; *tutuldaçı atl(i)g biliglärniñ i.+in küdügin* 126
- k(a)ltı ‘şöyle ki, öyle ki’ *k.* 3, 40, 126
- kaçan ‘ne zaman’ *k. adakda* ... 26; *k. adakdaki tapl(a)gıg* 117; *k. baştınkı tapl(a)gıg* 128; *k. birök bodis(a)t(a)ıvlar* 122; *k. bo cın kertü* 6;
- kamag ‘bütün’ *anı üçün bo k.* 48; *bo k. biliglärniñ* ... 102
- kanta ‘nerede’ *k. bar bultukgay* 44
- karşı ‘zıt’ *k. adınsıg bolmış* 1
- kavşur-, kavşur[- ‘bir araya getirmek’ *k.-up* ... 35; *ikigüni birgärü k.-up* 88; *ikigüni näg(ü)lük k.-up* 73; *ymä birgärü k.-up* 90
- k(ä)rgäk ‘gerek, (-mİş ile birlikte) –mAll’ *inçä ukmış k.* 3
- kertü ‘gerçek, doğru, hakikat’ *çın k.* ‘hakiki₂’ *k. tö[z]* ... 108; *çın k. bil[gä]* ... 97; *çın k. bilgä* ... 28; *çın k. bilgä bilig* 4; *çın k. bilgä biliglärkä* 124; *çın k. bilgä biligli* ... 30; *çın k. bilgä bilignij akıgsızın* 14; *çın k. tözinçä* 111; *çın k. üzä tutsar* 42
- k(ä)ntü ‘kendisi’ *k. kanta bar bultukgay* 43
- kıl- ‘yapmak, etmek’ *k.-galı* 31
- kılınç ‘amel’ *[kor]kınç k. bilig* 64
- kim ‘ki, öyle ki’ *k. bo atlı yör[üg]li* 74; *k. bo bilgä bilig* 22; *k. bolar* ... 31; *temin ök anta k. ol* 129
- kir- ‘girmek’ *k.-särlär ymä bo tavrannmak tuşda* 109
- kirlig ‘kirli’ *töznüñ k.+i yok tetir* 51
- kirsiz ‘temiz, arı’ *k.+i yänä yok ärmäz* 52
- [kor]kınç* ‘korkunç’ *k. kılınç bilig* 64
- kömän ‘büyü’ *[yelvi] k.* ‘büyü₂’ 103
- köni ‘doğru’ *k. oñaru* ‘doğru₂’ 54
- könül ‘gönül, bilinç’ *k. tätrü könül tetir* 53; *k. tözin yinçürmäkdä* 16; *igid äzüg k.+kä* 49; *köni oñaru k. ärmäz* 54; *könül tätrü k. tetir* 53;
- kör-, [kör]- ‘görmek, anlamak’ *k.-ürlär* 35, 62; *k.-ürlär tep tesär* 60; *adıra k.-ürlär* 72; *birgärü kavşurup k.-düklärintä* 91; *birgärü kavşurup k.-ürlär* 88; *etigligi [ü]zä yok k.-gülük* 57; *etigligin yok k.-gülük ärmäz* 58; *kavşurup k.-ürlär* 74; *kömän täg k.-ürlär* ... 103; *öñi adıra k.-ürlär* 87; *öñi öñi adıra k.-tüklärintä* 89; *öñrä k.-güçi* 98; *tözin yok k.-üp* 94; *ymä yok tep k.-sär* 53; *yok k.-ü umazlar* 96; *yok kurug k.-ürlär* 127; *yokın kurugın k.-ürlär* 117;
- körmäk ‘görme, anlama’ *adıra k.+läri üzä* 37
- kurug ‘kuru, boş’ *yok k.* 27, 107, 127, 130, 134; *atnuñ yörügnüñ äñäyü äñäyü yokın k.+ın* 39; *tutuldaçı atl(i)g tört törlüg nomların yokın k.+ın* 117, 121
- kurugmasız ‘gerçeği olmayan, hakikatsiz’ *ürlüksüz ämgäksiz k.* 82

küdüg, [küdüg] ‘iş’ iş k. ‘iş₂’ tutdaçı atl(i)g biliglärniñ işin k. +in 95, 126, 130; ... işin k. +in ... 101

mu ‘soru edatı’ karşı adınsız bolmış bolmaz m. 1

munta ‘burada, bunda’ amtı m. sezik ... 140; amtı m. tavrannmak tuş 15

muntag ‘bunun gibi, böyle’ bo m. ugurın 85

nä ‘ne’ n. üçün öñi 59

näçädä ‘o zamanda’ ... n. birök bodis(a)t(a)vlar 131

näg(ü)lük ‘nasıl’ ikigüni n. kavş[urup] 73

nägül ‘nasıl’ adırtı üzä biri n. tesär 80; töz üzä biri n. tesär 78

näñ ‘hiç’ n. inçip 54

nätäğin ‘nasıl’ n. bilirlär tesär 39; n. ukguluk ol 2

nom < Soğd. *nwm* ‘öğreti’ (~ Çin. 法 *fa*, Skt. *dharmā*) n. tözin yinçürdäçi 19; n. +larnıñ yokın ... 24; [b]ıırunguluk n. +ı 142; etiglig n. +larnıñ igid üzüg köñülkä adkak bolmakınta 49; etiglig n. +larnıñ turmakı tugmakı 55; etiglig n. +nuñ ilki 40; törlüg n. +larnıñ ... 99; tört törlüg n. +larnıñ yokın kurugın 116; tugmaksız n. tapl(a)gıña 10; tutuldaçı atl(i)g n. +lar 127; tutuldaçı atl(i)g n. +larnıñ tözin 93; tutuldaçı atl(i)g n. +larnıñ yokın kurugın 120;

oğşatısınça ‘benzerince’ üç törlüg tözlärig o. bilirlär 110

ok ‘pekiştirme edatı’ törtünç bo o. 137

ol ‘o, işaret sıfatı; -dIr, kopula’ o. nom tözin yinçürdäçi 19; antag temiş o. 15; antag temiş o. 22; k(a)ltı o. tutuldaçı atl(i)g nomlar 126; nätäğin ukguluk o. 2; ötrü o. köñül 53; temin ök anta kim o. 129; yok körgülük o. 57; yok kurug o. tep 130, 134; yok kurug o. tep 27

onunç ‘onuncu’ o. ärgükä tägmiş 9

oñaru ‘doğru’ köni o. ‘doğru₂’ 54

oron ‘yer, mevki’ bilgä bilig o. +ıña 7

ortonkı ‘orta, ortanca’ bodis(a)t(a)vlar o. tapl(a)gıg 122

ök ‘pekiştirme edatı’ temin ö. anta kim ol 129; tutuldaçı atl(i)g nomlar täg ö. 127

öñi ‘ayrı, başka’ ö. bar ärmäz 47; adırt üzä ö. ärmäzlär 77; b(ä)lgüläri ö. üçün 61; b(ä)lgüläri ö. yänä üçün 71; b(ä)lgüläri ö. +si 62; ikigü b(ä)lgüläri üzä ö. öñi ärsärlär 75; ikigü b(ä)lgüläri üzä öñi ö. ärsärlär 75; ikigüni ö. öñi adıra körürlär 86; ikigüni öñi ö. adıra körürlär 87; nä üçün ö. 59; ymä ö. öñi adıra körtüklärintä 89; ymä öñi ö. adıra körtüklärintä 89;

öñrä ‘önceden’ ö. körgüçi 98

örit- ‘gerçekleştirmek’ ö.-särlär 132; tapl(a)gıg ö.-dükdä 118, 128; tapl(a)gıg ö.-särlär 123,

ötrü ‘sonra’ ö. 132; ö. adınlar tay[akıña] ... 104; ö. anta akıgsız bolur 8; ö. anta tört törlüg 123; ö. ol köñül tätrü 53; ö. yänä ... 100; isimäkli töpöli üzä ö. 114; tapl(a)gıg öritdükdä ö. anta 119;

öz ‘kendi’ ö. *tözi ymä yok* 42

sakın- ‘düşünmek’ *yinçürü s.-taçı* 145

sakınmak, sakı[nmak] ‘düşünme’ *s.+lar tört* 143; *yinçürü s.* 29; *yinçürü s.+lar* 92; *yinçürü s.+larka* 113

sezik ‘şüphe’ *amtu munta s.* 140

sıjarkı ‘tarafteki’ *içtin s.* 46

süzök ‘temiz, saf, pür’ *arığ s.* ‘temiz₂’ 13

şastir < Toh. A, Toh. B. *śāstār* < Skt. *śāstra* ‘tefsir kitabı’ *yüg ş.+ta* 9

t(ä)k ‘yalnız, tek’ *t. adınlar tayakı* 44; *t. anı akıglıg etigligi* 56

takı ‘ve’ *t. taplamaz han yinçür[ü]* ... 25; *tiläki istäki t. bogmaduk amrılmaduk üçün* 18
tapl(a)-, tapla- ‘kabul etmek, varsaymak’ *t.-p* 100; *takı t.-maz han yinçür[ü]* ... 25; *yok kurug ol tep t.-yur* 134

tapl(a)g ‘kabul; icazet’ *bodis(a)t(a)vlar ortonkı t.+ıg öritsärlär* 122; *kaçan adakdaki t.+ıg öritdükdä* 118; *t.+ıg öritdükdä* 128; *tugmaksız nom t.+ıña* ‘husule gelmeyen öğreti icazeti (Skt. *anutpattikadharmakṣānti*)’ 11

tapl(a)t- ‘kabul ettirmek’ *yok kurug ol tep t.* ... 27

tapla- → tapl(a)- *yokın kurugin t.-yurlar* 121

tavranmak ‘çaba, çabalama, gayret’ *t. tuş* ‘gayret safhası (Skt. *prayogāvasthā*)’ 5, 16, 109

tayak, tay[ak] ‘destek’ *adınlar t.+ıña etiglig nomlarınıy turmakı tugmakı* 55; *adınlar t.+ıña turdaçı* 50; *ötrü adınlar t.+ıña* 104; *t(ä)k adınlar t.+ı* 44

tayaklığın ‘yerleşmiş’ *bilgä biliglärkä t.* 125; *yinçürü sakınmaklarka t.* 113

tayan- ‘dayanmak’ *tutdaçı atl(i)g biliglärkä t.-ıp* 115

te-, t[e]- ‘demek, söylemek’ *t.-p tapl(a)t* ... 27; *t.-p temäki ärsär* 13; *antag t.-miş ol* 15, 22; *körürlär t.-p tesär* 60, 74; *körürlär tep t.-sär* 60, 74; *nägül t.-sär* 78, 80; *nätägin bilirlär t.-sär* 40; *nätägin ukguluk ol t.-sär* 2; *ymä yok t.-p körsär* 53; *yok kurug ol t.-p* 130, 134

täg ‘gibi’ *bir t. ürlüksüz ämgäk* 81; *kömän t. körürlär* 103; *tutuldaçı atl(i)g nomlar t. ök* 127

täg- ‘değmek, ulaşmak’ *bilgä bilig oronıña t.-sär* 8; *onunç ärgükä t.-miş* 10

tägmäk ‘değme, ulaşma’ *tugmaksız nom tapl(a)gıña t. üzä* 11

tätrü ‘doğru’ *ötrü ol köñül t. köñül* 53

temäk ‘deme, söyleme’ *tep t.+ı ärsär* 13

temin ‘hemen’ *t. ök anta* 129; *ötrü anta t.* 119

tet- ‘(-İr ekiyle beraber) *tetir* {-Dİr} bildirme, kopula’ *t.-ir* 66; *anın adırtları üzä ymä bir t.-ir* 84; *anın tözläri bir t.-ir* 80; *öñi ärmäzlär bir t.-ir* 77; *tätrü köñül t.-ir* 54; *töznüñ kirligi yok t.-ir* 51

tiläk ‘dilek, arzu’ *t.+ı istäki* ‘dilek₂’ 17

töpö ‘tepe’ (~ Skt. *mürdhānaḥ*) *isimäkli t.+li* 114

törlüg ‘tür, türlü’ *t. çın kertü bil[gä]* ... 97; *t. nomlarnıñ yokın* 24; *t. tutuldaçı atl[(ı)g]* ... 33;

bo tört t. 141; *çın kertü bilgä bilig iki t. bolur* 4; *törlüg nomlarnıñ* ... 99; *tört t. çın kertü bilgä biliglärkä* 124; *tört t. nomlarnıñ yokın kurugın* 116; *tört t. tutuldaçı atl(ı)g nomlarnıñ tözin* 93; *tört t. yinçürü sakınmaklar* 91; *tört t. yinçürü sakınmaklarka* 112; *üç t. tözlärig* 110; *üçünç tört t.* 135

tört ‘dört’ t. törlüg yinçürü sakınmaklar 91; *t. törlüg tutuldaçı atl(ı)g nomlarnıñ tözin* 93; *t. törlüg yinçürü sakınmaklarka* 112; *t. törlüg nomlarnıñ yokın kurugın* 116; *t. törlüg çın kertü bilgä biliglärkä* 123; *bo t. törlüg* 141; *sakınmaklar t.* 143; *üçünç t. törlüg* 135

törtünç ‘dördüncü’ t. bo ok 137

töz, tö[z] ‘esas, temel’ *t. üzä biri nägül tesär* 78; *t. yokın bilip* 106; *t.+li adırtlı* 36, 73, 87; *t.+nün kirligi yok tetir* 51; *anın t.+läri bir tetir* 79; *at yörüg t. adırt* 32; *bütmiş kertü t.* 108; *çın kertü t.+inçä* 111; *etiglig nomnuñ ilki t.+intä* 41; *inçip yänä t. üzä* 76; *köñül t.+in yinçürmäkdä* 16; *nom t.+in yinçürdäçi* 19; *öz t.+i ymä yok* 43; *tutuldaçı atl(ı)g nomlarnıñ t.+in* 94; *üç törlüg t.+lärig* 110; *yok kurug t.+in* 107

tözlüg, [tö]zlüg ‘esaslı, temelli’ t. ärdökin bilirlär 37; *äñäyü at t.* 63; *ikigü barça bir t.* 79

tugmak ‘doğma, husule gelme’ etiglig nomlarnıñ turmakı t.+ı 56

tugmaksız ‘doğumsuz, husule gelmeyen’ t. nom tapl(a)gıña ‘husule gelmeyen öğretici icazeti (Skt. *anutpattikadharmakṣānti*)’ 10

tur- ‘durmak, (metinde:) oluşmak’ adınlar tayakıña t.-daçı töz ‘bundan başka desteklerine oluşacak esas (Skt. *paratantrasvabhāva*)’ 51

turmak ‘durma, (metinde:) oluşma’ etiglig nomlarnıñ t.+ı tugmakı 56

tuş ‘vakit, safha’ tavrannmak t. 16; *tavrannmak t.+da* 6, 109

tut- ‘tutmak’ (~ Skt. grāhaka) t.-a adırtlamakı 139; *t.-daçı atl(ı)g biliglärkä* 114; *t.-daçı atl(ı)g biliglärniñ işin [küdügin]* 94; *t.-daçı atl(ı)g biliglärniñ işin küdügin* 125, 129; *t.-up antag temiş ol* 15; *anın akıglığın t.-up* 21; *çın kertü üzä t.-sar* 42

tutul- ‘tutulmak’ (~ Skt. grāhya) t.-daçı atl(ı)g atda 23; *t.-daçı atl(ı)g nomlar* 126; *t.-daçı atl(ı)g nomlarnıñ yokın kurugın* 119; *t.-daçı atl(ı)g tört törlüg nomlarnıñ yokın kurugın* 115; *ap ymä t.-daçıg* 133; *törlüg t.-daçı atl[(ı)g]* ... 33; *tört törlüg t.-daçı atl(ı)g nomlarnıñ tözin* 93

tüp ‘dip’ tüz t. ‘tam şu anda’ 6, 20

tüz ‘düz’ t. tüp ‘tam şu anda’ 6, 20

u- ‘muktedir olmak’ yok körü u.-mazlar 96

ugur ‘gerekçe, sebep’ muntag u.+ın 85

uk- ‘anlamak, bilmek’ inçä u.-mış k(ä)rgäk 3; *nätägin u.-guluk ol* 2

ukul- ‘bilinmek’ üçägü üzä u.-taçı 67

ukuş ‘anlayış’ u.+lar ärür 68

umun- ‘kendisi için umut etmek’ ... [üz]ä bışrunguluk u. 136

üç ‘üç’ *bo ü. 68; ü. törlüg tözlärig 110*

üçägü ‘üçü, üçü birlikte’ *ü. üzä ukultaçı 67*

üçün ‘için’ *anı ü. bo kamag etiglig 48; anı ü. bo yinçürü sakı[nmak] 29; b(ä)lgüläri öñi ü. anın 61; b(ä)lgüläri öñi yänä ü. 71; bilgä bilig ärmäz ü. 21; bir tözlüg ü. anın tözläri 79; bogmaduk amrılmaduk ü. 18; kurugmasız ü. 83; nä ü. öñi 59*

üçünç ‘üçüncü’ *ü. tört törlüg 135*

ürüksüz ‘geçici’ *ü. ämgäk kurugmasız üçün 81*

üzä, [ü]zä, [üz]jä ‘ile, dolayısıyla’ *ü. bışrunguluk umun- 136; adınlar tayakı ü. 45; adıra körmäkläri ü. 38; adırt ü. öñi ärmäzlär 77; adırtı ü. biri nägül tesär 80; akıglıg etigligi ü. 57; anın adırtları ü. 84; çın kertü ü. 42; ikigü b(ä)lgüläri ü. 75; inçip yänä töz ü. 76; isimäkli töpöli ü. 114; töz ü. biri nägül tesär 78; tugmaksız nom tapl(a)gıña tägmäk ü. 11; üçägü ü. ukultaçı 67; yinçürü sakınmaklar ü. 92*

yalñuz ‘yalnız, tek’ *yinçürü sakınmaklar üzä y. 92*

yänä ‘yine’ *y. yok ärmäz 52; anta y. bodis(a)t(a)vlar 112; b(ä)lgüläri öñi y. üçün 71; [be]şägünün b(ä)lgüläri y. 65; bogmaduk amrılmaduk üçün y. 18; inçip y. içtin sıñarkı 46; inçip y. töz üzä 76; ötrü y. ... 100*

[yelvi] ‘büyü’ *y. kömän ‘büyü,’ 102*

yer ‘yer, mevki’ *y. +ig ärsär 66*

yiltız ‘esas’ *ädgü y. +larnıñ äñäyü 138*

yinçür- ‘istemek, arzu etmek; önünde eğilmek’ *y.-däçi istädäçi ‘arzu etmek,’ 19; tapl(a)maz han y.-ü 25*

yinçürmək ‘arzu etme, isteme’ *y. +dä istämäkdä ‘arzu etme,’ 17*

yinçürü ‘saygıyla, hürmetle’ *y. sakı[nmak] 29; y. sakınmaklar 92; y. sakınmaklarka 113; y. sakınçaçı 145; birök bodis(a)t(a)vlar y. 131*

ymä ‘yine, da, de’ *y. bo tavanmak tuşda 109; anın adırtları üzä y. 84; ap y. birgärü kavşurup 90; ap y. öñi öñi adıra körtüklärintä 89; ap y. tutuldaçıg 133; b(ä)lgüläri y. barça 69; bar ärsär y. 45; bilgä bilig y. 20; birök anı y. 52; işin küdügin y. 126; öñi öñi ärsärlär y. 76; tözi y. yok 43*

yok, [y]ok ‘yok, yokluk; boşluk’ *y. körü umazlar 96; y. kurug 27; y. kurug körürlär 127; y. kurug ol tep 130, 134; y. kurug tözin 107; y. +ın kurugin bilirlär 39; akıglıg etigligin y. körgülük ärmäz 58; akıglıg etigligi [ü]zä y. körgülük ol 57; at içintä yörügi y. 42; birök anı ymä y. tep körsär 53; kirsizi yänä y. ärmäz 52; nomlarnıñ tözin y. körüp 94; nomlarnıñ y. +ın kurugin körürlär 116; nomlarnıñ y. +ın kurugin taplayurlar 121; öz tözi ymä y. 43; törlüg nomlarnıñ y. +ın 24; töz y. +ın bilip 106; tözintä atı y. 41; töznüñ kirligi y. tetir 51*

yörüg, yör[üg] ‘yorum’ *y. +li ikigüni ... 34; at içintä y. +i yok 42; at y. töz adırt ... 32; atlı y. +li ikigü b(ä)lgüläri 74; atnıñ y. +nün äñäyü äñäyü yokın kurugin 38; bodis(a)t(a)vlar atlı y. +li 86*

yörüglig (oku: yörüglüg) ‘yorumlu’ *... y. nä üçün öñi 59*

yüg ‘üst’ *y. şastirta onunç ärgükä 9*

Sonuç

Türk dilinin tarihi ve çağdaş dönemlerinde mevcut olan meselelerin aydınlatılmasında önemli bir safha olan Eski Uygurca esasen Budizm, Manihaizm ve Nasturi Hristiyanlık gibi dinlere ait kutsal metinlerin tercümelerine dayanmaktadır. Bunlar arasında Budizm, farklı mezheplerine ait metinlerin tercümesiyle en büyük yere sahiptir ve Budizmin farklı felsefi inanışlarına ilişkin metinler Orta Asya Türk Budizminin gelişim aşamalarını gözlemleyebilmek için önemli yazılı kaynaklar arasındadır. Budist külliyatın Eski Uygurcaya muhtelif dillerden tercümesi yalnızca filoloji çalışmalarına değil, aynı zamanda çeviri bilim çalışmalarına ve muhtelif mezheplere mensubiyet de dinler tarihine önemli veriler sunmaktadır. Bu yazıda neşri gerçekleştirilen metinle temelde Eski Uygurcada Budizmin Faxiang ekolüne ilişkin bir eserin mevcut olduğu gösterilmek istenmiştir.

Sonuç olarak Çin Faxiang ekolüne ilişkin Eski Uygurca iki fragmandan oluşan bu metin neşri temelinde edinilen sonuçlar şöyle sıralabilir: Çalışma toplam 145 Eski Uygurca satırdan oluşmaktadır. Burada ele alınan Eski Uygurca metinde 182 madde başı tespit edilmiştir. Bunlardan 152 tanesi isim, 30 tanesi ise fiildir. Bu bakımdan çalışmada isim soylu veya türemiş sözcüklerin yoğun bulunduğu gözlenmektedir. Çalışma söz varlığı bakımından değerlendirildiğinde daha önceki Eski Uygurca metin neşirlerinde tespit edilememiş sözcük bulunmamaktadır. Bu çalışmanın alana en önemli katkısı tarihî Türkçenin derleminin oluşturulmasında örnek malzeme sunacak olması ve mukayeseli Türk dili araştırmalarına fayda sağlayacak olmasıdır. Bu yazıda Budizmin Yogācāra ekolü temelinde ortaya çıkan Çin Faxiang ekolüne ilişkin bir metnin iki yaprağının neşri, çevirisi, notları ve sözlüğünün hazırlanmasıyla Eski Uygurca çalışmalarına küçük bir katkı sunmak amaçlandığı gibi -özellikle metne ilişkin notlar kısmıyla- Uygurların tercüme faaliyetine, özellikle din dili ekseninde Türkçe terim türetme faaliyetlerine ışık tutmaya çalışılmıştır. Bu çalışmayı aynı metnin tarafımızca tespit edilebilen birkaç yaprağının daha neşri izleyecektir.

Kısaltmalar ve İşaretler

bkz.	bakınız
c.	cilt
Çin.	Çince
DDB	Digital Dictionary of Buddhism
ed.	editör(ler)
G	<i>A Chinese-English Dictionary</i> , bkz. Giles 1912.
JEBD	Japanese-English Buddhist Dictionary
krş.	karşılaştırmız
no.	numara
Skt.	Sanskritçe
Soğd.	Soğdca
Uyg.	Eski Uygurca
Ⓢ	pothī deliği
... ₂	ikileme

Kaynakça

- CLAUSON, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford at the Clarendon Press.
- COOK, F. H. (1999). *Three texts on Consciousness Only. Demonstration of Consciousness Only by Hsüan-tsang. The thirty verses on Consciousness Only by Vasubandhu. The Treatise in Twenty Verses on Consciousness Only by Vasubandhu. Translated from the Chinese of Hsüan-tsang (Taishō Volume 31, Numbers 1585, 1586, 1590)*, California. (BDK English Tripiṭaka 60-I, II. Vol. II).
- DDB = Digital Dictionary of Buddhism, www.buddhism-dict.net (Erişim tarihi: 25.08.2019).
- EDGERTON, F. (1953). *Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary*. c. II: Dictionary. New Haven: Yale University Press.
- GILES, H. A. (1912). *A Chinese-English Dictionary*. Part I-II. 2. bs. Shanghai/London: Kelly and Walsh.
- HIRAKAWA, A. (1997). *A Buddhist Chinese-Sanskrit Dictionary*. Tōkyō: Reiyukai.
- Japanese-English Buddhist Dictionary (1979) Tōkyō: Daitō Shunppansha.
- LA VALLÉE POUSSIN, L. de (1928). *Vijñaptimātratāsiddhi, la Siddhi de Huan-tsang*. c. 1 (1928), c. 2 (1929), Index (1948). Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- LEE, S. (2017). “Redefining the “Dharma Characteristics School” in East Asian Yogācāra Buddhism”, *The Eastern Buddhist*, 46/2: 41-60.
- Mainz 692 (T I D 5): [recto:] http://turfan.bbaw.de/dta/mainz/images/mainz0692_seite1.jpg (Erişim tarihi 01.09.2019) ve [verso:] http://turfan.bbaw.de/dta/mainz/images/mainz0692_seite2.jpg (Erişim tarihi: 01.09.2019)
- Mainz 701 (T I D 4): [recto:] http://turfan.bbaw.de/dta/mainz/images/mainz0701_seite1.jpg (Erişim tarihi 01.09.2019) ve [verso:] http://turfan.bbaw.de/dta/mainz/images/mainz0701_seite2.jpg (Erişim tarihi: 01.09.2019)
- MAKEHAM, J. (2014). “Introduction” *Transforming Consciousness. Yogācāra Thought in Modern China*. ed. John Makeham, New York: Oxford University Press.
- MONIER-WILLIAMS, M. (1899). *A Sanskrit-English Dictionary*. Oxford: Oxford University Press.
- ÖLMEZ, M. (2017). “Eski Uyğurca İkillemeler Üzerine” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 65/2: 243-311.
- RÖHRBORN, K. (1977-1998). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*, 1-6. Wiesbaden: Steiner.
- RÖHRBORN, K. (2010). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung. I. Verben*. Band. 1: ab- - äzüglä-. Stuttgart: Steiner.
- RÖHRBORN, K. (2015). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung. II. Nomina-Pronomina-Partikel*. Band. 1: a - asvik. Stuttgart: Steiner.
- SCHARLIPP, W. (1986). “Fragmente eines uigurischen Kommentars zur *Triṃśikāvijñaptimātratāsiddhi* des Vasubandhu”, *Ural-altaische Jahrbücher*, Neue Folge 6: 122-136.
- SOOTHILL, WILLIAM, E. ve LEWIS H. (1937). *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms: with Sanskrit and English Equivalents and a Sanskrit-Pali Index*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co.
- Taishō No. 1830, c. 43, 229a-606c: http://21dzk.l.u-tokyo.ac.jp/SAT2015/T1830_43.0229a02:0229a02.cit (Erişim tarihi: 01.09.2019)
- WILLIAMS, B. (2003). “Xuanzang (Hsüan-tsang)” *Encyclopedia of Chinese Philosophy*. ed. Antonio S. Cua. New York & London: Routledge: 814-820

KARAÇAY-MALKAR TÜRKÇESİNDEKİ ARAPÇA VE FARŞÇA ALINTI SÖZLERDE SES VE ANLAM DEĞİŞMELERİ

Phonetic Events and Meaning Changes in Arabic and Persian Quote Words in Karachay Malkar Turkish

Okan Celal GÜNGÖR*

Dil Araştırmaları, Güz 2019/25: 139-173

Öz: Bugün hiçbir dil yoktur ki saf olsun, başka dillerden etkilenmemiş olsun. Türkler de özellikle temasta olduklar kültürlerden ya da onlar aracılığıyla başka kültürlerden ihtiyaçları doğrultusunda kelimeler almıştır. Bu alıntılamların izlerini en eski metinlerimizden itibaren takip etmek mümkündür. Göktürkler döneminde Çince ve Soğdca, Uygurlar döneminde Çince Soğdca, Sanskritçe gibi dillerden kelimeler alınmıştır. Türklerin X. yüzyıldan itibaren kitleler halinde Müslüman olması, İslam medeniyeti dairesine girmesiyle birlikte ise Arap ve Fars kültürünün etkisi yoğunlaşırken bu kültürlerin dillerinden de pek çok kelime dilimize girmiştir. Karaçay-Malkar Türklerinin İslamiyet ile tanışması ise yüzyıllardan beri sarp dağlarla çevrili derin vadilerde yaşamaları, dolayısıyla, etkilenmelere nispeten kapalı olmaları sebebiyle diğer Türk boylarına göre çok geç dönemlerde olmuştur. Söz varlığında, İran dillerinden Osetçenin, Rusçanın ve Hun-Bulgar Türkçesinin etkilerinin görüldüğü, Türk lehçelerinin kuzeybatı grubunda değerlendirilen lehçede, Arapça ve Farsça kelimeler özellikle 18. yüzyıldan sonra İslamiyet'le birlikte yaygınlaşmıştır. Bu çalışmada, Karaçay-Malkar Türkçesindeki Arapça ve Farsça unsurlar, lehçede geçirdiği ses ve anlam değişimleri açısından ele alınmıştır.

Anahtar Sözcükler: Karaçay-Malkar Türkçesi, Arapça, Farsça, ses olayları, anlam değişimleri

Nowadays it's not possible to imagine that there exist any language which is not affected by any other languages. The Turks also received words from the cultures they were in contact with or from other cultures through these cultures. It is possible to follow the traces of these quotations from the oldest text. Words were taken from Chinese and Sogdian languages during the Gokturk period, from Chinese, Sogdian and Sanskrit languages during the Uighur period. While the Arabian and Persian cultures were becoming crucial because of the fact that Turks were becoming Muslims as huge populations and being a part of Islam civilization, numerous words were transferred from these languages to our own language. Karachay Malkar Turks' acquaintance with Islam has been very late compared to other Turkish tribes because they have been relatively closed to the influences since they have been living in deep valleys surrounded by steep mountains for centuries. In the vocabulary Ossetic the Persian language, Russian, Hun-Bulgarian such as the effects of different language have seen, in the dialect in the north-western group

* Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Karaman / TÜRKİYE okancelalgungor@hotmail.com. ORCID: 0000 0002 5933 1336 Gönderim Tarihi: 25.06.2019/Kabul Tarihi: 26.11.2019

of Turkish dialects, Arabic and Persian words, especially after the 18th century has spread with Islam. In this study, Arabic and Persian elements in Karachay-Malkar Turkish are discussed in terms of their phonetic and meaning changes in dialect.

Keywords: Karachay-Malkar Turkish, Arabic and Persian sound phonetic changes, meaning changes.

Giriş

Kafkasya halkları arasında önemli bir yere sahip olan Karaçay-Malkar Türkleri, yüzyıllardan beri Kafkas Dağları'nın en yüksek zirvesi olan Elbruz Dağı'nın (Mingı Tav) doğu ve batısındaki yüksek dağlık arazilerde yer alan derin vadilerde, Kuban, Teberdi, Mara, Baksan (Bashan), Çegem, Çerek gibi ırmakların yukarı kısımlarında Karaçay-Çerkes ve Kabardin-Balkar Özerk Cumhuriyetleri'nde yaşamaktadır (Tavkul 2000: 1). Bölgede Karaçayların nüfusu yaklaşık 200 bin, Malkarların nüfusu ise 130 bin kadardır. Ayrıca; Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'da toplam 20 bin, Türkiye'de 25 bin, ABD'de 5 bin, Suriye'de 1500 civarında Karaçay-Malkar Türkünün yaşadığı tahmin edilmektedir (Günay 2017: 109).

Dil bilimi araştırmaları, Karaçay-Malkar Türkçesinin ana çizgileriyle tipik bir Kıpçak lehçesi olduğunu göstermektedir. Karaçay-Malkar Türkçesi, Türk lehçelerinin Kıpçak kolunun Kafkasya'daki güney bölümünü meydana getirir. Samoyloviç'in 1922 yılında yaptığı Türk lehçeleri sınıflamasına göre Türk lehçelerinin z kolunun y bölümünün tav, bol-, kalgan grubuna girer (Tavkul 2007: 887).

Her dil, az ya da çok ihtiyaçları doğrultusunda, özellikle de kültürel alışveriş içerisinde olduğu toplumların dillerinden ya da onlar aracılığıyla başka dillerden kelimeler alır. Bu kelimelerin bir kısmı, hiçbir değişime uğramadan kullanılırken, büyük bir kısmı alıcı dilin ses ve şekil yapısına uygun hale getirilir. Bazen de kaynak dilden farklı olarak alıcı dilde kelimelere yeni anlamlar yüklenir. Türk dilinin bir kolu olan Karaçay-Malkar Türkçesinde de başka dillerden alıntı kelimelere rastlanmaktadır. Lehçenin söz varlığında, Kafkas dillerinin ve Hint-Avrupa dillerinin İran kolunda yer alan Osetçenin etkisi yoğundur. Çok sayıda Rusça ve Orta Moğolcadan alıntı sözcük yer almaktadır (Csáki 2012: 48).

İslamiyet'in yayılmasıyla birlikte pek çok Türk lehçesine sosyal, kültürel, ekonomik vb. ihtiyaçları doğrultusunda çok sayıda Arapça ve Farsça kelime girmiştir. İslamiyet'in Karaçay-Malkar Türklerinin yaşadığı coğrafyaya yayılması dolayısıyla Arapça ve Farsça kelimelerin söz varlığında yaygınlaşması ise çok sonraki dönemlere rastlar. İslam dini, Kafkasya'ya, bilhassa Dağıstan taraflarına daha VIII. yüzyıldan itibaren girmeye başlamış,

XII. yüzyıla gelindiğinde Dağıstan bölgesinde İslamlaşma süreci neredeyse tamamlanmıştı fakat Çerkeslerin ve Karaçay-Malkarların yoğun olduğu Batı Kafkasya bölgesinde ise İslam diniyle ilgili en küçük bir belirti yoktu. Bu kabileler genellikle, Hristiyanlık inancının birtakım uygulamalarını da bünyesinde barındıran, eski pagan inançlarını halen sürdürmekte idiler (Adiloğlu 2008: 13-14). Karaçaylılar, İslam diniyle XVIII. yüzyıl başlarında, Dağıstanlı Kumuk Türklerinden Esadullah oğlu Ali Efendi vasıtası ile tanışmışlardır. Kafkasya'da ve hatta Türk Dünyası coğrafyasında en

geç Müslüman olan kabile, Karaçaylılardır. Bunun en önemli sebebi ise Karaçaylıların yüksek dağların kuşattığı derin vadilerde yaşamış olmalarıdır (Adiloğlu 2008: 25).

Çalışmada, diğer Türk topluluklarına göre çok geç dönemde İslamiyet’le tanışan Karaçay Malkar Türklerinin söz varlığındaki Arapça ve Farsça unsurlar, ses olayları ve anlam değişimleri açısından incelenmiştir. Birinci bölümde, ses olayları ünlü ve ünsüzlerde görülen ses olayları şeklinde iki başlıkta ele alınırken, ses değişimleri kelimenin ilk, orta ya da son hecesinde oluşuna göre tasnif edilmiştir. Latin alfabesi sırasına göre önce ses değişimine uğrayan Arapça kelimeler daha sonra Farsça kelimeler sıralanmıştır. Bu bölümün sonunda, Karaçay-Malkar Türkçesinde herhangi bir ses değişime uğramamış Arapça ve Farsça kelimelerin de listesi verilmiştir. İkinci bölümde ise Arapça ve Farsça kelimelerdeki anlam değişimleri üzerinde durulmuştur.

Kaynak olarak Ufuk Tavkul’un *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Adilhan Adiloğlu’nun *Karaçay-Malkar Türkçesi ile Türkiye Türkçesi Arasındaki Ortak Söz Varlığı* *Pröhle’nin Karaçay lehçesi Sözlüğü* eserleri kullanılmıştır. Karaçay-Malkar Türkçesinde kalın ve ince /g/ ve /k/ için ayrı işaretler kullanıldığından kalın k ünsüzü /k/, kalın g ünsüzü /g/ ile karşılanmıştır.

A. Ses Olayları

1.Ünlülerle ilgili ses olayları

Karaçay-Malkar Türkçesi, Arapça ve Farsçadan aldığı kelimelerdeki ünlüleri büyük ölçüde, kendi fonetiğine uygun hale getirmiştir. Ünlülerin birbirine etkisine veya daha başka nedenlere bağlanabilecek bu ses olayları lehçede; uzun ünlülerin kısalması, telafi türemesi, ön damaksıllaşma, art damaksıllaşma, daralma, genişleme, düzleşme, yuvarlaklaşma, ünlü düşmesi ve ünlü türemesi şeklinde görülür.

1.1.Uzun ünlülerin kısalması

Ünlü kısalması, normal uzunluktaki ünlülerin boğumlanma sürelerinden daha kısa bir sürede boğumlanması olayıdır (Korkmaz 2010: 228). Karaçay-Malkar Türkçesinde, Arapça ve Farsça kelimelerdeki uzun ünlülerin sistemli olarak kıaldığı görülmektedir. Bu hadise, alıntı kelimelerdeki en yaygın ses olayıdır.

1.1.1. KMT /a/ < Ar. /ā/; KMT /a/ < Far. /ā/

1.1.1.1. KMT /a-/ < Ar. /ā-/; KMT /a-/ < Far. /ā-/

KMT adam < Ar. ādem; KMT adet < Ar. ādet; KMT adıl < Ar. ādil; KMT ahır < Ar. āhir; KMT ahırat < Ar. āhıret; KMT amin < Ar. āmīn; KMT aram < Ar. ārām; KMT lapiyan < Ar. āfyūn; KMT abdez < Far. ābdest; KMT abıray < Far. ābrūy; KMT abzar / arbaz < Far. ābrīz; KMT acıman < Far. āsmān; KMT aperim < Far. āferīn; KMT avaz < Far. āvāz; KMT azat < Far. āzād

1.1.1.2. KMT /-a-/ < Ar. /-ā-/; KMT /-a-/ < Far. /-ā-/

KMT edebiyat < Ar. edebiyāt; KMT alam < Ar. ālem; KMT alamat < Ar. ālāmet; KMT Allah < Ar. Allāh; KMT amanat < Ar. emānet; KMT amin < Ar. āmīn; KMT aram < Ar. ārām; KMT arbak < Ar. ervāh; KMT ashap < Ar. aṣḥāb; KMT assı < Ar. āṣī; KMT azab < Ar. āzāb; KMT azan < Ar. ezān; KMT Azrayıl < Ar. āzrā’ıl; KMT balık

< Ar. bālīg; KMT bayam < Ar. beyān; KMT borak < Ar. burāk; KMT Cabrail < Ar. Cebbrā'il; KMT cahil < cāhil; KMT caldat < Ar. cellād; KMT camavat < Ar. cemā'at; KMT canazı < Ar. cenāze; KMT caza < Ar. cezā'; KMT cuvab < cevāb; KMT dayım < Ar. dā'im; KMT duva < Ar. du'ā'; KMT eseb / haseb / hıysab < Ar. hisāb; KMT fasık < Ar. fāsik; KMT fayda / payda < Ar. fā'ide; KMT haci < Ar. hācc; KMT hal < Ar. hāl; KMT halal < Ar. hālāl; KMT hamam < Ar. hāmmām; KMT haram < Ar. hārām; KMT hata < Ar. haṭā'; KMT hater < Ar. hāṭir; KMT hayran < Ar. ḥayrān; KMT hayvan < Ar. ḥayvān; KMT hazır < Ar. ḥāzır; KMT hiyanat < Ar. ḥiyānet; himiya < Rus. himiya < Ar. kīmyā'; KMT ihtiyar < Ar. iḥtiyār; KMT ışara < Ar. işāret; KMT ilham < Ar. ilhām; KMT inad < Ar. 'inād; KMT insan < Ar. insān; KMT İslam < Ar. İslām; iymān < Ar. imān; KMT kıdamat / kıyamāt / kıyamıt < Ar. kıyāmet; KMT kadı < Ar. kādī; kâfir < Ar. kāfir; KMT kaşab < Ar. kaşşāb; KMT kaza < Ar. kaẓā'; KMT kerahat < Ar. kerāhet; KMT keramat < Ar. kerāmet; KMT kına < Ar. ḥinnā'; KMT kitab < Ar. kitāb; KMT Kuran < Ar. Kūr'ān; KMT kurman < Ar. kurbān; KMT maḳam < Ar. maḳām; KMT mal < Ar. māl; KMT marcan < Ar. mercān; KMT maydan < Ar. meydān; KMT meḳam < Ar. mekān; KMT mihrap < Ar. miḥrāb; KMT minara < Ar. menāre; KMT mizam < Ar. niẓām; KMT muhacir < Ar. muhācir; KMT muḳladis < Ar. miḳnāṭis; KMT murat < Ar. murād; KMT naḳut < KMT yāḳūt; KMT nalmaz < Ar. elmās; KMT namıs < Ar. nāmūs; KMT nekāh < Ar. nikāḥ; KMT ollahiy < Ar. vallāhi; KMT Racap < Ar. Receb; KMT rahat < Ar. rāḥat; KMT razı < Ar. rāẓi; KMT saḡat < Ar. sā'at; KMT salah < Ar. šalā'; KMT salam < Ar. selām; KMT salamat < Ar. selāmet; KMT sapın < Ar. šābūn; KMT sapran < Ar. za'ferān; KMT sıraf / zıraf < Ar. isrāf; KMT siyrat < Ar. širāt; KMT soltan < Ar. sultān; KMT surahay < Ar. zerāfa; KMT suvab < Ar. şevāb; KMT şaḡaban < Ar. şa'bān; KMT şaḡat < Ar. šāhid; KMT şaḡşah < Ar. ḥaşḡaş; KMT şavval < Ar. şevvāl; KMT şaytan < Ar. şayṭān; KMT şimal < Ar. şimāl; KMT taḳıya < Ar. tāḳıye; KMT talah < Ar. talāḡ; KMT tamam < Ar. tamām; KMT tavrat < Ar. tevrāt; KMT taz < Ar. tās; KMT tırafi < Ar. terāvīḥ; KMT zalim < Ar. zālīm; KMT zaman < Ar. zamān; KMT zat < Ar. zāt; KMT zaya < Ar. zāyi'; KMT ziyna < Ar. zinā'; KMT ziyaret < Ar. ziyāret; KMT abadan < Far. ābādān; KMT aciman < Far. āsmān; KMT ambar < Far. anbār; KMT arman < Far. ārmān; KMT avaz < Far. āvāz; KMT aydes < Far. yād dest; KMT azat < Far. āzād; KMT baḡa / baḡa < Far. bāḡçe; KMT baliy / ballı < Far. ālbālū; KMT bazar < Far. bāzār; KMT bolat < Far. pūlād; KMT busurman / musulman < Ar. muslim + Far. ān; KMT can < Far. cān; KMT canazat < Far. cānāzād; KMT canıvar < Far. cānāver; KMT çatır / şatır < Far. çāder; KMT çınar < Far. çenār; KMT çıraḡ < Far. çerāḡ; KMT darçin < Far. dārçin; KMT darman < Far. dermān; KMT duşman < Far. duşmān; KMT fayḡambar < Far. peyḡamber; KMT gammeş < Far. gāmiş; KMT günah < Far. gunāḥ; KMT halivan < Far. eyvān; KMT hıyar < Far. ḥiyār; KMT ışan / ilişan < Far. nişān; KMT kaḡıt < Far. kāḡaz; KMT ḡaliyan / ḡaliyar / ḡılıyan < Far. ḡalyān; KMT kār < Far. kār; KMT kerivan < Far. kārban; KMT murdar < Far. murdār; KMT namaz < Far. namāz; KMT nazik < Far. nāzūk; KMT patçah < Far. pādşāḥ; KMT sahtıyan < Far. saḡtiyān; KMT şaḡbulut < Far. šāḡbalūt; KMT şahmat < Far. šāḡmāt; KMT şaḡal < Far. şaḡāl; KMT şalbar < Far. şelvār; KMT şaptal < Far. şeftālū; KMT şat < Far. şād; KMT taba < Far. tābe; KMT tamaşa < Far. temāşā; KMT taza < Far. tāze; KMT usta / ustaz < Far. ustād; KMT zıyan < Far. ziyān

1.1.1.3. KMT /-a/ < Ar. /-ā/; KMT /-a/ < Far. /-ā/

KMT aba < Ar. ‘abā; KMT amma < Ar. ammā; KMT balah / palah < Ar. belā; KMT dünya / duniya < Ar. dunyā; KMT fatıva < Ar. fetvā; KMT halıva < Ar. ḥalvā; KMT hava < Ar. hevā; KMT mağana < Ar. ma‘nā; KMT molla < Ar. mevlā; KMT bağa < Far. bahā; KMT gemha < Far. kemhā; KMT hurma < Far. ḥurmā; KMT kavğa < Far. gavgā; KMT kудay < Far. ḥudā; KMT mırza < Far. mīrzā; KMT tamaşa < Far. temāšā

1.1.2. KMT /-e-/ < Ar. /-ā-/; KMT /-e-/ < Far. /-ā-/

Bazı Arapça ve Farsça kelimelerde /ā/ ünlüsü, önlük-artlık uyumunun tesiriyle kısılırken ön damaksıllaşmıştır: KMT geten < Ar. kettān; KMT halek < Ar. helāk; KMT haseb < Ar. ḥisāb; KMT kelbet < Ar. kālbet; KMT mekem < Ar. maḳām; KMT gemmeş < Far. gāmīš; KMT kekel < Far. kākul; KMT kerivan < Far. kārban; KMT sekirt < Far. šāgird; KMT tüken < Far. dükkān

1.1.3. KMT /-ı-/ < Far. /-ā-/

Farsça bir örnekte /ā/ ünlüsü, kısılırken daralmıştır: KMT canıvar < Far. cānāver

1.1.4. KMT /-o-/ < Ar. /-ā-/

Arapça bir örnekte kelime başındaki dudak ünsüzü /v/, düşerken /ā/ ünlüsünü yuvarlaklaştırmıştır: KMT oliy < Ar. vālī

1.1.5. KMT /-a-/ < Ar. /-ī-/; KMT /-a-/ < Far. /-ī-/

/ī/ ünlüsü, Arapça ve Farsça bazı kelimelerde, kısılırken hem art damaksıllaşmış hem de genişlemiştir: KMT katapa < Ar. kaṭīfe; KMT masağat < Ar. naṣīḥat; KMT abzar / arbaz < Far. ābrīz

1.1.6. KMT /-e-/ < Far. /-ī-/

Bazı Farsça kelimelerde /ī/ ünlüsü, hem kısalmış hem de genişlemiştir: KMT dev < Far. dīv; KMT gammeş / gemmeş < Far. gāmīš; KMT şemşer < Far. şemşīr; KMT tez < Far. tīz

1.1.7. KMT /ı/ < Ar. /ī/; KMT /ı/ < Far. /ī/**1.1.7.1. KMT /-ı-/ < Ar. /-ī-/; KMT /-ı-/ < Far. /-ī-/**

Arapça ve Farsça bazı kelimelerde /ī/ ünlüsü, iç seste kısılırken art damaksıllaşmıştır. Art damaksıllaşmada büyük ölçüde, gerileyici ve ilerleyici ünlü benzeşmesi etken olmuştur: KMT asıl < Ar. aṣīl; KMT fakır < Ar. faḳīr; KMT nasīb < Ar. naṣīb; KMT pakır < Ar. faḳīr; KMT talḳın < Ar. telḳīn; KMT tırafi < Ar. terāwīḥ; KMT mırza < Far. mīrzā; KMT sincir < Far. zencīr; KMT sıra < Far. şīre; KMT şışa < Far. şīşe

1.1.7.2. KMT /-ı/ < Ar. /-ī/

Arapça dört kelimedede /ī/ ünlüsü, hem kısalmış hem de önlük-artlık uyumunun güçlü etkisiyle art damaksıllaşmıştır: KMT arakı < Ar. ‘arakī; KMT assı < Ar. ‘aṣī; KMT kadı < Ar. ḳādī; KMT razı < Ar. rāzī

1.1.8. KMT /-i-/ < Ar. /-ī-/; KMT /-i-/ < Far. /-ī-/

Bazı Arapça ve Farsça kelimelerde ise /ī/ ünlüsü, normal uzunluktaki /i/ ünlüsüne dönmüştür: KMT alim < Ar. ‘alīm; KMT amin < Ar. āmin; KMT Azrayıl < Ar. ‘Azrā’īl; KMT cesir < Ar. ‘esīr; KMT din < Ar. dīn; KMT gencefil < Ar. zencebīl; KMT harib < Ar. ḡarīb; KMT himiya < Rus. himiya < Ar. kīmyā; KMT ibilis < Ar. iblīs; KMT

İncil < Ar. İncīl; KMT muḳladis < Ar. miḳnāṭīs; KMT pīl < Ar. fīl; KMT ṣerigāt < Ar. ṣerīʿat; KMT ṣeyit < Ar. ṣehīd; KMT tabīgāt < Ar. ṭabīʿat; KMT tamsil < Ar. temṣīl; KMT tazir < Ar. taʿzīr; ; KMT aperim < Far. āferīn; KMT darçin < Far. dārçīn; KMT incir < Far. encīr

1.1.9. KMT /-u-/ < Far. /-ī-/

KMT umut < Far. umīd

1.1.10. KMT /ü/ < Ar. /ī/

Arapça iki kelimedede kelime içi ve sonundaki /ī/ ünlüsü, hem kısaltmış hem de yuvarlaklaşmıştır.

1.1.10.1. KMT /-ü-/ < Ar. /-ī-/

KMT ökül < Ar. vekīl; KMT özür < Ar. vezīr

1.1.10.2. KMT /-ü/ < Ar. /-ī/

KMT macüsü < Ar. mecūsī

1.1.11. KMT /a/ < Ar. /ū/; KMT /a/ < Far. /ū/

1.1.11.1. KMT /-a-/ < Ar. /-ū-/; KMT /-a-/ < Far. /-ū-/

Bazı Arapça ve Farsça kelimelerde /ū/ ünlüsü, hem kısaltmış hem genişlemiştir: KMT lapiyan < Ar. āfyūn; KMT abıray < Far. ābrüy; KMT horaz < Far. ḫorūs; KMT oraza < Far. rūze

1.1.12. KMT /-e-/ < Ar. /-ū-/

Arapça bir örnekte /ū/ ünlüsü, hem ön damaksıllaşmış hem de düzleşmiştir: KMT tender < Ar. tennūr

1.1.13. KMT /-ı-/ < Ar. /-ū-/; KMT /-ı-/ < Far. /-ū-/

Arapça ve Farsça bazı kelimelerde /ū/ ünlüsü, hem kısaltmış hem de düzleşmiştir: KMT KMT ḳabıl < Ar. ḳabūl; mamır < Ar. maʿmūr; KMT namıs < Ar. nāmūs; KMT sandık < Ar. ṣandūḳ; KMT sapın < Ar. ṣābūn; KMT harbız < Far. ḫarbūz

1.1.14. KMT /-i/ < Far. /-ū/

Farsça bir kelimedede /ū/ ünlüsü, düzleşirken aynı zamanda ön damaksıllaşmıştır: KMT ballı < Ar. ālbālū

1.1.15. KMT /-o-/ < Ar. /-ū-/; /-o-/ < Far. /-ū-/

Farsça dört kelimedede /ū/ ünlüsü genişlemiştir: KMT bolat < Far. pūlād; KMT dos / tos < Far. dūst; KMT şorpa < Far. şūrbā; KMT zor < Far. zūr

1.1.16. KMT /-ö-/ < Far. /-ū-/

Farsça üç kelimedede /ū/ ünlüsü, hem genişlemiş hem de ön damaksıllaşmıştır: KMT çöp < Far. çūb; KMT kör < Far. gūr; KMT köse < Far. kūse

1.1.17. KMT /-u-/ < Ar. /-ū-/; KMT /-u-/ < Far. /-ū-/

Arapça ve Farsça bazı kelimelerde /ū/ ünlüsü, kısaltarak normal süreli /u/ ünlüsüne dönmüştür: KMT hokumat < Ar. ḥukūmet; KMT hur < Ar. ḥūrī; KMT malğun < Ar. melʿūn; KMT maymul < Ar. meymūn; KMT mazmun < Ar. mazmūn; KMT naḳut < Ar. yāḳūt; KMT rasul < Ar. resūl; KMT sura < Ar. sūre; KMT surat < Ar. şūret; KMT

feyrüz / payruz < Far. pîrûze; KMT şağbulut < Far. şāhbalūt; KMT vuzu < Ar. vuzū'; KMT tut < Far. tūt; KMT zeytun < Ar. zeytūn

1.1.18. KMT /-ü-/ < Ar. /-ū-/

Arapça iki Farsça bir kelimede /ū/ ünlüsü, hem kısalmış hem de ön damaksıllaşmıştır: KMT macüsü < Ar. mecūsī; KMT nūr < Ar. nūr; KMT kükürt < Far. gügird

1.1.19. Telafi türemesi

Arapça ve Farsça bazı kelimelerde uzun /ā/, /ī/ ve /ū/ ünlüleri, kısalarırken kelime başında, ortasında ve sonunda /y/ yarı ünlüsünün türemesine neden olmuştur.

1.1.19.1. KMT /-ay/ < Far. /-ā/

KMT kудay < Far. ḥudā

1.1.19.2. KMT /-Ay-/ < Ar. /-ī-/

KMT feyrüz / payruz < Far. pîrûze

1.1.19.3. KMT /-iy-/ < Ar. /-ī-/

KMT taqıyқа < Ar. daḳīqa; KMT hıyle < Ar. ḥīle

1.1.19.4. KMT /iy/ < Ar. /ī/

1.1.19.4.1. KMT /iy-/ < Ar. /ī-/

KMT iyman < Ar. īmān

1.1.19.4.2. KMT /-iy-/ < Ar. /-ī-/

KMT dariyqat < Ar. ṭarīqat; KMT nasiyhat < Ar. naṣīḥat

1.1.19.4.3. KMT /-iy/ < Ar. /-ī/

KMT oliy < Ar. vālī; KMT sabiy < Ar. ṣabī; KMT zakiy < Ar. zekī

1.1.19.5. KMT /-iy/ < Far. /-ū/

KMT baliy < Far. ālbālū

1.2. Ön damaksıllaşma

Ön damaksıllaşma, çeşitli nedenlerle bir kelimedeki kalın sıradan ünlünün ince sıraya geçmesi olayıdır (Korkmaz 2010: 130). Karaçay-Malkar Türkçesinde, art damaksıllaşmaya göre daha az görülen bu ses hadisesi, *a > e*, *a > i*, *u > ü* değişimi şeklinde kendini gösterir.

1.2.1. KMT /-e-/ < Ar. /-a-/

KMT atles < Ar. atlas; KMT mekem < Ar. maḳām

1.2.2. KMT /-i-/ < Ar. /-a-/

KMT indek < Ar. ḥandaḳ

1.2.3. KMT /-ü-/ < Ar. /-u-/; KMT /-ü-/ < Far. /-u-/

KMT mülk < Ar. mulk; KMT sündet < Ar. sunnet; KMT gül < Far. gul; KMT günah < Far. gunāh

1.3. Art damaksıllaşma

Art damaksıllaşma, belirli ünsüzlerin kalınlaştırma etkilerine bağlı olarak veya kelime içinden gelen başka nedenlerle ince ünlülerin kalın sıraya geçmesi olayıdır

(Korkmaz 2010: 137). Karaçay-Malkar Türkçesinde bu ses olayı, *e > a*, *i > ı* değişmesi şeklinde, özellikle iç ve son seste meydana gelmiştir. Bilhassa iç seste meydana gelen art damaksıllaşmada, daha çok önlük-artlık uyumunun etkisiyle gerçekleşen ilerleyici ve gerileyici benzeşme hadisesi etkindir. Fakat önlük-artlık uyumundan bağımsız olarak gerçekleşen art damaksıllaşma örnekleri de vardır: *adabiyat*, *candet*, *davlet* vb.

1.3.1. KMT /a/ < Ar. /e/; /a/ < Far. /e/

1.3.1.1. KMT /-a-/ < Ar. /-e-/; KMT /-a-/ < Far. /-e-/

KMT acal < Ar. ecel; KMT adabiyat < Ar. edebiyât; KMT adeb < Ar. edeb; KMT alham < Ar. elham; KMT amır < Ar. emr; KMT aval / avval < Ar. evvel; KMT azan < Ar. ezân; KMT nalmaz < Ar. elmâs; KMT azbar < Far. ezber

1.3.1.2. KMT /-a-/ < Ar. /-e-/; KMT /-a-/ < Far. /-e-/

KMT acal < Ar. ecel; KMT adabiyat < Far. edebiyât; KMT adam < Ar. âdem; KMT ahırat < Ar. âhîret; KMT akırap / akrab < Ar. ‘akreb; KMT alam < Ar. ‘âlem; KMT alamat < Ar. ‘alâmet; KMT amal < Ar. ‘amel; KMT alamat < Ar. ‘alâmet; KMT amal < Ar. ‘amel; KMT amanat < Ar. emânet; KMT arbak < Ar. ervâh; KMT asar < Ar. eser; KMT aval / avval < Ar. evvel; KMT aybat < Ar. heybet; KMT balah / palah < Ar. belâ; KMT balham < Ar. merhem; KMT bayam < Ar. beyân; KMT Cabrail < Ar. Cebrâ’il; KMT cahanım < Ar. cehennem; KMT caldat < Ar. cellâd; KMT camavat < Ar. cemâ‘at; KMT canazı < Ar. cenâze; KMT candet < Ar. cennet; KMT cavhar < Ar. cevher; KMT caza < Ar. cezâ‘; KMT daraca < Ar. derece; KMT davlet < Ar. devlet; KMT fahmu / pahmu < Ar. fehmi; KMT fatıva < Ar. fetvâ; KMT halek < Ar. helâk; KMT hapar < Ar. haber; KMT hasiyat < Ar. haysiyyet; KMT hava < Ar. hevâ; KMT hikmat < Ar. hikmet; KMT hoĸumat < ĸukûmet; KMT ışara < Ar. işâret; KMT ĸadar < Ar. ĸader; KMT kerahat < Ar. kerâhet; KMT keramat < Ar. kerâmet; KMT ĸadamat / ĸıyamat < Ar. ĸıyâmet; KMT ĸuvat < Ar. ĸuvvet; KMT laĸanat < Ar. la‘net; KMT macûsü < Ar. mecûsî; KMT madaniyat < Ar. medeniyyet; KMT malĸun < Ar. mel‘ûn; KMT mammat < Ar. himmet; KMT marcan < Ar. mercân; KMT mashab < Ar. mezheb; KMT maşhar < Ar. maşşer; KMT matal < Ar. meşel; KMT maydan < Ar. meydân; KMT maymul < Ar. meymûn; KMT mektab < Ar. mekteb; KMT muvadin < Ar. mu‘ezzîn; KMT nafıs < Ar. nefıs; KMT nalat < Ar. la‘net; KMT osuyat < Ar. vaşıyyet; KMT rasul < Ar. resûl; KMT salam < Ar. selâm; KMT salamat < Ar. selâmet; KMT sapar < Ar. sefer; KMT surat < Ar. şûret; KMT şamsiye < Ar. şemsiyye; KMT şavval < Ar. şevvâl; KMT talkın < Ar. telĸîn; KMT tamsil < Ar. temşil; KMT tavruh < Ar. tevâriĸ; KMT tavrat < Ar. tevrât; KMT zavuk < Ar. zevĸ; KMT ziyaret < Ar. ziyâret; KMT azbar < Far. ezber; KMT canıvar < Far. cânâver; KMT darman < Far. dermân; KMT fayĸambar < Far. peyĸamber; KMT har < Far. her; KMT kâmar < Far. kemer; KMT şahar < Far. şehir; KMT şalbar < Far. şelvâr; KMT tamaşa < Far. temâşâ

1.3.1.3. KMT /-a-/ < Ar. /-e-/; KMT /-a-/ < Far. /-e-/

KMT amma < Ar. ‘amme; KMT asaba < Ar. ‘ařabe; KMT daraca < Ar. derece; KMT fayda / payda < Ar. fâ‘ide; KMT fitna / pitna < Ar. fitne; KMT hazna < Ar. ĸazîne; KMT kâba < Ar. kâ‘be; KMT řahava < Ar. řahve; KMT řatapa < Ar. řaťife; KMT řıbıla < Ar. řible; KMT minara < Ar. menâre; KMT sahna < Ar. řaĸne; KMT

sura < Ar. sûre; KMT taķıya < Ar. tāķıye; KMT toba < Ar. tevbe; KMT bahça / baķha < Far. bāķe; KMT oraza < Far. rūze; KMT perda < Far. perde; KMT sıra < Far. řire; KMT şışa < Far. şışe; KMT taba < Far. tābe; KMT taza < Far. tāze

1.3.2. KMT /â/ < Far. /-e-/

KMT kâmar < Far. kemer

1.3.3. KMT /ı/ < Ar. /i/; KMT /ı/ < Far. /i/

1.3.3.1. KMT /ı-/ < Ar. /i-/

KMT ihtıyar < Far. ihtiyār; KMT ışara < Ar. iřāret

1.3.3.2. KMT /-ı-/ /ı-/ < Ar. /-i-/; KMT /-ı-/ /ı-/ < Far. /-i-/

KMT acayıb < Ar. ‘acā’ib; KMT adıl < Ar. ‘ādil; KMT ahır < Ar. āhir; KMT ahırat < Ar. āhıret; KMT balıķ < Ar. bālīg; KMT dayım < Ar. dā’im; KMT fasıķ < Ar. fāsıķ; KMT fırğavun / pırğavun < Ar. fir‘avn; KMT hazır < Ar. hāzir; KMT hıyanet < Ar. hıyānet; KMT ihtıyar < Ar. ihtiyār; KMT ırışı / rışı < Ar. rizķ; KMT ırız < Ar. ‘irz; KMT kâfir < Ar. kāfir; KMT kıbıla < Ar. ķible; KMT kıyamıt / kıyamıt < Ar. kıyāmet; KMT kırs < Ar. ķirř; KMT sıfat / sıpat < Ar. şifat; KMT şımal < Ar. řimāl; KMT taķıya < Ar. tāķıye; KMT hıyar < Far. hıyār; KMT ışan < Far. niřān; KMT zıyan < Far. ziyān

1.3.3.3. KMT /-ı/ < Ar. /-i/

KMT arakı < Ar. ‘arākī

1.4. Daralma

Yanlarında geniş ünlüleri daraltma etkisi yapan bazı ünsüzlerin etkisi altında *a*, *e*, *o*, *ö* geniş ünlülerinin *a* > *ı*, *o* > *u*, *e* > *i*, *ö* > *ü* biçiminde dar ünlüye dönmesi olayıdır (Korkmaz 2010: 226). Karaçay-Malkar Türkçesinde bu ses olayı, *a* > *ı*, *e* > *ı*, *e* > *i* değişmesi şeklinde düz ünlülerde görülmekte olup yuvarlak ünlülerde herhangi bir daralmaya rastlanmaz.

1.4.1. KMT /-ı-/ < Far. /-a-/

KMT kağıt < Far. kāğaz; KMT kıliyan < Far. qalyān

1.4.2. KMT /ı/ < Ar. /e/; KMT /ı/ < Far. /e/

1.4.2. 1. KMT /-ı-/ < Ar. /-e-/; KMT /-ı-/ < Far. /-e-/

KMT kıyamıt < Ar. kıyāmet; KMT şıyih < Ar. şeyh; KMT tırafi < Ar. terāviḥ; KMT bıtdır / pıttır < Far. bedter; KMT çatır / şatır < Far. çāder; KMT çınar < Far. çenār; KMT çıraķ < Far. çerāğ; KMT sincır < Far. zencir

1.4.2.2. KMT /-ı/ < Ar. /-e/

Arapça bir örnekte ise /e/ ünlüsü, hem daralmış hem de art damaksıllaşmıştır: KMT canazı < Ar. cenāze

1.4.3. KMT /i/ < Ar. /e/; KMT /i/ < Far. /e/

1.4.3.1. KMT /-i-/ < Ar. /-e-/

KMT cahanım < Ar. cehennem; KMT kebin < Ar. kefen; KMT minara < Ar. menāre

1.4.3.2. KMT /i-/ < Far. /-e-/

KMT incir < Far. encir

1.5. Genişleme

Kelime içindeki dar sıradan *ı, i, u, ü* ünlülerinin çeşitli nedenlerle boğumlanma özellikleri bakımından geniş sıradan *a, e, o, ö* ünlülerine dönüşmesi olayıdır (Korkmaz 2010: 227). Karaçay-Malkar Türkçesinde bu ses olayı, özellikle Arapça kelimelerde, *i > a, i > e, u > o, ü > ö* değişmesi şeklinde görülmekte olup *ı* ünlüsünde herhangi bir genişlemeye rastlanmaz.

1.5.1. KMT /-a-/ < Ar. /-i-/

Arapça bazı kelimelerde, genişlemeyle birlikte art damaksıllaşma da görülür: KMT haciret < Ar. hicret; KMT haseb < Ar. hisāb; KMT kıdamat < Ar. kıyāmet; KMT şağat < Ar. şāhid; KMT zaya < Ar. zāyī^c

1.5.2. KMT /-e-/ /e-/ < Ar. /-i-/

KMT eseb < Ar. hisāb; KMT hater < Ar. hātīr; KMT nekāh < Ar. nikāh

1.5.3. KMT /-o-/ < Ar. /-u-/

KMT borak < Ar. burāk; KMT hoğum < Ar. hūkm; KMT hoğumat < Ar. hūkūmet; KMT nohta < Ar. nuqṭa; KMT soltan < Ar. sulṭān

1.5.4. KMT /ö-/ < Ar. /u-/

1.5.4.1. KMT /ö-/ < Ar. /u-/

KMT ömür < Ar. ʿumr

1.5.4.2. KMT /-ö-/ < Ar. /-u-/

KMT bökem < Ar. muḥkem

1.6. Düzleşme

Çeşitli fonetik etkenlerle yuvarlak sıradan bir ünlünün düz sıraya geçmesi olayıdır (Korkmaz 2010: 227). Karaçay-Malkar Türkçesinde düzleşme örnekleri, az sayıda olup sadece *u* ünlüsünde ve iç seste *u > e, u > i* değişmesi şeklinde, ön damaksıllaşmayla birlikte görülür.

1.6.1. KMT /-e-/ < Ar. /-u-/; KMT /-e-/ < Far. /-u-/

KMT merekeb < Ar. murekkeb; KMT kekel < Far. kākul

1.6.2. KMT /-i-/ < Ar. /-u-/; KMT /-i-/ < Far. /-u-/

KMT qalampir / qarampil < Ar. qaranful; KMT nazik < Far. nāzūk

1.7. Yuvarlaklaşma

Düz bir ünlünün, yanındaki dudak ünsüzünün veya söz içindeki yuvarlak bir ünlünün etkisiyle yuvarlak sıradan bir ünlüye değişmesi olayıdır (Korkmaz 2010: 246). Karaçay-Malkar Türkçesinde yuvarlaklaşma, *a > o, a > u, av > o, e > o, e > ö, e > u, e > ü, i > u, ü* değişmesi şeklinde görülmektedir. Bu ses hadisesi, çoğunlukla, dudak ünsüzlerine bağlı olarak gelişe de dudak ünsüzlerinin etkisi olmadan gerçekleşen yuvarlaklaşmalar da vardır: *neṣr > nüzür, zerāfa > surahay*. Bazı örneklerde kelime başındaki ve içindeki dudak ünsüzü /v/ düşerken yanındaki ünlüyü yuvarlaklaştırmıştır: *gavz > koz, vallāhi > ollahiy, vezīr > özür*

1.7.1. KMT /-u-/ < Ar. /-a-/; KMT /-u-/ < Far. /-a-/

KMT muzara < Ar. marāz; KMT şağbulut < Far. şāhbalūt

1.7.2. KMT /-o-/ < Ar. /-e-/

KMT molla < Ar. mevlā; KMT toba < Ar. tevbe

1.7.3. KMT /-ö-/ < Ar. /-e-/

KMT böz /möz < Ar. bezz; KMT mölek < Ar. melek; KMT özür < Ar. vezīr

1.7.4. KMT /-u-/ < Ar. /-e-/

KMT cuvab < Ar. cevāb; KMT muzur < Ar. nezr; KMT surahay < Ar. zerāfa; KMT suvab < Ar. şevāb

1.7.5. KMT /-ü-/ < Ar. /-e-/

KMT nüzür < Ar. nezr

1.7.6. KMT /-u-/ < Ar. /-i-/

KMT busurman < Ar. muslimān; KMT gâvur < Ar. kāfir; KMT muqladis < Ar. miḳnāṭis; KMT osuyat < Ar. vaşiyyet; KMT tavruh < Ar. tevāriḥ; KMT tubul < Ar. ṭifl

1.7.7. KMT /-ü-/ < Far. /-i-/

KMT kükürt < Far. gūgird

1.7.8. KMT /-o-/ < Far. /-av-/

KMT koz < Far. gavz

1.7.9. KMT /-o-/ < Ar. /-va-/

KMT ollahiy < Ar. vallāhi; KMT osuyat < Ar. vaşiyyet; KMT otan < Ar. vaṭan

1.8. Ünlü Türemesi

Ünlü türemesi, ses özelliklerine veya birbiriyle birleşme şartlarına bağlı bazı nedenlerle kelimenin ön, iç ve sonuna ünlü getirilmesi olayıdır (Korkmaz 2010: 227). Karaçay-Malkar Türkçesinde ünlü türemesi, lehçenin fonetiğine uymayan Arapça alıntı kelimelerin sonundaki ünsüz çiftleri arasında (*fıkr* > *fikir*, *şehr* > *şahar*, *şekl* > *şekel* vb.) ve iç seste Arapça ayın sesinin bulunduğu kelimelerde daha çok görülür. Bu kelimelerde, Arapça ayın sesi, /ğ/ye dönerken iç seste de bir türeme meydana gelir: *la'net* > *lağanat* vb. /ö/ sesi dışında tüm ünlülerde türeme hadisesinin görüldüğü lehçede /a/ ve /ı/ ünlüsü, özellikle iç seste, diğer ünlülere göre daha çok türemiştir.

1.8.1. KMT /a/ < Ar. /ø/; KMT /a/ < Far. /ø/**1.8.2. KMT /-a-/ < Ar. /-ø-/; KMT /-a-/ < Far. /-ø-/**

KMT kahava < Ar. kahve; KMT lağanat < Ar. la'net; KMT mağana < Ar. ma' nā; KMT sahan < Ar. şahṇ; KMT sanagat < Ar. şan'at; KMT şağaban < Ar. şa' bān; KMT şahar < Far. şehir

1.8.3. KMT /-a/ < Ar. /-ø/

KMT muzara < Ar. maraz

1.8.4. KMT /-e-/ < Ar. /-ø-/

KMT şekel < Ar. şekl

1.8.5. KMT /ı/ < Ar. /ø/; KMT /ı/ < Far. /ø/**1.8.5.1. KMT /ı-/ < Ar. /-ø-/**

KMT ırışhı < Ar. rizk

1.8.5.2. KMT /-ı-/ < Ar. /-ø-/; KMT /-ı-/ < Far. /-ø-/

KMT akıl < Ar. ‘aql; KMT akırap < Ar. ‘akreb; KMT amır < Ar. emr; KMT ayıb < Ar. ‘ayb; KMT farız < Ar. farz; KMT fatıva < Ar. fetvā; KMT halıva < Ar. ḥalvā; KMT hayır < Ar. ḥayr; KMT hayız < Ar. ḥayz; KMT ırız < Ar. ‘irz; KMT kabır < Ar. kabr; KMT kayır < Ar. kaḥr; KMT kıbıla < Ar. kıble; KMT nakış < Ar. naḥş; KMT parız < Ar. farz; KMT sabır < Ar. şabr; KMT şıyılı < Ar. şeyḥ; KMT abıray < Far. ābrūy; KMT kılıyan < Far. ḳalyān

1.8.5.3. KMT /-ı-/ < Ar. /-ø-/

KMT ırışlı < Ar. rizk; KMT uvahtı < Ar. vakit

1.8.6. KMT /i/ < Ar. /ø/; KMT /i/ < Far. /ø/**1.8.6.1. KMT /i-/ < Far. /ø-/**

KMT ilişan < Far. nişān

1.8.6.2. KMT /-i-/ < Ar. /-ø-/; KMT /-i-/ < Far. /-ø-/

KMT duniya < Ar. dunyā; KMT fikir < Ar. fikr; KMT bitir / fitir < Ar. fiṭra; KMT haciret < Ar. hicret; KMT harif < Ar. ḥarf; KMT ibilis < Ar. iblīs; KMT lapiyan < Ar. āfyūn; KMT medirse / mezirte < Ar. medrese; KMT nafis < Ar. nefis; KMT aciman < Far. āsmān; KMT ḳaliyan / ḳaliyar < Far. ḳalyān; KMT kerivan < Far. kārban

1.8.6.3. KMT /-i/ < Ar. /-ø/ (CCØ > CV)

KMT haci < Ar. ḥācc

1.8.7. KMT /o-/ < Far. /ø-/

KMT oraza < Far. rūze

1.8.8. KMT /u/ < Ar. /ø/; KMT /u/ < Far. /ø/**1.8.8.1. KMT /u-/ < Ar. /ø-/**

KMT uvahtı < Ar. vakt

1.8.8.2 KMT /-u-/ < Ar. /-ø-/; KMT /-u-/ < Far. /-ø-/

KMT firğavun / pırğavun < Ar. fir‘avn; KMT hoğum < Ar. ḥukm; KMT kavum < Ar. kavm; KMT kudret < Ar. kudret; KMT muhur < Ar. muhr; KMT muzur < Ar. nezr; KMT şukur < Ar. şukr; KMT tubul < Ar. ṭifl; KMT zavuk < Ar. zevk; KMT duğum / tuğum < Far. tuḥm

1.8.8.3 KMT /-u/ < Ar. /-ø/

KMT fahmu / pahmu < Ar. fehmi; KMT huğmu < Ar. ḥukm; KMT nazmu < Ar. nazm; KMT zulmu < Ar. zulm

1.8.9. KMT /-ü-/ < Ar. /-ø-/

KMT nüzür < Ar. nezr; KMT ömür < Ar. ‘umr

1.9. Ünlü düşmesi

Ünlü düşmesi, türlü ses etkileri altında kelimelerin iç ve son seslerinde bulunan bazı ünlülerin düşmesidir (Korkmaz 2010: 227). Karaçay-Malkar Türkçesinde ünlü düşmesi *a*, *ā* *e*, *i*, *ī*, *ū* ünlülerinde kelime içi ve sonunda görülmektedir.

1.9.1. KMT /-ø/ < Ar. /-a/

KMT bitir / fitir < Ar. fītra

1.9.2. KMT /-ø-/ < Ar. /-ā-/

KMT tavruh < Ar. tevāriḥ

1.9.3. KMT /-ø-/ < Ar. /-e-/; KMT /-ø/ < Far. /-e/**1.9.3.1. KMT /-ø-/ < Ar. /-e-/**

KMT medirse / mezirte < Ar. medrese; KMT safran < Ar. zaʿ ferān

1.9.3.2. KMT /-ø/ < Far. /-e/

KMT feyruz / payruz < Far. pīrūze

1.9.4. KMT /-ø-/ < Far. /-i-/

KMT prinç < Far. birinc

1.9.5. KMT /ø/ < Ar. /ī/**1.9.5.1. KMT /-ø-/ < Ar. /-ī-/**

KMT hazna < Ar. ḥazīne

1.9.5.2 KMT /-ø/ < Ar. /-ī/

KMT dav < Ar. daʿ vī; KMT hur < Ar. ḥūrī

1.9.6. KMT /-ø/ < Far. /-ū/

KMT şaptal < Far. şeftālū

2. Ünsüzlerle ilgili ses olayları**2.1. Ünsüz düşmesi**

Kelime içinde, kelime sonunda veya iç seste ünsüzlerin çeşitli sebeplerle kaybolması olayıdır (Korkmaz 2010: 231). Karaçay-Malkar Türkçesindeki ünsüz düşmesi örneklerine bakıldığında Arapçaya özgü gırtlak ünsüzleri olan ayın ve hemzenin yanında yine bir gırtlak ünsüzü olan /h/nin, diş ünsüzleri /d/ ve /t/, dudak ünsüzü /v/ ile akıcı ünsüzler /n/ ve /y/nin düştüğü görülmektedir.

2.1.1. Gırtlak ünsüzlerinin düşmesi**2.1.1.1. KMT /-ø-/ < Ar. /-ʾ-/**

KMT Cabrail < Ar. Cebraʾil; KMT Kuran < Ar. Kūrʾān; KMT nal < Ar. naʾl

2.1.1.2. KMT /-ø-/ < Ar. /-ʾ/

KMT caza < Ar. cezāʾ; KMT hata < Ar. ḥaṭāʾ; himiya < Rus. himiya < Ar. kīmyāʾ; KMT қаза < Ar. қазаʾ; KMT қина < Ar. ḥinnāʾ; KMT vuzu < Ar. vuzūʾ; KMT ziyna < Ar. zināʾ

2.1.1.2. KMT /ø/ < Ar. / ʿ/; KMT /ø/ < Far. / ʿ/**2.1.1.2.1. KMT /ø-/ < Ar. / ʿ-/**

KMT aba < Ar. ʿabā; KMT acayıb < Ar. ʿacāʾib; KMT adet < Ar. ʿādet; KMT adıl < Ar. ʿādıl; KMT akıl < Ar. ʿaql; KMT akırap / akırab < Ar. ʿaḳreb; KMT alam < Ar. ʿālem; KMT alamat < Ar. ʿalāmet; KMT alim < Ar. ʿalīm; KMT amal < Ar. ʿamel;

KMT amma < Ar. ‘amme; KMT arakı < Ar. ‘arakī; KMT Arap < Ar. ‘Arab; KMT asaba < Ar. ‘aşabe; KMT assı < Ar. ‘āṣī; KMT asker < Ar. ‘asker; ayıb < Ar. ‘ayb; KMT azab < Ar. ‘azāb; ırız < Ar. ‘irz; KMT inad < Ar. ‘inād; KMT ömür < Ar. ‘umr

2.1.1.2.2. KMT /-ø-/ < Ar. /-‘-/

KMT dav < Ar. da‘ vī; KMT kâba < Ar. kâ‘ be; KMT kala < Ar. kal‘ a; KMT mamır < Ar. ma‘ mūr; KMT safran < Ar. za‘ ferān; KMT tazir < Ar. ta‘ zīr

2.1.1.2.3. KMT /-ø-/ < Ar. /-‘-/

KMT zaya < Ar. zāyī

2.1.1.3. KMT /ø-/ < Ar. /h-/

KMT aybat < Ar. heybet

2.1.1.4. KMT /ø/ < Ar. /ḥ/

2.1.1.4.1. KMT /ø-/ < Ar. /ḥ-/

KMT ambal < Ar. ḥammāl; KMT eseb < Ar. ḥisāb

2.1.1.4.2. KMT /-ø-/ < Ar. /-ḥ-/

KMT bökem < Ar. muḥkem

2.1.1.4.3. KMT /-ø/ < Ar. /-ḥ/

KMT tırafi < Ar. terāviḥ

2.1.1.5. KMT /ø-/ < Ar. /ḥ-/

KMT indek < Ar. ḥandaḥ

2.1.2. Akıcı ünsüzlerin düşmesi

2.1.2.1. KMT /ø/ < Far. /n/

2.1.2.1.1. KMT /ø-/ < Far. /n-/

KMT ışan < Far. nişan

2.1.2.1.2. KMT /-ø-/ < Far. /-n-/

KMT satraç < Far. şatranc

2.1.2.2. KMT /-ø-/ < Ar. /-y-/

KMT hasiyat < Ar. ḥayṣiyyet; KMT kef < Ar. keyf

2.1.3. Asıl dış ünsüzlerinin düşmesi

2.1.3.1. KMT /-ø/ < Far. /-d/

KMT usta < Far. ustād

2.1.3.2. KMT /ø/ < Ar. /t/; /ø/ < Far. /t/

2.1.3.2.1. KMT /-ø-/ < Far. /-t-/

KMT beder < Far. bedter

2.1.3.2.2. KMT /-ø/ < Ar. /-t/; KMT /-ø/ < Far. /-t/

KMT ışara < Ar. işāret; KMT aydes < Far. yād dest; KMT dos / tos < Far. dūst; KMT durus < Far. durust

2.1.4. Dudak ünsüzünün düşmesi

2.1.4.1. KMT /θ/ < Ar. /v/

2.1.4.1.1. KMT /θ-/ < Ar. /v-/

KMT otan < Ar. vaṭan; KMT osuyat < Ar. vaṣiyyet; KMT ökül < Ar. vekīl; KMT özür < Ar. vezīr; KMT ollahiy < Ar. vallahi

2.1.4.1.2. KMT /-θ-/ < Ar. /-v-/

KMT molla < Ar. mevlā

2.2. Ünsüz değişimleri

Ünsüz değişimi, bir ünsüzün yerini kendisine yakın başka bir ünsüze bırakması olayıdır (Korkmaz 2010: 230). Karaçay-Malkar Türkçesinde, çok çeşitli ünsüz değişimleri görülmektedir.

2.2.1. Tonlulaşma (Ötümlüleşme)

Ünsüzlerin boğumlanma sırasında, ciğerlerden gelen havaya ses tellerinin titreşerek ton vermesi, ünsüzlerin tonluluk niteliği kazanması olayıdır (Korkmaz 2010: 215). Karaçay-Malkar Türkçesinde tonlulaşma, /k/ > /g/, /s/ > /j/, /s/ > /z/, /st/ > /z/, /t/ > /d/ ünsüzleri arasında meydana gelir.

2.2.1.1. KMT /g-/ < Ar. /k-/

KMT gemha < Ar. kemhā; KMT geten < Ar. kettān

2.2.1.2. KMT /-j-/ < Ar. /-s-/

KMT mejgit < Ar. mescid

2.2.1.3. KMT /-z/ < Ar. /-s/; KMT /-z/ < Far. /-s/

KMT nalmaz < Ar. elmās; KMT taz < Ar. ṭās; KMT horaz < Far. ḥorūs

2.2.1.4. KMT /-z/ < Far. /-st/

KMT abdez < Far. ābdest

2.2.1.5. KMT /d/ < Ar. /t/; KMT /d/ < Far. /t/

2.2.1.5.1. KMT /d-/ < Ar. /t-/; KMT /d-/ < Far. /t-/

KMT dariykat < Ar. ṭarīkat; KMT duḡum < Far. tuḡm

2.2.1.5.2. KMT /-d-/ < Ar. /-t-/

KMT muḡladis < Ar. miḡnāṭis

2.2.2. Tonsuzlaşma (Ötümsüzleşme)

Ses tellerinin ciğerden gelen havayı titreştirmemesi ve ton vermemesi; ünsüzlerin boğumlanma sırasında titreşimlerini kaybederek tonsuzluk niteliği kazanması olayıdır (Korkmaz 2010: 215). Karaçay-Malkar Türkçesinde tonlulaşmaya göre daha yaygın olan bu ses hadisesi, /b/ > /p/, /c/ > /ç/, /d/ > /t/, /g/ > /k/, /g/ > /k/, /ğ/ > /k/, /v/ > /f/, /z/ > /s/, /z/ > /s/, /z/ > /t/ ünsüzleri arasında görülmektedir.

2.2.2.1. KMT /p/ < Ar. /b/; KMT /p/ < Far. /b/

2.2.2.1.1. KMT /p-/ < Ar. /b-/; KMT /p-/ < Far. /b-/

KMT palah < Ar. belā; KMT prinç < Far. birinc

2.2.2.1.2. KMT /-p-/ < Ar. /-b-/; KMT /-p-/ < Far. /-b-/

KMT hapar < Ar. ḥaber; KMT sapın < Ar. šābūn; KMT şorpa < Far. šūrbā

2.2.2.1.3. KMT /-p/ < Ar. /-b/

KMT akırap < Ar. ‘akreb; KMT Arap < Ar. ‘Arab; KMT ashap < Ar. ašḥāb; KMT mihrap < Ar. mihrāb; KMT çöp < Far. çüb

2.2.2.2. KMT /-ç/ < Far. /-c/

KMT prinç < Far. birinc; KMT satraç < Far. şatranc

2.2.2.3. KMT /t/ < Ar. /d/; KMT /t/ < Far. /d/

2.2.2.3.1. KMT /t-/ < Ar. /d-/; KMT /t-/ < Far. /d-/

KMT taқықа < Ar. daḳīqa; KMT tefter < Ar. defter; KMT tos < Far. dūst; KMT tüken < Far. dükkān

2.2.2.3.2. KMT /-t-/ < Far. /-d-/

KMT patçah < Far. pādšāh; KMT çatır / şatır < Far. çāder

2.2.2.3.3. KMT /-t/ < Ar. /-d/; KMT /-t/ < Far. /-d/

KMT caldat < Ar. cellād; KMT kaşt < Ar. kaşd; KMT medet < Ar. meded; KMT mejgit < Ar. mescid; KMT murat < Ar. murād; KMT şağat < Ar. šāhid; KMT şeyit < Ar. şehīd; KMT azat < Far. āzād; KMT bolat < Far. pūlād; KMT canazat < Far. cānāzād; KMT dert < Far. derd; KMT kükürt < Far. gūgird; KMT şat < Far. şād; KMT şekirt < Far. şāgird; KMT umut < Far. umīd

2.2.2.4. KMT /k/ < Far. /g/

2.2.2.4.1. KMT /k-/ < Far. /g-/

KMT kör < Far. gūr; KMT kükürt < Far. gūgird

2.2.2.4.2. KMT /-k-/ < Far. /-g-/

KMT şekirt < Far. şāgird; KMT kükürt < Far. gūgird

2.2.2.5. KMT /ḳ-/ < Far. /g-/

KMT koz < Far. goz / gavz

2.2.2.6. KMT /ḳ/ < Ar. /ḡ/; KMT /ḳ/ < Far. /ḡ/

2.2.2.6.1. KMT /ḳ-/ < Far. /ḡ-/

KMT kavğa < Far. ḡavḡā

2.2.2.6.2. KMT /-ḳ-/ < Far. /-ḡ-/

KMT şaḳal < Far. şāḡāl

2.2.2.6.3. KMT /-ḳ/ < Ar. /-ḡ/; KMT /-ḳ/ < Far. /-ḡ/

KMT balıḳ < Ar. bālīg; KMT çıraḳ < Far. çerāḡ

2.2.2.7. KMT /-f-/ < Ar. /-v-/ değişmesi

KMT tırafi < Ar. terāviḥ

2.2.2.8. KMT /s/ < Ar. /z/

2.2.2.8.1. KMT /s-/ < Ar. /z-/

KMT sapran < Ar. za‘ferān; KMT surahay < Ar. zerāfa

2.2.2.8.2. KMT /-s-/ < Ar. /-z-/

KMT ırışhı / rışhı < Ar. rizk

2.2.2.9. KMT /-s-/ < Ar. /-z-/

KMT mashab < Ar. mezheb

2.2.3. Sızıcılışma (Süreklileşme)

Patlayıcı ünsüzlerin çeşitli nedenlerle sızıcı ünsüzlere dönüşmesi olayıdır (Korkmaz 2010: 193). Karaçay-Malkar Türkçesinde sızıcılışma hadisesi, /b/ > /m/, /b/ > /v/, /c/ > /j/, /ç/ > /ş/, /d/ > /z/, /ğ/ > /h/, /k/ > /h/, /p/ > /f/ değişimi şeklinde görülmektedir.

2.2.3.1. KMT /m/ < Ar. /b/

2.2.3.1.1. KMT /m-/ < Ar. /b-/

KMT möz < Ar. bezz

2.2.3.1.2. KMT /-m-/ < Ar. /-b-/

KMT qahme < Ar. qahbe; KMT qurman < Ar. qurbān

2.2.3.2. KMT /-m-/ < Far. /-b-/

KMT kerivan < Far. kārban

2.2.3.3. KMT /-j-/ < Ar. /-c-/

KMT sejde / şejde < Ar. secde

2.2.3.4. KMT /ş-/ < Far. /ç-/

KMT şatır < Far. çāder

2.2.3.5. KMT /z/ < Ar. /d/; KMT /z/ < Far. /d/

2.2.3.5.1. KMT /-z-/ < Ar. /-d-/

KMT mezirte < Ar. medrese

2.2.3.5.2. KMT /-z/ < Far. /-d/

KMT ustaz < Far. ustād

2.2.3.6. KMT /h/ < Ar. /ğ/; KMT /h/ < Far. /ğ/

2.2.3.6.1. KMT /-h-/ < Far. /-ğ-/

KMT bahça / baçha < Far. bāğçe

2.2.3.6.2. KMT /h-/ < Ar. /ğ-/

KMT halat < Ar. ġalat; KMT harib < Ar. ġarīb

2.2.3.7. KMT /h-/ < Ar. /k-/

KMT himiya < Rus. himiya < Ar. kīmīyā

2.2.3.8. KMT /h/ < Ar. /k/

2.2.3.8.1. KMT /-h-/ < Ar. /-k-/

KMT uvahtı < Ar. vakt; KMT nohta < Ar. nuқта

2.2.3.8.2. KMT /-h/ < Ar. /-k/

KMT talah < Ar. ṭalāḥ; KMT rıshı / ırışhı < Ar. rizk

2.2.3.9. KMT /f-/ < Far. /p-/

KMT fayğambar < Far. peyğāmbēr; KMT feyruz < Far. pīrūze

2.2.4. Süreksizleşme

Sızıcı ünsüzlerin çeşitli sebeplerle patlayıcı ünsüzlere dönüşmesi hadisesidir. Bu dönüşüm Karaçay-Malkar Türkçesinde, /f/ > /b/, /f/ > /p/, /h/ > /g/, /h/ > /ğ/, /h/ > /g/, /h/ > /k/, /h/ > /k/, /m/ > /b/, /s/ > /c/, /s/ > /t/, /s/ > /t/, /ş/ > /ç/, /v/ > /b/, /y/ > /c/, /y/ > /d/, /z/ > /g/, /z/ > /t/ değişmesi şeklinde görülmektedir.

2.4.1. KMT /b/ < Ar. /f/

2.4.1.1. KMT /b-/ < Ar. /f-/

KMT bitir < Ar. fiṭra

2.4.1.2. KMT /-b-/ < Ar. /-f-/

KMT kebin < Ar. kefen; KMT tubul < Ar. ṭifl

2.4.1.3. KMT /-b/ < Ar. /-f/

KMT elib < Ar. elif

2.4.2. KMT /p/ < Ar. /f/; KMT /p/ < Far. /f/

2.4.2.1. KMT /p-/ < Ar. /f-/ değişmesi

KMT pakır < Ar. faḳīr; KMT parız < Ar. farz; KMT pasık < Ar. fāsīk; KMT payda < Ar. fā'ide; KMT pırgavun < Ar. fir'avn; KMT pikir < Ar. fıkır; KMT pil < Ar. fıl; KMT pitna < Ar. fitne

2.4.2.2. KMT /-p-/ < Ar. /-f-/; KMT /-p-/ < Far. /-f-/

KMT qalampir / qarampil < Ar. qaranful; KMT qatapa < Ar. qatīfe; KMT lapiyan < Ar. āfyūn; KMT sapar < Ar. sefer; KMT aperim < Far. āferīn; KMT şaptal < Far. şeftālū

2.4.3. KMT /-ğ-/ < Ar. /-h-/; KMT /-ğ-/ < Far. /-h-/

KMT şağat < Ar. şāhid; KMT bağa < Far. bahā; KMT şağbulut < Far. şāhbalūt

2.4.4. KMT /-g-/ < Ar. /-h-/

KMT masağat < Ar. naşīḥat

2.4.5. KMT /k/ < Ar. /h/

2.4.5.1. KMT /k-/ < Ar. /h-/

KMT kına < Ar. ḥinnā'; KMT kırs < Ar. ḥırs

2.4.5.2. KMT /-k/ < Ar. /-h/

KMT aqmaq < Ar. aḥmaq; KMT arbaq < Ar. ervāḥ

2.4.6. KMT /k/ < Far. /h/

2.4.6.1. KMT /k-/ < Far. /h-/

KMT quday < Far. ḥudā

2.4.6.2. KMT /-k/ < Far. /-h/

KMT duqum < Far. tuḥm

2.4.7. KMT /b-/ < Ar. /m-/

KMT balham < Ar. merhem; KMT bökem < Ar. muhkem; KMT busurman < Ar. muslim + Far. ān

2.4.8. KMT /-c-/ < Far. /-s-/

KMT aciman < Far. āsmān

2.4.9. KMT /-t-/ < Ar. /-s-/

KMT mezirte < Ar. medrese

2.4.10. KMT /-t-/ < Ar. /-ḡ-/

KMT matal < Ar. meşel

2.4.11. KMT /-ç-/ < Far. /-ş-/

KMT patçah < Far. pādšāh

2.4.12. KMT /-b-/ < Ar. /-v-/ değişmesi

KMT arbaḡ < Ar. ervāḡ; KMT şalbar < Ar. şelvār; KMT toba < Ar. tevbe

2.4.13. KMT /-d-/ < Ar. /-y-/

KMT ḡadamat < Ar. ḡiyāmet

2.4.14. KMT /g-/ < Ar. /z-/

KMT gencefīl < Ar. zencebīl

2.4.15. KMT /-t-/ < Far. /-z-/

KMT ḡaḡıt < Far. kāḡaz

2.2.5. Akıcılılaşma

/b/, /d/, /g/, /ḡ/, /k/, /ḡ/ gibi patlayıcı ünsüzlerden biriyle /h/ gırtlak ünsüzünün /l/, /m/, /n/, /r/, /y/ gibi bol sesli akıcı ünsüzlerden birine dönmesi hadisesidir (Korkmaz, 2010: 14). Bu ses olayı, Karaçay-Malkar Türkçesinde iki Arapça kelime ve iç seste /h/ > /y/ değişmesi biçiminde görülür.

2.2.5.1. KMT /-y-/ < /-h-/ değişmesi

KMT ḡayır < Ar. ḡahr; KMT şeyit > Ar. şehīd

2.6. Dudaksılaşma

Yuvarlak ünlüler yanındaki ünsüzlerle dudak ünsüzleri yanında bulunan ünsüzlerin boğumlanma noktaları bakımından dudak ünsüzüne dönüşmesi olayıdır (Korkmaz 2010: 73). Karaçay-Malkar Türkçesindeki dudaksılaşmada, bir diş ünsüzü olan /n/ bir dudak ünsüzü olan /m/ye dönüşür. Lehçedeki dudaksılaşma, daha çok dudak ünsüzlerinin etkisine bağlı olarak uzak benzeşme yoluyla gerçekleşmiştir: *nizām* > *mizām*, *beyān* > *bayām*, *mekān* > *mekām*. İki örnekte ise yakın benzeşme söz konusudur: *anbār* > *ambar*, *ḡaranful* > *ḡalampir* / *ḡarampil*. Yuvarlak bir ünlüye ya da dudak ünsüzünün etkisine bağlı olmadan gerçekleşen dudaksılaşma örnekleri de vardır: *naşīḡat* > *masaḡat* vb.

2.6.1. KMT /m/ < Ar. /n/**2.6.1.1. KMT /m-/ < Ar. /n-/**

KMT masaḡat < Ar. naşīḡat; KMT mizām < Ar. nizām; KMT muzur < Ar. nezr

2.6.1.2. KMT /-m-/ < Ar. /-n-/

KMT ambar < Far. anbār; KMT alampir / arampil < Ar. aranful

2.6.1.3. KMT /-m/ < Ar. /-n/; /-m/ < Far. /-n/

KMT bayam < Ar. beyān; KMT mekām < Ar. mekān; KMT aperim < Far. āferīn

2.2.7. Benzeşme

Kelime içindeki bir sesin, boğumlanma noktası veya niteliği bakımından yan yana veya aralıklı duran bir başka sesle benzer veya eş duruma getirilmesi olayıdır (Korkmaz 2010: 41).

2.2.7.1. KMT /-ll-/ < Ar. /-l-/

KMT molla < Ar. mevlā

2.2.8. Aykırılma (Benzeşmezlik)

Bir kelimeye yan yana veya birbirine yakın bulunan aynı cinsten iki sestenden birinin, boğumlanma noktasını ötekinden ayırarak başka bir sese dönüştürmesi olayıdır (Özkan 2001: 209). Karaçay-Malkar Türkçesindeki aykırılma /ll/ > /ld/, /mm/ > /mb/, /nn/ > /nd/, /zz/ > /dz/ değişmesi şeklinde görülür.

2.2.8.1. KMT /-dz-/ < Ar. /-zz-/

KMT muvadin < Ar. mu'ezzin

2.2.8.2. KMT /-mb-/ < Ar. /-mm-/

KMT ambal < Ar. ammāl;

2.2.8.3. KMT /-nd-/ < Ar. /-nn-/

KMT candet < Ar. cennet; KMT sündet < Ar. sunnet; KMT tender < Ar. tennür

2.2.9. Diğer ünsüz değişimleri**2.2.9.1. Süreksiz ünsüzler arası değişim****2.2.9.1.1. KMT /-g-/ < Ar. /-c-/**

KMT mejit < Ar. mescid

2.2.9.2. Sürekli ünsüzler arası değişimler**2.2.9.2.1. KMT /-h-/ < Ar. /-f-/**

KMT surahay < Ar. zerāfa

2.2.9.2.2. KMT /-v-/ < Ar. /-f-/

KMT gāvur < Ar. kāfir

2.2.9.2.3. KMT /r/ < Ar. /l/**2.2.9.2.3.1. KMT /-r-/ < Ar. /-l-/**

KMT busurman < Ar. muslimān

2.2.9.2.3. 2.KMT /-r/ < Ar. /-l/

KMT alampir < Ar. aranful

2.2.9.2.4. KMT /l/ < Ar. /n/; KMT /l/ < Far. /n/**2.2.9.2.4.1. KMT /l-/ < Far. /n-/**

KMT ilişan < Far. nişān

2.2.9.2.4.2. KMT /-l-/ < Ar. /-n-/

KMT muqladis < Ar. miḳnāṭis

2.2.9.2.4.3. KMT /-l-/ < Ar. /-n-/

KMT maymul < Ar. meymūn

2.2.9.2.5. KMT /-r-/ < Far. /-n-/

KMT ḳaliyar < Far. ḳalyān

2.2.9.2.6. KMT /-l-/ < Ar. /-r-/

KMT balham < Ar. merhem; KMT ḳalampir < Ar. ḳaranful

2.2.9.2.7. KMT /ṣ-/ < Ar. /s-/

KMT ṣejde < Ar. secde

2.2.9.2.8. KMT /s-/ < Far. /ṣ-/

KMT sıra < Ar. ṣīre; KMT. satraç < Far. ṣaṭranc

2.2.9.2.9. KMT /n-/ < Ar. /y-/

KMT naḳut < yāḳūt

2.2.9.3. Arapça gırtlak ünsüzlerindeki değişimler**2.2.9.3.1. Gırtlak ünsüzünün damak ünsüzüne dönmesi****2.2.9.3.1.1. KMT /-ğ-/ < Ar. /-ʿ-/**

Karaçay-Malkar Türkçesinde Arapça alıntı kelimelerdeki gırtlak ünsüzü /ʿ/ için daha çok art damak ünsüzü /ğ/ kullanılır. İç seste bu gırtlak ünsüzünün bulunduğu kelimelerde, *sagat* örneği dışında art damak ünsüzü /ğ/den sonra bir ünlü türemesi de meydana gelir: KMT firğavun / pirğavun < firʿavn; KMT lağanat < Ar. laʿnet; KMT mağana < Ar. maʿnā; KMT malğun < Ar. melʿūn; KMT sağat < Ar. sāʿat; KMT sanagat < Ar. şanʿat; KMT sağaban < Ar. şaʿbān; KMT şeriğat < Ar. şerīʿat; KMT tabiğat < Ar. ṭabīʿat

2.2.9.3.2. Gırtlak ünsüzünün dudak ünsüzüne dönmesi

Arapça gırtlak ünsüzleri ayın ve hemze, Karaçay-Malkar Türkçesinde bazı örneklerde bir dudak ünsüzü olan /v/ʾye dönmüştür

2.2.9.3.2.1. KMT /-v-/ < Ar. /-ʿ-/

KMT camavat < Ar. cemāʿat; KMT duva < Ar. duʿāʾ

2.2.9.3.2.2. KMT /-v-/ < Ar. /-ʾ-/

KMT muvadin < Ar. muʿazzin

2.2.9.3.3. Gırtlak ünsüzünün diş eti ünsüzüne dönmesi**2.2.9.3.3. 1. KMT /c-/ < Ar. /ʾ-/**

KMT cesir < Ar. ʿesīr

2.2.9.3.4. Gırtlak ünsüzünün akıcı ünsüze dönmesi**2.2.9.3.4.1. KMT /-y-/ < Ar. /-ʾ-/**

KMT acayıb < Ar. ʿacāʾib; KMT Azrayıl < Ar. ʿAzrāʾīl; KMT dayım < Ar. dāʾim; KMT fayda / payda < Ar. fāʾide

2.2.9.3.5. Gırtlak ünsüzünün bir başka gırtlak ünsüzüne dönmesi**2.2.9.3.5.1. KMT /-h/ < Ar. /-ʔ/**

KMT salah < Ar. šalāʾ

2.2.10. Ünsüz ikizleşmesi

İç seste iki ünlü arasında bulunan bazı ünsüzlerin iki ayrı heceye ait olmak şartıyla yinelenmeleri olayıdır (Karaağaç 2015: 80). Karaçay-Malkar Türkçesinde ünsüz ikizleşmesi, uzun ünlü taşıyan kelimelerde /l/ > /ll/, /m/ > mm/, /s/ > /ss/ şeklinde bir gelişmeyle görülür.

2.2.10.1. KMT /-ll-/ < Far. /-l-/

KMT balli < Far. ālbālū

2.2.10.2. KMT /-mm-/ < Far. /-m-/

KMT gammeş / gemmeş < Far. gāmīş

2.2.10.3. KMT /-ss-/ < Ar. /-s-/

KMT assı < Ar. ʿāšī

2.2.11. Ünsüz düşmesi

Bazı kelimelerdeki iç ya da son sesteki çift ünsüzden birinin düşmesi olayıdır (Özkan 2001: 160). Karaçay-Malkar Türkçesinde ünsüz tekleşmesi, /cc/ > /c/, /dd/ > /d/, /ff/ > /f/, /kk/ > /k/, /mm/ > /m/, /nn/ > /n/, /ss/ > /s/, /tt/ > /t/, /yy/ > /y/, /zz/ > /z/ şeklinde bir gelişmeyle görülmektedir.

2.2.11.1. KMT /-c/ < Far. /-cc/

KMT haci < Far. ḥācc

2.2.11.2. KMT /-d-/ < Far. /-dd-/

KMT aydes < Far. yād dest

2.2.11.3. KMT /-f/ < Ar. /-ff/

KMT saf < Ar. şaff

2.2.11.4. KMT /-k-/ < Ar. /-kk-/; KMT /-k-/ < Far. /-kk-/

KMT merekeb < Ar. murekkeb; KMT tüken < Far. dükkān

2.2.11.5. KMT /-ḳ-/ < Ar. /-kk-/

KMT haḳ < Ar. ḥaḳḳ

2.2.11.6. KMT /-m-/ < Ar. /-mm-/

KMT hamam < Ar. ḥammām

2.2.11.7. KMT /-n/ < Ar. /-nn/**2.2.11.7.1. KMT /-n-/ < Ar. /-nn-/**

KMT cahanim < Ar. cehennem; KMT ḳına < Ar. ḥinnāʾ

2.2.11.7.2. KMT /-n/ < Ar. /-nn/

KMT cin < Ar. cinn

2.2.11.8. KMT /-r-/ < Ar. /-rr-/

KMT kere < Ar. kerre

2.2.11.9. KMT /-s-/ < Ar. /-ss-/

KMT kasab < Ar. kaşşāb

2.2.11.10. KMT /-t-/ < Ar. /-tt-/

KMT geten < Ar. kettān

2.2.11.11. KMT /-t-/ < Ar. /-ṭṭ-/

KMT hat < Ar. ḥaṭṭ

2.2.11.12. KMT /-v-/ < Ar. /-vv-/

KMT aval < Ar. evvel; KMT kuvat < Ar. kuvvet

2.2.11.13. KMT /-y-/ < Ar. /-yy-/

KMT adabiyat < Ar. edebiyāt; KMT hasiyat < Ar. ḥayṣiyyet; KMT madaniyat < Ar. medeniyyet; KMT osuyat < Ar. vaṣiyyet; KMT şamsiye < Ar. şemsiye

2.2.11.14. KMT /-z/ < Ar. /-zz/

KMT böz / möz < Ar. bezz

2.2.12. Yer değiştirme (Göçüşme)

Kelime içindeki komşu ya da uzak seslerin yer değiştirme olayıdır (Korkmaz 2010: 107). Yakın seslerin yer değiştirme *yakın göçüşme*, uzak seslerin yer değiştirme ise *uzak göçüşme* olarak adlandırılır. Karaçay-Malkar Türkçesinde, sadece ünsüzler arasında değil ünlüyle ünsüz arasında da yer değiştirme görülmektedir.

2.2.12.1. Ünlüyle ünsüz arasında

Karaçay-Malkar Türkçesinde ünlüyle ünsüz arasında *is > sı*, *yā > ay* şeklinde, yakın göçüşme örnekleri görülür.

2.12.1.1. sı / zı < is yer değiştirme

KMT sıraf-zıraf < Ar. isrāf

2.12.1.2. ay < yā yer değiştirme

KMT aydes < Far. yād+dest

2.12.2. Ünsüzler arasında**2.12.2.1. Yakın göçüşme****2.12.2.1.1. KMT /-çh-/ < Far. /-ğç-/**

KMT baçha < Far. bāğçe

2.12.2.1.2. KMT /-rb-/ < Far. /-br-/

KMT arbaz < Far. ābriz

2.12.2.1.3. KMT /-şh-/ < Ar. /-ḥş-/

KMT maşhar < Ar. maḥşer

2.12.2.1.4. KMT /-td-/ < Far. /-dt-/

KMT bıtdır < Far. bedter

2.12.2.2. Uzak göçüşme**2.12.2.2.1. KMT /ş-h/ < Ar. /ḥ-ş/**

KMT şahşah < Ar. ḥaşḥāş

2.12.2.2.2. KMT /n-l/ < Ar. /l-n/

KMT nalat < Ar. la‘net

2.12.2.2.3. KMT /z-r/ < Ar. /r-z/; KMT /z-r/ < Far. /r-z/

KMT muzara < Ar. maraž; KMT abzar < Far. ābrīz

2.2.13. Ünsüz türemesi

Kelime ön, iç ve son seslerinde, kelimenin aslında olmayan bir ünsüzün türemesi olayıdır (Korkmaz 2010: 231). Karaçay-Malkar Türkçesinde sadece Arapça kelimelerde /c/, /h/, /l/, /n/, /y/ ünsüzleri türemiştir.

2.2.13.3. KMT /l-/ < Ar. /θ-/

KMT lapiyan < Ar. āfyūn

2.2.13.4. KMT /n-/ < Ar. /θ-/

KMT nalmaz < Ar. elmās

2.2.13.5. KMT /y/ < Ar. /θ/**2.2.13.5.1. KMT /-y-/ < Ar. /-θ-/**

KMT hıysab < Ar. ḥisāb; KMT siyrat < Ar. širāt

2.2.13.5.2. KMT /-y/ < Ar. /-θ/

KMT surahay < Ar. zerāfa; KMT ollahiy < Ar. vallāhi

3. Herhangi bir ses değişmesine uğramayan kelimeler

KMT atlas < Ar. atlas; KMT bereket < Ar. bereket; KMT ders < Ar. ders; KMT halk < ḥalk; KMT. hurmet < Ar. ḥurmet; KMT millet < Ar. millet; KMT mahkeme < Ar. maḥkeme; KMT mashara < Ar. maṣhara; KMT mermer < Ar. mermer; KMT sadaka < Ar. ṣadaqa; KMT sakat < Ar. saḳat; KMT sebab < Ar. sebab; KMT şart < Ar. ṣart; KMT tabak < Ar. ṭabaḳ; KMT tarh < Ar. ṭarḥ; KMT tereke < Ar. tereke; KMT zarf < Ar. ḫarf; KMT zibil < Ar. zibil; KMT beçel < Far. beçel; KMT bed < Far. bed; KMT bulbul < Far. būlbūl; KMT çarh < Far. çarḥ; KMT çille < Far. çille; KMT hoş < Far. ḥoş; KMT huner < Far. huner; KMT kâr < Far. kār; KMT kem < Far. kem; KMT neft < Far. neft; KMT şeker < Far. şeker; KMT taht < Far. taḥt

B. Anlam değişmesi

Tarihî süreç içerisinde bir dilin kelimeleri anlam daralması, genişlemesi, başka anlama geçiş, anlam iyileşmesi, kötüleşmesi gibi semantik birtakım kaymalar gösterebilir. Bu kaymalar, bir dilin kendine mahsus kelimeleri arasında görülebileceği gibi alıntı kelimeler arasında da görülebilir. Bu bölümde, Karaçay-Malkar Türkçesinde anlam değişmesine uğramış Arapça ve Farsça kelimeler üzerinde durulmuş, bu kelimeler italikle verilmiştir. Kelimelerin Arapçadaki karşılıkları için Mehmet Kanar'ın Arapça Türkçe Sözlük'ü ile Serdar Mutçalı'nın Arapça-Türkçe Sözlük'ünden ve geniş bir veritabanını içine alan, Arapçanın tarihî sözlüklerini de içeren www.almaany.com adlı siteden, Farsça için Mehmet Kanar'ın Büyük Farsça-Türkçe Sözlük'ü ile Büyük Türkçe-Farsça Sözlük'ünden ve Hasan Enveri'nin Ferheng-i Bozorg-i Sohen adlı eserinden yararlanılmıştır.

1. Arapça kelimelerde anlam değişmesi

alamat (аламат / علامت ‘alāmet)

KMT *Büyük, muhteşem* (KMTS: 77).

Ar. İşaret, iz, nişan, emare, belirti; ayırt edici özellik; amblem; marka (MATS: 591); sınır; yol işaret taşı (KATS: 1277).

amal (амал / عمل ‘amel)

KMT *Tarz, usul, metot; çare, imkân; araç, vasıta; tedbir* (KMTS: 82).

Ar. Meşgul olma, ilgilenme (KATS: 1287); yapma, etme; hareket, eylem, iş, çalışma; uygulama (MATS: 599).

amanat (аманат / امانت emānet)

KMT *Emanet; vazife, iş, görev; rehine, tutsak; teminat, garanti, ipotek; rica, dilek, emir* (KMTS: 83).

Ar. Emanet; güven; güvenilirlik, eminlik (KATS: 302).

amma (амма / عمه ‘amme)

KMT *Nine, büyük anne, yaşlı kadın* (KMTS: 83).

Ar. Hala (KATS: 1285).

aram (арам / آرام ārām)

KMT *Şahit, tanık* (KMTS: 87).

Ar. Nişan taşları, işaret taşları (KATS: 15).

arbak (арбак / ارواح ervāḥ)

KMT *Ruh* (KMTS: 87).

Ar. Ruhlar (KATS: 143).

asaba (асаба/ عصبه ‘aşabe)

KMT *Mirasçı, varis; halef, ardıl* (KMTS: 90).

Ar. On ila kırk kişi arasındaki topluluk (KATS: 1261); federasyon, kurum; cemiyet, grup, takım, birlik; hizip, çete; baba tarafından akrabalık, akrabalar (MATS: 572); varis, mirasçı www.almaany.com/ [Erişim tarihi: 13.06.2019].

asar (асар / اثر)

KMT *Hükmü geçen, nüfuzlu, otoriter; sözü geçen, güçlü, zorlu* (KMTS: 91).

Ar. İz, belirti, alamet, emare, işaret, damga; etki, tesir; rumuz; eser, yapıt; anıt, abide; tarih kitabı; hadis; sünnet; yol; kılıç parlaklığı (KATS: 54); izlenim, intiba (MATS: 4).

asil (асыл / اصیل ašīl)

KMT *Görgülü, asil, soylu, necip; namuslu, dürüst; ünlü, meşhur; değerli, kıymetli, pahalı* (KMTS: 91).

Ar. Soylu, asil; vekil olmayan, asaleten duran (KATS: 222); saf; orijinal, aslına uygun, yozlaşmamış; doğru, gerçek; sağlam; makul, akla uygun; sapmaz, değişken olmayan, sağlam karakterli; köklü; yerli, doğuştan gelen (MATS II: 17).

assi (accы / عاصی ‘āṣī)

KMT Günahkâr, dine karşı çıkan, aforoz edilmiş; *sadakatsiz, hain; düşman; dolandırıcı* (KMTS: 91).

Ar. Asi, isyancı (KATS: 1263); inatçı, serkeş (MATS: 574).

aybat (айбат / هيبت heybet)

KMT Gösterişli, güzel; zarîf, şık, alımlı (KMTS: 99).

Ar. Huşu, haşyet, saygı ile karışık korku; saygı; saygınlık (MATS: 955).

bayam (байам / بيان beyân)

KMT Açık, belli, aşikâr; *ayıp, rezalet, yüz karası; belki, galiba, bir ihtimal* (KMTS: 114)

Ar. Ortaya çıkma, açıklığa kavuşma; açıklama, izah etme (KATS: 453); açıklık, anlaşılabilirlik, vuzuh; haber; resmî rapor; indeks, liste; belagat; fesahat (MATS: 82).

caza (джаза-жаза/ جزاء cezâ’)

KMT Talih, kader; alın yazısı (KMTS: 146).

Ar. Karşılık, ödül, mükâfat; ceza (KATS: 678) (MATS: 117).

dam (дам/ طعام ṭa‘ām)

KMT Tat, lezzet (KMTS: 181).

Ar. Yemek; yiyecek; buğday (KATS: 1192); öğün (MATS: 522).

daraca (дараджа-даража / درجه derece)

KMT Önem, ehemmiyet, fayda, anlam; derece, düzey, seviye; rütbe, paye (KMTS: 181).

Ar. Derece; merdiven; basamak; rütbe; daire (KATS: 871); derece, ton (ölçü aleti vb. için); derece (mat., geo., sıcaklık); oran, nispet; mertebe, seviye; sınıf (tren vb.nde); evre, safha, devre (gelişimin); not (derslerde) (MATS: 263).

dariyqat (дарийкъат / طريقہ ṭarīqat)

KMT Kilise, manastır (KMTS: 182).

Ar. Yol, metot, usul; sistem; inanç, din (MATS: 521).

eseb / haseb / hıysab (эсеб-хасеб-хыйсаб / حساب ḥisāb)

KMT Hesap; *imkân, fırsat; tarz, usul, metot; fikir, düşünce; sebep* (KMTS: 195-214-219).

Ar. Sayma, sayı; yeterli, kâfi; topluluk (KATS: 746); hesap, hesaplama, işlem; tahmin, paha biçme; hesap görme; dikkat, uyanıklık (MATS: 167).

fahmu / pahmu (фахму-пахму / فهم feḥm)

KMT Yetenek, kabiliyet, istidat (KMTS: 196-320).

Ar. Anlama, anlayış (KATS: 1375); idrak, kavrayış; algılama; zekâ, zihin (MATS: 676).

fırğavun / pırğavun (фыргъауун-пыргъауун / فیرعون fir‘avn)

KMT Dolandırıcı; her yere sokulan; namussuz, alçak (KMTS: 197-321).

Ar. Firavun; azgın ve kibirli insan (KATS: 1353); zalim, zorba (MATS: 655).

fitna-pitna (фитна-питна / فتنه fitne)

KMT Kurnazlık, dolandırıcılık, entrika, desise; *zarar ziyan* (KMTS: 197-321).

Ar. Fitne; sınav, deneme, imtihan; azgınlık; azap; günah; küfür; rezillik; delilik; sıkıntı; çocuk; mal; (KATS: 1341); çarpıcı güzellik, çekicilik; tutkunluk, büyülenme, meftun olma, delicesine sevdaya tutulma; entrika, hile; kargaşa, ayrılık, ihtilaf (MATS: 645).

haciret (хаджирет-хажирет / هجرت hicret)

KMT Göç; *göçmen, muhacir* (KMTS: 211).

Ar. Ayrılma, bırakma, göç (MATS: 935).

haq (хакъ / حق haqq)

KMT Hak; *ücret, kazanç* (KMTS: 212).

Ar. Allah; Kuran-ı Kerim; İslam; hikmet; hak; adalet; mal mülk; kesin; gerekli, zorunlu; sadık; ölüm; orta; yaraşır; layık; doğru, sahih (KATS: 762); münasip durum; makul; aslına uygun (MATS: 183).

halal (халал / حلال halāl)

KMT Helal, *temiz kalpli* (KMTS: 212).

Ar. Helal; izin verilmiş olan şey; kanuni, resmî; resmî mülkiyet (MATS: 189).

halek (халек / هلاك helāk)

KMT Kötü, *işe yaramaz, bozuk, pis, kirli* (KMTS: 212).

Ar. Ölüm, yok olma; sonsuz yok oluş (KATS: 1860) (MATS: 946).

halk (халкъ / خلق halk)

KMT Halk, *millet* (KMTS: 213).

Ar. Yaratılmış olanlar, insanoğlu, beşer; yaratık, mahlukât (KATS: 839); yapma, ilk kez yapma; beden yapısı, bünye (MATS: 245)

hapar (хапар / خبر haber)

KMT Haber, havadis; *hikâye* (KMTS: 213).

Ar. Haber (KATS: 799); bilgi, malumat; mesaj, rapor; söylenti, dedikodu (MATS: 213).

haram (хара́м / حرام harām) Kötü (KMTS: 214).

Ar. Haram, yasak, tabu; kutsal, mukaddes; kutsal nesne; zevce, eş; kutsal yer, girilmesi yasak oda (MATS: 163).

harib (хариб / غريب ġarīb)

KMT Garip, *zavallı* (KMTS: 214).

Ar. Yabancı, tanıdık olmayan, el; acayip, tuhaf, alışılmamış; şaşırtıcı, ilgi çekici; anlaşılması zor, kapalı (MATS: 621)

hasiyat (хасия́т / حيثية ḥayṣiyyet)

KMT Özellik, *hususiyet* (KMTS: 214).

Ar. Haysiyet, itibar, onur, şeref (KATS: 787); bakış, görüş, bakış acısı, yaklaşım; düşünce (MATS: 209).

hata (xata / خطأ ḥaṭā')

KMT Kötülük, talihsizlik; yaramazlık; suç, zarar, ziyan, korku, tehlike (KMTS: 214).

Ar. Hata, yanılma, yanlışlık (KATS: 827); kusur, kabahat (MATS: 232).

hava (xaya / هوا hevā)

KMT Hava (KMTS: 214).

Ar. Nefis, nefis arzusu; boş arzu (KATS: 1870); sevgi, muhabbet; şefkat; özlem, hasret; zevk; kapris (MATS: 954).

hayran (хайран / حیران ḥayrān)

KMT Hayrete düşme, şaşma, şaşkınlık; *harika, fevkalade* (KMTS: 216).

Ar. Şaşkın, hayret içinde, sersemlemiş, afallamış, ne yapacağını bilmeyen; mütereddit, şaşkın, aptalca (sırıltma); çelişkili, tutarsız (sözler vb.) (MATS: 210); hoşuna gitmek, sevmek beğenmek www.almaany.com/ [Erişim tarihi: 13.06.2019].

hıyanat (хыянат / خیانت ḥiyānet)

KMT Zarar, ziyan, kötülük, şer (KMTS: 219).

Ar. İhanet, hıyanet, hainlik, sadakatsizlik; emanete hıyanet; kandırma; aldatma (MATS: 252).

hurmet (хурмет / حرمت ḥurmet)

KMT Hürmet, saygı; *alim, gösteriş* (KMTS: 222).

Ar. Kutsallık, mukaddes olma, ilahi dokunulmazlık; saygı, hürmet; kutsal şey (MATS: 163).

ihtiyar (ыхтыяр / اختیار iḥtiyār)

KMT Yetki, *salahiyet* (KMTS: 223).

Ar. Seçim, tercih; seçenek, alternatif, özgür istek (MATS: 254).

inad (инад / عناد ‘inād)

KMT Öç, *intikam, ceza* (KMTS: 229).

Ar. Direnme, mukavemet, direnç; inatçılık, dik kafalılık, ısrarcılık (MATS: 602).

qadar (къадаp / قدر qader)

KMT Kader; devir, çağ, zaman; *kuvvet, güç, kudret* (KMTS: 235); zaman, süre, çağ www.almaany.com/ [Erişim tarihi: 13.06.2019].

Ar. Kader, kısmet, takdir-i ilahi (MATS: 690).

kâfir (кафыр / کافر kāfir)

KMT Kâfir; *hilekâr, düzenbaz, dolandırıcı* (KMTS: 236).

Ar. Allah’a inanmayan (KATS: 1435); nankör (MATS: 766).

qasab (къасаб / قصاب qaṣṣāb)

KMT Satmak için hayvan kesimi; satılık et; kurban kesimi (KMTS: 246)

Ar. Kasap; kadastro memuru (MATS: 708); neyzen; ney yapımcısı (KATS: 1408).

kaşt (къаст / قصد *kaşd*)

KMT Niyet, amaç, kasıt; *tövbe, yemin* (KMTS: 246).

Ar. Maksat, kasıt, amaç; niyet; hedef; tasarruf, idare, tutum (MATS: 708).

kerahat (кeрахат / كراهت *kerāhet*)

KMT *Yasak, yasaklanmış; pis, kirli* (KMTS: 255).

Ar. Nefret; sevmeme, hoşlanmama; iğrenme, tikslenme (KATS: 1452) (MATS: 758).

loğum (локъум / راحت الحلقو *rāḥat + ḥulḫūm*)

KMT İçine et konularak yapılan hamur işi bir yemek türü (KMTS: 290).

Ar. Lokum, Türk lokumu (KATS: 926).

macüsü / **mecisuv** (маджюсю-меджисуу / مجوسی *mecūsī*)

KMT *Putperest; cahil, bilgisiz, geçmişten kalan, eski* (KMTS: 290-295).

Ar. Ateşperest rahibi (KATS: 1549).

mal (мал / مال *māl*)

KMT *Küçük ve büyük baş hayvan* (KMTS: 292).

Ar. Mülk, servet, zenginlik, gayrimenkul gibi taşınır veya taşınmaz varlıkların tamamı (KATS: 1527).

mammāt (маммат / همت *himmet*)

KMT *Karşılıklı yardımlaşma, imece; yardımcı* (KMTS: 293).

Ar. Niyet, maksat; gayret; azim, sebat, kararlılık; heves, merak; âlicenaplık, yüce gönüllülük (MATS: 947).

mashab (машаѧ / مذهب *mezheb*)

KMT *Mezhep; düzen, nizam* (KMTS: 294).

Ar. Gidiş, ayrılış, gitme, ayrılma; kaçış, kaçma; izlenilen, tutulan yol; tavır, usul, politika; görüş, düşünce, kanı; ideoloji; öğreti, doktrin; hareket, eğilim; okul, mezhep; dinî inanç (MATS: 297).

mashara (машара / مسخره *maṣṣara*)

KMT *Alay, istihza; namussuzluk, iffetsizlik, çapkınlık; oynak, fırlıdak* (KMTS: 294).

Ar. Alay konusu; tuhaf, gülünç, komik (MATS: 380).

matal (матал / مثل *mesel*)

KMT *Mana, anlam, şekil* (KMTS: 294).

Ar. Benzerlik; atasözü, özdeyiş; örnek; ibret, ders (MATS: 819).

medet (медет / مدد *meded*)

KMT *Acıma, merhamet ifade eden bir söz; yazık, tüh* (KMTS: 295).

Ar. Güç, kuvvet; asker (KATS: 1570); yardım, destek, takviye (MATS: 824)

merekeb (мерекеб / مركب murekkeb)**KMT** *Mürekkep* (KMTS: 296).**Ar.** ...den oluşmuş, ...den olma; birleşik; kompleks; bağımlı (MATS: 336).**millet (миллет / ملت millet)****KMT** *Millet* (KMTS: 299).**Ar.** Dinî cemaat; din, inanç (MATS: 843)**nalat (налат / لعنت la‘net)****KMT** Lanet, beddua; *hilekâr, dolandırıcı; iğrenç, tiksindirici* (KMTS: 304).**Ar.** Lanet; beddua, ilenç; azap (KATS: 1499).**namıs (намыс / ناموس nāmūs)****KMT** Namus; *Şeref, gurur, ahlak; saygı, hürmet, töre* (KMTS: 305)**Ar.** Kurnaz, uyanık; sırdaş; sivrisinek (MATS: 919) cebrail; becerili; pusu; tuzak; dedikoducu, kovucu; hilekâr; aslan yatağı; kanun; şeriat; din; manastır (KATS: 1715) ırz; www.almaany.com/ [Erişim tarihi: 13.06.2019].**nüzür / muzur (нюзюр-музур / نذر nezr)****KMT** Adak; *ant, yemin; hedef, amaç, niyet; fayda, lüzum* (KMTS: 303-307).**Ar.** Adak; uyarı, ikaz (MATS: 873).**ömür (өмюр / عمر ‘umr)****KMT** Ömür; *asır, yüzyıl* (KMTS: 317).**Ar.** Ömür, hayat; yaş (KATS: 1286) (MATS: 598).**sabır (сабыр / صبر şabr)****KMT** *Sakin, dingin; sabırlı, yatışmış; uysal, halim selim* (KMTS: 323).**Ar.** Sabır, tahammül; sükûnet, huzur, dinginlik; sebat, metanet; kendine hâkim olma, kendini tutma (MATS: 468).**sağat (сакъат / سقط saqat)****KMT** *Hastalık, hasta; sakat, malul* (KMTS: 326).**Ar.** Adi, alçak işe yaramaz şey; faydasız; rezillik; düşürülen nesne (KATS: 1063); düşme, devrilme, yıkılma; (saç) dökülme; bozulma, geçersizleşme, hükmü kalmama (MATS: 393).**sapar (сапар / سفر sefer)****KMT** *Oruç olmayan, seferi* (KMTS: 331).**Ar.** Ayrılma, yola çıkma; yolculuk, sefer, tur, seyahat (MATS: 392); uzak; sabah ağartısı (KATS: 1060).**sebeb (себеб / سبب sebeb)****KMT** Sebe; yardım, fırsat, vesile; *teskin etme, yatıştırma; teselli* (KMTS: 336).**Ar.** Bir şeyin elde edilebilmesi için gerekli vasıtalar; sebep, neden, faktör (MATS: 372); ip; akrabalık; yol; çare (KATS: 1038).**surat (сурат / صورت şüret)**

KMT Resim, fotoğraf (KMTS: 356).

Ar. Görünüş, biçim, yüz, çehre; heykel; kılıç; tür, çeşit (KATS: 1158).

şart (шарт / شرط şart)

KMT Şart, koşul; belirti, emare, özellik, vasıf; vaka, gerçek, hakikat (KMTS: 362).

Ar. Şart, koşul; sözleşme şartı, kayıt, madde; anlaşma maddesi; derideki yarık; şerit (MATS: 439).

şaytan (шайтан / شيطان şaytān)

KMT Şeytan; çevik, hızlı, sokulgan (KMTS: 363).

Ar. Şeytan, ifrit, iblis (MATS: 465).

tamam (тамам / تمام tamām)

KMT Tam, tamamen; çok, pek, gayet; en; mutlak, gerçek (KMTS: 374).

Ar. Kemal; tamamlık, bütünlük; dolu, tam; ayrı, bağımsız (MATS: 91).

tamsil (тамсил / تمثيل temsīl)

KMT Masal (KMTS: 375).

Ar. Örnekleme, örnek getirme; benzetme; resim ile ifade etme; temsil etme; diplomatik temsilcilik; (aktör) canlandırma, rolü oynama, oyun sergileme; gösteri; tiyatro sanatı (temsil); ibret olacak ceza (MATS: 820).

tarh (тарх / طرح tarḥ)

KMT Basamak; paranın tura kısmı (KMTS: 379).

Ar. Kabul etmeme, reddetme; düşük yapma, çocuk düşürme; çıkarma, azaltma, indirme (MATS: 518); çıkarma işlemi; atma; koyma (KATS: 1190).

tender (тендер / تنور tennūr)

KMT Çörek, ekmek (KMTS: 390).

Ar. Fırın, ocak; tandır (KATS: 617) (MATS: 91).

tubul (тубул / طفل tıfl)

KMT Genç (KMTS: 408).

Ar. Küçük çocuk (KATS: 1196) (MATS: 523).

zalim (залим / ظالم zālīm)

KMT Kötü kalpli; kabadayı; çok; güçlü, kuvvetli, zorlu; mükemmel, iyi (KMTS: 425).

Ar. Haksızlık yapan, zulmeden, adaletsiz davranan; diktatör, tiran, despot; günahkâr (MATS: 542); Gaddar, acımasız, kötü yürekli; iri, cüsseli, kuvvetli www.almaany.com [Erişim tarihi: 13.06.2019].

zarf (зарф / ظرف zarf)

KMT Mühür (KMTS: 426).

Ar. Kap, zarf; (saran, dış yüzeyi örten) kap, kapak, ambalaj malzemesi; (mektup için) zarf; kapsül (MATS: 540).

KMT (зат / Ar. ذات)**KMT:** *Şey, nesne* (Pröhle 1991: 96).**Ar.** Nefis, taraf (KATS: 903); öz, cevher, asıl; kendi, zatı; kişi, kişilik (MATS: 298).**zibil (зибил / زبل zibil)****KMT** Çöp (göz için); *görtünmez* (KMTS: 427).**Ar.** Gübre (MATS: 354); çöp www.almaany.com/ [Erişim tarihi: 13.06.2019].**2. Farsça kelimelerde anlam değişmesi****abadan (абадан / آبادان ābādān)****KMT** *Büyük, iri, yaş ve boy itibariyle büyük* (KMTS: 65).**Far.** Bayındır, mamur; ekili; sağlıklı; müreffeh (BFTS: 11).**abıray (абырай / آبروی ābrūy < āb-i rūy)****KMT** *Otorite, nüfuz* (KMTS: 66).**Far.** Şeref, onur, itibar, saygınlık (BFTS:15).**abzar / arbaz (абзап-арбаз / آبریز ābrīz)****KMT** *Avlu* (KMTS: 66-87).**Far.** Tuvalet, hela; ibrik; foseptik çukuru; *coğ.* maile, aklan; lazımlık ördek (BFTS: 15).**arman (арман / آرمان ārmān)****KMT** *Üzüntü; güceniklik, dargınlık, sitem* (KMTS: 89).**Far.** Ülkü, ideal; ümit; keder, üzüntü (BFTS: 30).**bazar (базар / بازار bāzār)****KMT** Satıcıların belli günlerde mallarını satmak için sergiledikleri belirli geçici yer, pazar; *gürültü patırtı* (KMTS: 116).**Far.** Pazar; çarşı; pazar yeri; piyasa (BFTS: 249).**beçel (бечел / بچل beçel)****KMT** *Beceriksiz, aciz; sakat, kötürüm* (KMTS: 116).**Far.** Sürekli giysisini yitiren ya da kirleten kişi (BFTS: 260).**dert (дерт / درد dert)****KMT** *Dert, üzüntü; kin, öç, intikam, öfke* (KMTS: 183).**Far.** Dert, acı; ağrı, sancı; eziyet (BFTS: 640).**dev (деу / دیو dīv)****KMT** *Muazzam; kudretli, güçlü; kahraman* (KMTS: 183).**Far.** Dev; şeytan; vahşi; müfsit; pehlivan; iri at (BFTS: 678).**işan / ilişan (ышан-илишан / نشان nişān)****KMT** *Hedef, işaret, belirti; şart* (KMTS: 225).**Far.** Alamet, işaret, iz, belirti; hedef, hedef noktası; hisse, nasip; madalya, nişan; taltif madalyası; slogan; tavır; benek; nişan töreni; nişanlılık alameti; hatıra taşı; ferman; tuğra; yüz hatları (BFTS: 1496).

kelbet (келбет / کالبَد kālbet)

KMT Yakışıklı, güzel, alımlı (KMTS: 253).

Far. Kalıp; kerpiç kalıbı; ceset, naaş; örnek, numune; beden, vücut; biçim, şekil; görünüm (BFTS: 1102).

muhur (мухур / مهر muhr)

KMT Mühür; *paranız yazı kısmı* (KMTS: 302).

Far. Mühür, damga; yüzük kaşı; yüzük; bekâret zarı; tahta kalıp; mühürlü kese; imza; Şiilerin secdede alınlarına koydukları, Kerbela toprağında pişirilmiş, çeşitli şekil ve boyutlardaki mühür (BFTS: 1448).

murdar (мурдап / مردار murdār)

KMT Mundar, pis, leş; *katil, cani; gaddar, hunhar; alçak, namussuz* (KMTS: 302).

Far. Leş, murdar; dünya malı; kirli, pis; İslam kurallarına göre kesilmemiş hayvan (BFTS: 1303).

patçah (патчах / پادشاه pādšāh)

KMT Kral, Rus çarı (KMTS: 320).

Far. Padişah; Tanrı, Allah; Hz. Muhammet; hâkim; izinli; güneş; mübarek kademli insan; Âdem peygamber (BFTS: 321).

sincir (сѣнджыр-сѣнджыр / زنجیر zencîr)

KMT Zincir; *fermuar; bolluk, bereket* (KMTS: 342).

Far. Zincir (BFTS: 755).

şaptal (шаптал / شفتالو şeft+ālū)

KMT Kayısı (KMTS: 362).

Far. Şeftali (BFTS: 876).

şemşer (шешер / شمشیر şemşîr)

KMT Şimşir; *kitap* (KMTS: 364).

Far. Kılıç (BFTS: 884).

tamaşa (тамаша / تماشا temāšā)

KMT Merak, ilgi, alaka, hayranlık; *ilginç, ilgi uyandıran, hayranlık uyandıran* (KMTS: 374).

Far. Seyir, temaşa (BFTS: 476).

taza (таза / تازه tāze)

KMT Temiz; saf; *namuslu, dürüst* (KMTS: 387).

Far. Yeni, henüz; taze; körpe; mutlu, mesut; son zamanlarda; bu yetmiyormuş gibi, üstüne üstlük, üstelik (BFTS: 417).

zor (зор / Far. زور zūr)

KMT Zorbalık, cebir; *sömürü, istismar; kötü, fena* (KMTS: 428).

Far. Güç, kuvvet; zor; baskı, zulüm (BFTS: 758).

Sonuç

Karaçay-Malkar Türkçesinde, Arapça ve Farsça alıntı kelimelerdeki uzun ünlülerin sistemli olarak kısaltıldığı görülür. Bu hadise, alıntı kelimelerdeki en yaygın ses olaylarından. Arapça ve Farsça bazı kelimelerde uzun /ā/, /ī/ ve /ū/ ünlüleri, kısalırken kelime başında, ortasında ve sonunda /y/ yarı ünlüsünün türemesine neden olmuştur.

Ön damaksıllaşma hadisesi, $a > e$, $a > i$, $u > ü$ değişmesi şeklinde görülmektedir. Art damaksıllaşma, ön damaksıllaşmaya göre daha yaygındır. Bu ses olayı, $e > a$, $i > ı$ değişmesi şeklinde özellikle iç ve son seste meydana gelmiştir. Bilhassa iç seste meydana gelen art damaksıllaşmada daha çok önlük-artlık uyumunun etkisiyle gerçekleşen ilerleyici ve gerileyici benzeşme etkendir.

Daralma hadisesi, $a > ı$, $e > ı$, $e > i$ değişmesi şeklinde düz ünlülerde görülmekte olup yuvarlak ünlülerde herhangi bir daralmaya rastlanmazken genişleme, özellikle Arapça kelimelerde, $i > a$, $i > e$, $u > o$, $ü > ö$ değişmesi şeklinde görülür.

Karaçay-Malkar Türkçesinde yuvarlaklaşma, $a > o$, $a > u$, $av > o$, $e > o$, $e > ö$, $e > u$, $e > ü$, $i > u$ değişmesi şeklinde görülmektedir. Bu ses olayı, çoğunlukla dudak ünsüzlerine bağlı olarak gelişse de dudak ünsüzlerinin etkisi olmadan gerçekleşen yuvarlaklaşmalar da vardır: *neẓr* > *nüzür*; *zerāfa* > *surahay*. Bazı örneklerde, kelime başındaki ve içindeki dudak ünsüzü /v/ düşerken yanındaki ünlüyü yuvarlaklaştırmıştır: *gavz* > *koz*, *vallāhi* > *ollahiy*, *ökül* > *vekıl*, *vezir* > *özür*

Ünlü türemesi, lehçenin fonetiğine uymayan Arapça alıntı kelimelerin sonundaki ünsüz çiftleri arasında (*fıkr* > *fikir*; *şehr* > *şahar*, *şekl* > *şekel* vb.) ve iç seste Arapça ayın sesinin bulunduğu kelimelerde daha çok görülür. Bu kelimelerde Arapça ayın sesi, /g/ye dönerken iç seste de bir türeme meydana gelir: *la‘net* > *laganat* vb. /ö/ sesi dışında tüm ünlülerde türeme hadisesinin görüldüğü lehçede /a/ ve /ı/ ünlüsü, özellikle iç seste diğer ünlülere göre daha çok türemiştir. Ünsüz türemesi ise Arapça kelimelerde /c/, /h/, /l/, /n/, /y/ türemesi şeklinde görülmektedir.

Ünlü düşmesi, $a > \emptyset$, $\bar{a} > \emptyset$, $e > \emptyset$, $i > \emptyset$, $\bar{i} > \emptyset$, $ü > \emptyset$ şeklinde kelime ortası ve sonunda görülmektedir. Ünsüz düşmesi, Arapçaya özgü gırtlak ünsüzleri olan *ayın* ve *hemzenin* yanında yine bir gırtlak ünsüzü olan /h/nin, dış ünsüzleri /d/ ve /t/, dudak ünsüzü olan /v/ ile akıcı ünsüzler /n/ ve /y/nin düştüğü görülmektedir.

Tonlulaşma /k/ > /g/, /s/ > /j/, /s/ > /z/, /st/ > /z/, /t/ > /d/ değişmesi, tonlulaşmaya göre daha yaygın olan tonsuzlaşma /b/ > /p/, /c/ > /ç/, /d/ > /t/, /g/ > /k/, /g/ > /k/, /ğ/ > /k/, /v/ > /f/, /z/ > /s/, /z/ > /s/, /z/ > /t/ değişmesi, sızıcılışma /b/ > /m/, /b/ > /v/, /c/ > /j/, /ç/ > /ş/, /d/ > /z/, /ğ/ > /h/, /k/ > /h/, /p/ > /f/ değişmesi, süreksizleşme /f/ > /b/, /f/ > /p/, /h/ > /g/, /h/ > /ğ/, /h/ > /g/, /h/ > /k/, /h/ > /k/, /m/ > /b/, /s/ > /c/, /s/ > /t/, /s/ > /t/, /ş/ > /ç/, /v/ > /b/, /y/ > /c/, /y/ > /d/, /z/ > /g/, /z/ > /t/ değişmesi, akıcılışma, iç seste /h/ > /y/ değişmesi, aykırılışma /ll/ > /ld/ /mm/ > /mb/, /nn/ > /nd/, /zz/ > /dz/ değişmesi dudaksıllaşma ise bir dış ünsüzü olan /n/nin bir dudak ünsüzü olan /m/ ye dönmesi şeklinde görülür. Lehçedeki dudaksıllaşma, daha çok dudak ünsüzlerinin etkisine bağlı olarak uzak benzeşme yoluyla gerçekleşmiştir: *nizām* > *mizam*, *beyān* > *bayam*, *mekām* > *makam*. Yuvarlak bir ünlüye ya da dudak ünsüzünün etkisine bağlı olmadan gerçekleşen dudaksıllaşma örnekleri de vardır: *naşīhat* > *masağat*.

Ünsüz ikizleşmesi, uzun ünlü taşıyan kelimelerde /l/ > /ll/, /m/ > mm/, /s/ > /ss/ şeklinde, ünsüz tekleşmesi /cc/ > /c/, /dd/ > /d/, /ff/ > /f/, /kk/ > /k/, /mm/ > /m/, /nn/ > /n/, /ss/ > /s/, /tt/ > /t/, /yy/ > /y/, /zz/ > /z/ şeklinde bir gelişmeyle görülmektedir.

Süreksiz ünsüzler arası değişme, Arapça bir kelimeye iç seste /g/ < /c/ değişmesi şeklinde görülür. Sürekli ünsüzler arasında ise /n/ > /l/ ve /l/ > /r/ değişimleri daha yaygındır.

Karaçay-Malkar Türkçesinde bulunup da Türkiye Türkçesinde olmayan kelimeler Farsçadır: *ābrūy, ālbālū, gāmīš, kālbet, šāhbalūt*.

Arapça ve Farsça alıntı kelimeler, kaynak dildeki anlamlarını koruyup yan anlamlar kazandıkları gibi, kaynak dilden tamamen farklı anlamlarda da kullanılabilmektedir.

Kaynakça ve Kısaltmalar

- ADİLOĞLU, A. (2008). “Karaçay Türklerinin İslamiyet’i Kabulü”, *Turkish Studies*, 3 (2): 12-32.
- ADİLOĞLU, A. (2018). “Karaçay-Malkar Türkçesi ile Türkiye Türkçesi Arasındaki Ortak Söz Varlığı” III. Uluslararası Türk Coğrafyası Sosyal Bilimler Araştırmaları Kongresi Bildiriler Kitabı. Ed. Halil Adıyaman. 42-91.
- CSÁKİ, EVA. (2012). “Karaçayca Söz Varlığının Karakteristik Özellikleri Üzerine”. *Tehlikedeki Diller Dergisi /Journal of Endangered Languages*. 47-56.
- ENVERİ, H. (2002), *Ferheng-i Bozorg-i Sohen*, Tahran: Sohen Yayınları.
- GÜNAY, A. (2017). “Karaçay-Malkar Türkçesinin Kendine Has Özellikleri ve Türk Lehçeleri Arasındaki Yeri”. *Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10 (53): 109-114.
- KANAR, M. (2009). *Arapça Türkçe Sözlük*. İstanbul: Say Yayınları (KATS).
- KANAR, M. (2016). *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Say Yayınları (BFTS).
- KORKMAZ, Z. (2010). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MUTÇALI, S. *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları (MATS).
- ÖZKAN, M. (2001). *Türkçenin Ses ve Yazım Özellikleri*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- PRÖHLE W. (1991). *Karaçay Lehçesi Sözlüğü*. Çev. Kemal Aytaç. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- TAVKUL, U. (2000). *Karaçay Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- TAVKUL, U. (2007). *Türk Lehçeleri Grameri-Karaçay Malkar Türkçesi*- Ed. Ahmet Bican Ercilasun. Ankara: TDK Yayınları:883-938
- www.almaany.com/ [Erişim tarihi: 13.06.2019].

KARAMANLICA METİNLERDE BİR İMLA MESELESİ: SES BOŞLUĞU ÜZERİNE*

The Issue of Orthography in Karamanlidika Texts: Hiatus

Gündoğan ALPAY**

Dil Araştırmaları, Güz 2019/25: 175-192

Öz:Anadolu’da Müslüman Türklerle birlikte yaşamış olan Karamanlılar, Hristiyan olmalarının yanı sıra Türkçeden başka bir dil kullanmamış ve eserlerini Grek alfabesiyle Türk dilinde yazıya geçirmişlerdir. Bu eserlerde İç Anadolu ağzına dayalı olan ve Karamanlica olarak adlandırılan bir yazı dili kullanılmışlardır. Karamanlica, gerek söz varlığı gerek yazım hususiyetleri, gerek de söz dizimi olarak Grekçeden etkilenmiştir. Tüm bu özellikleri ile Karamanlica, pek çok araştırmacının dikkatini çekmiştir.

J. Eckmann’dan bu yana Karamanlica metinler üzerine yapılan çalışmalarda “ses boşluğu” tabiri kullanılır olmuştur. Bu terim, iki ünlü arasında kalan bir ünsüzün çeşitli sebeplerle ortadan kalması sonucu yan yana gelen iki ünlüyü karşılamak için kullanılır. Kanaatimizce Karamanlica metinlerde Grek etkisi olarak düşünülmüş ve kabul görmüş bu hadise, gerçeği tüm yönüyle ifade edememektedir. Türkçenin ses sistemine aykırı olan bu ses olayı, metinlerin konuşma diline dayanması ve yazıcıların mevcut sesleri duymayıp, yazıda ifade edememeleri ile açıklanabilir. Ayrıca Grek alfabesindeki işaretlerin ses değerleri de bu noktada iyi irdelenmelidir.

Anahtar Sözcükler: Karamanlica, Ses Boşluğu, Yazım Bilgisi.

Abstract: In addition to being Christian, Karaman peoples who lived with Muslim Turks in Anatolia did not use any other language other than Turkish and wrote their literary works in Turkish in Greek alphabet. In these works, they used a literary language called Karamanlidika which is based on the dialect of Central Anatolia. Karamanlidika was influenced by Greek in terms of vocabulary and spelling features and syntax. With all these features, Karamanlidika has attracted the attention of many researchers.

Since J. Eckmann, the term “hiatus” has been used in studies on Karamanlidika texts. This term is used to refer to two vowels that come together when a consonant vanishes between two vowels for various reasons. In our opinion, this term, which was considered and accepted as a Greek influence in Karamanlidika texts, cannot express the truth in all its aspects. This acoustic phenomenon, which is contrary to the sound system of Turkish, can be explained by the fact that the texts are based on the colloquial language and that the authors cannot hear the existing sounds and cannot express them in the writing. In addition, the acoustic values of the letter in the Greek alphabet should be examined well.

Keywords: Karamanlidika, Hiatus, Orthography.

* Bu çalışma Karamanlica Aleksandros Makedoniali Meşhur Padişahın Nakliyeti Adlı Eserin Transkribi ve Biçim Bilgisi Özellikleri başlığı altında, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde, 2017SOBE008[06] proje numarası ile Pamukkale Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi Koordinasyon Biriminin desteği ile tamamlanan yüksek lisans tezinden hareketle hazırlanmıştır.

** Arş. Gör., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Manisa / TÜRKİYE. gundoganalpay@gmail.com. ORCID: 0000 0002 5336 0427 Gönderim Tarihi: 19.08.2019/Kabul Tarihi: 09.09.2019

0. Giriş

Karamanlı adı, 1924 yıllarına kadar genel olarak İç ve Güneybatı Anadolu’da yaşayan Hristiyan Türkleri ve o tarihten itibaren de Yunanistan’ın çeşitli bölgelerinde hala yaşayan mübadilleri ifade etmede kullanılan bir adlandırmadır. Osmanlı İmparatorluğu zamanında, Anadolu’da Müslüman Türklerle birlikte yaşamış olan bu topluluk, Hristiyan olmalarının yanı sıra Türkçeden başka bir dil bilmemeleri ve genellikle dinî karakterde olan eserlerini Grek alfabesiyle Türk dilinde yazmış olmaları nedeniyle, her zaman araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Kökenleri konusunda henüz kesin bir sonuca varılamamış olan bu topluluk, bugüne kadar tespit edilebilen 628 adet Karamanlıca eser dikkate alındığında, miras olarak arkalarında çok ciddi bir edebi ürün bırakmıştır. Ancak bu 628 üründen yalnız birkaçı ayrıntılı incelemeye tabi tutulmuştur. Bu bakımdan bu alanda çok ciddi bir eksiklik olduğu aşîkârdır. Bu çalışma ayrıntılı incelemeye tabi tutulmuş birkaç eser üzerinde yapılmış, kanaatimizce yanlış olduğu düşünülen “ses boşluğu” olayını konu almaktadır.

1. Karamanlı Adı ve Karamanlıların Kimliği

Karaman, tarih boyunca pek çok uygarlığa ev sahipliği yapmış kadim bir yerleşim yerinin adıdır. Eskiçağda Lâranda¹ adıyla bilinen Karaman bölgesi, bu asırlarda sırasıyla Hititler, Frigyalılar, Lidyalılar, Persler ve Romalıların hâkimiyeti altına girmiştir. Bölge, M.S. 395 yılından itibaren Bizans İmparatorluğu topraklarına katılarak, Hristiyanlığın önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. 1165 yılında Selçuklu hükümdarı II. Kılıçarslan’ın önderliğinde Anadolu Selçuklu hâkimiyetine giren Lâranda bölgesi, 13. yüzyılda önce Ermeni devletinin ardından da Moğolların istilasına uğramış, bölgede Karamanoğulları Beyliğinin kurulmasına kadar istikrar sağlanamamıştır. Zaman zaman Karamanoğulları ile Eretna ve Memluk Devletleri arasında bölge üzerinde iktidar mücadelesi yaşansa da Lâranda, 1471 yılında Osmanlı Devleti sınırlarına dâhil edilmiştir. Roma döneminde Kapadokya olarak adlandırılan bölge, Osmanlı devleti zamanında Lâranda adının yanında Karaman olarak da anılmaya başlanmıştır (Tuncel, 2001; 444-445).

Osmanlı Devleti’nin sınırları içerisinde yaşamış, daha sonra göçlerle farklı bölgelere yerleşen, Türkçe konuşan Hristiyan Ortodoks topluluğa, Karaman kökenli oldukları için “Karamanlı” adı verilmektedir. Soysü’nün (1992), belirttiğine göre bu topluluk, 1924 yılındaki nüfus mübadelesine kadar, Anadolu içerisinde Aksaray, Akşehir, Antalya, Derinkuyu, Ereğli, Ermenek, Fethiye, Göreme, Kayseri, Konya, Mersin, Nevşehir, Niğde, Peristrema (İhlara/Güzelyurt), Ürgüp, vb. köy ve kasabalarında yaşamışlardır. Eckmann, bu coğrafyayı kabaca, Anadolu’nun takriben Trabzon/Fırat/Toros/Silifke hattından batıya düşen kısmı olarak ifade etmektedir (1965; 165). Bunun dışında bu topluluğa Balkanlar, Kırım, Azak, Suriye, Beserabya -bugün Ukrayna ve Moldavya sınırları içerisinde kalan bölge-, Teselya -Orta Yunanistan-, Makedonya, Odessa, ve

1 Hititler devrinde Lanta ve Laranta adında iki şehir adının var olduğu bilinir. Kimi araştırmacılar bu iki adın aynı şehri ifade ettiği üzerinde hem fikirdir. Uzunçarşılı ise Lâranda’nın eski adının Talaranza olduğunu kaynak göstermeden ifade etmiştir. Tüm bunların doğru olması durumunda Gümüşçü, Karaman bölgesinin Hitit döneminde de bir yerleşim yeri olduğu ve Lâranda adının Hitit döneminden 19. Yüzyıla kadar yaklaşık dört bin yıl korunduğu sonucuna varmıştır (Gümüşçü, 1997; 39).

Trablusgarp'ta rastlanmaktadır (Anzerlioğlu, 2003: 139; Dryga, 2007: 504). Ayrıca İbar (2010), 19. yüzyılda Karamanlîca kitapların birçoğunun sonunda o kitabın parasını ödeyerek talep eden müşterilerin listesinin verildiğini bildirerek bu listelerin o devirde Karamanlıların nerelerde yaşadıklarına iyi birer kaynak oluşturduklarını ifade etmiştir (114).

Karamanlılara, Osmanlı arşiv belgelerinde “Zımmîyân-i Karaman” veya yalnız “Karamânîyân” denilmekle beraber bu topluluğun kendilerini “Anadolu Hristiyanları”, “Anadolu Ortodoks Hristiyanları”, “Yunanî lisanını bilmeyen Anadolu'daki Hristiyanlar”, “Anadolulular” vb. adlarla ifade ettikleri bilinmektedir (Berkol, 1986: 137). Güngör, “Anadolu'nun hemen her tarafında yaşayan Rumlara ‘Rum’ denilirken, Karaman bölgesinde yaşayanlara diğer Rumlardan ayrı olarak ‘Karamanlı’ adının verilmesi, onların diğer Rumlardan ayrı bir özelliğe sahip olmalarından kaynaklanmalıdır” diyerek Anadolu'da Karamanlılar ile Rumlar arasındaki ayrıma dikkat çekmiştir (2002; 471). Kanaatimizce Güngör'ün dikkat çektiği husus, Karamanlıların Türkçeden başka bir dil bilmemesidir.

Karamanlı adı ilk kez Bohemyalı seyyah Hans Dernschwam'ın 1553-1555 yılları arasında, İstanbul ve Anadolu'ya (Amasya iline kadar) yapmış olduğu gezileri günlük şeklinde anlattığı *Tagebuch einer Reise nach Kostantinopel und Kleinasien (1553/55)*² adlı seyahatnamesinde “Caramani”, “Caramanier” ve “Caramanos” olarak geçmektedir (Yüce 2010: 157). Yine Fransız seyyah Nicolas de Nicolay, *Les Navigations, Peregrinations et Voyages Faicts en Turquie envers 1577* adlı seyahatnamesinde İstanbul Yedikule civarında bulunan Karamanlılardan bahseder (İbar, 2010; 108)³. Ayrıca, Evliya Çelebi Antalya'dan bahsederken “...dördü Urum keferesi mahallesidir. Ama keferesi asla Urumca bilmezler. Batıl Türk lisanı üzre kelimat ederler” (İbar, 2010: 108), diyerek Türkçeden başka dil bilmeyen Hristiyanların olduğunu bildirmektedir. Bunların Karamanlılardan başka bir topluluk olamayacağı şüphe götürmez bir gerçektir.

Bugün “Karaman” adının nereden kaynaklandığı kesinleşmiş değildir ancak bir boy veya yer adından gelme olasılığı yüksektir. Boy adı olarak Karaman, Yazıcızade Ali'ye göre Afşarların bir kolu; Abdülkadir İnan'a göreyse Salur boyunun bir koludur

2 Alman asıllı olan Hans Dernschwam, İstanbul'daki Macar Elçiliğinde 1553-1555 yıllarında görevli iken, İstanbul'u ve Anadolu'nun bazı yerlerini gezmiş, gördüklerini, izlenimlerini günlüğüne kaydetmiştir. Hans Dernschwam İstanbul'da gördüğü Karamanlı Türkleri hakkında şunları yazmıştır. “Yüksek surlardan pek uzak olmayan, şehrin Yedikule deneni ıssız bir semtinde Karamanlı deneni, Hristiyan bir halk oturur. Bunlar Hristiyan olup Rumlar ile aynı mezheptendir. Kiliselerinde ayinlerini Rumca yaparlar, fakat hiç Rumca anlamazlar,ünkü dilleri Türkçedir. Türkçeyi eskiden beri mi konuşuyorlardı, bunu bilmiyorum. Şimdiki padişahın [Kanuni Süleyman'ın] babası [Yavuz] Selim'in, bunları, savaş yaptığı ülkelerden [İran taraflarından], İstanbul'a getirdiği söyleniyor. Kalabalık ve güçlü bir halka benziyorlar. Kadınların başlarında, uzun, sivri, ak, bazen renkli, tıpkı papalık tacı gibi bir külahları var. Evden dışarı çıkacakları zaman, bunun üzerine, göğüslerinin üstüne kadar inen ince, şeffaf bir örtü ile kapatırlar” (Yüce, 2010; 158). Seyahatname metni Prof. Dr. Yaşar ÖNEN tarafından 1992 yılında *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü* adıyla Türkçeye çevrilmiştir.

3 Nicolas, gözlemlerinde Karamanlıların, el sanatlarında usta olduklarını ve ticaret ile uğraştıklarına değinmiştir. Karamanlı kadınları hakkında da bilgi veren Nicolas, onların mahcup bir tabiata sahip olmalarıyla hamam, pazar ve kilise haricinde dışarıya çıkmamaya meyilli olduklarını belirtmiştir. Yine Karamanlı kadınların ipek ve kadife elbiseler ile iyi bir giyim kuşama sahip olduğunu, ayrıca tül ile süslenmiş uzun başlıklar taktıklarını ifade etmiştir (İbar, 2010; 108). Seyyah Nicolas'ın bahsettiği Karamanlıların, Fatih Sultan Mehmet'in Karamanoğlu Beyliğine son verdikten sonra İstanbul'a bölgenin farklı yerlerinden getirdiği Karamanlılar olma ihtimali yüksektir. Zira o yıllarda Karaman bölgesinden gelenlerin, Fatih ve Şehzade Cami arasında yerleştirildiği bölgeye Büyük Karaman; Fatih semtinin kuzey tarafında yerleştirildiği bölgeye ise Küçük Karaman adlarının verildiği bilinmektedir (Gümüşçü, 1997; 49).

(Anzerlioğlu, 2003: 138-141). Eckmann (1965), bu konuda, Hristiyanlığı kabul etmiş Türklerin soyundan gelen Karamanlılar, 16. yüzyılda Karaman beyliğinin himayesine girdiği için Karamanlı adını almış, daha sonra da Anadolu'da yaşayan bütün Hristiyan Türkler ve Karamanoğulları Beyliği'nin dışında yaşayanlar için de Karamanlı adının kullanıldığını belirtmiştir. Anzerlioğlu, Karamanlı adının bir yer adından gelebileceğini, Büyük İskender zamanında Kirmanşahların memleketine Karamania adının verilmesini örnek göstererek bu adın Eckmann'ın belirttiğinin aksine sadece Karamanoğulları Beyliği'nden kaynaklanmamış olabileceğini dile getirmiştir. Ayrıca Bizans tarihinde 1205 yılında bugünkü Edirne topraklarına adları Ulahya ve Karamanie olan iki krallığın gerçekleştirdiği bir saldırıdan bahsedilir. Bu olay da Anzerlioğlu'nun çalışmasında Eckmann'ın görüşüne karşı öne sürdüğü bir veri olarak kullanılmıştır (2003; 146-147).

Karamanlıların kökeni hakkında Türkiye ve Yunanistan'da farklı görüşler ortaya atılmıştır. Bazı çevrelerce Türkçe konuşmak zorunda bırakıldıkları için Türkleşmiş Rumlar, karşı bir görüşle de Türkçe konuşmayı unutmamış fakat Hristiyanlığı benimsemiş Türkler oldukları ileri sürülmüştür. Bu iki görüş de genellikle ideolojiyi çıkış noktası olarak birtakım araştırmacılar tarafından savunulmuştur. Karamanlıların Türkleşmiş Rumlar olduğunu savunan araştırmacılar, Sophokles Hüdaverdioğlu/Theodotos, Spiros Vryonnis, Charles Texier, Avram Galanti, Séverien Salaville, Eugene Dalleggio, Evangelia Balta; Karamanlıların, Bizans döneminde çiftçi olarak sınırlara yerleştirilen Türklerin veya aynı dönemde paralı asker olan Türklerin bakiyesi olduklarını savunan araştırmacılar ise Janos Eckmann, Gotthard Jaschke, Robert Anhegger, Cami Baykurt, Harun Güngör, Mehmet Eröz, Mustafa Ekincikli, Yonca Anzerlioğludur. Karamanlıların Anadolu'ya ilk gelen Türk boylarının soyundan olduklarını ileri süren teze göre Karamanlılar, o dönemlerde çok güçlü olan Bizans ve Anadolu kiliselerinin etkisi ile Hristiyan olmuşlar fakat ana dilleri Türkçeyi unutmamışlardır. Temelde bu bakış açısından hareket edilmekle birlikte bazı araştırmacılar olaya farklı boyutlardan bakarak bu köken iddiasını şöyle dallandırmışlardır: Bu görüşlerden biri Karamanlıların atalarının, Selçukluların Anadolu'yu ele geçirmesinden önce, Karadeniz'in kuzeyinden göç ederek Bizans İmparatorluğu'nun doğu sınırlarına yerleştirilen ve Hristiyanlaştırılan Kıpçak, Kuman, Peçenek ve Uz Türklerinin kalıntısı olduğudur (Ağca, 2006: 8). Uygurların, Göktürk İmparatorluğu'nu dağıtması sonucu Orta Asya'dan çıkan Türkler, iki ana kola ayrılarak batıya doğru hareket etmişlerdir. Hazar Denizi'nin kuzeyinden geçerek Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırları işgal eden Peçenek, Uz ve Kıpçaklar, Bizans İmparatorluğu ile doğrudan etkileşime girmiş ve Bizans ülkesine akıncı, paralı asker ve mülteci olarak katılmışlardır (Güngör, 2002: 471). Bu kitlenin Hristiyan misyonerlerin faaliyetleri sonucunda daha o devirde hiç değilse bir bölümü Hristiyanlık dinini benimsemiş olmalıdır. Ayrıca Bizans İmparatorluğu, hem Türk boylarını birbirine kırdırmak, hem boy liderlerine Hristiyanlığı farklı yollarla kabul ettirmek hem de iskân politikası gibi yöntemlerle bu işi hızlandırmıştır. Adı geçen Türk boylarına mensup bazıları ise iyi at binme, çeviklik, iyi savaşabilme vb. özelliklerinden dolayı Bizans ordusuna Türkopol yani Türk paralı askeri olarak alınmıştır. Bizans devrinde Hristiyanlaşmış olanlar yüksek olasılıkla asimile olup farklı yerlere dağılmışlardır. Türkopol olarak alınan askerler ise Bizans ülkesinin doğusunda İslam ordularına karşı sınır bölgeleri

olan Toros eteklerine, Karaman ve Kayseri yörelerine yerleştirilmişlerdir. Nitekim 946 yılında Tarsus'a Müslüman ve Hristiyan esirlerin değişimini yapmak üzere gelen Abbasi halifesinin elçisi, Rum kumandanın yanına gittiğinde maiyetini teşkil eden askerler arasında Hazar ve Fergana Türklerini görmüştür. Bunlar da daha evvelki yıllarda Bizans ordusuna alınmışlar ve Kapadokya bölgesine yerleştirilmişlerdir (Tongal, 2007; 29). Güngör (2002), bu sınır bölgelerine yerleştirilenlerin daha sonra oralarda kalarak Selçuklu ve Osmanlı içerisinde dinî müsamahadan dolayı inançlarını muhafaza ettiklerini belirtmektedir (471). Aynı tez içinde Selçuklularla gelen ve Şamanizm'i koruyan boyların, Anadolu'daki yerli unsurlarla ilişkisi sonucunda yavaş yavaş Hristiyanlığı kabul etmesiyle Karamanlıların oluştuğu görüşü de yer almaktadır (Soysü, 1992: 178). Bu konuda Ekincikli, Selçuklu Türklerinin, Anadolu'ya yurt kurmak maksadıyla göçtükleri zaman, Anadolu'nun Türk nüfusundan tamamen mahrum olmadığını, Anadolu nüfusunun bir kısmının Bizans İmparatorluğu içerisinde Hristiyanlaşmış Türk boylarından ibaret olduğunu belirtmiştir (1990; 100-106). Bu anlayıştaki bir başka görüş de Karamanlıların kökenini yalnız batıdan gelen Türklere değil doğudan gelen Türkmen boylarına da dayandırmaktadır. Bu görüşe göre Karamanlılar, Anadolu'ya ilk gelen Türk boylarının Hristiyanlarla sıkı ilişkileri ve zamanın Ermenistan devleti sınırları içerisinde bulunan topraklara yerleşmeleri sonucunda Hristiyanlığı kabul etmişler ve uzun süren bu ilişkiler esnasında Ermenilerle daha sonra ise Rumlarla Türkler arasında kültür alışverişleri meydana getirmişlerdir. Bu kültür alışverişleri Ermenilerle Rumların dil ve ad bakımından Türkleşmesine, bazen Müslümanlaşmasına neden olurken, Türklerin de Rumlaşmasına ve Hristiyanlaşmasına neden olmuştur (Soysü, 1992: 179). Zeki Velidi Togan bu hususta bu Türklerin Rumlaşıp Ermenileşmediğini savunurken, Mehmet Eröz ise hem Rumlaştıklarını hem de Ermenileştiklerini savunmaktadır (Köremezli, 2009: 4-5). Karamanlıların Türk asıllı olduklarını ileri süren araştırmacılar, bu görüşlerini ispat için tarih biliminin verileri yanında antroponimi (kişi adları bilimi) biliminden de yararlanmışlardır. Karamanlıların isimlerini nereden aldıkları ve Türklerin hangi boyundan geldikleri tam anlamıyla kanıtlanamasa da, Şeriye Sicillerinden anlaşıldığı üzere, adlarının çoğu kadim Türk adlarıdır⁴. Osman Turan'ın konu ile ilgili, mühtedilerin genellikle Abdullah, Muhammed gibi dini isimler aldığını belirtmesi bu noktada dikkate değer bir tespittir (Anzerlioğlu, 2009, 151).

Yunan tezinde ise "Kapodokkes Ellines" adı verilen bu halkın, Rum Ortodoks kökenli olduğu ancak bölgedeki ağır Osmanlı baskısı, Türk dilinin zorunlu kullanılması ve Rumca eğitimin yıllarca verilememiş olması gibi nedenler ile ana dillerini unuttuğu ve yalnızca dinlerini muhafaza ettiği ileri sürülmektedir (Soysü, 1992: 179). Charles Texier, Sévérien Salaville ve Eugene Dalleggio bu konuda Selçuklu ve Osmanlı Devleti'nin Anadolu'yu zapt etmelerinden sonra buralardaki Rum okullarını kapatıp Rumca'yı unutturduklarını iddia etmişlerdir. (Köremezli, 2009: 8). Karamanlı Türklerinden olan ve Yunanistan'a göç ederek Theodotos adını

4 Yalnızca Rumlar arasında değil Ermeni cemaati içerisinde de tespit edilebilen bu adlardan bazıları şunlardır: Kaya veled-i Serkis, Arslan birader-i Haçuk, Budak veled-i Mıgırdıç, Serkis veled-i Balyemez, Baran veled-i Karaca, Subhanverdi veled-i Tomas, Karakoç veled-i Tursun, İlaldı veled-i O, Kırkor biraderi O, Bogos veled-i Hudaverdi, Yağmur, Ulaş, Balı, İlbeği, Çiçek, Serkis veled-i Eymür, Kumrı veled-i Tutı, Serkis veled-i Pulad-Çakır, Yörük veled-i Mehtar, Aydoğmuş birader-i O, Agop veled-i Gökçe, Kaplan, Timur, Şaliin, Dede, Toros veled-i Kaya, Ovanis veled-i Hüdaverdi, Melikşa, Bulgar veled-i Sevundük, Musa veled-i Bulgar vb. (Anzerlioğlu, 2009; 150).

alan S. A. Hüdaverdioğlu, Karamanlıların aslen Grek olduğunu iddia etmiştir. Bu duruma itiraz eden Sykutris ise III. Bizans Tetkikleri Kongresi'nde, Rumca'nın basit bir konuşma dili olmadığı için kolay unutulamayacağını ve Karamanlıların dillerini kaybettirecek baskı ortamı oluşmuş ise bu baskı ortamından niçin Ermeni ve diğer Rumların etkilenmediğini dile getirerek Thedotos'un bu görüşüne itiraz etmiştir (Arısoy, 2002: 31). Bu konuda son yıllarda önemli çalışmalar sunan Evangelia Balta'da Karamanlıca kitapların ön sözlerinden hareketle Karamanlıların Rum olduklarını ispat etmeye çalışmaktadır. Balta, Karamanlıca konuşanların, Kapadokya'nın Bizans'ın doğu bölgesindeki son sınırı olması ve bölgeye Türk kavimlerin egemenliğinin yerleşmiş olması nedeniyle Yunanlı bölge sakinlerinin dillerini ilk unutan topluluk olduğunu savunmaktadır (Balta, 1998: 4). Aristotelis Kourtidis ise Rumların Türkçeyi öğrenmelerini, Anadolu'nun fetih tarihine kadar götürmekte ve bunun nedenini Türkçenin kolay telaffuz edilir bir dil olduğu ile açıklamaktadır (Demirci, 2014: 156).

Yukarıda iki farklı görüş ve araştırmacıların bu görüşleri ispat için sundukları dayanaklar verilmiştir. Türklerin Anadolu'ya ilk defa Malazgirt ile gelmedikleri ve uygun koşullar varsa kolay din değiştirdikleri bugün bilinen bir gerçektir. Ayrıca Anadolu ve Oğuz boyları bir kenara bırakıldığında Avar, Bulgar, Peçenek, Kıpçak boylarının daha önceleri Avrupa'ya kadar ilerledikleri çeşitli araştırmalarla ortaya konulmuştur. Dolayısı ile Türklerin Hristiyanlıkla olan ilişkileri çok eskiye dayanmaktadır. Türklerin çeşitli devletler tarafından paralı asker olarak kullanıldıkları tartışmasıdır. Selçuklu ve Osmanlı Devleti devirlerinde İslamiyet'in sağladığı gayri müslim hoşgörüsü, ister Rum ve Ermeni ister Hristiyanlaşmış Türk olsun hiçbirinde inancını değiştirme dürtüsü uyandırmamıştır. Bu da her inançtan kesimin bir cemaat oluşturmaya neden olmuştur. Ayrıca gayri müslimlerden alınan vergilerin Müslümanlardan alınan vergilere göre yüksek olması, iktisadi açıdan bu cemaatlerin mevcut durumlarını korumalarının istendiğini de göstermektedir (Ercan, 1991: 372). Cemaat konusunda Bruce Clark'ın adı geçen topluluk için sarf ettiği şu sözler dikkat çekicidir: *“Osmanlı Hristiyan köylüsü, hayatının bazı alanlarında Rum Ortodoks Patrikhanesinin yetkisine göre hareket etmek zorundaydı. Sadece dinsel yaşamı değil, doğum, evlenme, ölüm törenleri Rum Ortodoks Patriğinin yetki alanı içindeydi. Ama o aynı zamanda padişahın tebaasıydı ve Padişahın Anadolu tebaasının büyük bölümüyle aynı dili konuşuyordu. Yani bir başka deyişle Türk'tü. Onun gerçekte Türk mü yoksa Yunanlı mı olduğunu sormak neredeyse cevabı olmayan bir soruyu sormak demektir. Çünkü bu sözcükler bugünkü anlamlarıyla 19. yüzyılda mevcut değildi.”* (İbar, 2010: 106-107). Buradan hareketle bazı Rumların Türkleşip Müslümanlaştığı gibi bazı Türklerin de Rum/Ermenileşip Hristiyanlaştığı hususu gözlerden kaçmamalıdır. Bu noktadan bakıldığında araştırmacıların kendi açılarından haklı gerekçeler bulmalarının nedeni anlaşılabilir. Tüm bunları dikkate aldığımızda, sorunun Karamanlı adında düğümlendiği, bu adın sanılanın aksine tek bir boy veya dili ifade edemeyeceği söylenmelidir.

2. Karamanlıca ve Karamanlıca Edebi Ürünler

Karamanlıların kökeni ve tarihi konusunda kesin olmayan pek çok nokta varken Karamanlılar konusunda hiç tartışmasız en kesin olan mevzu, bu topluluğun dillerinin Türkçe olduğudur. Karamanlıların konuştukları dil, “Karamanlı Türkçesi”,

“Karamanlidika” veya “Karamanlca” olarak adlandırılmaktadır. Bu topluluk kendi dillerini ise “Türkçe”, “Açık Türkçe”, “Sade Türkçe” diye tanımlamaktadır (Yüce, 2010: 157). Korat (2003), Anadolu Karamanlı ağzının İç Anadolu ağzına yakın olduğunu, konuşma dilinin fonetik özellikleri, erken dönemde Orta Anadolu ağzıyla, geç dönemde ise Osmanlı Türkçesi ile benzeşmekte olduğunu dile getirir. Eckmann, Jacop’un konuyla ilgili Karamanlı ağzı Klasik Osmanlı diline yakındır görüşünün kısmen doğru olduğunu belirtir (1965: 168). Bu hususta Özkan, kaybolmakta olan Karamanlı ağzının kesin olarak İç Anadolu Türkçesi ağzı olduğu sonucuna varmıştır (2013, 14). Ağca, ise bu dilin özellikle Orta ve Güney Anadolu ağızlarıyla benzerlik gösterdiğini bunun yanında Kıbrıs ve Balkan ağızları ile de örtüştüğünü dile getirmiştir (2010; 85). Zamanla Karamanlıların, Osmanlı Devleti’nin farklı bölgelerine göç etmesi ile konuştukları ağız özellikleri de yerleştikleri bölgeye göre değişikliğe uğramıştır. Berkol, Karamanlıların Kayseri ve Nevşehir ağzına yakın bir ağıza sahip olduğunu, Karamanlca eserlerde de sözcüklerin ve sözdiziminin büyük ölçüde Türkiye Türkçesi yazı dilinin özelliklerini koruduğunu belirtmektedir (1986; 155-157).

Karamanlca olarak yazılan ve kesintisiz olarak 20. yüzyıl başlarına kadar süren edebiyata Karamanlı Edebiyatı adı verilmektedir. Ayrıca Berkol, söz konusu edebiyatın Türk edebiyat tarihinde pek çok noktayı aydınlığa kavuşturabileceğini düşünerek, Karamanlı edebiyatının Türk edebiyatı içerisinde ele alınması gerektiğini vurgulamıştır (1986; 155). 1454 yılında yazılıp 1584 yılında Basel’de basılan *Gennadios İtikatnamesi*⁵ bir yana bırakıldığında, 1718 yılında yayımlanmaya başlayan Yunan harfleriyle yazılmış Türkçe eserler, başka bir deyişle Karamanlca eserler zengin bir edebiyat oluşturmaktadır. Berkol (1986), bu eserlerin yazma ve basma olarak iki grupta toplanabileceğini ve basma olanların çoğunlukta olduğunu ifade etmiştir (139). Yine bu eserlerin birçoğu çeviri olmakla birlikte birazı ise telifdir. Evangelia Balta, o günkü sayılarına göre Karamanlca eser sayısını 628 olarak tespit etmiştir (Balta, 1998: 3-19). Bu eserlerin çoğu Atınada’ki Milli Kütüphane’de (National Bibliothec) ve Yunan Bilim Akademisi Kütüphanesi’nde (Bibliothek der Griechischen Akademie der Wissenchaften) bulunmaktadır (Ağca, 2006: 10). Karamanlca eserlerin çoğu Hristiyanlıkla ilgili dinî ve ahlaki öğretileri anlatan Yunancadan tercüme eserlerdir. Eckmann (1992), Karamanlı Edebiyatının çoğunlukla tercüme olup kendi başına bir edebiyat olmadığını, işlenen konuların ise dinî olup bu metinlerde dünyevî sanata yer verilmediğini belirtmektedir. Karamanlı edebiyatının ilk zamanlarında misyonerlerin bu konuda oldukça fazla çalışma yaptığını, Hristiyanlık dinine ait ilahiler, ibadet kitapları, ilmi hâller, mukaddes kitap tercümeleri gibi eserleri yayımlayarak Hristiyanlık dinini Orta Anadolu’daki Türklere aşılacak için Karamanlca eserler verdiğini söylemek mümkündür (Köremezli, 2009: 13).

Karamanlca eserler günümüzde pek çok araştırmacı tarafından çeşitli içeriklere göre listelenmektedir. Bu listeler geçmişten günümüze Karamanlca mevcut

5 Fatih Sultan Mehmet’in isteği üzerine, İstanbul’un ilk patriği Gennadios Scholarios’un 1455 yılı sonu veya 1456 yılı başlarında yazdığı Hristiyanlığın esaslarını anlatan ve aslı Yunanca olan İtikadnâme adlı eser, önce Türkçeye çevrilerek Fatih’e sunulmuş ve daha sonra Grek harfleriyle de Türkçe olarak yazıya geçirilmiştir. Bu Grek harfli metin 1584’te, Martino Crusius (1584: 107-120) tarafından Basel’de yayımlanmıştır. M. G. Miller, metnin ne Karamanlılar tarafından yazılmış olması ne de okur kitlesinin Karamanlılar olması hasebiyle bunun gerçekte Karamanlı Türkçesi bir metin olmadığını belirtmiştir. İtikadnâme, sadece Grek harfli Türkçe bir metindir (Ekşi, 2015a; 968).

külliyatı kapsamlı olarak gözler önüne sermektedir. Bu listelerden ilki, Sophokles Hüdaverdioğlu/Theodotos tarafından 1930 yılında Atina’da yayımlanmıştır (Yüce, 2010: 159). Yayımlanan bu ilk listede, 54 eserin kataloglandığı görülmektedir. Daha sonra Sévérien Salaville ve Eugène Dalleggio, *Karamanlidika* adında 3 seri katalog yayımlamıştır. Bu listelerde, çoğu dinî içerikli olmakla birlikte 333 eser yer almaktadır. Yüce (2010), bu katalogların ilk cildinin Atina’da 1958 yılında, ikinci cildinin Atina’da 1966 yılında, üçüncü cildinin ise yine Atina’da 1974 yılında yayımlandığını bildirmektedir (159). Ardından Otto Blau, Yunan harfli Karamanlı Türkçesi vezirler, kutsal günler, oruç kuralları, büyü duaları, Hristiyan azizlerinin ve Hristiyanlık uğrunda ölenlerin hayatını nakleden kitaplar, öğretici hikâyeler içeren pek çok metin yayımlamıştır (Yüce, 2010: 159). Son yıllarda Evangelia Balta *Karamanlidika* (1997) adında 1 cilt ve *Karamanlidika: Additions* (1987) adında 2 cilt olarak toplamda 3 seri ile Karamanlıca eserleri listelemiştir. Balta’nın bu listelerinde 750’ye yakın Karamanlıca eserin künyesi verilmektedir. Buna ek olarak Gazanfer İbar, *Anadolu Hemşehrilerimiz Karamanlılar ve Yunan Harfli Türkçe* adlı çalışmasında pek çok Karamanlıca eseri göstermektedir (2010; 6-100).

Bugün, Karamanlı edebiyatı hakkında yapılan her çalışmada, Karamanlıca eserlerden bahsedilirken ilk dile getirilen metin, 1584 tarihinde Rum patriği Gennadius Scholarios’un Fatih Sultan Mehmet’e sunduğu *İtikatname*’dir. Dinçer (2011), bu *İtikatname* metninin Türkçenin üç ayrı alfabesi ile yazılmış nüshalarının bulunduğunu dile getirmiştir. Ayrıca *İtikatname* metni yazım ve dil hususiyetleri bakımından incelendiğinde yazıldığı devrin klasik Osmanlı yazı dili ile yazıya geçirildiği görülebilir⁶. Dolayısı ile bu metin Karamanlıca bir eser olmayıp sadece Grek harfleri ile yazıya geçirilmiş Osmanlı Türkçesi metni olarak ele alınmalıdır. Karamanlı ağzına dayalı eserler, 18. yüzyılda yazılmaya başlanmış, 19. yüzyılda matbaanın faaliyetlerinin gelişmesiyle artarak devam etmiş, 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında ise, en yoğun dönemini yaşamış, nüfus mübadelesi ile de sona ermiştir. Başlangıçtaki eserler daha çok dinî metinler olmakla birlikte, 19. yüzyılın ortalarından itibaren din dışı konuların işlendiği eserler görülmektedir. 19. yüzyılın ilk yarısında dinî içerikli metinlerin özetle, tefsirler, Ortodoks Hristiyanlara din bilgileri veren akait, ilmiyal, ibadet, vaaz kitapları, ölüm, kıyamet günü, cennet, cehennem konuları üzerine düşünceler içeren kitaplar, İncil çevirileri vb. türden oldukları söylenebilir. J. Eckmann, Karamanlı edebiyatını 1718 yılında yazılan, bazı bölümleri Rumca olan 170 sayfalık *Gülzar-ı İmani Mesîhi* adlı kitap ile başlatmaktadır. Bu eserin 1743’te Amsterdam’da 1883’te ise İstanbul’da basılmış iki çevirisi daha vardır (Ekşi, 2015a; 968). Bunun yanında Karamanlıca yazılan 18. yüzyıldaki din dışı ilk metin 71 atasözünden meydana gelen *Zahiti Fakir Methodios Rahip Halkın Ağzında Solilenilen İspk Turkigiuil İmpare Kelamleri...Zapt Eyleti* adlı eserdir. Bu eser, Karamanlı-Türk halk kültürü ve folkloru bakımından büyük önem arz etmektedir. 18. yüzyılın ilk yarısında 2 metin, ikinci yarısında ise 14 metin yayımlandığı görülmektedir. Karamanlı edebiyatında 19. yüzyılda yazılan ilk din dışı eser ise *Aleksandros Makedonialı Büyük İskender Risalesi*’dir (Balta, 1998: 16). 19. yüzyılda alışılagelen dinî içerikli

6 *İtikatname* metninin Latin harflerine aktarılmış bir örneği için bk. Fehmi DİNÇER, (2011). “1584 Yılında Karamanlıca Alfabe İle Yazılmış Bir İtikatname” *1. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri. 16-19 Kasım 2011. C.3.* (Ed. Adem Öger). Nevşehir Üniversitesi Yayınları, s. 173-194.

düzyazı metinlerin yanı sıra, devrenin ilk yarısında nazım tarzında yine dinî içerikli çeviriler de görünmeye başlamıştır (Yüce, 2010: 160). Dinî nitelik taşımayan kitaplar içerisinde kültür kitapları, hukuk kitapları, lügatler, Köroğlu hikâyeleri, Nasreddin Hoca hikâyeleri, Tuhaf ve Gülücek menkıbeleri, atasözleri, Şah İsmail ve Âsık Garip hikâyeleri gibi metinler yer almaktadır.

Karamanlıca hikâye, roman, masal türlerinde eserlerden başka, ders kitapları, tüzükler, çek, senet, fatura, reklamlar, kullanma kılavuzları, para ve pullar, müzik kitapları, piyango biletleri gibi Karamanlıca yazılmış metinler bu dil ile meydana getirilen edebî türlerin çeşitliliğini göstermektedir (İbar, 2010: 6-82). Bu eserlerden başka, Karamanlı edebiyatını oluşturan eserler içinde gazetelere ve dergilere de rastlanmaktadır. Bu gazete ve dergilerden en ünlüleri Evangelinos Misailidis'in çıkardığı *Gazeta-yı Anatoli* daha sonraları *Yeni Anadolu* ve *Asia* gazeteleridir. *Gazeta-yı Anatoli* Grek harfli ilk Türkçe gazetedir ve 1914 yılına kadar yayımda kalmıştır (Soysü, 1992: 184). Bundan başka *Anatoli ve Afitap*, *Aktis*, *Areti*, *Kukirikos*, *Mekteb-ül Fünun-i Meşriki*, *Mikra Asia*, *Pelsaret-il Maşrik*, *Fitne*, *Zembur*, *Şark*, *Terakki* gazeteleri de önemli gazeteler arasındadır (Balta, 2010: 123-129; Yüce 2010: 161). Bunların dışında, çocuklar için de birtakım Karamanlıca süreli yayınlar çıkartılmıştır. Bunlardan en önemlisi *Kitab'ı Mukaddes* Şirketi tarafından çıkartılan *Angeliaforoz* dergisidir. İbar (2010), bu derginin, Osmanlı Devleti sınırlarında yaşayan en az dört Hristiyan cemaatin her birinin kendi dillerinde yayımlandığını belirtmektedir (22). Ayrıca *Çocuklara Arkadaş*, *Cesika'nın İlk Duası*, *Çocukların Talimi İçin Can Üzerini Mükâleme*, *İki Kuzucuk*, *Küçük Eleni* ve *Küçük Yosif* gibi dergiler de çocuklar için çıkartılan süreli yayınlar arasında sayılabilir (İbar, 2010: 18). Mübadele ile Yunanistan'a gönderilen Karamanlılar tarafından çıkarılan aynı zamanda Karamanlı edebiyatının son ürünleri arasında sayılan eserlerden biri *Muhacir Sedası* dergisidir. *Prosphygikaa Phona*, *Mohacir Sedası* (*Mültecinin Sesi*) dergisi Yunanca ve Karamanlıca olarak 1924-1926 yılları arasında yayımlanmıştır (İbar, 2010; 26).

Karamanlıca yazılmış basılı eserlerin dışında, Karamanlı nüfusunun yoğun olarak yaşadığı yerlerde, Karamanlılar tarafından Grek alfabesiyle yazılmış mezar taşlarına, hamam, çeşme, ev ve kiliselerin duvarlarına yazılmış kitabelere de rastlanmaktadır. Demir (2010), bu eserlerde büyük boyutta Türk dili, tarihi ve kültürü ile ilgili bilgilerin saklı olduğunu söyleyerek kitabelerin önemine vurgu yapmıştır (4). Bu eserleri toplu olarak yayımlayan çalışmalar olmamakla birlikte, Semavi Eyice (Eyice, 1975-1980), Gürsel Korat (Korat, 2003: 56-70), Osman Fikri Sertkaya (Sertkaya 2004: 1-21), Necati Demir (Demir, 2010: 3-23), Doğan Demirci (Demirci, 2014: 155-176), Cemal Ekin (Ekin, 2017: 221-241) gibi araştırmacıların bu konuda bazı makaleleri yer almaktadır. Kısa olan bu kitabeler, genellikle Grek alfabesiyle, bazen de Grek ve Arap alfabeleriyle birlikte yazılmıştır. Bazı kitabelerin Grek alfabesinin yanı sıra Arap alfabesiyle de yazılmış olması, hem Karamanlıların Arap alfabesini bildiklerini hem de kitabelerin Anadolu'daki Müslüman Türklere de hitap ettiğini göstermektedir. Karamanlıca kitabelerin en dikkat çekici özelliklerinden biri, alfabedeki harflerin kitabeden kitabeğe farklılık göstermesidir. Diğer bir ifadeyle kitabeler arasında harflerin gösterimi konusunda birlik yoktur. Yine kitabelerin, Osmanlı Türkçesi tesirinde kalmış olan Karamanlıca metinlerden farklı olarak, Karamanlı ağzını en iyi yansıtan

metinler olduğu söylenebilir (Ağca, 2006: 12). Lozan Antlaşmasının imzalanması, Karamanlı Edebiyatının sonunu hazırlamıştır. Karamanlıca en son örnekler Selanik ve Drama'da basılmıştır (Balta 2014: 105)⁷. Karamanlı edebiyatı, 1935 yılında Baf'ta (Kıbrıs) yayımlanan *Dua Kitabı* ile sona ermiştir (Eckmann, 1991: 36; Balta, 1998: 5). Karamanlıca kitaplar sadece Karamanlılar tarafından değil, kendileri gibi Hristiyan olan Gagavuzlar tarafından da okunmuştur.

3. Karamanlıca Yazılmış Metinlerin İmla Hususiyetleri ve Ses Boşluğu Meselesi

Bir dilin sözcüklerinin, herhangi bir alfabe yardımıyla yazıya geçirilme şeklini ortaya koyan uygulamalar bütününe imla adı verilir. Her ne kadar imla, standartları belli bir uygulama ve kurallar bütünü olarak algılsa da bunun aksini gösteren pek çok örnek vardır. Karamanlıca metinler imla konusunda yukarıdaki tanımlı doğrular nitelikte epey özellik sunmaktadır. Karamanlıcanın pek çok yönden İç Anadolu ağızına yakın hususiyetler sergilediğini, imlanın klasikleşmesiyle⁸ birlikte daha geç tarihli metinlerde ise Osmanlı Türkçesinin tesiri altında olduğunu yukarıda belirtmiştik. Eckmann, Karamanlı ağızıyla yazılmış eserleri⁹ dil özelliklerine göre üç gruba ayırmıştır.

1. Doğrudan doğruya standart Osmanlı Türkçesi ile yazılmış eserler: Bu tür eserler aslen Arap harfleriyle yazılmış Osmanlı Türkçesi metinlerinin Grek harflerine aktarılmış şekilleri olduğu için telaffuz ve imlâsı Osmanlı Türkçesi ile aynıdır. Bu tür eserlerin imlâ ve cümle kuruluşları standart yazı dilinden farklı değildir. Transkripsiyon sistemleri çoğunlukla doğru olduğu ve Grek alfabesinin bir özelliği olan vurgu işaretlerinin yerinde kullanıldığı ölçüde son derece yararlıdır. Dolayısıyla bu tür eserler, Grek alfabesiyle yazılmış olsalar da Karamanlı ağızını yansıtmazlar.

2. Halk unsurları ile az çok karışık bir yazı dili ile yazılmış eserler: Bu eserlerin bir kısmı, standart yazı diline yakın olmakla birlikte Anadolu ağızlarına ait bir takım ses özellikleri de içerir. Bu tür metinlerde kelimelerin hangi şekilde yazılacağı konusunda birlik oluşmuş değildir. Kelimelerin farklı şekillerde yazılışları, yalnız ayrı eserlerde değil aynı eserde hatta eserin aynı sayfasında bile görülmektedir. Bu gruptaki metinleri Eckmann 3'e ayırmıştır.

a) Dili edebî Türkçeye yakın olmakla beraber halk ağızlarına ait birtakım fonetik hususiyetler (ünlü uyumu eksiklikleri: *anler*, *arzuler*, *oğlı*, *güni*, *yoktur*, *oldı*, *kurtul*, *bulun*-, *doldır*-, *kalup*, *yetisüp*, *nufuzlı*; e ~ i seslerinin yazımında değişkenlik: *et*-, *de*-, *eşit*-, *ver*-, *gece* ~ *it*-, *di*-, *işit*-, *vir*-, *gice*; ses boşluğu: *bean*, *tesmie*, tektük benzeşme ve aykırılışma hâdiseleri: *şehir*, *mimkin*, *muhasere* vb.) ihtiva eden metinler. Bundan

7 Balta'ya göre elde bulunan Karamanlı Türkçesi son eser 1929 tarihli "Rüya Kitabı ve Yıldızname"dir. Ancak Balta'nın bibliyografyasında 1935 yılında Kıbrıs'ta yayımlanmış bir dua kitabı da yer almaktadır, bu kitabın varlığı 27 Mart 1936 tarihli bir dergiden öğrenilmiştir ve J. Eckmann'a göre bu yayımlanmış son Karamanlıca kitaptır. M. G. Miller ise son yayın olarak Papa Ioannikos'un "Yerusalem'in Ziyaretname'si"nin 1933 tarihli yeniden basımını göstermiştir (Ekşi, 2015a; 969).

8 Karamanlıca imlanın ölçünlü hale gelmesinde Mukaddes Kitap Şirketi'nin (American Bible House) önemli bir payı vardır. 1830 ile 1840 yılları arasında Atina'da yayınlanan mukaddes kitap tercümelerinde kullanılan bu imla (Atina Usulü) sonraları Karamanlıca metinlerin ölçünlü imlâsı haline gelmiştir.

9 Eckmann, 1756 ile 1818 yılları arasında basılmış sekiz Grek harfli Türkçe kitaba dayanarak Karamanlıca metinleri tasnif etmiştir.

başka Anadolu Hristiyanlarına Yunancayı öğretmek amacıyla Türkçe kısmı da Yunan harfleriyle yazılan lügatler de bu gruba dâhil edilmiştir. Bu lügatler esas itibariyle edebî dille yazılmış olmakla beraber, bazı ağız hususiyetleri ile ağızlara mahsus tek tük kelimeleri de ihtiva etmektedirler.

b) Bu gruba dâhil metinler a grubunda temas edilen hususiyetlerden başka, yalnız Karamanlca metinlerde rastlanan bazı hususiyetler de göstermektedir: Arapça isim ve sıfatlara {-Ilk} ve {-II} eklerinin getirilmesi: *aflık, mübarekli*; Arapça sıfatlardan {-sIz} ekiyle sıfatın olumsuzunun teşkili: *mimkinsiz 'imkânsız'*; yardımcı fiil olarak 'edilmek' ve 'olunmak' yerine olmak: *icra ol-, cem ol-* 'toplanmak'; nadiren Türkçe veya Farsça kelimeden Arapça eklerle kelime teşkili: *variyet 'varlık', serbestiyet ~ selbeziyet 'serbestlik'* vb.

c) Bu metinlerde ağız hususiyetleri bundan evvelki gruplara nispetle daha çoktur. Ancak söz dizimi Türkçenin söz diziminden büyük farklar göstermemektedir.

3. Karamanlı halk dili veya ona çok yakın bir dille yazılmış eserler: Bu gruptaki eserlerin dili Karamanlı ağzının özelliklerini bütünüyle yansıtır (1950; 168).

Bu gruplandırma Karamanlca metinlerin imlası konusunda söz söylerken her zaman göz önünde bulundurulması gereken bir ölçüttür. Karamanlı edebiyatı, özellikle doğrudan doğruya standart Osmanlı Türkçesi kullanılarak yazılmış metinler haricinde, kuralları belli bir yazı dili olmaması hasebiyle ortak bir yazım birliği ortaya koymamaktadır. Burada neredeyse her Karamanlca metnin kendine mahsus bir yazımı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bölgeden bölgeye ve kişiden kişiye harflerin kullanımları, stilleri ve ses değerleri değişiklik göstermektedir. Bu bakımdan bazen sadece bir bölgede kullanılan ve o bölgeye has yazı stiline rastlanabilir. Standart bir yazı dili özelliği göstermeyen Karamanlı Türkçesi metnlerinin pek çoğu tercüme eser oldukları için bu metinler genelde mütercimlerinin dil ve imlâ konusundaki tercihlerini yansıtmaktadırlar. Bunun yanında mütercimlerin farklı coğrafyalarda, farklı zamanlarda yaşamış olmaları onların kendi aralarında da bir birlik oluşturmamalarına sebep olmuştur. Korat (2003), Karamanlı Türkçesinde yazım birliğinin olmayışını, kurumsal bir eğitimin olmaması, bireysel çabalar ile öğrenilme yöntemi, Türkçe seslerin Grek alfabesindeki sınırlı işaretlerle karşılanma zorunluluğu, her editör veya yayınevinin kendi sistemini geliştirmesi gibi nedenlere bağlamaktadır. Yazıcılar, genellikle kendilerine göre doğru, kolay ve ihtiyaca cevap veren imla sistemini benimsemişlerdir. Ayrıca Osmanlı yazısının getirmiş olduğu birtakım belirsizlikler ve kelimelerin çeşitli telaffuzları da bunda etkindir. Bunun yanında metinleri yazıya geçirenlerin esas gayesinin, ortaya koydukları eserlerin dil ve üslubundan ziyade mevcut metnin içeriği olması, imla ve dil bilgisi kaidelerinin geri planda kalmasına neden olmuştur. Bu yüzden yazıcılar hitap ettikleri topluluğun kendilerini anlayabilecekleri sade ve anlaşılır bir dil kullanmış, kitapları okunması için değil dinlenilmesi için kaleme almışlardır.

J. Eckmann'dan bu yana Karamanlı ağzı ile yazıya geçirilmiş metinler üzerine yapılan incelemelerin imla ve ses bilgisi bölümlerinde "ses boşluğu" tabiri ve müteradifleri yer alır olmuştur. Bu terimin, Eckmann'ın yapmış olduğu tasnif göz önüne alındığında

yalnız 2. ve 3. maddelerin kapsamına giren metinler için söz konusu olduğunu bir kez daha belirtmekte fayda var. J. Eckmann, *Anadolu Karamanlı Ağızlarına Ait Araştırmalar I, Phonetica* adlı incelemesinde imla hususiyetleri bölümünde ses boşluğu başlığı altında bir takım örneklemelerde bulunmuştur (1950; 182). Ona göre ses boşluğu diğer adıyla hiatus, /ğ/, /h/, /y/, ayın ve hemze seslerinin düşmesi ile meydana gelen bir hadisedir. İlgili bölümde Eckmann, ses boşluğu konusunda herhangi bir tanımlama yapmamış, metinlerden tespit ettiği örnekleri vermekle yetinmiştir (Eckmann, 1950; 183). Eckmann'ın ve diğer araştırmacıların tespit ettikleri birkaç örneği konunun anlaşılması adına burada vermek yerinde olacaktır:

/ğ/ ses birimi: *παῖςλα-*, *baişla-* “bağışla-“; *ντεῖσιπ-*, *deiştir-* “değiştir-“; *γῆτ, yiit*; “yiğit”; *ερμαανῖ, ermaanı* “armağanı”...

/y/ ses birimi: *γχιεῖχ, geik* geyik; *χοῖν, koin* “koyun”; *σιαχ, siah* “siyah”; *γχιοντερίορουζ, gönderioruz* “gönderiyoruz”...

/h/ ses birimi: *καπαὰτ, kabaat*; kabahat; *σααπ, saap*; “sahip”...

ayın: *ἡθαατ, itaat*; “ita’at”; *τζεμαετ, cemaet*; “cema’at”; *μενφαατ, menfaat* “menfa’at”...

hemze: *ναῖλ, nail*; “na’il”; *τεεζούφ teessüf* “te’essüf”...

Türkiye’de Karamanlı Türkçesi üzerine yapılmış çalışmalarda Eckmann’ın bu tespiti, adlandırma ve konuyu ele alışı biçimindeki küçük farklılıklara rağmen sürdürüle gelmiştir. Örneğin, Kılıçarslan¹⁰ (2012), Öner¹¹ (2014) ve Özgül¹² (2015) ortaya koydukları çalışmalarında meseleyi “ünlü çatışması” olarak değerlendirmişlerdir. Köremezli¹³ (2009) ve Ataş¹⁴ (2018) konuyu “ünsüz düşmesi” bahsinde incelemiştir.

Kahya¹⁵ (2003), Sel¹⁶ (2014), Altundaş¹⁷ (2016) ve Alpay¹⁸ (2018) bizzat “ses boşluğu” ibaresini kullanırken Ekşi¹⁹ (2015b) “ünlü birleşmesi”, Kaya²⁰ (2016) ise

10 Mustafa, KILIÇARSLAN. (2012). *Grek harfli Türkçe Ahd-i Cedit Üzerinde Dil İncelemesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

11 Seda, ÖNER. (2014). *Grek Harfli Türkçe “Esopos’un Kışadan Hisse Almaya Mahsus Meselleri” (Giriş-Metin-İnceleme-Sözlük/İndeks-Tıpkıbasım)*. Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.

12 Adalet Gül, ÖZGÜL (2015). *Karamanlıca Bir Eser: 1914 Nevşehir Salnamesi Ürgüp Başlıklı Kısımın Ses Bilgisi*. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir.

13 Buket, KÖREMEZLİ. (2009). *Karamanlıca Yazılmış İlk roman Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş Üzerinde Dil İncelemesi*. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri.

14 Osman, ATAŞ. (2018). *Karamanlıca Nasrettin Hoca Kitabı*. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.

15 Hayrullah, KAHYA. (2003). *Grek Harfli Osmanlı Türkçesi Bir Eser: İspat-ı Mesihîye Üzerinde Dil İncelemesi*. Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.

16 Pınar, SEL. (2014). *Karamanlıca Sihhetin Sırrı Adlı Eser Üzerine Dil İncelemesi*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.

17 Uğur, ALTUNDAŞ. (2016). *Karamanlıca Hazreti Yusufın Ömrünün Naklieti Adlı Eser Üzerine Dil İncelemesi*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.

18 Gündoğan, ALPAY. (2018). *Karamanlıca Aleksandros Makedonali Meşhur Padişahın Nakliyeti Adlı Eserin Transkribi ve Biçim Bilgisi Özellikleri*. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli.

19 Pelin, EKŞİ. (2015). *Örnek Metinler Çerçevesinde Karamanlı Türkçesinin Grameri*. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.

20 Perihan, KAYA. (2016). *Karamanlı Türkçesi Üzerine Dil Çalışması: “Yenovefa Hikayesi”* (Çeviri Yazı - Dil

“difonglaşma” başlığı altında konuyu ele almışlardır. Kılıçarslan (2012), Öner (2014) ve Özgül (2015)’ün kullandığı “ünlü çatışması” teriminin, hiatus olayına Türkçe karşılık bulmak adına türetilen karşılıklardan biri olduğu, Türkçe dil bilimi terimlerine bakılarak kolayca anlaşılabilir. Bu bakımdan bu iki araştırmacı incelemelerinde bizzat ses boşluğu ifadesini kullanan Kahya (2003), Sel (2014), Altundaş (2016) ve Alpay (2018) ile özdeşleşir. Köremezli (2009) ve Ataş (2018)’ın adı geçen ses olayını “ünsüz düşmesi” olarak adlandırması, kanaatimizce hatalıdır. Çünkü Türkçe üzerine yazılan gramer çalışmalarında “ünsüz düşmesi” bahsinde ele alınan örnekler bakıldığında, bu örneklerde heceyi oluşturan seslerin dizge yapısının değişmediği görülür. Yani çeşitli nedenlerle bir ünlü ve bir ünsüz arasında kalan ünsüzün ortadan kaybolmasına ünsüz düşmesi adının verildiği görülmektedir. Korkmaz (1992), *Gramer Terimleri Sözlüğü*’nde bu noktaya dikkat çekmiş ve parantez içerisinde, bir ünsüzden önce gelen ibaresini not düşmüştür (162). Bu açıdan Karamanlıca metinlerde ses boşluğu olarak adlandırılan örneklerde meydana gelen iki ünlünün yan yana gelme hadisesi ünsüz düşmesi olarak adlandırmayacaktır. Ekşi (2015b) ve Kaya (2016) ise aynı şeyi farklı dillerdeki terimler ile ifade etmişlerdir. Araştırmacıların kullandığı terimler, olayı diğer kullanılan terimlere göre daha iyi ifade ettiği açıktır. Ancak Karamanlıca metinlerde görülen örnekler kanaatimizce bir ses olayı olmaktan öte birer yazım ve/veya okuma kusurudur.

Türkiye’de yayımlanmış gramer terimleri sözlüklerinde, “ünlü çatışması”, “ünlü çarpışması” gibi adlarla da ifade edilen “ses boşluğu” olayı, söz içinde veya birbirini durak olmadan izleyen sözcükler arasında iki ünlünün yan yana gelmesi ile oluşmaktadır. (Karaağaç, 2013; 832; Vardar, 2007; 207). Bu ses olayının, söz içerisinde meydana gelen iç ses boşluğu ve iki kelimenin yan yana gelmesi sonucu oluşan dış ses boşluğu olmak üzere iki türü mevcuttur. Karaağaç (2013), bir hecenin oluşması için tek bir ünlünün yeterli olacağını bu nedenle ses boşluğu sonucu meydana gelen iki ünlüden ya yarı ünlü + ünlü (va, ya vb.) ya ünlü + yarı ünlü (av, ay vb.) ya da yarı ünlü + ünlü+ yarı ünlü (vay, yav vb.) veya uzun ünlüyü anlamamız gerektiğini belirtmiştir (832). Ayrıca Karaağaç, hiçbir dilde iki ünlünün yan yana gelmediğini belirtmiş, bazı dillerde yarı ünlülerin yazıya geçirilmemesi, ünlü ile yarı ünlünün aynı harflerle işaretlenmesi iki ünlünün yan yana geliyor gibi görünmesine neden olmuş olabilir ifadesini kullanmıştır (Karaağaç, 2013; 485). Buradan hareketle Türkçe için iç ses boşluğu olayında yardımcı ünsüzlerin²¹, dış ses boşluğu olayında ise bazen /y/ yardımcı sesinin çoğunlukla ise ünlü birleşmesinin²² bu olayı önlediğini ifade edebiliriz. Korkmaz, ise bu durumda ünlülerden birinin düşeceğini belirtmiştir (1992; 159). İlker, ise ana dil kullanıcılarının bu sorunu tek ve uzun bir ünlüye çevirme, iki ünlü arasına bir ünsüz ilave etme veya bunları bir ünlü için harcanan sürede aynı nefes ve ses aralığında söyleme yöntemleriyle ortadan kaldırdığını ifade etmiştir (2017; 91). Görüleceği üzere ses boşluğu diğer adıyla hiatus, Türkçe için fonolojik olarak tartışmaya açık bir konudur. Hadisenin bu durumu, Genelde Türkçe özelde Karamanlıca gibi ses uyumu açısından son derece ileri bir dil için konuyu etraflica ele almayı gerektirir.

İncelemesi – Dizin). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara.

21 Örneğin; yürü-y-üş > yürüyüş; oyna-y-an > oynayan; oku-y-acak > okuyacak; baba-sı-n-a > babasına; ev-i-n-e > evine...

22 Örneğin; ne asıl > nasıl; ne edeyim > nideyim; ne yapayım > napayım; gece-idi > geceydi...

Karamanlıcının İç Anadolu ağzına yakın olduğunu, konuşma dilinin fonetik özellikleri, erken dönemde Orta Anadolu ağzıyla, geç dönemde ise Osmanlı Türkçesi ile benzeşmekte olduğunu yukarıda dile getirmiştik. Bu hususta Özkan, kaybolmakta olan Karamanlı ağzının kesin olarak İç Anadolu Türkçesi ağzı olduğu sonucuna varmıştır (2013, 14). Ağca, ise bu dilin özellikle Orta ve Güney Anadolu ağızlarıyla benzerlik gösterdiğini bunun yanında Kıbrıs ve Balkan ağızları ile de örtüştüğünü dile getirmiştir (2010; 85). İç Anadolu bölgesi ağız hususiyetleri göz önüne alınıp, araştırmacıların ses boşluğu hadisesi başlığı altında tespit ettiği sözcükler bu ağız bölgesi özellikleri içerisinde tekrar ele alındığında söz konusu sözcüklerin ses boşluğu ifade etmediği görülebilir. Karahan, Anadolu ağızlarını sınıflandırdığı çalışmasında Konya, Karaman, Nevşehir vd. bölgesini Batı grubu ağızlarının XIII. ve IX. alt grubunda değerlendirmiştir. Bu alt grupların ağız özelliklerine bakıldığında araştırmacıların ses boşluğu olarak değerlendirdiği bir takım örneklerin “hece kaynaşması” başlığı altında ele alındığı görülmektedir (2014; 176-177). Araştırmacıların özellikle kişi ve zaman eklerinin eklenmesinde kullanılan /y/ sesi ile ve hal eklerinin eklenmesinde kullanılan /y/ ve /ğ/ sesleri ile ilgili tespit ettiği örneklerin çoğunluğu oluşturduğu görülür. Bu bakımdan incelemelerinde Kahya, *etmееcek* “etmeyecek”, *etmeesin* “etmeyesin”, *vereim* “vereyim”, *dışaria* “dışarıya” (2003; 41) ve Alpay, *gönderioruz* “gönderiyoruz”, *gidiorum* “gidiyorum” (2018; 19) sözcüklerinde ses boşluğu olayı olduğunu tespit etmişlerdir. Ancak Karahan, bölge ağızları ile ilgili “*y ünsüzü yarı ünlü karakteri ile yakınındaki ünlülerin bünyesinde eriyip düşebilen bir sestir. Kelime içinde kök veya gövde ile ek-fil ve ile edatı arasında, ünlü ile biten fiillerle gelecek zaman ekinin bağlantı noktasında, +LAyIn ve teklik birinci şahıs emir ekinde yanındaki ünlü ile birlikte düşerek hece kaynaşmasına sebep olmaktadır*” demektedir (2014; 132). Burada *güdemäcen* örneğini veren Karahan, ses boşluğundan ziyade uzayan ünlü ve hece kaynaşması olaylarının meydana geldiğine dikkat çekmiştir (2014; 133). Bunun yanında, çalışmalarda ses boşluğu için tespit edilmiş pek çok örnek Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerdir. *Sanien* “saniyen”, *siaset* “siyaset”, *ehemmiet* “ehemmiyet”, *şei* “şeyi”, *ehtiar* “ihtiyar”, *niaz* “niyaz”, *eziyet* “eziyet” vb. Bu sözcüklerde düşen sesin /y/ olduğu görülür. /y/ ses biriminin yarı ünlü olduğu ve erimeye yatkın bir ses olduğu bilinir. Özellikle ince iki ünlü arasında kalan /y/ sesi telaffuzda duyulmayacak şekilde sesletilir. Nitekim verilen örnekte /y/ sesinin kalın iki ünlü arasında kaybolduğu yalnızca bir örnek görülür²³. Bu durumda bu gibi örneklerde bir /y/ ses biriminin oluşturduğu ses boşluğundan değil yanındaki ünlünün ses değeri ile karışmış bir /y/ ses biriminden bahsedilmelidir. Muhtemelen yazıcı duymadığı bu ses değerini yazıya geçirmemiştir. Bu ihtimali /ğ/ ses birimi için tespit edilmiş örnekler desteklemektedir. *baışla-* “bağışla-“, *konaina* “konağına”, *topraa* “toprağa”, *dostluu* “dostluğu” (Eckmann, 1950; 182) örneklerinde yazıcının bu ses birimi duymadığı ve dolayısıyla yazıda işaretlenmediği anlaşılmaktadır. Uysal, Karaman ili ağızlarını konu edindiği çalışmasında iki ünlü arasında kalan /-f-/ , /-g-/ , /-h-/ , /-k-/ , /-n-/ , /-r-/ , /-y-/ seslerinin tonlulaşıp eridiğine dikkat çekmiştir (2009; 120). Çalışmada Uysal’ın *bārın* “baharın”, *baslālim* “başlayalım”, *yaptūmız* “yaptığımız” biçimlerindeki örnekleri

23 Kahya (2003) *dışaria* “dışarıya” sözcüğünün Kahya’nın çalışmasında hangi Grek işaretleri kullanılarak yazıldığı anlaşılamamaktadır. Muhtemeldir ki, /t/ ses birimini karşılayan işaret yani ita, /y/ ses birimini karşılayan işaret ile aynıdır. Bu bakımdan yazıcı tekbir işaret kullanmış ve bunu iy diftongu olarak işaretlemeye çalışmıştır.

uzunluk olarak gösterdiğine dikkat edilmelidir (2009; 120). Karamanlca metinlerde karşımıza çıkan bu hadise okuma yazma becerisi yeterince olgunlaşmamış günümüz vatandaşları için de geçerlidir. Nitekim mağara yerine “mara”, bahçe yerine “baçe”, bağcık yerine “bacık” oğlan yerine “olan” maşallah yerine “maaşallah/maşaallah” vb. yazılışlarla günümüz okuru her an karşılaşabilmektedir. Ayrıca ses boşluğu hadisesinin ortaya çıktığı örnekler için tespit edilmiş yukarıdaki kelimelerde şu husus da gözden kaçırılmamalıdır. Bu kelimelerin yazımında Grek alfabesinde kullanılan /ı/, /i/, /y/ hatta /ğ/ ses birimlerine karşılık gelen işaretlere dikkat edilmelidir. Bu işaretler /ı/ ve /i/ için H, η, ῥ, ῑ, ΐ, ῕, ῗ (ita) ve I, ι, ῖ, Ὶ, ῜, ῞ (iota) harfleridir. /y/ ve /ğ/ ses birimleri için ise durum biraz daha özeldir. Bu ses birimler Grek alfabesinde γ (gamma), ῑ, η (ita) harfleri ile karşılanmaktadır. İta işaretinin adı geçen hem ünlü hem de ünsüz harfi birlikte karşıladığı gözden kaçırılmamalıdır. Bu bakımdan bu gibi örneklerde işareti iy, iy şeklinde alçalan diftong, yı ve yi şeklinde de yükselen diftong gibi sesletmek yanlış olmayacaktır. Nitekim Alpay, ilgili çalışmasında sözcük içinde ῑ harfinin /-y-/ sesini karşılamak için kullanıldığına vurgu yapmıştır. “Bu harfin, ι (ioda) harfi ile harfin üzerine konan iki noktadan oluştuğu açıktır. Yunancada ünlü harfleri karşılamak için müstakil harflerin yanında εῖ, αῖ, οῖ, υῖ gibi birleşik harflerin kullanımı söz konusudur. Bu harflerde vurgu işareti ioda harfinin üzerinde yer alır ve ilk harfin ses değerinden daha ince okunması gerektiğini göstermeye yarar. İşte ι (ioda) harfinin üzerine konan iki nokta εῖ, αῖ, οῖ, υῖ ünlülerinden, αῖ (ay), εῖ (ey), οῖ (oy, öy), υῖ (uy, üy) hecelerini ayırmaya yarar” demektedir (2018; 33). Ayrıca ῑ işareti hakkında, bu işaretin /-yı-/ /-yi-/ hecesini karşılamak için kullanıldığını tespit etmiştir. Buradan hareketle bu işaret ile yazılmış kelimeler daha dikkatli okumalıdır.

Tabiat “tabi’at”, *taahhüd* “ta’ahhüd” *teessüf* “te’essüf” (Kaya, 2003; 23) gibi sözcüklerde durum tamamıyla farklıdır. Bu sözcüklerde yer alan Türk hançeresine uygun olmayan ayın ve hemze ünsüzleri sesletimde çıkarılamamaktadır. Türkçeye yabancı olan bu ünsüzlerin yazıya geçirilmemiş olması ünsüzün çevresindeki ünlülerin yan yana gelmesine neden olmaktadır. Ancak bunlar yazımdan kaynaklanan aldatici unsurlardır.

Sonuç

Karamanlı ağzının İç Anadolu bölgesi ağzına dayalı bir ağız olduğu bu metinler üzerine yapılmış hemen hemen her çalışmada belirtilir. Ancak Karamanlca metinler üzerine yapılmış incelemelerde ses boşluğu olarak değerlendirilen örneklerin Karaman bölgesi ağzı üzerine yapılmış çalışmalar ile örtüşmediği görülür. Eckmann’dan bu yana ayın ve hemze seslerini hariç tutmak şartıyla ses boşluğu olarak tespit edilmiş her örnek yeniden gözden geçirilmelidir. Neden Eckmann’ın tasnifinde a grubuna giren metinler içerisinde ses boşluğu hadisesine dâhil edilebilecek örneğin olmadığı dikkatlerden kaçmamalıdır. Bu noktayı dikkate aldığımızda meselenin yazıcıların yazıya geçirme tercihlerinden kaynaklandığı açıktır. Bu bakımdan /y/, /ğ/ ve /h/ gibi akıcı, yarı ünlü nitelikli seslerin yazıya geçirilirken duyulmadığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu hususu, aynı kelimelerin bazen söz konusu seslerin yazılmış biçimlerinin yer aldığı *afiet* ~ *afiyet* “afiyet” (Sel, 2014; 30), *emniet* ~ *emniyet* (Altundaş, 2016; 50), *tain ed-* ~ *tayin ed-* “tayin et-“, *daima* ~ *dayima* “daima” *ehtiar* ~ *ehtiyar* ~ *ehdiyar* “ihtiyar”,

eziyet ~ eziyet “eziyet” (Kahya, 2003) gibi örneklerin mevcudiyeti doğrular niteliktedir. Ayrıca /I/ ve /y/ seslerinin Grek alfabesinde aynı işaretle karşılanıyor olması söz konusu örneklerde ıy, iy, yı, yi gibi diftongların aynı işaretin bir kez kullanılması ile karşılanmış olabileceğine dikkat edilmelidir. Bu bakımdan Karamanlıca metinler üzerine bundan sonra yapılacak çalışmalarda, ilgili sözcükler transkripsiyon yöntemine başvurulmasından dolayı (y), (ğ) biçiminde, duyulmadığı varsayılan sesin parantez içerisinde gösterilmesiyle ifade edilmelidir.

Kaynakça

- AĞCA, F. (2006). “Hristiyan Karamanlı Türkleri ve Karamanlı Ağzı Üzerine”. *Türkbilim. Türkoloji Araştırmaları Dergisi* 11, s. 3-18.
- AĞCA, F. (2010). “Grek Harfli Karamanlı Türkçesi Metinlerinde –DXr Bildirme Ekinin Farklı Bir Fonksiyonu Üzerine”, *Türkbilim. Türkoloji Araştırmaları Dergisi* 19, s. 76-86.
- ALPAY, G. (2018). *Karamanlıca Aleksandros Makedoniali Meşhur Padişahın Nakliyeti Adlı Eserin Transkribe ve Biçim Bilgisi Özellikleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ALTUNDAŞ, U. (2016). *Karamanlıca Hazreti Yusufın Ömrünün Naklieti Adlı Eser Üzerine Dil İncelemesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ANZERLİOĞLU, Y. (2009). *Karamanlı Ortodoks Türkler*. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- ARISOY, Ö. (2002). “Millî Mücadeleye Varlarını Yoklarını Verdiler Ama Hristiyan Türkler Yunanistan’a Teslim Edildi”, *Tarih ve Düşünce Dergisi* 09, s. 30-38.
- ATAŞ, O. (2018). *Karamanlıca Nasrettin Hoca Kitabı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- BALTA, E. (1998). “Karamanlıca Kitapların Dönemlere Göre İncelenmesi ve Konularına Göre Sınıflandırılması”. (Tercüme: Üyepazarıcı, Erol). *Müteferrika* 13, s. 3-19.
- BERKOL, B. (1986). “133 Yıl Önce Yayımlanan Yunan Harfleri ile Türkçe Bir Robinson Crusoe Çevirisi”, *Sosyoloji Konferansları Dergisi* 21, s. 135-158.
- DEMİR, N. (2010). “Türkiye’de Bulunan Grek Harfli Türkçe Kitabeler ve Karaman Türklerinin Dili”, *Zeitschrift für die Welt der Türken, Journal of World of Turks* 2/1, s. 3-23.
- DEMİRCİ, D. (2014). “İsparta’da Bulunan Beş Karamanlıca Kitabının İncelenmesi”. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 32, s. 155-176.
- DİNÇER, F. (2011). “1584 Yılında Karamanlıca Alfabe İle Yazılmış Bir İtikatname” *1. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri. 16-19 Kasım 2011. C.3.* (Ed. Âdem Öger). Nevşehir Üniversitesi Yayınları. s. 173-194.
- DRYGA, I. M. (2007). “Ukrayna’daki Karamanlıca Yadigarları: Türk Dili Tarihine ve Araştırma Perspektiflerine Dair”, 1. Dil Bilimi, Dil Bilgisi ve Dil Eğitimi Sempozyumu Bildirileri (14 Eylül 2007), Ankara.
- ECKMANN, J. (1992). “Karamanlı Edebiyatı”. Çev. Rezan Kızıltan. *Türk Dünyası Edebiyatı I.* s. 20-38.
- ECKMANN, J. (1965). “Anadolu Karamanlı Ağızlarına Ait Araştırmalar I, Phonetica”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* VIII, s. 165-200.
- EKİNCİKLİ, M. (1990). *Türk Ortodoksları (Başlangıçtan Millî Mücadele Sonuna Kadar)*. Doktora Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi.

- EKŞİ, P. (2015a). “Karamanlı Türklerinin Dil ve Edebiyatları Hakkında Açıklamalı Bibliyografya Denemesi”. *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 10/8 İlkbahar 2015, s. 965-986.
- EKŞİ, P. (2015b). *Örnek Metinler Çerçevesinde Karamanlı Türkçesinin Grameri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ERCAN, Y. (1991). “Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar”, *TDAY Belleten* LV/213, s. 371-391.
- GÜMÜŞÇÜ, O. (1997). *XVI. Yüzyıl Laranda (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GÜNGÖR, H. (2002). “Türklerle Hristiyanlar Arasındaki İlişkilere Genel Bir Bakış”. *Dinler Tarihi Araştırmaları – III 2000. Yılında Hristiyanlık (Dünü, Bugünü ve Geleceği)*, Ankara: Dinler Tarihi Yayınları, s. 457-476.
- İBAR, G. (2010). *Anadolu Hemşehrilerimiz Karamanlılar ve Yunan Harfli Türkçe*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İLKER, A. (2017). *Manisa Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KAHYA, H. (2003). *Grek Harfli Osmanlı Türkçesi Bir Eser: İspat-ı Mesihîye Üzerinde Dil İncelemesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
- KARAAĞAÇ, G. (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KAYA, P. (2016). *Karamanlı Türkçesi Üzerine Dil Çalışması: “Yenovefa Hikayesi” (Çeviri Yazı - Dil İncelemesi – Dizin)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KILIÇARSLAN, M. (2012). *Grek harfli Türkçe Ahd-i Cedit Üzerinde Dil İncelemesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KORAT, G. (2003). “Karanlıktaki Dil Karamanlca”, *Atlas*, S. 125, İstanbul 2003, s. 56-70.
- KORKMAZ, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KÖREMEZLİ, B. (2009). *Karamanlca Yazılmış İlk roman Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş Üzerinde Dil İncelemesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÖNER, S. (2014). *Grek Harfli Türkçe “Esopos’un Küssadan Hisse Almaya Mahsus Meselleri” (Giriş-Metin-İnceleme-Sözlük/İndeks-Tıpkıbasım)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
- ÖZGÜL, A. G. (2015). *Karamanlca Bir Eser: 1914 Nevşehir Salnamesi Ürgüp Başlıklı Kısımın Ses Bilgisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÖZKAN, N. (2013). “Karamanlı Türkçesi ve Orta Anadolu Ağızlarının Karşılaştırmalı Ses Bilgisi -Ünlüler-”, *Türk Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi* 1, s. 1-27.
- SEL, P. (2014). *Karamanlca Sihhetin Sırrı Adlı Eser Üzerine Dil İncelemesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- SOYSÜ, H. (1992). *Kavimler Kapısı -I Lazlar, Yahudiler, Sudanlılar, Asurlar, Ermeniler, Hemşinliler, Çeçen-İnguşlar, Pomaklar, Gagauzlar, Karamanlılar*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- TONGAL, M. (2007). *Geçmişten Günümüze Karaman Türkleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Gebze: Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü.
- TUNCEL, M. (2001). “Karaman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi c.24. s. 444-447*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- UYSAL, İ. N. (2009). *Karaman İli Ağızları ve Anadolu Ağızları Arasındaki Yeri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- VARDAR, B. (2007). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.
- YÜCE, N. (2010). “Karamanlı Türkleri”. İstanbul Üniversitesi Türk Dili Edebiyatı Dergisi 42, s. 155-164.

KAZAK LEHÇESİ YAZI DİLİ HÂLİNE GELİRKEN

The Process of Becoming the Written Language of Kazakh Dialect

Gözde GÖKOVA KURT*

Dil Araştırmaları, Güz 2019/25: 193-202

Öz: Büyük Kazak şairi Mağcan Cumabayev'in ilk şiir kitabı, 1912 yılında Kazan'da "Çolpan" adıyla yayımlanmıştır. Çolpan'daki 15 şiir ve bağımsız iki dördlüğün de yer aldığı "Mağcan Cumabayev Öleñderi" isimli şiir kitabı ise 1923'te Taşkent'te basılmıştır. Ancak bu şiirlerin her iki kitaptaki imlası birbirinden farklılık göstermektedir. Biz bu makalede, Ahmet Baytursınulı'nın Arap harfli Kazak alfabesini ıslah çalışmaları ışığında, ortak şiirlerdeki Arapça ve Farsça kelimelerin imlasındaki farklılıklar üzerinde durmaya çalıştık.

Anahtar Sözcükler: İmla karşılaştırması, Kazak alfabesi, Arap Harfli Kazak alfabesi, Ahmet Baytursınulı, Mağcan Cumabayev.

Abstract: The great Kazakh poet Magzhan Zhumabayev's first poetry book was published by the name of "Cholpan" in 1912, in Kazan. As for his poetry book which goes by the name of "Magzhan Zhumabayev Öleñderi", it included 15 poems and two independent quatrains from Cholpan which was published in 1923, in Tashkent. However, the orthography of these poems differs from each other in both books. In this article, we tried to emphasize the orthographic differences of Arabic and Persian words in mutual poetry in the light of Akhmet Baytursınulı's corrective works with Arabic script based on the Kazakh alphabet.

Keywords: Orthographic comparison, Kazakh alphabet, Arabic Kazakh Alphabet, Akhmet Baytursınulı, Magzhan Zhumabayev.

Giriş

Sözlü edebiyatın güçlü temsilcisi Kazak Türkleri, 19. yüzyılın yarısına kadar Çağatay Türkçesini yazı dili olarak kullanmış, müstakil bir alfabe oluşturamamışlardır. Ancak Türkistan bölgesindeki Rus işgali kültür alanında da kendini göstermiştir. Diğer Türk boylarında olduğu gibi Kazak lehçesinin de yazı dili hâline gelmesi için çalışmalara başlanmıştır.

Bu alandaki ilk çalışma, İbray Altınşarin'e aittir. "1859'da Orenburg (Orınbor) 'ta misyoner ve müsteşrik İlimski ile tanıştı ve onun tesirinde kaldı. Onun tesiriyle Kazaklar için Kiril harfli bir alfabe hazırladı. Bu alfabeye ve Kazak lehçesiyle yazılmış *Qazaq Qrestomatiyası* isimli bir okuma kitabı yayınladı (1879). Onun bu eseriyle Kazak Türkçesi ilk defa yazı dili hâline gelmiş oldu." (Tamir 1998: 431-432).

Kazakçanın sistemli bir yazı dili hâline getirilmesinde asıl pay sahibi, siyasetçi kimliğinin yanında eğitimci ve dilci yönüyle de ön plana çıkan Ahmet Baytursınulı'dır.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri Anabilim Dalı, Ankara / TÜRKİYE. gokozde.gokova@gmail.com. ORCID: 0000 0003 3270 4451 Gönderim Tarihi: 21.08.2019/Kabul Tarihi: 24.09.2019

Ahmet Baytursınlı, zamanın şartlarını göz önünde bulundurarak eğitimin önemine dikkat çekmiş, eğitimi sistemli hâle getirmeyi amaçlamış ve Kazakça yazılmış nitelikli ders kitapları hazırlamak gerektiğini belirtmiştir. İsmail Bey Gaspıralı'nın usûl-i savtiyesini örnek alan Baytursınlı, mevcut Arap harfli alfabe ile Kazakça eğitim yapmanın oldukça güç olduğunu, öncelikle düzenli bir imlaya ihtiyaç duyulduğunu öne sürmüştür. Kazaklar, hayatlarına İslam dini ile birlikte giren Arap alfabesinden başka bir alfabeyi kabul etmeyeceği için bu alfabeyi bozmadan birtakım değişikliklerle Kazakçanın ses yapısına uygun şekle getirmek gerektiğini vurgulamıştır. Düşüncelerini, 1912'de Aykap dergisinin 4. ve 5. sayılarında yayımlanan "Cazuw Tártibi"¹ başlıklı iki makalede dile getirmiş, Kazak aydınlarının onayına sunmuştur. Gelen eleştirilere aynı derginin 9. ve 10. sayılarındaki "Şahzaman Mırzağa" başlıklı yazılarıyla cevap vermiştir.

Baytursınlı, Kazak Türkçesinde 43 farklı ses tespit etmiştir. Bu sesleri yazmak için 28 harf ve işaret belirlemiştir. Bu sesler ve harf karşılıkları şunlardır:

ا, آ (a), ب (b), ت (t), پ (p), ج (c), چ (ç), د (d), ر (r), ز (z), س (s), غ (ğ), ق (k), ك (k), گ (g), گ (g), ن (ñ), ل (l), م (m), ن (n), و (o), ؤ (u) ؤ (uw, w), ی (ı), یی (ıy, y), ۴, ۵, ۶ (e), ۷.

"Bunların dışındaki Arap harfleri; Arapça, Farsça veya diğer Türkî diller için gerekli olsa da Kazakça kelimeleri yazmak için gerekli değildir." (Baytursınov: 1912).

Baytursınlı, alfabe hakkındaki bu düşüncelerini, ilk baskısı 1912 yılında Orenburg'da yapılan "Oquw Quralı-Qazaqça Elifba"² adlı ders kitabında sistemleştirmiştir.

1. İmla Karşılaştırması

Çalışmanın bu bölümünde, Baytursınlı imlasının kabulünden önce yayımlanan Çolpan kitabı ile kabulünden sonra yayımlanan Mağcan Cumabayef Öleñderi kitabındaki ortak şiirlerde yer alan Arapça ve Farsça kelimelerin imlası karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırma, Kazak lehçesinin yazı dili hâline gelirken geçtiği aşamalar konusunda bize önemli ipuçları verebilir.

Tabloların birinci sütunundaki sayılardan ilki kelimelerin alındığı şiiri, ikincisi mısrayı göstermektedir. İki kitaptaki mısra numaraları aynıdır ancak şiir numaraları birbirinden farklı olduğu için "-" işareti ile ayrılmıştır. Önce Çolpan'daki, sonra Mağcan Cumabayef Öleñderi'ndeki numaralar yazılmıştır. Altına, aynı sırayla kelimelerin okunuşu yazılmıştır. İkinci sütun kelimelerin Çolpan'daki imlasını, üçüncü sütun ise Mağcan Cumabayef Öleñderi'ndeki imlasını göstermektedir.

1 İmla Esasları.

2 Ders Kitabı-Kazakça Elifba.

a. Farsça Kelimeler

15 kelime tespit edilmiştir:

Şiir/Mısra	ÇOLPAN	MAĞCAN CUMABAYEV ÖLEÑDERİ
1/1, 10/6 – 156/1, 17/6 eger>ägär “eğer”	اگر	آگار
5/11, 14/21, 15/19, 26/5 - 7/11, 154/21, 13/19, 78/5 gul > gül “gül çiçeği”	گل	گؤل
14/17 – 154/17 mīrẓā > mirza “mirza, efendi”	میرزا	مرزا
15/6, 32/16 – 13/6, 25/16 hīç > eç “hiç”	هیچ	ایچ
16/17 – 75/17 bīçāre > biyçara “biçāre, çaresiz”	بیچاره	بیچارا
16/33, 32/15, 32/26 - 75/33, 25/15, 25/26 dermān > dārmen “derman, güç”	درمان	دارمن
20/24, 20/33 – 44/24, 44/33 hōş > hoç “hoş”	خوش	خوچ
20/32, 27/20 – 44/32, 99/20 şād > çat “şād, mutlu, memnun”	شاد	چات
26/7 – 78/7 firište > periçte “ferište, melek”	فرشته	پیرچته
27/23 – 99/23 üstāz > ustat “üstat, usta, hoca”	استاذ	اؤستات
27/30, 27/41 – 99/30, 99/41 hüner > öner “hüner, ustalık”	هنر	اونەر

31/6 – 77/6 dārū > daruw “ilaç	دارو	داروؤ
32/13 – 25/13 bulbul > bulbul “bülbul”	بلبل	بۇلبۇل
32/26 – 25/26 derd > dert “dert, sıkıntı”	درد	درت
32/27 – 25/27 bende > bende “bende, kul, köle”	بندە	بینده

b. Arapça Kelimeler

19 kelime tespit edilmiştir:

Şiir/Mısra	ÇOLPAN	MAĞCAN CUMABAYEF ÖLEÑDERİ
5/3, 12/3, 14/7 – 7/3, 102/7, 154/7 şāf > saf “saf, katıksız”	صاف	ساف
5/16 – 7/16 ṭabī‘at > tabiyğat “tabiat, doğa”	طبیعت	تابییغات
5/20 – 7/20 Ḥaqq > Ḥak “Hak, Allah”	حق	خاق
5/23 – 7/23 zulmet < zulmat “zulmet, karanlık”	ظلمت	زۇلمات
11/19, 27/29, 31/16, 31/23 - 73/19, 99/29, 77/16, 77/23 ‘ömr > ömir “ömür”	عمر	اُومر
12/8, 22/3 – 102/8, 26/3 ‘āşık > ğaçıq “âşık”	عاشق	غاچق
12/16 – 102/16 sā‘at > saġat “saat”	ساعت	ساغات

12/29, 12/33, 27/41 – 102/29, 102/41, 99/41 ḥayrān > qayran “hayran”	حیران	قایران
14/3, 14/17 – 154/3, 154/17 kafeś > qapas, qafas “kafes”	قفس	قایاس
14/5, 31/8 – 154/5, 77/8 kaḍr > qadır “kadir, kıymet, değer”	قدر	قادر
14/16, 26/2 – 154/16, 78/2 rāḥat > raḥat “rahat”	راحت	راخات
14/20 – 154/20 belā > bāle “bela”	بالا	باله
15/34 – 13/34 şükr > çükir “şükür”	شکر	چوکر
15/34 – 13/34 Allāh > Alla “Allah”	الله	آлла
26/9, 27/23 – 78/9, 99/23 dunyā > düniye “dünya”	دنیا	دۇنيە
26/15, 31/20 – 78/15, 77/20 zāt > zat “zat, kişi”	ذات	زات
26/16 – 78/16 nūr > nur “nur, ışık”	نور	نۇر
27/17 – 99/17 vaḳt > waqıt “vakit”	وقت	ۋاقت
27/39 – 99/39 ḥayvān > ḥaywan “hayvan”	حيوان	хайۋان

c. Geçiş Dönemindeki Kelimeler

Bu tabloda, Farsça ve Arapçadaki orijinal imlasından farklılaşarak Kazakça telaffuza uygun yazılan kelimeler gösterilmiştir. Ancak tam olarak Baytursınulı

imlasının özelliklerini taşımadığı için “geçiş dönemindeki kelimeler” olarak adlandırılmıştır.

Şiir/Mısra	ÇOLPAN	MAĞCAN CUMABAYEF ÖLEÑDERİ
1/2 – 156/2 Ar. hāl > āl “hāl, güç, kuvvet, takat”	ئهل	أل ³
5/14 – 7/14 Fars. heng > ān “şarkı”	أن	آن ³
6/4 – 76/4 Fars. ābrū > abıyır > abıyur “ābırū, şeref, haysiyet”	آبیر	آبیور
6/9 – 76/9 Fars. Hūdā > Hūday “Hūda, Tanrı”	خدای	خودای
10/11 - 17/11 Ar. şū‘le > säwle “şule, ışık”	سەوله	ساؤله
11/23 – 73/23 Fars. bī-baht > bibaq > beybaq “bedbaht, bahtsız”	بیباق	بیبیاق
12/6 – 102/6 Fars. cānāver > canıwar “canlı, hayvan”	جانوار	جانیوار
12/14 – 102/14 Fars. gedā > kedey “fakir”	کیدى	کیدهی
12/17 – 102/17 Fars. āvāz > āwez “avaz, ses”	أویز	آؤهز ³
12/31 – 102/31 Ar. ittifāk > intımaq “birlik, anlaşma, uyuşma”	انطیماق	انتیماق ⁴
15/19 – 13/19 Fars. gul > gül “gül çiçeği”	گول ⁵	گؤل

3 Metinde “آؤهز” şeklinde yanlış dizilmişti, düzeltildi.

4 Metinde “انتیماق”.

5 5/11, 14/21, 15/19, 26/5’te kendi imlasıyla yazılmıştır.

22/3, 27/40 – 26/3, 99/40 Ar. âdem + Fars. zât > adamzat “insanoğlu, insan”	آدمذات آدم ذات	آدامزات آدام ذات
26/16 – 78/16 Ar. ‘ömr > ömir “ömür”	اومر ⁶	ءاومير
26/17 – 78/16 Ar. ‘iyal > äyel “kadın”	أبييل	آييل
26/20 – 78/20 Fars. şūr > sor “acı, keder, talihsizlik”	صور	سور
27/23 – 99/40 Fars. hūner > öner “hüner, beceri; sanat”	اونير ⁷	اونەر
27/24 – 99/24 Fars. taht > taq “taht”	طاق	تاق
27/32 – 99/32 Fars. ustād > usta “usta”	اوصطا ⁸	اؤستا
31/2 – 77/2 Fars. nergis > nerkis > nārkes “nergis çiçeği”	نركس	ناركەس
31/7 – 77/7 Fars. peygamber > payğambar “peygamber, Allah’ın elçisi”	پيغمبر	پايغامبار
31/15 – 77/15 Fars. tāze > taza “temiz, taze”	طازا	تازا
32/16 – 25/16 Ar. fā’ide > fayda > payda “fayda, yarar”	فايدا	پايدا
32/18 – 25/16 Fars. nāzūk > nāzik “nazik, narin, zayıf”	نەزك	نازك
32/24 – 25/24 Ar. ḥisāb > esep “hesap”	ايسيب	ايسەب

6 11/19, 27/29, 31/16, 31/23’te kendi imlasıyla yazılmıştır.

7 27/30’da kendi imlasıyla yazılmıştır.

8 27/23’te kendi imlasıyla yazılmıştır.

ç. Kazakça Telaffuza Uygun Olarak Yazılan Kelimeler

İmlası, her iki baskıda da aynı olan kelimeler alınmıştır.

Şiir/Mısra	ÇOLPAN	MAĞCAN CUMABAYEV ÖLEÑDERİ
1/2 – 156/2 Fars. derd > dert “dert, keder, tasa”	ديرت ⁹	ديرت
5/13 – 7/13 Fars. āsmān > aşpan “asuman, gökyüzü”	آسبان	آسبان
6/3 – 76/3 Fars. rū-māl < oramal “havlu”	اورامال	اورامال
14/11 – 154/11 Ar. vehm > wayım “endişe”	وايم	وايم
26/16 – 87/16 Ar. şerr > çer “kötülük, fenalık”	چير	چير

Tablolardaki verilere bakıldığında, aynı şiirlerde yer alan kelimelerin 1912 ve 1923 baskılarındaki imla farklılıkları hakkında, Ahmet Baytursınoğlu’nun “Cazuw Tártibi” makalesi ve “Oquw Quralı – Qazaqça Älifba” kitabına dayanarak şunları söyleyebiliriz:

1. Kazak diline yerleşmiş olan Arapça ve Farsça kelimeler dilden çıkarılmak yerine, dilin ses özelliklerine uygun olarak yazılmıştır. Kendisi de bu durumu şu sözlerle ifade etmektedir: “*Hâsıl-ı kelâm, benim düşüncem, kelimeler söylendiği gibi yazılmalıdır; yani kelime içinde hangi ses duyuluyorsa o sesin harfî yazılmalıdır.*” (Baytursinov: 1912).
2. Kazak Türkçesinde ses karşılığı bulunmayan “ف, ظ, ط, ع, ح, خ, ذ, ص, ض, ط, ظ, ع, ف” harfleri alfabeden çıkarılmıştır.
3. /s/, /t/ ve /z/ seslerini karşılamak için “س, ز, ت” harfleri varken “ص, ذ, ظ, ط” harflerine gerek duyulmamıştır: “طبیعت” > “tabiğat”, “صور” > “tabiyğat”, “سور” > “sor”, “ذات” > “zāt”, “زات” > “zat”, “ظلمت” > “zulmet”, “زۇلمات” > “zulmat”.
4. /h/ ve /ħ/ seslerini karşılayan “ح” ve “خ”¹⁰ harfleri alfabeden çıkarılmıştır. Bu harflerin /q/ ile telaffuz edilmesi nedeniyle yerlerine “ق” harfinin kullanılmasına karar verilmiştir. “хайран” > “qayran”, “حیران”.

9 32/26’da orijinal imlasıyla yazılmıştır.

10 Ancak Mağcan Cumabayev Öleñderi’ndeki kelimelerde, “خ” harfi mevcuttur. Hem /h/ hem /ħ/ sesini karşılamak için kullanıldığı görülmektedir: “حيوان” > “hayvān”, “خايوان” > “hayvan”, “خدای” > “huday”, “راحت” > “rahat”, “راحتات” > “rahāt”, “خوش” > “hoç”, “خوش” > “hoç”.

5. “ع” yerine “غ” alfabeye alınmıştır: عاشق “āşık” > غاچق “ğaçıq”, ساعت “sā’at” > ساغات “sağat”.
6. Çağdaş Kazak Türkçesinde de bulunmayan /f/ sesi, alınma kelimelerde /p/ olarak telaffuz edildiği için “ف” yerine “پ” alınmıştır: فايدا “fayda” > پايدا “payda”, فرشته “ferište” > پيرچته “periçte”. Ancak /f/ sesi şu örnekte karşımıza çıkmaktadır: صاف “sāf” > ساف “saf”.
7. Çağdaş Kazakçada da bulunan /ş/ sesini karşılaştırmak için “ش” yerine “ç/” sesini karşılayan “چ”¹¹ alfabeye alınmıştır. Yabancı kelimelerde bulunan /ş/ sesi de “چ” ile yazılacaktır: شكر “şükür” > چؤكر “çükür”, شاد “şād” > چات “çat”.
8. Seslerin okunması ve yazılmasına yardım etmek üzere “ا” ve “ء” işaretleri tayin edilmiştir. “ا” kelime başındaki ünlülerin önüne yazılır. “ء” seslerin ince okunmasını sağlar. Alfabedeki harflerden ق (q) ve غ (g) her zaman kalın; ك (k) ve گ (g) ile ه, ه, ب (e) her zaman ince okunur. Geriye kalan harfler, kelimenin önünde inceltme işareti “ء” olduğunda ince okunur; olmadığında kalın okunur. Kazakçanın kendi ahenk kaidesine uygun olarak ünlüler, ünsüzlere tâbidir. دؤنيه “düniye”, نور “nūr”, گؤل “köl”, اؤمر “ömr”, كيدهى “kedey”, آن “än”, آيل “äyel”, قايран “qayran”.
9. /e/ sesi ilk hecede “پ”, kelime içinde birleşen harflerden sonra “ه”, birleşmeyen harflerden sonra “ه” ile gösterilir: ايچ “eç”, ايسهب “esep”, اؤهز “äwez”.
10. “ه” harfi kelime içindeki /e/ sesini göstermek için kullanılır. “ه” harfi ile başlayan alınma kelimelerdeki /h/ sesi düşmüştür: هنر “hüner” > اؤنەر “öner”, هيچ “hiç” > ايچ “eç”.
11. /ı/ ve /i/ sesleri kelime sonunda “ى”, kelime içinde “ي” harfi ile karşılanır. “انتىماق” “intımaq”. Bu sesler, kelime içindeki kapalı hecelerde ve ilk hecede gösterilmez.

Görüldüğü üzere Çolpan’da, Arapça ve Farsça kelimelerin orijinal imlasına umumiyetle sadık kalınmıştır. Bunun yanında geçiş döneminde bulunan, telaffuza uygun yazılan (Kazakçalaşmış), hem orijinal imlasıyla hem Kazakçalaşmış şekliyle yazılan kelimeler de mevcuttur. Mağcan Cumabayev Öleñderi’ndeki alınma kelimelerin imlasında ise Baytursınılı alfabesi esas alınmıştır.

Kazak edebiyat tarihçisi Beysembay Kencebayev, 19. ve 20. yüzyılın başında basılan Kazakça kitapların dilini, Kazak toplumu tarafından anlaşılmayan Arapça, Farsça, Tatarca, Başkurtça, Özbekçe kelimelerin kullanıldığı, genel manada “Türkî” olarak adlandırılan “şubar til”¹² kavramı ile ifade etmektedir.¹³ Bu dönemde Kazakça

11 Baytursınılı, bu sesin alfabeyle alınma nedenini şöyle açıklar: “Kazakça yazılan kitap ve dergilere bakıldığında «ش» ile yazılan kelimeler yok denecek kadar azdır. Çoğunlukla «ش» yerine «چ» yazılmıştır. Diğer Türk dillerine bakıldığında bizde «س» ile yazılan kelimelerin onlarda çoğunlukla «ش» ile yazıldığı görülür; bizde «ش» ile yazılan kelimelerin onlarda «چ» ile yazıldığı görülür. ... «ش» sesi hangi dilde olursa olsun «س» den çok «چ» ye benzer. Bu nedenle «ش» sesinin işareti olarak «چ» yi aldım.” (Baytursinov: 1912). Baytursınılı alfabesinin kabulünden 1925’e kadar olan metinlerde /ç/ sesini karşılamak için “چ” kullanıldığını görürüz. Ancak 1924 yılında düzenlenen “Kazak Bilimpazarının Tunğış Siyezi” (Kazak Âlimlerinin İlk Kongresi)’nde alınan kararla bu harf alfabeden çıkarılmış, yerine /ş/ sesini karşılayan «ش» harfi alınmıştır.

12 Karışık dil, alaca dil.

13 Bu konuda bk., Kencebayev, B. (1993). *Kazak Âdebiyetiniñ Taryhı, “XX. Ğasır Basındağı Âdebiyet”, Cetinşi Kitap*, Almatı: Bilim, 11.

yayınlar, Kazan ve Orenburg gibi kültür merkezlerinde basılmaktaydı. Kencebayev'e göre basılan eserlerin karışık dilli olmasında yayımcıların Tatar ve Başkurt mollalar olmasının yanı sıra, matbaacıların Tatar ve Başkurt olması da etkiliydi. Yazarların ve matbaacıların çoğu, kitap ve dergilerde çeşitli Türk lehçelerine ait kelimelerin ve dinî terimlerin sıkça kullanılmasıyla Türk boylarının birbirini anlayacağı, birbirine yakınlaşacağı ve ortak Türk dilinin ortaya çıkacağı düşüncesindeydi. (1993: 12)

Ahmet Baytursınu'lu'nun alfabe çalışmaları Kazak imlasına bir sistem getirmiş, Kazak lehçesiyle yazılan eserlerin kolayca yazılmasını ve okunmasını sağlamıştır.

Kaynakça

- AYVERDİ, İ. ve TOPALOĞLU, A. (Redaksiyon-Etimoloji). (2008). Misalli Büyük Türkçe Sözlük, İstanbul: Kubbealtı Yay.
- BAYTURSİNOF, A. (1914). "Oquw Quralı-Qazaqça Elifba", Orenburg.
- CUMABAYEF, M. (1912). Çolpan, Kazan: Matbaa-ı Kerimiye.
- CUMABAYEF, M. (1923). Mağcan Cumabayef Öleñderi, Taşkent.
- ÇEKİÇKESEN, P. (2011). Aykap Dergisinde Yayımlanan Dil Yazıları, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 89-95.
- KENCEBAYEV, B. (1993). Qazaq Ādebiyetiniñ Tariyhı, "XX. Ėasır Basındağı Ādebiyet", Cetinşi Kitap, Almatı: Bilim, 11-12.
- Qazaq Bilimpazdarınıñ Tunğış Siyezi (1925). Orınbor: Qazaqstan Memlekettik Baspahanası.
- RUSTEMOV, L. Z. (1989). Arab-İyran Kirme Sözderiniñ Qazaqşa-Orısşa Tüsindirme Sözdigi, Almatı: Mektep.
- TAMİR, F. (1993). Mağcan Cumabayef Öleñderi (Mağcan Cumabayulu'nın Şiirleri), Ankara: TKAE.
- TAMİR, F. (1998). "Kazak Türkleri Edebiyatı", Türk Dünyası El Kitabı, Dördüncü Cilt-Edebiyat (Türkiye Dışı Türk Edebiyatları), Ankara: TKAE, 431-432.
- YILDIRIM, T. (2019). Mirjaqıp Duwlatulu'nın "Bağıtsız Jamal" Romanının Kelime Hazinesi Bakımından İncelenmesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

DEĞERLENDİRME
VE TANITMALAR

Reviews

ÇAĞDAŞ TÜRKÇENİN SIKLIK SÖZLÜĞÜ

AKSU Belgin Tezcan, ADALI Eşref, (2018). *Çağdaş Türkçenin Sıklık Sözlüğü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 408 s., ISBN:978-605-155-747-2

Selçuk MOĞUL*

Dil Araştırmaları, Güz 2019/25: 205-207

Sözlükler, içerisinden çıktıkları toplumların sosyal, kültürel ve tarihsel izlerinin dildeki karşılığı olan söz varlığını yansıtan eserlerdir. Toplumların yaşam tarzlarını, düşünce kalıplarını, kullanılan ifadelerdeki anlamsal arka planı ve geleceğe dair düşüncülerini de ön plana çıkarmada kullanışlı birer metin olarak görülebilecek sözlükler, aynı zamanda çevresinden etkilenir, dolayısıyla çevresini etkiler. Bu etkileşim sürecinde bazı ifade kalıplarının ön plana çıkması olağandır. Aksan, sözcükbilimde sıklığın, bir dilin sözcüklerinin öteki sözcüklere oranla daha çok ya da daha seyrek kullanılması anlamına geldiğini ifade etmektedir (2003: 19).¹ Söz varlığını ele almada önemli bir yeri olan sıklık çalışmalarında ilk çalışmalar İngilizce ve Almanca'da kaleme alınmıştır. Daha sonra çeşitli dillerde bu çalışmalar genişletilmiştir. Eldridge'nin *Six Thousand Common English Words* (1911), Thorndike'in *Teacher's Word Book* (1921), bu eserin güncellenmiş haliyle piyasaya sürülen baskısı olan *Teacher's Word Book 30,000 Words* (1944), West tarafından oluşturulan *General Service List of English Words* (1953) derlemi, *Le Français Fondamental* (1972), 1990-2012 arasında bilim dünyasına sunulan *COCA (Contemporary Corpus of American English)* başlıca örnekler arasında sayılabilir.

Türkçede sıklık çalışmalarına bakıldığında, önemli çalışmalar bulunmaktadır. İlgili çalışmalar her ne kadar yurtdışından daha sonra başlasa da Türkçenin söz varlığını sıklık açısından ele alması bakımından kayda değer hale gelmiştir. Tanıtılacak *Çağdaş Türkçenin Sıklık Sözlüğü* kitabı, söz konusu çalışmaları da anlatmak suretiyle, bir nevi bibliyografik kaynak olarak da karşımıza çıkmaktadır. Yazarlar, 1936'da Ömer Asım Aksoy tarafından yazılan *Bir Dili Öğrenmek İçin En Lüzumlu Kelimeler ve Bu Kelimeleri Belirtme Usulü* çalışmasından başlayarak, Yeşim Aksan, Mustafa Aksan, Ümit Mersinli ve Umut Ufuk Demirhan tarafından 2017'de kaleme alınan *A Frequency Dictionary of Turkish* eserine kadar geniş bir daire çizerek eserlerine Türkçe'de yapılan sıklık çalışmaları için de bir kaynak kimliği kazandırmışlardır. Bu bakımdan yine *Çağdaş Türkçenin Sıklık Sözlüğü*'nde ön söz kısmında da bahsedilen bazı çalışmalardan söz etmek uygun olacaktır. Pierce'nin *Türkçe Kelime Sayımı* (1963), İlyas Göz'ün 1995-2000 yılları arasındaki metinlerden oluşturduğu *Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü*, Hayriye Memoğlu Süleymanoğlu'nun *Türkçenin Ters Sıklık Sözlüğü* (2006), Gökhan Ölker'in 1945-1950 dönemini havuz olarak ele aldığı *Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü*

* Öğr. Gör. Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, Türkçe Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Adana/TÜRKİYE, smogul@atu.edu.tr, smogul2018@gmail.com ORCID No: 0000-0001-9884-6618. Gönderim Tarihi: 06.08.2019/Kabul Tarihi: 11.09.2019

1 AKSAN, Doğan (2003). Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim, C: III, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

de sıklık çalışmalarıyla ilgili Türkçeye hizmet eden metinlerden bazıları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu çalışmalardan sonra, Türkçenin bilimsel anlamda çalışmalara konu edilmesine dayanaklık edecek ve önceki çalışmaları güncelleyip geliştirecek eser olarak karşımıza çıkan çalışma ise tanıtacağımız *Çağdaş Türkçenin Sıklık Sözlüğü* eseridir. Bu eser, Türk Dil Kurumu Uzmanı olarak görev yapan Belgin Tezcan Aksu ve İTÜ Bilgisayar ve Bilişim Fakültesi emekli öğretim üyesi Prof.Dr. Eşref Adalı tarafından kaleme alınmıştır. Her iki yazarın da hem bilimsel geçmişi hem de konuya hâkimiyeti kıymete değerdir. Bu özellikler de dikkate alındığında ilgili çalışmanın, sözlük ekseninden yola çıkılarak söz varlığının çağdaş boyutlarını göstermesi olağandır.

Çağdaş Türkçenin Sıklık Sözlüğü eseri, ön söz dışında iki bölümden oluşmaktadır. Ön söz bölümü ve devamındaki bilgilendirme kısmı da ayrıca değerlendirilebilecek hacimdedir. Bu bölümde sözlüğün metin kümesi, sözcük dağarcığı, sözlüğün hazırlanışı ve çeşitli kısaltmalar üzerinde durulmuştur. Sözlüğün hazırlanışı ve kullanımıyla ilgili notlar barındıran bu alan aynı zamanda başlı başına gerektiğinde birçok yerde kullanılabilir bir bilimsel bir çalışma veri tabanı niteliği de taşımaktadır. Sözlük oluşturulurken 2014 yılında sanal ortamdaki Türkçe metinlerden faydalanılmıştır. Metin kümesi ağırlıklı olarak elektronik kitaplar, gazeteler, dergiler, resmi ve özel kuruluşlara ait ağ sayfalarından oluşturulmuştur. Özel bir yazılım kullanılarak hiçbir söz varlığının dışarıda bırakılmaması amacıyla bütün metinler tamamen incelenmiştir. *Çağdaş Türkçenin Sıklık Sözlüğü* 'nde öncelikli olarak 316.889.320 kelimelik bir metin kümesi oluşturulmuş, birbirinden farklı olmak üzere 65.534 sözcüğün metin kümesi içerisinde kaç kez kullanıldığı belirlenmiştir. Son aşamada da ilk 2000 sözcük ve 100 birleşik sözcüğün hangi dile, sözcük türüne ait olduğu belirtilmiştir. Bu ölçüte karar verilirken Türkiye genelindeki üniversitelerin yabancı dil olarak Türkçe öğretimi yapan ilgili merkezlerinden de öneriler alındığı ifade edilmiştir. Bunların ardından örnek cümlelerle madde somutlaştırılmaya çalışılmıştır.

Sözlüğün hazırlanışı bölümünde, madde başı olan sözcüğün ek almamışsa doğrudan alındığı dil, sözcük türü, anlamı ve örnekleri verilmiştir. Madde başı olan sözcük ek almışsa, sözcüğün ekleri araç içerisinde öncelikle gösterilmiştir. Detaya girilmemiştir. Yazarlar, amacın sözlük hazırlama olduğunu hatırlatarak dilbilgisi formatına girilmediğini aktarmışlardır. *Türkçe Sözlük* 'te madde başı olan kök ve gövdeler esas alınarak onlara gelen eklerin yazıldığı da yine bölümde belirtilmektedir. Bu bakımdan maddelerin, kullanıcıya amaca uygun ve bilgilendirici bir dizin olarak görünmesinin yolu açılmıştır. Bununla birlikte aynı bölümde fiillerin hem yalın hem de ad haliyle kullanışı, eş sesli sözcüklerin ayrımı gibi konular ele alınarak sözlük kullanıcısının sıklık hakkında bilgi edinirken aynı zamanda rahat erişim sağlamasına da olanak tanımıştır.

Çağdaş Türkçenin Sıklık Sözlüğü 'nün birinci bölümünde, “Çağdaş Türkçenin Sıklık Sözlüğü” ve “Deyim ve İkili Kullanım Örnekleri” başlıkları yer almaktadır. İlk başlık, çalışmanın gövdesini ve yazılış amacını gözler önüne seren bölümdür. Bu bölümde tanıtımda da söylendiği üzere 65.534 sözcükten kullanım sıklığına göre seçilen ilk 2000’i detaylandırılmıştır. Bu detaylandırmada, madde başı, sıklık sırası, sıklığı, alındığı dil, anlam sırası, sözcük türü, kavram alanı, anlamları ve örnekleri yan yana

olmak üzere, sütun çizgileriyle ayrılarak bütünsellikten kopmadan verildiğini ifade etmek gerekir. İkinci başlıkta da deyim ve ikili kullanım örneklerine yer verilmiştir. Bu aşamada, toplam işlenen veri üzerinden değerlendirilme yapılmıştır. Uygun görülen deyim ve ikili kullanımlar, bu kısımda sıklıktaki yerlerine göre sıralanarak ayrıca bir başlık halinde verilmiştir. Örneğin ilk ikili kullanım genel sıklık sırasında 4894. sırada yer almasına rağmen bu bölümde ayrıca verildiğinden bölüm içerisinde ilk sıraya çıkmıştır.

Çağdaş Türkçenin Sıklık Sözlüğü'nün ikinci bölümünde, “Sözlüklerin Alfabetik Düzeninde Sıklık Sayıları ve Kullanım Sıraları” başlığı bulunmaktadır. Bu kısımda aynı araştırmanın verileri üzerinden farklı bir şekilde sunulmuştur. Bu kez sıklık sırası değil alfabetik düzen gözetilmiştir. Böylece sözlük kullanıcısının aradığı madde başına kolay ulaşabilmesinin de yolu açılmıştır.

Çağdaş Türkçenin Sıklık Sözlüğü, konu bakımından önceki çalışmalara benzerlik gösterse de orijinal hazırlanış yöntemi ve kullanım kolaylığıyla ön plana çıkmaktadır. Günümüz araştırmacıları için de işlevseldir. Çünkü teknolojinin değiştirdiği, sözlü ve yazılı ifade biçimlerinin farklı yollara evrildiği ve kültürel geçişkenliğin arttığı bu dönemde söz varlığının çeşitlenmesi olağandır. Bu çalışma dilin güncel söylemini bilimsel araştırmalara taşıma yönünden önemli bir yerde bulunmaktadır. Bununla birlikte yoğun emek ve yılların birikiminin ürünü olan bu çalışma, Türkçenin zenginliğini tespit açısından da kayda değer bilgiler içermektedir. Eserin hem Türkçe odaklı çeşitli çalışmalara öncülük edeceğini hem de diğer alanlara birçok açıdan önemli katkılar sunacağını umuyoruz. Değerli hocalarımız Belgin Tezcan Aksu ve Prof. Dr. Eşref Adalı'yı tebrik eder, kendilerine teşekkürlerimizi sunarız.

DİLİN KISA TARİHİ

CRYSTAL, David (2019). *Dilin Kısa Tarihi* (Çev. Tufan GÖBEKÇİN, İstanbul: Alfa Yayınları, 351s., ISBN: 978-605-171-717-3

Brusk ÇAMÇI*

Dil Araştırmaları, Güz 2019/25: 208-217

Kitap Hakkında

İngiliz dilbilimci, yazar ve akademisyen David Crystal'ın oluşturmuş olduğu bu kitap *A Little of Language* adıyla ilk kez 2010 yılında Yale University Press tarafından basılmıştır. Bu kitap, 2016 yılında Tufan Göbekçin tarafından *Dilin Kısa Tarihi* adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Kitabın ilk basımı, eylül 2018, ikinci basımı ise mart 2019 tarihinde ISBN 978-605-171-717-3 kodu ile Alfa Yayınları tarafından yapılmıştır. David Crystal'ın kırk bölümden oluşturduğu kitabın anlatımının daha belirgin olması adına kitap bu tanıtım yazısında dokuz bölüme ayrılarak incelenmiştir. Dokuz bölüme ayrılmasının gerekçesi; bölümlerin sayı olarak çokluğu ve kitaptaki 40 bölümün dilbilimin alt dallarına göre belli başlıklar altında toplanabilmesine olanak vermesiydi. İlk sekiz bölümde, insanların dil edinim süreçlerinden bahsedilmiştir. Dokuz, on ve on birinci bölümlerde, imlâ ve dilbilgisi kuralları hakkında bilgiler verilmiştir. On iki, on üç, on dört, on dokuz, yirmi, yirmi bir, yirmi iki, yirmi üç, yirmi dördüncü bölümlerde, aksan, diyalektler ve dil ailelerinden söz edilmiştir. On beş, on altı, on yedi ve on sekizinci bölümlerde, dilin kökenleri hakkında bilgiler verilmiştir. Yirmi beş, yirmi altı, yirmi yedi, yirmi sekizinci bölümlerde, sözlük ve sözlükçe üzerinde durulmuştur. Yirmi dokuz, otuz ve otuz birinci bölümlerde, teknoloji ve dil ilişkisi üzerine bilgiler verilmiştir. Otuz iki, otuz üç, otuz dört, otuz beş ve otuz altıncı bölümlerde, dilbilimin bir alanı olan edimibilim ana yönleriyle tanıtılmıştır. Otuz sekiz ve otuz dokuzuncu bölümlerde, dilbilim temel yönleriyle açıklanmıştır. Kırkıncı bölüm olan *Sizin Dil Dünyanız* adlı bölümde ise daha önce işlenen birtakım konular özetlenmiştir. Kitap, her bölümde görsellerle süslenmiş ve bölüm sonlarında kısa anlatılarla desteklenmiştir. Bunun yanı sıra kitabın son kısmına okura büyük kolaylık sağlayan ayrıntılı bir dizin eklenmiştir.

Dil Edinimi Üzerine

Bu başlık altında, kitaptaki ilk sekiz bölüm hakkındaki bilgilere yer verilmiştir. Sırasıyla bu bölümleri ele alalım. *Bebek Konuşması* adlı bölümde, yeni doğmuş bebeğin doğduktan hemen sonraki süreçte annesi ile iletişimine yer verilmiştir. Annenin yavrusuyla iletişime geçerken ses tonunu yükseltmesi, sözcükleri tekrar etmesi ve dudaklarını olabildiğince dışarı doğru iterek dudaklarını yuvarlaması uygun ilk iletişim biçimlerinden biri olarak belirtilmiştir. Bu iletişim şekilleri, bebeğin konuşmasında dil gelişiminin temelini atmaktadır. Kitaba göre, bebek konuşmasının

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Mersin/TÜRKİYE, brusk92@gmail.com. ORCID: 0000 0002 1334 1889 Gönderim Tarihi: 28.08.2019/Kabul Tarihi: 13.09.2019

yapıldığı iki durum daha vardır: İlki insanların evcil hayvanlarıyla olan konuşmaları, ikinci durum ise, insanların arkadaşlarına sataşırken onlara bebekmiş gibi davranışlar sergilemesidir.

Dil edinimi içerisinde olduğunu düşündüğümüz ikinci bölümün başlığı, *Ağlamalardan Sözcüklere* biçimindedir. İnsan yavrularının bir aylıkken çıkardıkları seslerin anlamsız olduğu görülür. Bunun nedeni, bebeğin gerekli iletişim olgunluğuna erişememiş olmasıdır. İnsan yavrularının kimi temel ihtiyaçlarını dile getirmek için çıkardıkları anlamsız seslere kısaca *ağlamak* denmiştir. Kitapta, bebeklerdeki ağlama sesi *vaa* sesi olarak kodlanmıştır. Bebeklerdeki bu ses, aşken çok kısa ve kısa duraksamalarla sesletilir, canı acıyorsa ağlama sesleri yüksek perdeli sestten başlayıp alçalarak devam eder. Kitaba göre, dünyadaki tüm bebekler ilk üç ay boyunca aynı sesleri çıkarır. Bu aylardan sonra *uuu*, *brr* gibi sesler çıkarmakta ve dudaklarını oynatmaya başlamaktadır. Ağızın gerisindeki bu çağıldamalar bebek olgunluğa erişince kulağa daha maksatlı gelir. Bu aşamaya *gıgıldama* denilmiştir. Gıgıldama bebeğin, insanlara bir şeyler anlatma isteğinin ilk gözlemidir. Altı aylık bir bebek *ba ba ba*, *pa pa pa* seslerini dudaklarıyla daha kontrollü çıkarmaya başlar. Bu döneme de *çağıldama* veya *heceleme* denir. Çıkarılan sese dikkat edildiğinde ilk *ba* sesi güçlüdür; fakat sonraki *ba* sesleri daha az nettir. Kitapta bunun gerekçesi, sekansın bir bütün olarak belli şekle sahip olmaması olarak verilmiştir. Bebekler, yaklaşık dokuz aylıkken *ba ba* sekanslarının gerçekten bir şekle sahip olduğu hissedilir. Bebekler, dokuz aydan itibaren dilin en önemli özelliklerinden ikisini öğrenmeye başlar: İlki ritim, ikincisi ise tonlamadır. Bu ayda, öğrendikleri dilin ritmini yansıtan tempoda sesler çıkarmaya başlar. Sözler net bir anlam taşımaz ama daha yüksek sekanslarla tutarlı biçimde telaffuz edilir. Sesin konuşurken yükselme ve düşme biçimi tonlamaya işaret eder. Bu durum, sesin tonu anlama iletilmesinin çok önemli bir yoludur. David Crystal'ın belirttiği başka önemli bir nokta da, bebeklerin anne karnındayken ritim ve tonlamayı hissettiği ve bu deneyimle doğduğu savıdır.

Bu başlık altında üçüncü olarak yer verdiğimiz *Anlamayı Öğrenmek* bölümünde bebekler için, ilk olarak yeni duyulan bir sözcük karşısında verilen tepkinin ne anlama geldiği hakkında bilgiler verilmiştir. Bir bebek gerekli olgunluğa erişmeden konuşmayı öğrenemediğinden, dinlemeyi ve olup bitenleri dikkatle incelemeyi öğrenecektir. Bebekler bir ses duyduklarında ilk olarak başlarını o yöne çevirirler. Beyni bu yüzden dilleri arar ve diller tarafından uyarılmayı ve etkinleştirilmeyi bekler. Kitabımızın yazarı, David Crystal'ın oğlu Steven, on iki aylıkken yaklaşık on iki sözcük biliyormuş. Ayrıca kimi sözcükleri çeşitli etkinliklerle ilişkilendirebiliyormuş. Kitaba göre, insanlar sözcükleri etkin bir biçimde kullanabiliyorsa buna *aktif sözcük dağarcığı*, anladığı hâlde kullanamıyorsa *pasif sözcük dağarcığı* olarak adlandırılır. Steven, on iki aylıkken on iki sözcükten oluşan pasif sözcük dağarcığına sahipmiş. Bu aydan sonra, ilk sözcüklerini üretmeye başlamış aktif sözcük dağarcığı da gelişmeye başlamıştır. Öte yandan D. Crystal, bebeğin ilk sözcüğünün ne olacağı konusunda net bir fikrin olmadığını söylemektedir.

Dil Edinimi Üzerine başlığı altında dördüncü olarak, *Titreşimler Üretmek* bölümüne yer verilmiştir. Bu bölümde, insanların konuşurken bedenlerinin hangi parçalarını kullandıkları konusunda birçok yararlı bilgi aktarılmıştır. Bunlara *vokal*

organlar denmektedir. Vokal organlardan en büyüğü akciğerdir. Akciğer, ilk olarak konuşma ve sesleri taşımak için kullanılır. Ses havayla taşınır ve vokal organlar ile yapılan hareketler, havada titreşimlere neden olur. Bu titreşimler, ses dalgalarıdır. Hava akciğerden çıkar ve nefes borusundan geçerek boğaza ulaşır. Bu yol üzerinde ses kıvrımlarının arasından geçer. Kitapta, ses kıvrımlarını, konuşmak için kullanmayı insanların, evrimle beraber öğrendiği savlanmıştır. İnsanlar ses kıvrımlarının titreşimini kontrol ederek konuşma eylemini gerçekleştirir. Kitapta ayrıca titreşimin nasıl gerçekleştiği ve insanların gelişim dönemlerinde nasıl değiştiği hakkında da bilgiler verilmiştir. Titreşim bir şeyin ileri ve geri hareket etmesiyle gerçekleşir. Ses kıvrımları daha yavaş titreştiğinde ses alçalır. Buna *alçak perde* denir. Ses kıvrımları yüksek titreştiğinde ses yükselir. Buna da *yüksek perde* denir. Ses hızları cinsiyetle, yaşla ve birtakım gelişim dönemleriyle (ergenlik) değişim gösterir.

Bu başlık altında beşinci olarak, *Sesleri Telaffuz Etmek* bölümüne yer verilmiştir. Kitaba göre, insanlarda sesin ortaya çıkması dili, dudakları ve de çeneyi hareket ettirerek tünelin biçimini değiştirmektir. Her yeni şekil, yeni bir ses üretir. Üretilen iki ses arasındaki farkı ses kıvrımlarının titreşimi belirler. Bununla birlikte dil uygun anda uygun yerde titreşimi de başlatıp sonlandırmalıdır. Bunun yanı sıra, David Crystal, vokal organlar ile bilgiler de vermiştir. Sesleri telaffuz etmek için kullanılan vokal organlar: *dudaklar, dişler, diş seti, burun, çene, dil, küçükdil, boğaz, gırtlak kapağı, ses kıvrımları, âdemelması, nefes borusu ve akciğerden* oluşmaktadır. Bunun dışında sesler ise ikiye ayrılır: *ünsüzler* ve *ünlüler*. Ünsüzler, ağızdan çıkarken dil ve dudaklardan engele uğrarken ünlüler daha çok engelsiz çıkmaktadır.

Seslerin telaffuzu öğrenildikten sonra bir dilbilgisi yapısına ihtiyaç bulunmaktadır. Altıncı olarak bu başlık altında, *Dilbilgisini Keşfetmek* bölümüne yer verilmiştir. Bu bölümde, çocukların sözcüklerin ilginç ve faydalı olduğunu anladıktan sonra dilbilgisi kapısını aralamalarından söz edilmiştir. On sekiz aya ulaşan birçok çocuk, elli sözcüğü söylemeyi öğrenir. Vokal organlar, yeterince olgunlaştıktan sonra bu işlem hızlanır. Kitaba göre dilbilgisi, sözcüklerden anlam üretme ve anlam belirsizliklerini giderme işlevini yerine getirmektedir. Bu bölümde, sözcüklerin çokanlamlılığı üzerine de vurgu yapılmıştır. Anlam aktarımı için bir sözcüğün farklı anlamlarına ve tümcedeki anlamına bakılması gerekebilir. Bununla beraber tümce kurulumunda sözcüklerin yer değiştirmesinin de anlamı etkilediğine ve dillere göre sözcük sırasının az ya da çok kısıtlamalar içerdiğine ilişkin bilgi verilmiştir.

Bir sonraki bölüm, *Sohbet Etmek* adını taşımaktadır. Bu bölümde, dilin çok çeşitli nedenlerle kullanıldığı söylenmekte ve bu nedenlerin başında ise insanların iletişim kurma ihtiyaçlarının olduğu belirtilmektedir. Sohbet etmenin en önemli kuralı sırayla konuşmaktır. Bebekler bu öğrenme sürecine çok erken bir zamanda başlarlar. Anne konuşur, bebek duyar, cıvılda ve çağılarda ve annesi tepki verir. Bebek olgunluğa erişince *hmm, tüh, evet-hayır* gibi sözcüklere tepkiler verir. Sohbet etmenin, çocuklar tarafından öğrenilmesi gereken bir diğer özelliği ise çocukların satırların arasını okumayı öğrenmesidir. En nihayetinde sohbet etmek, insanların sözcüklerle neyi anlatmak istediklerini çıkarsamayı öğrenmektir.

Sekizinci bölüme, *Okuma Yazmayı Öğrenmek* adı verilmiştir. Bu bölümde, konuşulan seslerin görünmediği; fakat yazılan işaretleri görmeyen mümkün olduğu

ifade edilmiştir. Kitabın sayfalarını çeviren çocuk, yazının yönünü, sayfaların belirli sırayla çevrildiğini, dildeki harfleri, noktalama işaretlerini, yazı tiplerini, sözcükler arası boşlukları fark eder ve bu farkındalıklar onun okuma yazma sürecini hızlandırabilir.

İmlâ ve Dilbilgisi Kuralları

Bu bölümden önce insanların dil edinim sürecinden ve okuma yazmayı nasıl öğrendiklerinden söz edilmiştir. Bu başlıkta ise; dokuz, on ve on birinci bölümler hakkında bilgiler verilmiştir. *İmlânın Üstesinden Gelmek* adlı dokuzuncu bölümde, imlâ üzerine açıklama yapılmış ve imlânın neden öğrenilmesi gerektiği hakkında bilgi verilmiştir. İmlâ, yaklaşık olarak üç yüz yıldır insanların birbiri hakkında yargıda bulunma biçiminin bir parçasıdır. David Crystal, imlâ için ilk olarak bir ölçünleme sürecinin şart olduğunu belirtmiştir. Herkesin aynı imlâyı kullanması, iletişimi daha kolay ve etkili hâle getirebilir. Bu durumun aksine, imlânın dikkat edilmediği birtakım ortamlar da vardır. Facebook, Twitter vb. sosyal ağ sitelerinde çevrim içi sohbet ederken, anlık iletilerde veya telefon mesajlarında imlâya dikkat edilmeyebilir.

Bir önceki bölümde imlânın ne olduğu ve neden öğrenilmesi gerektiği hakkında bilgiler verilmişti. *İmlâ Kuralları ve Çeşitlenme* adlı onuncu bölümde, imlâ kurallarının standartlaşması gerektiğine vurgu yapılmıştır. İmlâ çeşitlenmesinin anlam aktarımını zorlaştırdığı savunulmuştur. İmlâ kuralları konusunda nitelikli olarak görülen matbaacılar ve yayıncılar, bazı sözcüklerin yazımında kararsız kalabilmektedir. Yazar, yazım biçiminin eleştirilmesi istenmiyorsa ilk dikkat edilmesi gereken durumun imlâ olduğuna dikkat çekmiştir. Ona göre, imlâ çeşitlenmesinin önüne geçmek için noktalama işaretlerinin ölçünlü kullanımı bir yöntem olabilir.

İmlâ kuralları ve çeşitlenmesi, dilbilgisi kurallarının çeşitlenmesi gibi düşünülebilir. Bu durum birtakım sıkıntılar meydana getirebilmektedir. Kitabın on birinci bölümünde, *Dilbilgisi Kuralları ve Çeşitlenme* hakkında bilgiler verilmiştir. Bu bölümde, dilbilgisi kuralları ve çeşitlenmelerin bağlama göre farklılaşması üzerinde durulmuştur. Bu duruma örnek olarak bir öğrencinin sınıfta konuştuğu dilbilgisi kuralları, sokakta konuştuğu dilbilgisi kuralları ile sözcük ve anlatım çeşitlenmesi açısından farklıdır. Bu iki durumun farkını anlamak ve birbirine karıştırmamak çok önemlidir.

Aksan- Diyalекtler- Dil Aileleri

İmlâ ve dilbilgisi kurallarındaki çeşitlenme aksan-diyalekt ve dil ailelerinin iletişim yapısını etkileyebilir. Bu başlık altında ele alınan on iki, on üç, on dört, on dokuz, yirmi, yirmi bir, yirmi iki, yirmi üç ve yirmi dördüncü bölümlerde aksan, diyalекtler ve dil aileleri hakkında bilgiler verilmiştir. Bu bölümün anlatımı sırasıyla verilmemiştir. Konunun ilerleyişine uygun bir sıralamaya göre anlatılmıştır. *Dilin Değişimi* adlı yirmi birinci bölümde David Crystal, bütün canlı dillerin değişeceği hakkında bilgi vermiştir. Dillerin durmaksızın değiştiğini not düşmüştür. İnsanlar ve kültürleri nasıl değişiyorsa dilleri de buna koşut değişmektedir. Değişmeyen diller yalnızca ölü dillerdir. Dillerin söz varlığı yeni bir şeyin keşfi ile değişime uğrayabilir. Dile yeni giren sözcükler buna örnek olarak verilebilir. Bu durum eski sözcükleri de kullanımdan kaldırabilir. Dilin evrimi, sadece sözcüklerin değişimiyle sınırlı kalmaz, dilbilgisi, telaffuz, yazım ve noktalamada da değişime uğrayabilir.

Dilde Farklılaşmalar adlı yirmi ikinci bölümde, dilin kullanımına bağlı değişimler ve bunun nedenlerinden söz edilmiştir. Dilde farklılaşmanın ilk nedeni aksanlar ve diyalektlerdir. Aksan ve diyalektler konuşmacının hangi ülkeden veya hangi bölgeden olduğunun bir göstergesidir. Bir başka gösterge, dilin yaşa göre farklılaşmasıdır. Sesin küçük bir çocuğa mı, yoksa yaşlı bir kişiye mi ait olduğu kolayca anlaşılabilir. Bir diğer dil farklılaşması, cinsiyet değişkeninde gözlemlenmektedir. Erkek ve kadının özellikle ergenlikle başlayan ses perdelerindeki farklılaşma kulakla bile ayırt edilebilecek bir duruma gelir. Bütün bunların yanı sıra, konuşma biçimi, insanın hangi etnik gruba ait olduğunu gösterebilir. Dilde farklılaşmanın diğer nedenleri de insanların birbirleriyle ilişkileri (hitabet, samimiyet), konuşma ve yazma biçimleridir.

Aksanlar ve Diyalektler adlı on ikinci bölümde David Crystal, aksan ve diyalektlerin çeşitli örnekler üzerinden görünümüne değinmiştir. İlk olarak diyalekt kavramına bakılırsa; ülkenin belli bir bölgesine ait konuşma biçimi olarak tanımlanabilir. Diyalektlerde, yerel sözcükler ve ifadeler kullanılır. İngiltere İngilizcesine ait bir sözcükle Amerikan İngilizcesine ait bir sözcük ayırt edilebilir ve o sözcükler bunun o ülkedeki hangi bölgede tercih edildiği hakkında bilgi verebilir. Bu farklılıklar sözcükler ve dilbilgisi boyutundadır. Aksan ise, sadece telaffuzla ilgili bir terimdir. Aksanlar da bir kişinin hangi ülkeden, hangi bölgeden geldiği hakkında bilgiler verir; fakat bunu sözcük ve tümceler ile değil, sesler ile yapar.

Çalışma Dili adlı yirmi üçüncü bölümde dilin meslekî kullanımına yer verilmiştir. Dilin çalışma yerlerindeki kullanım biçimine bakılarak hangi uzmanlık alanına ait olduğu tahmin edilebilir. Bir metinde söyleme biçimi, yazarın amacına ilişkin ipuçları verebilir. Dolayısıyla, dilde kullanılan özel sözcükler, terimler, semboller ve özel dilbilgisi metin dilinin yorumlanmasını sağlar.

Bir önceki bölümde çalışma dilinin hangi meslek yapısına ait olduğuyla ilgili bilgiler verilmişti. Yirmi dördüncü bölümde ise, *Jargon* hakkında bilgilere yer verilmiştir. Bu bölümde, jargonun tanımı yapılmış ve neden kullanıldığı üzerinde durulmuştur. David Crystal'a göre jargon, insanların konuşma biçimi aracılığıyla ortak alanda çalıştıklarını gösteren bir dil kullanımıdır. Resmî olmayan bir konuşma dilidir. Grup üyeleri tarafından bilinen gizli bir dildir. Bir anlamda insanların kendi aralarında anlaşmak için birtakım söz veya söz gruplarına yükledikleri özel anlamlarla bir anlaşma dili oluşturmaktadır.

İki Dilli Olmak adlı on üçüncü bölümde, iki dilli olan insanların yaşadığı olumlu veya olumsuz durumlar aktarılmıştır. Bir insanın dış görünüşü dışında hangi topluma ait olduğu konuşması ve aksanından ayırt edilebilir. Küçük çocuklarda üç yaşından itibaren aksanlı bir konuşma oluşur. İnsanların yaklaşık dörtte üçü, iki veya daha çok dili konuşarak büyür. İki dilli olmanın bazı ülkelerde siyasî yaptırımlarından dolayı olumsuz sıkıntıları olmuştur. David Crystal, dünyadaki tüm ülkelerin iki dilli konuşurlara saygı göstermesini ve bu yönde çalışmaların yapılmasını savunmuştur.

Dünyanın Dilleri adlı on dördüncü bölümde, dünyada yaklaşık olarak altı bin dilin olduğu ve bununla beraber yaklaşık yirmi bin diyalekt olabileceğinden söz edilmiştir. Dünyada yeni dillerin keşfi sürdüğü gibi bunun aksine ölmekte olan diller de vardır. Örneğin, Papua Yeni Gine ormanları arasında ıssız bir vadiye yapılan araştırmalarda orada konuşulan bir izole dilin olduğu görülmüştür. İnsan grubunun benzer dil

yapılarına sahip olmaları bir dil ailesi kavramını oluşturmuştur. Bunu düşündüren coğrafi konum, ticaret, ses ve dilbilgisel yapının benzerlikleridir.

David Crystal, *Ölmekte Olan Diller* adlı yirminci bölümde, ölmekte olan birtakım dillerin insanlar sayesinde tekrardan canlandırılabilmesine dair bilgiler verilmiştir. Bir dil, konuşularak, yazılarak veya işaret diliyle nefes alıp verir. Dil, onu konuşan son kişi öldüğü zaman ölür. Dünyada tehdit altında veya ölmekte olan diller vardır. Bunların çoğu Ekvatorun güneyinde yer alan ülkelerden oluşur. Kuzey Amerika'da Kızılderili dilleri, Britanya, İrlanda ve Fransa'daki Kelt dilleri buna örnek verilebilir. Bu dilleri korumak veya bunları tekrar canlandırmak için, insanların öncelikle istekli olması gerekir. Daha sonra ise hükümetlerin maddî destekleri ve bu dillerin belgelenmesi (dilbilgisi kitap yazımı, sözlük hazırlanması) gerekir.

David Crystal, *Dilleri Karşılaştırmak* adlı on dokuzuncu bölümde, dillerdeki yapıların birbirleriyle olan ortak özellikleri ve farklılıkları ortaya koymuştur. Dünyada yaklaşık olarak altı bin dil olduğu söylenebilir. Bunların bir kısmı ortak özelliklere sahiptir. Bütün dillerde adlar, eylemler, sesli-sessiz harfler, ritim-tonlamalar vardır. Farklı özellikleri ise dilbilgisel yapıları, sözdizimleri, sözcük seçimleri ve bağlamsal yapılarıdır.

Dilin Kökenleri

On beş, on altı, on yedi ve on sekizinci bölümlerde, dilin kökeni hakkında bilgiler verilmiştir. *Konuşmanın Kökenleri* adlı on beşinci bölümde, konuşma eyleminin tarihselliği ve konuşmanın kökenleri hakkında bilgiler verilmiştir. Konuşma için ilk olarak tüm sesleri çıkarabilmeyi sağlayacak vokal organlara ve bunları anlamlandıracak sağlam bir beyne sahip olmak gerekmektedir. Yazara göre, insanların en yakın hayvan akrabası kuyruksuz maymunlardır. Araştırmacılar, M.Ö. 100.000- 300.000 arasında Avrupa'da yaşayan insan benzeri canlıların bir tür ilkel konuşmaya sahip olabileceği yönünde fikir beyan etmişlerdir. Araştırmacılar bu canlıların kafataslarının içindeki boşlukların alçı modellerini yapmış ve bunun sonucunda beynin büyüklüğü göz önünde bulundurulduğunda bu insanların modern insan beynine sahip olabileceği ortaya çıkmıştır. Fakat vokal organlar yumuşak yapıya sahip olduğundan, çürümüş ve bu konu ile ilgili fikir üretilmemiştir. İnsanların M.Ö. 8000'den önce, konuşmaya başladığı yönünde araştırmacıların tahminleri bulunmaktadır.

Yazının Kökenleri adlı on altıncı bölümde, yazının tarihî kökeni ve yazıdan önceki dönemde kullanılan sembollerden bahsedilmiştir. İlk olarak, mağarada kullanılan işaretler yalnızca çizimlerin yerine kullanılmaya başlanmıştır. Bu çizimler belirli bir büyüklük ve şekle sahip olduğu ve bir yüzeyde belirli bir yönde sıralandığı zaman yazı dizgesine dönüşmeye başlar. M.Ö. 30.000 dolaylarında bu tür yazı dizgesinin ortaya çıktığı görülmektedir. M.Ö. 9000 dolaylarında kil tabletler üzerine simgeler kullanılmıştır.

On beş ve on altıncı bölümlerde konuşma ve yazının kökenleri hakkında bilgiler verilmiştir. On yedinci bölümde ise yazar, *Modern Yazım* hakkında bilgi vererek önceki bölümlerde sözü edilen tarihsel bilgileri güçlendirmiştir. Bu bölümde, modern yazı sistemlerini incelerken çeşitlilik gösteren kullanımlar ve görüşler üzerinde

durulmuştur. Resim ve yazı hızla kullanışsız hâle gelince bunu kolaylaştırmanın yolları aranmıştır. Dildeki seslerin yerine geçecek işaretler eklemek bunun bir yoludur ve bunlar resimlerle birlikte yeni sözcükler oluşturmak için kullanılmıştır. Her harfin bir sese karşılık geldiği bu yazma yöntemine *alfabetik* denir. Alfabetik yazımın en eski örneği M.Ö. 1990'larda Mısır'da keşfedilmiştir. Latin alfabesi günümüzde İngilizce ve daha birçok dili yazmak için kullanılan alfabedir. Dünyada en yaygın kullanılan yazı sistemidir.

David Crystal, önceki bölümlerde konuşma, yazı ve modern yazımın kökenleri hakkında bilgiler vermişti. On sekizinci bölümde ise, *İşaret Dili* üzerinde durmuştur. Bu bölümde, işaret dilinin kullanımı ve işaret dili ile ilgili bilinen yanlışları dile getirmiştir. Konuşma ve yazma, dille karşılaşmanın önemli iki yoludur. Fakat diğer bir yolda işaret dilidir. İşaret dilinin tarihselliğine bakılırsa; 30.000 yıl önce insanlar vokal sesi çıkarabilmekten yoksunken belli işaretler yaparak ellerini kullanması ile ortaya çıktığı savunılmaktadır. İşaret dili için iki önemli nokta vardır. İlki, konuşma dilinden sözcükler alınıp işarete çevrilmesidir. İkincisi ise, işaret dillerinin her dil için birbirinden farklı olduğudur.

Sözlük ve Sözlükçe

Yirmi beş, yirmi altı, yirmi yedi, yirmi sekizinci bölümlerde, sözlük ve sözlükçe hakkında bilgiler verilmiştir. *Sözlükler* adlı yirmi sekizinci bölümde sözlüklerle ilgili ne işe yaradığı, neden gerekli olduğu gibi kimi bilgilere yer verilmiştir. Bir sözcük doğru kullanılmak isteniyorsa sözlükte her tanıma dikkatli bakılmalıdır. Sözlüğün birçok kullanım alanı bulunmaktadır. Söz gelimi, dil öğrencileri dil öğrenirken sözcük yazımlarını kontrol etmek için de sözlük kullanabilir. Sözlükler bir sözcüğün dilbilgisi yapısı, sözcüğün kökenleri hakkında bilgiler içerebilir.

David Crystal, *Etimoloji* adlı yirmi altıncı bölümde, etimolojiyi tanımlamış ve sözcüklerin kökenleri hakkında bilgiler vermiştir. Etimoloji, sözcüklerin geçmişi ve kökeninin incelenmesidir. Yalnızca ses değişimleri değil, sözcüklerin uğradığı anlam değişimleri de etimoloji çalışmalarının içerisinde değerlendirilir.

Yer Adları adlı yirmi yedinci bölümde, insanların neden yer adlarını kullandığına ilişkin bilgiler aktarılmıştır. İnsanlar bir yer tarif ederken veya yaşadıkları yeri belirtirken yer adlarını kullanırlar. Yer adlarını insanlar koyarlar. Bazen bu yer adlarının kökeni hakkında hiçbir bilgi sahibi olmadan da yer adlarını kullanabilirler. Nitekim böyle bir durum olsa da yerlere ad koymak hayatı kolaylaştırır.

Kişi adları adlı yirmi sekizinci bölümde ise, insanların kişi adlarını neden kullandıkları hakkında bilgiler verilmiştir. Adların yanlış söylenmesi, insanları üzen bir durumdur. Bir kişi ayırt edici özelliklere sahip değilse, kişi adları kullanılır. Ayrıca aynı ada sahip kişileri ayırt etmek için de birtakım takma adlar kullanılır. Kişiler, ön ad, soyad veya aile adı, belli dinî ayin türlerinde, din değiştirme işleminde, rumuz ve mahlas almada yeni adları kullanmayı tercih edilebilir.

Teknoloji ve Dil İlişkisi

Yirmi dokuz, otuz ve otuz birinci bölümlerde, teknoloji ve dil ilişkisi üzerine bilgiler verilmiştir. Yirmi dokuzuncu bölümde David Crystal, *Elektronik Devrim* üzerinde durmuştur. Bu bölümde, elektronik devrimin insan hayatında yaptığı değişimlere yer verilmiştir. Bilgisayarlar dilin doğasını değiştirmiştir. Teknolojik gelişmeler (telefon, tablet, internet vb.) insan hayatında özel bir iletişim dili oluşturmuştur. İnsanlar telefonda birileriyle konuşurken anlık bir iletişim dili kullanırlar. İnsanlar, mesajlaşırken sözcük seçimlerine, dilbilgisi kurallarına pek dikkat etmemektedir. Bu durumlar, gündelik iletişimi de etkilemiştir.

Otuzuncu bölümde, elektronik devrimle ortaya çıkan *Mesajlaşma Dili* veya *Kültürü* hakkında bilgi verilmiştir. Bu bölümde, insanların mesajlaşırken kullandıkları kısaltmalara yer verilmiş ve kullandıkları kısaltmaların nedenlerinden bahsedilmiştir. Kısaltmalarla ve sembollerle yapılan mesajlaşmaların yeni bir dilin ürünü olmadığı savunulmuştur. Yani, mesajlaşma dili gerçekte yeni bir dil değildir ve var olan dilin bir görünümüdür. İnsanlar, mesajlaşma dilinde kısaltma ve sembollerini zaman ve enerjiden kazanmak veya havalı görünmek için kullanmıştır.

Otuzuncu bölümde mesajlaşma dilinde kullanılan birtakım dil oyunları ve mesajlardaki tümce kısaltmalarından bahsedilmiştir. *Dil Oyunları* adlı otuz birinci bölümde, insanların dil oyunlarına bebeklikten beri maruz kaldığı ve bunun yanı sıra telefon mesajlarında, gündelik hayatta da dil oyunlarını sıkça kullandığı belirtilmiştir. Telefon mesajları, insanların dille oynamaya ne kadar yatkın olduklarını gösterir. Gündelik hayatta da insanlar alfabenin harfleriyle oynamayı ve bunu bir tür dil oyununa dönüştürmeyi sevmişlerdir.

Edimbilim

Otuz iki, otuz üç, otuz dört, otuz beş ve otuz altıncı bölümlerde, *Edimbilim* hakkında bilgiler verilmiştir. Otuz ikinci bölümde, *Dili Neden Kullanırsınız?* üzerinde durulmuştur. Dilin işlevselliği üzerine vurgu yapılmıştır. Yazara göre, dilin başlıca amacı; iletişim kurmaktır. Dilin başka amaçları da vardır. İnsanlar dili; dil oyunları oynamak, duyguları ifade etmek, sinirsel enerjiyi boşaltmak, uyumlu ilişkiler kurmak, mahcubiyetten kaçınmak, sosyal ilişkiler kurmak, özel ayinlere katılmak ve düşünmek için kullanabilirler.

Duyguların Dili adlı otuz üçüncü bölümde, duyguların insanlara hitap eden yönü üzerinde durulmuştur. Dil genellikle aynı şeyi söylemenin çeşitli yollarını sunmuştur. Bir sözcük görüldüğünde veya dinlendiğinde zihinde uyanan duygular vardır. Bu duygular, insanları duygusal düşünmeye yöneltmiştir.

Otuz dördüncü bölümde, *Siyasal Yerindelik* hakkında bilgi verilmiş ve dünyada kullanılan siyasal yerindelik teriminin içeriğinden bahsedilmiştir. İnsanlar iletişim kurarlarken birtakım takma adlar ve adlandırmalar kullanmışlardır. Bu durum, olumlu veya olumsuz düşünceleri doğurabilir. Örneğin, tekerlekli sandalye kullanmak zorunda kalan kişiler için *topal* ifadesi yerine *özürlü*, *engelli* ifadesi kullanılır. Yazara göre, hükümetler bazen bir adı tercih edip adın diğer kullanımlarını yasaklamış ve yaptırımlarda bulunmuş; bazen de uygun olmayan kullanımları engellemeye

çalışmışlardır. David Crystal, bunu kısaca *siyasal farkındalık* olarak nitelendirmenin daha uygun olabileceğini söylemiştir.

Edebiyatta Dil adlı otuz beşinci bölümde, edebiyat ile dil ilişkisine yer verilmiştir. Edebiyatın ve edebî ürünlerin hoşı giden veya hoşı gitmeyen duygu ve düşünceleri dille yansıtılır. Yazarımıza göre edebiyat, sözcüklerle çizilen bir resme benzetilir, hayatlara yeni bir boyut katar ve başka sanatsal metotların başaramayacağı şekilde zihinle kalbi yakalar.

Bir Tarz Geliştirmek adlı otuz altıncı bölümde, dilin kişiye özgü biçimsel kullanımlarından söz edilmiştir. D. Crystal'a göre tarz, kişinin dili kendine özgü kullanma biçimidir. Kişi nerede, kiminle konuştuğuyla ilgili duruma göre dil oluşturur. Örneğin, resmî durumlarda resmî dil, günlük yaşantıda günlük dil kullanır. Dildeki farklı tarzları bilmek, dile hâkim olmaya çalışmak, dilin kurallarıyla oynamak kişinin kendi tarzını ortaya koymada fayda sağlayabilir.

Dilbilim

Otuz sekiz ve otuz dokuzuncu bölümlerde, dilbilim hakkında bilgiler verilmiştir. Otuz sekizinci bölümde, dilbilimin tanımı yapılmış; dilbilimin amacı ve alt dallarının olduğu bilgisi verilmiştir. D. Crystal'a göre dilbilimin genel tanımı, dilin bilimsel olarak incelenmesidir. Dilbilimin amacı, dillerin nasıl işlediğini keşfetmektir. Dilbilimin alt dalları ise *sesbilim, anlambilim, toplumsal dilbilim, psikodilbilim, tarihsel dilbilim* vb.'dir.

Otuz dokuzuncu bölümde yazar dilbilimin alt dalı olan *Uygulamalı Dilbilim* hakkında bilgiler vermiştir. Bu bölümde, uygulamalı dilbilimin ne olduğu ve hangi işlerde kullanıldığı hakkında açıklama yapılmıştır. Yazarımıza göre uygulamalı dilbilim, bir konuşma terapistinin bir çocuğa dili geç öğrenmesinde çektiği sıkıntıyı çözmesinde yardımcı olabilir. Ayrıca bir diğer kullanım alanı, adli tıp uzmanlarının suçları aydınlatmasına yardımcı olmaktır.

Sizin Dil Dünyanız

Kitapta yer alan *Sizin Dil Dünyanız* adlı kırkinci bölümde, yazar daha önce işlenen birtakım konuları özetlemiştir. Kitaptaki bilgiler altıya bölünerek özetlenmiştir. I. Bölümde, ölmek üzere olan dillerden bahsedilmiştir. II. Bölümde, azınlık dillerin önemsenmesi gerektiği savunulmuştur. III. Bölümde, yeni dillerin öğrenilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur. IV. Bölümde, dilin nasıl farklılaştığı üzerine bilgi verilmiştir. V. Bölümde, dilin standartlaşma süreci ve görünümünden söz edilmiştir. VI. Bölümde, konuşma problemleri yaşayan insanlara gösterilmesi gereken tutum ve davranışlardan bahsedilmiştir.

Değerlendirme

Bu kitap, lisans ve lisansüstü dilbilimine giriş ve benzeri derslerde rahatlıkla temel kaynaklardan biri olarak kullanılabilir. Kitap, her ne kadar Türkçeye *Dilin Kısa Tarihi* olarak çevrilmiş olsa da, ağırlıklı olarak dilin ve dilbilimin güncel konularından

söz ettiği için kitabın bir dilbilimine giriş kitabı olarak düşünülmesi pek de yanlış sayılmaz. Bu değerli kitabın çevirisinde, dilbilim alanında kullanılan genelgeçer terimlerin seçilmesi ile de kitap, bu alanda çalışanların rahatlıkla okuyabileceği bir metin niteliğini kazanmıştır. Dile meraklı genel okurun yararlanacağı ve birçok bilgiyi öğrenebileceği bir kitap niteliğini de taşımaktadır. Bu hususların dışında, kitapta söz edilen dil edinim süreçlerinin açık ve betimleyici anlatımı, dünya dilleri üzerine verilmiş tipolojik örneklerin gösterimi de kitabı etkileyici bir hâle getirmiştir.

Kaynakça

CRYSTAL, D. (2019). *Dilin Kısa Tarihi* (Çev. Tufan GÖBEKÇİN), İstanbul: Alfa Yayınları.

ESKİ TÜRKÇE VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ KARŞILAŞTIRMALI BAŞKURT TÜRKÇESİ GRAMERİ

YAZICI ERSOY, Habibe (2018). *Eski Türkçe ve Türkiye Türkçesi Karşılaştırmalı Başkurt Türkçesi Grameri*. Ankara: Gazi Kitabevi, 456 s., ISBN 978-605-344-656-9

Eda KUTUCU*

Dil Araştırmaları, Güz 2019/25: 218-220

Bugün dünyanın hemen her yerinde birçok Türk topluluğu yaşamaktadır. Başkurtlar da bu Türk topluluklarından biridir. Başkurtlar bugün büyük oranda Rusya'ya bağlı özerk bir cumhuriyet olan Başkurdistan'da yaşamaktadırlar. Başkurtların dili, Başkurt Türkçesi veya Başkurtça olarak adlandırılmaktadır.

Bilindiği gibi Türk topluluklarının tamamı 13.yüzyıla kadar tek bir edebi dil kullanmış bununla birlikte her topluluğa ait farklı ağızlar ve farklı konuşma dilleri var olmuştur. 13.yüzyıldan sonra Türk dili çeşitli kollara ayrılmış ve Başkurt Türkçesi de Kıpçak grubunun Kuzeybatı üyeleri arasında varlığını sürdürmüştür. Aslında bir konuşma dili olan Başkurtça, tıpkı diğer Türk dilleri gibi 20.yüzyılda yazı dili hâline getirilmiştir. Ancak çeşitli sebeplerle günümüzde bu dilin konuşurları gittikçe azalmaktadır. Şüphesiz bunda Rus tesirinin payı büyüktür. Bugün farklı dillerden etkilenseler ya da farklı coğrafyalarda yaşasalar bile, Türk toplulukları geçmişte ortak bir dil ve tarih birliğine sahip olmuşlardır. Bu ortak dil ve tarih birliğinin unutulmaması ve Türk dillerine sahip çıkılması gerekmektedir. Konu ile ilgili bilim adamlarının özellikle dil alanında yapacakları çalışmalar önem arz etmektedir.

1991 yılında SSCB'nin dağılmasıyla birlikte Türk dilleri üzerine araştırmalar başlamış fakat günümüzde istenilen seviyeye ulaşamamıştır. Bu durum hem Türk tarihinin hem de Türk dilinin her yönüyle aydınlatılmasını geciktirmektedir. Çünkü gerek tarihî Türk lehçelerinde gerek Çağdaş Türk dillerinde ağız özelliklerinin korunmasına rağmen bunların yeterince aydınlatılamamış olması Türk dilinin dönemleri hakkında derli toplu bilgi edinmeyi zorlaştırmaktadır. Bu anlamda Çağdaş Türk dilleri üzerine yapılan bütüncül çalışmalar ayrı bir önem arz etmektedir. Habibe Yazıcı Ersoy da Çağdaş Türk dillerinden biri olan Başkurtça üzerine çalışmalarda bulunarak Türk diline katkı sunmayı amaçlamıştır. Söz konusu eserde Başkurt Türkçesi ile Eski Türkçe adını verdiğimiz Türk dilinin ilk yazılı dönemini gramer yönünden değerlendirmiş Başkurtçanın dil özellikleri ile Eski Türkçeyi mukayese ederek Türk dili adına veriler ortaya koymuştur.

Bu yazıda, Prof. Dr. Habibe Yazıcı Ersoy tarafından yazılmış olan *Eski Türkçe ve Türkiye Türkçesi Karşılaştırmalı Başkurt Türkçesi Grameri* adlı kitabın tanıtımı yapılmıştır. Kitap, 2018 yılında basılmış olup 456 sayfadır.

* Doktora Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Ankara/ TÜRKİYE edakutucu92@gmail.com. ORCID: 0000 0002 0942 9335 Gönderim Tarihi: 12.09.2019/Kabul Tarihi: 02.10.2019

Habibe Yazıcı Ersoy, Türkiye’de Başkurt Türkçesi üzerine çalışmalar yapan sayılı isimlerden biridir. Daha önce kaleme aldığı ve aynı zamanda kendisinin doktora tezi olan *Başkurt Türkçesinde Kip ve Başkurt Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde Yalancı Eş Değerler* adlı eserleri, Başkurt Türkçesi üzerine yapılan veya yapılacak olan çalışmalarda kaynak kitaplardandır. Ersoy’un bu kitabının da Başkurt Türkçesi grameri çalışmaları başvurulacak önemli kitaplardan biri olacağı muhakkaktır.

Kitap ilk olarak Habibe Yazıcı Ersoy’un *Ön Söz*’ü ile başlamaktadır. Ersoy, burada Başkurt Türkçesi ile ilgili mevcut gramerlerin isimlerini zikretmekte ve Türkiye’de bu alanda emek verenlere değinmektedir. Günümüzde Başkurt Türkçesi üzerine yazılmış geniş kapsamlı bir gramerin bulunmadığını ifade eden Ersoy, Başkurt Türkçesi açısından var olduğunu düşündüğü bu eksikliği bir nebze de olsa giderebilmeyi amaçladığını belirtmektedir. *Ön Söz*’ün ardından kaynak eser kısaltmaları, taranan eserler ve kısaltmaları, diğer kısaltmalar ve işaretler ile beraber Başkurt alfabesi ve çeviri yazı başlıkları yer almaktadır. Kaynak eser kısaltmalarına bakıldığında Ersoy’un gerek Türkiye Türkçesinde ve diğer Türk lehçelerinde gerekse yabancı dillerde konu ile doğrudan ya da dolaylı olarak ilişkisi bulunan diğer gramer kitaplarını incelediği ve kendi kitabında da bunlara yer verdiği görülmektedir.

Eser, “Giriş”, “Ses Bilgisi”, “Şekil Bilgisi” adlı 3 ana bölümden oluşmaktadır. Eserin sonunda yer alan “Örnek Metinler” bölümünde Başkurt Türkçesinin edebi eserleri ile ders kitaplarından seçilen farklı örnek metinlere yer verilmiştir. Devamında ise kitabın ortaya çıkışında faydalanan geniş bir kaynakça yer almaktadır. Eserin birinci bölümü olan *Giriş* bölümünde, Başkurdistan ve Başkurtlar başlığı altında Başkurdistan’ın coğrafi konumu ve nüfus yapısı, Başkurt isminin kaynağı, Başkurdistan’ın siyasi tarihi ve dini hakkında bilgiler verilmiştir. Ardından Başkurt Türkçesinin tarihî gelişimi ve ağızları diğer araştırmacıların çalışmaları da değerlendirilerek açıklanmıştır. Dil tasniflerinde Başkurt Türkçesinin yeri ve Başkurt Türklerinin bugüne kadar kullandığı alfabeler tablolar hâlinde yine *Giriş* kısmında gösterilmiştir.

İkinci bölüm *Ses Bilgisi* ile başlamaktadır. Bu bölümde ünlüler ve ünsüzler fonetik olarak iki ana başlık altına incelenmiştir. Ana başlıklar Türkiye Türkçesi ile verilmiş, Başkurt Türkçesindeki karşılıkları ise parantez içerisinde yazılmıştır. Örneğin *Ünlüler (Huzınqı Ündär)* ve *Ünsüzler (Tartınqı Ündär)* vb. Ardından Başkurt Türkçesinin ünlüleri ve ünsüzleri gösterilerek Eski Türkçeye göre bugünkü şekilleri verilip örneklerle desteklenmiştir: *ET. qātun > Bşk. qatın TTr: “kadın”(s.24) veya ET. tobıq > Bşk. tubıq TTr: “topuk”(s.49) vb.* Bu sayede Eski Türkçe ile Başkurt Türkçesinin ses bilgisi bakımından ne gibi benzerlikler ya da farklılıklar gösterdiği ortaya konulmuştur. Elbette her dilde olduğu gibi Başkurtçaya da yabancı dillerden geçen kelimeler olmuştur. Kitapta Başkurt Türkçesine yabancı dillerden geçen kelimelerde (Arapça ve Farsça) görülen ses değişimleri de gösterilmiştir.

Üçüncü bölüm, *Şekil Bilgisi* bölümüdür. Bu bölümde morfolojinin inceleme alanına giren konular detaylı bir şekilde açıklanmış ve zengin örnekler sunulmuştur. Üçüncü bölümün ilk başlığı altında kelimeler yapı bakımından basit, türemiş ve birleşik kelime olarak ele alınıp değerlendirilmiştir. İkinci alt başlık yapım ekleridir. Başkurt Türkçesinin yapım ekleri Türkçe gramerlerde olduğu gibi isimden isim, fiilden isim, isimden fiil, fiilden fiil yapım ekleri sınıflandırmaları ile incelenmiştir.

Yapım ekleri bahsinde yine Eski Türkçe ile karşılaştırmalı bir yol izlenmiştir: *almağas* “*elma ağacı*” < *alma*+*ğas* (*alma* “*elma*”)(s.74) Ersoy, çatı eklerinden olan ettirgenlik, edilgenlik ve dönüşlülük eklerine yapım ekleri alt başlığı altında yer vermiştir. Üçüncü başlık, kelime türleridir. Kelime türleri başlığının alt başlıkları isim, sıfat, zarf, zamir, fiil, edatlar, bağlaçlar, ünlemlerden oluşmaktadır. Bu kısımda her başlık ayrıntılarıyla ortaya konulmuş, başlıkların Başkurt Türkçesindeki özellikleri de belirgin bir şekilde anlatılmıştır. Konuyla ilgili örneklendirme yapılırken cümleler Başkurt Türkçesinden seçilmiş ve Türkiye Türkçesi parantez içerisinde belirtilmiştir. Gerek *Ses Bilgisi* gerekse *Şekil Bilgisi* kısmında dilin yapısının ve kurallarının Eski Türkçeden Başkurt Türkçesine doğru art zamanlı bir karşılaştırma ile incelenmesi çalışmaya bütünlük sağlaması bakımından oldukça önemlidir. Bizzat Başkurt Türkçesinin kendi edebî eserlerinden örnek cümlelerin yer alması, Başkurt Türkçesi sözdiziminin yabancı dillerin tesirine rağmen diğer Türk dilleri ile ortak yönlerinden birini koruduğunu görme fırsatı sunmuştur.

Üçüncü bölümden sonra *Örnek Metinler* başlığı yer almaktadır. Başkurt Türkçesi ile ilgili eserlerden taranan farklı metinler önce transkripte edilerek önce Başkurt Türkçeleri ile daha sonra Türkiye Türkçeleri ile verilmiştir. Ayrıca eserde az da olsa Başkurt Türkçesinden bilmece örnekleri mevcuttur. Eserdeki örnek metinler, Başkurt Türkçesinin hem imlasını hem de karakteristik özelliklerini yakından görmek için araştırmacılara bir ışık tutmaktadır. Eserde bu kısımların ardından *Kaynakça* yer almaktadır.

Habibe Yazıcı Ersoy’un *Eski Türkçe ve Türkiye Türkçesi Karşılaştırmalı Başkurt Türkçesi Grameri* bugün tehlikedeki Türk dillerinden biri olan Başkurt Türkçesi için değerli bir çalışmadır. Başkurt Türkçesinin Eski Türkçeden bugüne fonetik ve morfolojik yönden incelenmesi ve ortaklıkların tespit edilmesi Türk dillerinin akrabalığını bir kez daha gözler önüne sermiştir. Bu eser sayesinde Başkurt Türkçesi üzerine yapılacak çalışmaların daha da artacağına öte yandan böyle bir eserin lisans ve lisansüstü öğrencileri için rehber kitap olacağına şüphe yoktur.

YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDE KALIP SÖZLER

DEMİREZ GÜNERİ, Aysun (2018), *Yeni Uygur Türkçesinde Kalıp Sözler*, Kurgan Edebiyat Yayınları, Ankara, 161 s. ISBN: 978-605-2030-89-9

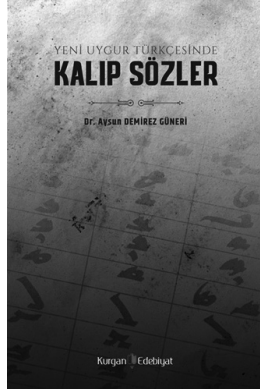
Erdi ERBEDEN*

Dil Araştırmaları, Güz 2019/25: 221-227

Türkler, bilindiği üzere tarihin en eski topluluklarından biridir. Mançurya'dan Avrupa içlerine, Sibirya'dan Hindistan'a kadar geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Türklerin hususi olarak ana yurtlarının Altay ve Sayan dağları ile bu bölgenin kuzey-batı kısımları olduğu düşünülmektedir (Koca 2003: 7). Ana yurdun doğusunda Moğolların, Tunguzların ve Korelilerin; kuzey-batısında Fin ve Macarların, güney-batısında Ari kavimlerin; güneyinde boydan boya Pers, Hint ve Çin kavimlerinin atalarının yaşadığı bilinir (Ercilasun 2007: 33).

Karahanlılar dönemine kadar Orhun ve civarı merkez olmak üzere takribi yukarıda işaret edilen bölgede hüküm sürdükleri bilinen Türkler için büyük Uygur göçü bir dönüm noktası sayılabilir (Ercilasun 2007: 286). Uygur devletinin tebaasından olan Yağmalar Turfan, Hoço, Beşbalık bölgesine yerleşerek burada yeniden bir teşkilatlanmaya gitmişler (932), Balasagun ve Taraz'ı (daha sonra Kaşgar) merkez haline getirerek bu bölgede yaşamaya başlamışlardır. (Akar 2010: 134). Bu tarihten itibaren 1000 yıldır Türklüğün merkezi olan Orhun bölgesi Kırgızların elinde bir uç nokta konumuna düşmüş ve bir müddet sonra da güçlenen Moğolların hâkimiyetine girmiştir (Ercilasun 2007: 286).

1200'lü yıllar dünya ve bilhassa Türk tarihi bakımından ciddi önem arz eder. Doğuda Japon Denizi ve Pasifik Okyanusu'ndan batıda Anadolu ve Avrupa içlerine, güneyde Çin'den kuzeyde Sibirya'ya kadar uzanan devasa bir coğrafyayı kapsayan Cengiz Moğol İmparatorluğu bu dönemde kurulmuştur. Cengiz Han, kısa bir süre içerisinde daha önce Kök Türk, Uygur, Karahanlı ve Selçuklu Devletlerinin hüküm sürdüğü toprakları ele geçirmiş; öldüğü tarih olan 1227'den evvel İrtiş nehrinin batısındaki bölgeyi Harezm ile birlikte en büyük oğlu Cüci'ye (daha sonra ondan da oğlu Batu'ya), Balkaş Gölü'nün doğu ve kuzeydoğusu Ögedey'e, Moğol ana yurdu olan toprakları (Onon, Kerulen ve Toğla ırmakları arasında kalan bölge) en küçük oğul

* Arş. Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara / TÜRKİYE. erdi.erbeden@hvb.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1717-0175. Gönderim Tarihi: 17.11.2019/Kabul Tarihi: 21.11.2019

Tuluy'a, bütün Doğu ve Batı Türkistan'ı da ikinci oğlu Çağatay'a devretmiştir. Adı geçen topraklar üzerinde zamanla Çağatay (1227), Altın Ordu (1241), İlhanlı (1256) gibi Moğol Hanlıkları kurulmuştur (Ercilasun 2007: 365).

Bu hanlıklar içerisinde en yoğun Türk nüfus ihtiva edeni Çağatay Hanlığıdır. (Kafalı 2005: 5). Türk topluluklarının büyük çoğunluğu gibi Uygurlar da bu dönemde Çağatay Hanlığı idaresinde kalmışlardır. 1227 yılında kurulan Çağatay Hanlığı, 1370 yılında Timur tarafından ele geçirilmiş (Aka 2014: 6-8), bu devlet 1507 yılında Altın ordu soyundan gelen Şiban Han tarafından yıkılmıştır (Akar 2010: 184). Takip eden süreçte Batı Türkistan'ın Rus ve Doğu Türkistan'ın Çin hâkimiyetine girdiği bilinmektedir.

Doğu Türkistan belirli aralıklarla işgalden kurtarılmışsa da Uygur Türkleri bugün halen Çin idaresi altında yaşamaktadır (Gömeç 2006: 287; Alptekin 2013: 1968-1986). Nüfusları 15 milyona yakın olan Uygur Türkleri, Çincenin yanı sıra 1930'dan beri ana dilleri olan Yeni Uygur Türkçesini kullanmaktadır (Öztürk 2010: 1).

Yeni Uygur Türkçesi üzerine yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından pek çok çalışmaya imza atılmıştır. Söz konusu çalışmaların bir kısmını da söz varlığı üzerine yapılan araştırmalar oluşturur. Ancak Yeni Uygur Türkçesinde kullanılan kalıp sözler üzerine günümüze kadar hususi bir çalışma yapılamamıştır. Daha önce *Yeni Uygur Türkçesinde Fiil Tamlayıcıları* (2007-Doktora Tezi), *Yeni Uygur Türkçesinde +IİK Ekinin İşlevleri ve + IİK Ekli Birleşik Ekler* (2016-Actual Problems of Turkic Studies, Saint Petersburg State University Department of Turkic Philology, St. Petersburg), *Yeni Uygur Türkçesinde /r/ Ünsüzünün Durumu* (2015-Saraybosna), *Güney-Doğu (Uygur-Karluk) Grubunda "Alla" Sözcüğünün Kavram Alanı* (2014-Fransa-Rouen), *Yeni Uygur Türkçesinde -GAn Sıfat- Fiil Eki* (2013-Arnautluk-Tiran) gibi çalışmalara da imza atmış olan Aysun Demirez Güneri'nin yakın zamanda bilim dünyasının hizmetine sunduğu *Yeni Uygur Türkçesinde Kalıp Sözler* isimli son çalışması bu alandaki boşluğu dolduracak niteliktedir.

Kalıp sözler¹, *önceden belirli bir biçime girip hafızada öylece saklanan, söyleneceği sırada yeniden üretilmeyip olduğu gibi hatırlanarak, gerekiyorsa bazı ekleme ve/ veya çıkarmalar yapılarak kullanılan, tek bir sözcükten, ardışık veya aralı sözcükler içeren sözcük öbeği ya da tümceden oluşabilen, belirli durumlarda söylenmesi toplumca benimsenmiş ve görece bir sıklığa sahip sözler olarak iletişimin kurulmasına, devamına veya sonlandırılmasına yardım eden ve kullanım yerleri çok sınırlı olan kalıplaşmış dil birimleri* olarak tanımlanabilir (Gökdayı 2015: 92). Dilde çeşitli işlevlerle kullanılabilirler. Bunlardan öne çıkan bazıları şu şekildedir:

* Karmaşık, stresli veya başa çıkılması güç durumlarda kısa yollar oluşturarak kullanıcısına konuşma esnasında kolaylık sağlamak.

* Mesajın daha açık bir biçimde iletilmesine yardımcı olmak ve yanlış anlaşılma olasılığını en aza indirmek.

* Anlatımı güçlendirmek.

1 Kalıp sözler için Emin Özdemir, Muna Yüceol Özezen, Şükrü Ünalın, Dilek Öztekin, Hamza Zülfiyar ve Hürriyet Gökdayı *kalıp sözler*; Doğan Aksan, *kalıp sözler ve ilişki sözleri*; Onur Bilge Kula *kültür birimleri*; Osman Toklu *iletişimsel sözler*; Nurettin Koç *deyimce*; Muhittin Bilgin, *kalıpsözler*; Yusuf Çotuksöken *kalıpsözler, bağlamsal sözler ve karşılama sözleri* terimlerini kullanılmışlardır (Gökdayı 2015: 60).

- * Duyguları yansıtmak.
- * İyi kötü dilek bildirmeye yardım etmek.
- * Konuşmayı süslemek.
- * Konuşurları özgün sözler bulma çabasından kurtarmak.
- * Konuşurun bireysel ve grup kimliğini açığa çıkarmak.
- * Konuşurun ruhsal durumunu, olaylarla ilgili değerlendirmelerini dinleyiciye aktarmak.

- * Toplum davranışlarını düzene sokmak.
- * Nezaket kurallarına uymaya yardımcı olmak.
- * Toplumun inançlarını yansıtmak vb. (Gökdayı 2015: 80-85).

Kullanıldıkları yer ve duruma göre *dil dışı bağlam duyarlı* ve *dil içi bağlam duyarlı* kalıp sözler olmak üzere iki grupta incelenebilirler. Dilden bağımsız ortaya çıkan bir durum karşısında kullanılan dil dışı bağlam duyarlı kalıp sözler kendi içinde *üzüntü veya strese neden olan olaylarda söylenen kalıp sözler*, *mutluluk veren olaylarda söylenen kalıp sözler*, *yakın ilişki kurmak istenen durumlarda söylenen kalıp sözler* olmak üzere üç grupta toplanabilir. Dil dışı bağlam duyarlı kalıp sözlerden farklı olarak dil içi bağlam duyarlı kalıp sözlerin kullanımında herhangi bir durumun olması zorunluluğu bulunmaz. Bu tür kalıp sözler konuşma içerisinde daha önce kullanılmış veya birazdan kullanılacak olan kelime veya düşünce için söylenebilmektedir (Gökdayı 2015: 108-109).

Yeni Uygur Türkçesinde Kalıp Sözler, 2018'de Kurgan Edebiyat (Berikan Yayınevi) tarafından okuyucuyla buluşturulmuştur. 21x13.5 ölçülerine sahip olan çalışma 161+XV sayfadır. İç kapak, *Önsöz* ve *İçindekiler* kısmından sonra *Giriş* dâhil dört bölümden oluşmaktadır. Dördüncü bölümden sonra *Sonuç*, *Ek* (Yeni Uygur Türkçesi Söz Varlığından Derlenen Kalıp sözler), *Kısaltmalar*, *Örneklerin Alındığı Eserler*'in listesi ve çalışma esnasında faydalanan *Kaynaklar*'ın künyeleri verilmiştir.

Eserin *Giriş* kısmında kalıp sözler, kalıp sözlerin işlevleri, kullanım alanları ve kazanımları hakkında değerlendirme yapılmıştır. İkinci bölümde *kalıp söz* kavramına açıklık kazandırılmaya çalışılmış, kalıp sözlerin özellikleri, konu üzerine çalışma yapan araştırmacılar, sınıflandırılması, kültürel yönü, dil ve lehçe öğretimindeki yeri gibi konular üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölümde Yeni Uygur Türkçesinde kalıp sözler ve kalıp sözler üzerine çalışma yapmış araştırmacılara değinilmiştir. Kalıp sözler; dördüncü bölümde işlev, anlam, bağlam, sıklık ve yapıları göz önünde bulundurularak ele alınmış, *Yeni Uygur Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları* (Demirez 2007), *Xenzuçe-Rusçe-Uygurçe-Türkçe Sözlüğü Qollanmisi* (1992), *Traveling in Xinjiang* (1997), *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (Necip 1995), *Qisqıçe Türk Tili Qollanmisi* (Okya 2016), *Hazirki Zaman Uygur Tiliniñ İzahlıq Luğiti* isimli sözlük ve çalışmalardan tespit edilen örnekler, bu bölümde işlevlerine göre on yedi ana gruba ayrılmıştır. Söz konusu gruplar sırasıyla şu şekildedir:

- * İletişim Sürecini Düzenleyen Kalıp Sözler,
- * İnsan Duygu Düşünce ve Değerlendirmeleriyle İlgili Kalıp Sözler,
- * Kültürel Ayrıntıları Gösteren ve Dinsel Kimliği Açığa Çıkaran Kalıp Sözler,

- * Söz Eylemleri Bildiren Kalıp Sözler,
- * Doğa Olayları İle İlgili Kalıp Sözler,
- * Özetleme Bildiren Kalıp Sözler,
- * Konuya İlave ve Yeni Bakış Açısı Getirme İşlevinde Kalıp Sözler,
- * Zaman İşlevli Kalıp Sözler,
- * Benzerlik, Gibi, Kadar İşlevli Kalıp Sözler,
- * İnandırma Amacıyla Kullanılan Kalıp Sözler,
- * Tahmin, İhtimal Bildiren Kalıp Sözler,
- * Sözü Değiştirme Bildiren Kalıp Sözler,
- * Sıralama İşlevli Kalıp Sözler,
- * Düşünceyi, Sözü Açıklama, Üsteleme, Kişileştirme İşlevli Kalıp Sözler,
- * Düşünceyi Değiştirme, Karşılaştırma İşlevli Kalıp Sözler,
- * Bir Önceki veya Bir Sonraki Cümleye Dikkati Çeken Kalıp Sözler,
- * Sınırlama, Kıyas, Mübalağa Bildiren Kalıp Sözler

İletişim sürecini düzenleyen kalıp sözler, insan duygu düşünce ve değerlendirmeleriyle ilgili kalıp sözler ve zaman işlevli kalıp sözler daha sonra kendi içerisinde farklı gruplara ayrılmıştır:

İletişim Sürecini Düzenleyen Kalıp Sözler

- * Hitaplarda Kullanılan Kalıp Sözler
- * Selamlaşma Kalıp Sözleri
- * Karşılama Kalıp Sözleri
- * Hatır Sorma Kalıp Sözleri
- * Tanışma, Tanıtma, İzin İsteme Kalıp Sözleri
- * Tanıma Amaçlı Kalıp Sözler
- * Farklı Alanlarda Bilgi Almak, Sohbeti Sürdürmek Amacıyla Kullanılanlar
- * Rica Etme, İzin İsteme Kalıp Sözleri
- * Teşekkür Etme Kalıp Sözleri
- * Edilen Teşekküre Cevap Olan Kalıp Sözler
- * Davet Bildiren Kalıp Sözler
- * Özür Dileme Bildiren Kalıp Sözler
- * Onaylama, Kabul Bildiren Kalıp Sözler
- * Onaylamama, Reddetme Bildiren Kalıp Sözler
- * Verilen Kararı Sorgulama Bildiren Kalıp Sözler
- * Vedalaşma, Uğurlama, Selam Gönderme Bildiren Kalıp Sözler

İnsan Duygu Düşünce ve Değerlendirmeleriyle İlgili Kalıp Sözler

- * İyi Dilek Bildiren Kalıp Sözler
- * Kötü Dilek Bildiren Kalıp Sözler
- * Emretme, Uyarı, Tehdit, Def Etme Bildiren Kalıp Sözler
- * Kendinin Alçaltma, Alay Etme, Yalvarma, Affetme, Feda Etme Bildirenler
- * Nasihat, Tavsiye Bildiren Kalıp Sözler
- * Takdir Ve Övgü Bildiren Kalıp Sözler
- * İçinde Bulunulan Durumla İlgili Kişisel Değerlendirme Yapan Kalıp Sözler
- * Korku, Güvensizlik, Endişe Bildiren Kalıp Sözler
- * Durumdan Hoşnut Olma Bildiren Kalıp Sözler
- * Kişinin Kendisi Dışındaki İnsanlarla İlgili Değerlendirme Yaptığı Kalıp Sözler
- * Üzgün, Kırgın Olma, Vazgeçme, Şikâyet Bildiren Kalıp Sözler
- * Öfkeli, Sinirli Olma Veya Olmama Bildiren Kalıp Sözler
- * Sabır, Sabırsızlık Bildiren Kalıp Sözler
- * Şaşkınlık, Hayret Ve Beklenmedik Durum Bildiren Kalıp Sözler
- * Pişmanlık, Acıma, Esef Etme Bildiren Kalıp Sözler
- * Sağlıkla İlgili Kalıp Sözler
- * Durum Değerlendirmesi Yapan Kalıp Sözler
- * Söz Söyleme İle İlgili Kalıp Sözler

Zaman İşlevli Kalıp Sözler

- * Uzak Geçmişi Bildiren Kalıp Sözler
- * Yakın Geçmişi Bildiren Kalıp Sözler

Söz konusu kalıp sözler çalışmada son olarak yapı özellikleri bakımından *tek kelime biçiminde olan kalıp sözler*, *kelime grubu biçiminde olan kalıp sözler*, *basit cümle biçiminde olan kalıp sözler*, *eksilteli cümle biçiminde olan kalıp sözler*, *birleşik cümle biçiminde olan kalıp sözler* ve *sıralı cümle biçiminde olan kalıp sözler* olmak üzere farklı başlıklara ayrılarak incelenmiştir. Yapıları bakımından ele alındığında en az örneğine rastlanan grubun *birleşik cümle biçiminde olan kalıp sözler* (Rica etme, izin isteme kalıp sözleri) olduğu görülür. *birleşik cümle biçiminde olan kalıp sözleri*, kullanım sıklığı bakımından *sıralı cümle biçiminde olan kalıp sözler* takip etmektedir. *Şaşkınlık, hayret ve beklenmedik durum bildiren kalıp sözler*, *önden eklemeli kalıp söz ünlemler* ve *sondan eklemeli kalıp söz ünlemler* olmak üzere yapıları bakımından diğer kalıp sözlerden farklılık göstermektedir.

Kalıp sözlerin Yeni Uygur Türkçesindeki biçimlerinin yazımında transkripsiyon işaretleriyle desteklenmiş Latin harfleri kullanılmıştır. Kelime, kelime grubu ve cümlelerin asli biçimleri italik biçimde verilmiştir. Bunların Türkiye Türkçesindeki karşılıkları tırnak içinde gösterilmiş, akabinde parantez içerisinde kalıp sözün alındığı eserin kısaltması ve sayfa sayısı belirtilmiştir.

Toṇap kettim “Üşüdüm.” (KTTQ 158) § 32.

Yeni Uygur Türkçesinden tespit edilen bir kısım kalıp sözlerin Türkiye Türkçesiyle bire bir benzerlik gösterdiği görülmektedir.

U kim? “O kim?” (YUT 199) § 108.

Bazı örneklerin Türkiye Türkçesine aktarımında eş anlamlı kelimeler kullanılmıştır.

Ağzi yaman “Ağzı bozuk” (YUT 123) § 70.

Bir kısım kalıp sözler için ifadeyi Türkiye Türkçesinde karşılayacak kalıp sözler kullanılmıştır.

Ançiki iş “Önemli değil.” § 32.

Köñlüm çüšti “Gözüme kestirdim” (YUT 205) § 130.

Türkiye Türkçesinde bire bir karşılığı olan bazı kalıp sözlerin ise yakın anlamlı kelimelerle Türkiye Türkçesine aktarıldığı görülür. Söz konusu kelime, kelime grubu ya da cümlelerin Türkiye Türkçesine aktarımında daha çok durum ekli tamlayıcıların Uygur Türkçesindeki biçimleri göz önünde bulundurulmuştur.

Cénimdin toydum. “Canımdan bezdim.” (YUT 57) § 74. (Canıma doydum, canıma yetti)

Yüzüniñ nuri yoq “Yüzünün nuru yok” (YUT 292) § 71. (Yüzünde nur yok)

Yeni Uygur Türkçesindeki bazı kalıp sözler ancak açıklama yapmak suretiyle Türkiye Türkçesine aktarılabilmiştir.

Epqaçti gep “kulaktan kulağa dolanıp giden söz, laf” (İl I 224) § 84.

Sonuç bölümünde ilk dört bölümden elde edilen verilerin genel bir değerlendirilmesi yapılmıştır. Dördüncü bölümde fonksiyonlarına göre tasnif edilen kalıp sözler, kullanım kolaylığı sağlaması bakımından *Ek* (Yeni Uygur Türkçesi Söz Varlığından Derlenen Kalıp Sözler) kısmında her konu başlığının alt başlığına göre alfabetik olarak listelenmiştir. Bu bölümde sıralana kalıp sözler, dördüncü bölümdeki yazımdan farklı olarak siyah punto ve italik olarak verilmiştir. Kalıp sözlerin Türkiye Türkçesi karşılıklarının yazımında ve kalıp sözün tespit edildiği eserin kısaltmasının yazımında farklılık bulunmaz. Arapça ve Farsçadan alıntı sözcüklerin yazımında sözcüğün Yeni Uygur Türkçesindeki biçiminden sonra alıntı yapıldığı dilin kısaltması verilmiştir.

Meyliçe Ar. “İsteddiği gibi” (YUT 270). § 102.

Xuddi Far. “Aynı, tıpkı” (YUT 168) § 102.

Yeni Uygur Türkçesinde Kalıp Sözler’i bilim dünyasının hizmetine sunan Doç Dr. Aysun Demirez Güneri’yi gayretinden ötürü kutlar benzer çalışmalarının devamını dileriz.

Kaynakça

- AKA, İ. (2014). *Timur ve Devleti*. (Üçüncü Baskı). Ankara: TTK.
- AKAR, A. (2010). *Türk Dili Tarihi*. (Dördüncü Baskı). İstanbul: Ötüken.
- ALPTEKİN, E. (2013). “Çinlilerin Doğu Türkistan Siyaseti”. *Yeni Türkiye*, 2 (54), 1968-1986.
- DEMİREZ GÜNERİ, A. (2007). *Yeni Uygur Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DEMİREZ GÜNERİ, A. (2007). *Yeni Uygur Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DEMİREZ GÜNERİ, A. (2013). “Yeni Uygur Türkçesinde -GAn Sıfat- Fiil Eki.” Arnavutluk, Tiran.
- DEMİREZ GÜNERİ, A. (2014). “Güney-Doğu (Uygur-Karluk) Grubunda ‘Alla’ Sözcüğünün Kavram Alanı”. Fransa, Rouen.
- DEMİREZ GÜNERİ, A. (2015). “Yeni Uygur Türkçesinde /r/ Ünsüzünün Durumu” Saraybosna.
- DEMİREZ GÜNERİ, A. (2016). “Yeni Uygur Türkçesinde +IİK Ekinin İşlevleri ve + IİK Ekli Birleşik Ekler”. Actual Problems of Turkic Studies, Saint Petersburg State University Department of Turkic Philology, St. Petersburg
- ERCİLASUN, A. B. (2007). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. (Dördüncü Baskı). Ankara: Akçağ.
- GÖKDAYI, H. (2015). *Türkçede Kalıp Sözler*. İstanbul: Kriter Yayınevi.
- GÖMEÇ, S. (2006). *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*. Ankara: Akçağ.
- KAFALI, M. (2005). *Çağatay Hanlığı 1227-1345*. (Birinci Baskı). Ankara: Berikan Yay.
- KOLEKTİF (1992). *Xenzuçe-Rusçe-Uygurçe-Türkçe Sözlüğü Qollanmisi*. Sincañ: Çuñgo Penni Omumlaştırış Neşriyatı Sincañ Uygur-Qazaq Şöbisi.
- KOLEKTİF (1997). *Traveling İn Xinjiang* (Uygurçe-İngilizce Sözlüğü Qollanmisi), Xinjiang: Xinjiang Helq Neşriyatı.
- NECİPOVİÇ NECİP, E. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (Çev. İklil Kurban). Ankara: TDK.
- OKYA, Memettursun Z. (2016). *Qisqıçe Türk Tili Qollanmisi*. London: Uygur Tili Tetqiqatı.
- ÖZTÜRK, R. (2010). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*. (İkinci Baskı). Ankara: TDK.
- TÜRK DİL KURUMU (2008). *Yazım Kılavuzu*. Ankara: TDK.
- TÜRK DİL KURUMU (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK.
- YAKUP, A., Geniat G. vd. *Hazirki Zaman Uygur Tiliniñ İzahliq Luğiti*, C. 1-6, Pekin: Milletler Neşriyatı.

TÜRKÇEDE EMİR KİPİNİN İŞLEVLERİ

SOMUNCU, Melike (2019). *Türkçede Emir Kipinin İşlevleri*. Ankara: Kesit Yayınları, 317 s. ISBN: 978-605-7898-32-6

Ceren SELVİ*

Dil Araştırmaları, Güz 2019/25: 228-229

Kesit Yayınları tarafından 2019 yılında ilk baskısı yapılan *Türkçede Emir Kipinin İşlevleri* adlı eser Melike Somuncu'nun yüksek lisans tezinin kitaplaşmış şeklidir. Eser; *Giriş* (s. 27-51), *İnceleme* (s. 53-301) ve *Son Söz* (s. 303-308) olmak üzere üç ana bölümden oluşmaktadır. Eserin *Giriş* bölümünde; *Amaç ve Yöntem*, *Emir Kipinin İşlevleriyle İlgili Çalışmalar*, *Türkçede Kip*, *Kiplik Kavramı* ve *Emir Kipi*, *Emirdeki İstek Derecesi*, *Emirde Hissedilen Otorite*, *Emir Kipiyle İlgili Tartışmalar* alt başlıkları yer almaktadır. Eserin ikinci bölümünü oluşturan *İnceleme* bölümünde; *Türkçede Emir Kipinin İşlevleri* alt bölümü yer alır. Bu bölümde emir kipinin 71 işlevi tespit edilmiştir: *Kuvvetli Emir İşlevi*, *Emir İşlevi*, *İstek İşlevi*, *İyi Temenni İşlevi*, *Kötü Temenni İşlevi*, *Dua İşlevi*, *Beddua İşlevi*, *İkaz*, *Uyarı İşlevi*, *Tembih İşlevi*, *Öğüt ve Akıl Verme İşlevi*, *Tavsiye ve Yönlendirme İşlevi*, *Amaç İşlevi*, *Neden-Sonuç İşlevi*, *Açıklama*, *Bilgilendirme*, *Haber Verme İşlevi*, *Güven Verme İşlevi*, *Güven Duyuma İşlevi*, *Cesaretlendirme İşlevi*, *Meydana Okuma İşlevi*, *Birliktelik İşlevi*, *Teklif Etme İşlevi*, *Davet Etme İşlevi*, *Abartma İşlevi*, *Övme İşlevi*, *Takdir Etme İşlevi*, *Endişe Etme*, *Korku İşlevi*, *Tehdit Etme İşlevi*, *Mecburiyet İşlevi*, *Çaresizlik İşlevi*, *Yalvarma*, *Yakarma İşlevi*, *Azarlama*, *Çıkışma*, *Paylama İşlevi*, *Niyet*, *Tasarlama İşlevi*, *Gereklilik İşlevi*, *Önemsememe*, *Umursamama İşlevi*, *Şart İşlevi*, *Merak İşlevi*, *Alay Etme ve İğneleme İşlevi*, *Beklenti İşlevi*, *Yasaklama İşlevi*, *Teselli İşlevi*, *Kabul Etme*, *Kabullenme İşlevi*, *Hatırlatma İşlevi*, *Tedbir Alma İşlevi*, *Reddetme İşlevi*, *Farz Etme İşlevi*, *Şaşkınlık İşlevi*, *Gelecek Zaman İşlevi*, *Özetleme İşlevi*, *Tercih İşlevi*, *Acıma İşlevi*, *İspatlama İşlevi*, *İmkânsızlık İşlevi*, *Pişmanlık İşlevi*, *Danışma İşlevi*, *Vaatte Bulunma İşlevi*, *Gücenme İşlevi*, *Bahşetme İşlevi*, *Özlem İşlevi*, *İzin verme*, *Nezakete İşlevi*, *Bıkkınlık İşlevi*, *İtiraz Etme İşlevi*, *Öngörü İşlevi*, *Uyandırma İşlevi*, *Argo İşlevi*, *Kararsızlık İşlevi*, *Kararlılık İşlevi*, *Kışkırtma İşlevi*, *Yemin Etme İşlevi*, *Sitem Etme İşlevi*, *Pazarlık Yapma İşlevi*, *Hayal Kırıklığı İşlevi*.

Çalışmanın *Giriş* bölümünde, *Amaç ve Yöntem* kısmında çalışmada belirlenen amaç ve kullanılan yöntem açıklanmıştır. *Somuncu*, emir kipinin işlevlerinin tespit edilmesinin nedenini emrin sadece emir vermek için kullanılmadığını göstermek olduğunu belirtir. Çalışma için kullanılan eserler, Türkiye Türkçesine ait çok fazla eser bulunması sebebi ile sınırlandırılmıştır. Çalışmada kullanılan örnekler, tarihî lehçeler ve günümüz Türkiye Türkçesine ait metinlerden seçilmiştir. Daha sonra bu örnekler, anlam sınırlarına göre sınıflandırılmıştır. *Sonuç* kısmında da, örnekler bağlam içerisinde değerlendirilerek yorumlanmıştır.

* Arş. Gör. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara / TÜRKİYE. ceren.ybu@gmail.com . ORCID: 0000 0002 7606 4292 Gönderim Tarihi: 18.11.2019/ Kabul Tarihi: 28.11.2019

Çalışmanın anlam ve işlev odaklı olduğu vurgulanmıştır. Çalışmada yer yer günlük konuşma dili ve genel ağdan da faydalandığı belirtilmektedir. Örneklerin alındığı eserlerin sayfa numaraları belirtilmiştir. Genel ağdan alınan örneklerde ise, Genel Ağ sayfasının adresi ve erişim tarihi belirtilmiştir. Bu örneklerde emir kipinin geçtiği cümleler öncelikli olarak belirlenmiştir. Daha sonra baskın anlama göre işleve ad verilmiştir ve sınıflandırma yapılmıştır. Çalışmada izlenen temel yol, ele alınan temel cümleleri metin bağlamında düşünerek cümlelerde geçen emir kipinin anlam sınırlarını belirleyebilmektir. Bu nedenle anlam biliminden de faydalanılmıştır.

Giriş bölümünün ikinci kısmında emir kipi ile ilgili yapılan çalışmalar anlatılmıştır. Üçüncü kısımda; kip, kiplik ve emir hakkında bilim adamlarının tanım ve düşünceleri özetlenmiştir. Dördüncü kısımda emir kipinin istek derecesinin emir kipinde yer alan diğer anlamlara göre daha yüksek olduğu anlatılmıştır ve bu konudaki diğer görüşler verilmiştir. Beşinci kısımda, emir kipinde hissedilen otorite, buyurucu ifadeleri örnekendirilmiştir. Altıncı kısımda, emir kipi hakkında gramer kitaplarında yer alan tartışmalar anlatılmış ve kısım sonunda bu görüşler bir tablo ile özetlenmiştir. Altıncı kısımda, Türk dilinin başlangıcından bugüne kadar kullanılan emir ekleri önce bir tablo ile özetlenmiştir ve daha sonra teklik 1. kişi, teklik 2. kişi, teklik 3. kişi, çokluk 1. kişi, çokluk 2. kişi, çokluk 2. kişi, çokluk 2. kişi şeklinde anlatılmıştır.

Eserin ikinci bölümü olan *İnceleme*'de, Türkçede emir kipinin işlevleri işlenmiştir. Bu bölümde yapılan incelemenin bağlam üzerinden yapıldığı tekrar vurgulanmıştır ve incelenen cümleler sonucunda 71 ayrı işlev tespit edilmiştir. Bu bölümde emir kipinin tespit edilen 71 ayrı işlevi örnekler ile birlikte ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Her işlev kendi içerisinde tanımlanmış, hangi anlamlarda karşımıza çıktığı özetlenmiş ve bulunan örnekler sıralanmıştır. Emir kipinin işlevleri ayrı başlıklar hâlinde incelendikten sonra, emir kipinin tespit edilen işlevlerinin şahıslara göre dağılımı bir tablo ile açıklanmıştır. Bu tablo ile emir eklerinin işlevlerinin kişi eklerine göre hangi ekte yoğunlaştığı gösterilmiştir. Bu inceleme sonucunda teklik 2. kişi eklerinin 1027 sayısı ile ilk sırada yer aldığı tespit edilmiştir. Teklik 3. kişi ekleri 303 sayısı ile ikinci, çokluk 2. kişi eki 256 sayısı ile üçüncü sırada yer alır. Dördüncü sırada teklik 1. kişi eki 157, beşinci sırada çokluk 1. kişi eki 96, altıncı sırada çokluk 3. kişi eki 37 sayısı ile yer alır.

Bu tablodan sonra, emir eklerinde tespit edilen işlevlerin hangi dönemlerde kullanıldığını anlatan tablo yer alır. Taranan metinlerden tespit edilen işlevlerin hangi dönemde bulunup hangi dönemde bulunmadığını göstermek için bu tablo oluşturulmuştur. Son tabloda ise, bir küme tablosu ile tespit edilen işlevlerin Türkiye Türkçesi ve tarihî lehçelere göre sayısal dağılımı gösterilmiştir ve eşit bir dağılım olduğu görülmüştür.

Eserin üçüncü ve son bölümü olan *Son Söz*'de, incelenen metinlerden elde edilen sonuçlar maddeler hâlinde sıralanmıştır. Son Söz kısmından sonra çalışmada yararlanılan kaynakların sıralandığı Kaynakça yer almaktadır.

Kip ve kiplik çalışmalarının oldukça önemli olduğu Türkoloji alanına kazandırdığı bu önemli eser için Dr. Melike Somuncu hocamıza teşekkür eder, başarılı çalışmalarının devamını dileriz.

DEDE KORKUT KİTABI:
TÜRKİSTAN/TÜRKMEN SAHRA NÜSHASI
SOYLAMALAR VE 13. BOY
SALUR KAZAN'IN YEDİ BAŞLI EJDERHAYI ÖLDÜRMESİ
Orijinal Metin (Tıpkıbasım), Transkripsiyon, Aktarma

“adlı eser” ile

“DEDE KORKUT KİTABI'NIN GÜNBET YAZMASI:
İnceleme, Metin, Dizin ve Tıpkıbasım”

adlı makale

üzerine görüşler ve okuma hataları ile ilgili düzeltmeler.

Tuncer GÜLENSOY*

Dil Araştırmaları, Güz 2019/25: 230-260

Uzun yıllardır yakından tanıyıp, bildiğimiz, üzerinde dil araştırmaları yaptığımız, Türk destan ve kültür tarihi ile ilgili makaleler yazdığımız “*Dede Korkut Kitabı*”nın yeni bir yazma nüshası bulunduğu haberi ile heyecanlandık, acaba Vatikan ve Dresten nüshalarından farklı yanları nedir, Anadolu ve Rumeli ağızlarında anlatılan “varyantlar”ı ile benzerlikleri var mıdır? Bu yazmanın dil ve ağız özellikleri nelerdir? gibi soruların cevaplarını merak ediyorduk...

Bu merakımızı, “Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü”nün yayın organı olan “*Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*”nde (Cilt 16, Sayı 2 [Haziran 2019], ss. 147-379) yayımlanan, **Nasser Khaze Shahgoll, Valiollah Yaghoobi, Shahrouz Aghatabal, Sara Behzad** adlarında dört kişinin imzasını taşıyan, büyük boy 232 sayfalık, çok yönlü bir araştırmayı içine alan ilmî bir makale ile giderdik. Bu uzun ve titizlikle hazırlanmış ilmî yazının içindekiler de çok ilgi çekici idi: Özet (s. 147-148), Önsöz yerine (s.149-150); Giriş, Eser. Yazmanın bulunuşu ve incelenmesi (s.150-151. Burada, Günbed Yazması’nı sahibi Muhammed Veli Hoca ile torunu ve bu makaleyi hazırlayan 4 kişinin fotoğrafları var. Ayrıca, “.....*ertesî gün yazmanın sahibini arayıp eserin oldukça değerli olduğunu, iyişekilde korunması gerektiğini ve şayet izin verirse bu eseri çalışmak istediğimizi bildirdim. Veli Muhammed Hoca bu isteğimizi sevinerek kabul etti. Daha sonra, Veli Muhammed Hoca 1 Şubat 2019 tarihli bir yazı ile söz konusu yazmanın metninin hazırlanması ve yayınlanması ile ilgili bütün hakları bize devretti. / Not: Veli Muhammed Hoca'nın yazmanın metninin*

* Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, Ankara/TÜRKİYE t.gulensoy@gmail.com. Gönderim Tarihi: 08.09.2019/Kabul Tarihi: 21.09.2019

hazırlanması ve yayınlanması ile ilgili bütün hakları bu makale yazarlarına devrettiğine dair tarihli ve imzalı belge kişisel arşivimizdedir.” İçerikli bilgi de konu için önemlidir.); Yazmanın özellikleri (s.153-154); Eserin Adı (s. 154-155). Elyazması Hakkında ve Eserin Yazılma ve Çekimlenme Süreçleri: Yazılması (s. 155-156); Çekimlenişi (s.156-159); Gün. Yazmanın Öteki Yazmalarla İlişkisi, Oğuz Destanları İçindeki Yeri (s.159-161); Günbet Yazmasının DKK Sorunlarının Çözümüne Katkıları (s.161-165); İçerik (s. 165); Dil, Yazım ve Ses Bilgisi Özellikleri, Yazım Özellikleri (s. 165-166); Ünsüzlerin Yazımı (s. 166-176), Ünlülerin Yazımı (s.167), Alıntı Sözcükler (s. 167-168: Bu bölümde “*Arapça ve Farsça alıntı sözcükler üzerinde durulmuş, Moğolcadan Türkçeye geçen pek çok alıntı sözcük üzerinde durulmamıştır.*”); Ses Özellikleri: Ünlüler (s.168); Ünlü uyumu (s.168-169); Ünsüzler: Ünsüz Uyumu (s. 169), Ünsüzlerde Ses Olayları (s. 169-172); Biçim Bilgisi Özellikleri: Yapım Biçim Bilgisi; Yapım Ekleri: Addan Ad yapım Ekleri (s.172-274); Addan Fiil Yapım Ekleri (s. 174-176); Fiilden Ad Yapım Ekleri (s. 176-178); Fiilden Fiil Yapım Ekleri (s. 178-180); Çekim Biçim Bilgisi: Ad Çekimi: Çokluk (s. 180-181); Durum Ekleri: Yalın Durum (s. 181); İlgi Durumu (s.181); Belirtme Durumu (s.181); Yönelme Durumu (s. 182); Bulunma Durumu (s.182); Ayrılma Durumu (s. 182); Vasıta Durumu (s. 182); Eşitlik Durumu (s. 182-183); Yön Gösterme Durumu (s.183); İyelik Ekleri (s. 183); İyelik Durumu Ekleri (s. 183-184); Sıfatlarda Karşılaştırma (s. 185); Sıfatlarda Kuvvetlendirme (s.185); Aitlik Eki (s. 185); İsimlerin Yönlendirilmesi: Ek-Fiil ve Bildirme Ekleri: Geniş Zaman (Şimdiki Zaman) Kipi (s. 185); Belirli Geçmiş Zaman Kipi (s. 185-186); Belirsiz Geçmiş Zaman Kipi (s.186); Ek-Fiil Olumsuzluğu (s.186); Fiil Çekimi: Belirli Geçmiş Zaman (s. 186-187); Belirsiz Geçmiş Zaman (s. 187); Şimdiki Zaman (s. 187); Geniş Zaman (s.187-189); Gelecek Zaman (s.189); Tasarlama Kipleri: Şart (s. 189); İstek (s. 190); Emir (s.190); Gereklilik (s. 190-191); Hikâye (s. 191); Rivayet (s. 191); Şart (s. 191); Yeterlilik Fiili (s. 191); İsim-Fiiller (s. 192); Sıfat-Fiiller (s. 192-193); Zarf-Fiiller (s. 193-194); Zamirler: Şahıs Zamirleri (s. 194-195); İşaret Zamirleri (s.195); Dönüşlülük Zamirleri (s. 195); Söz Varlığı Özellikleri (s. 195-196); Çalışmanın Yöntem ve İlkeleri (s. 196-197); Harf Çevrim ve Yazı Çevrim İmleri (s. 198-199); Çeşitli İmler (s. 199); Metin (s. 199-225); Sayfa Kenarındaki Metin Dışı Yazılar (s. 226-227); Dizinler (s. 228-289); Özel Adlar Dizini (s.289-293); Diplomatik Metin (s.294-309); TIPKIBASIM (s.310-374); Kısaltmalar (s.375); Kaynaklar (s.375-378); Çevrimiçi Kaynaklar (s. 378); yazar Bilgisi (s. 378); Yazı Bilgisi (s.379: Alındığı tarih: 3 Mayıs 2019, Yayına kabul edildiği tarih: 4 Haziran 2019; E-yayın tarihi: 30 Haziran 2019).

Prof. Dr. Metin Ekici tarafından hazırlanan, yukarıda künyesini verdiğim “Eser”, Önsöz (s. 9), Giriş (s. (15-26: 1. Dede Korkut Kitabı’nın Nüshaları; 1.1. Dresten Nüshası; 1.2. Vatikan Nüshası; 1.3. Türkistan/Türkmen Sahra Nüshası; 1.3.1. Türkistan/Türkmen Sahra Nüshasının Genel Özellikleri; 1.3.2. Türkistan /Türkmen Sahra Nüshasının Yazarı, Dili ve Tarihi; 1.3.3. Türkistan/Türkmen Sahra Nüshasının İçerik Özellikleri; Kaynaklar), Metinde Kullanılan Transkripsiyon İşaretleri (s. 29); Orijinal Metin (Tıpkıbasım) Transkripsiyon (s.30-152: *Bu bölümde, ‘çift numaralı’ sayfalarda ‘Metin’, “tek numaralı” sayfalarda da ‘metnin transkripsiyonu’ verilmiştir.*) bölümlerinden oluşmaktadır.

NOT-1: **Metin Ekici, Nasser Khaze Shahgoll (vb.ları), Yusuf Azmun, Necati Demir**'in *Dede Korkut Kitabı* üzerine yaptıkları yayınlar ve bu konuda yazılan bazı makaleler ile ilgili bir makalenin künyesi aşağıda verilmiştir:

[Kürşat Efe, “Dede Korkut Oğuznâmeleri Üzerine Yeni Araştırmalar”, *DEDE KORKUT Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 19, Ağustos 2019, s. 292-309].

Bu yazıda, Dede Korkut üzerine yeni yapılan yayınlar ile ilgili bilgiler verilmekte, içindekiler sıralanmakta, fakat metin okuyuşlarındaki hatalar üzerinde hiç durulmamaktadır.

Burada, Metin Ekici'nin okuduğu (*....ilk metin okuma anından sonuna kadar boş vakitlerinin tamamında yardıma gelen Dr. Gürel PEHLİVAN;tarih ve tarihî silah bilgisi ve de eski metinlere hâkimiyetiyle desteğini gördüğüm....Doç. Dr. Abdullah TEMİZKAN;okuma sırasında metnin kontrolünü yapan, yorumlu transkripsiyon ve diğer teknik konularda her türlü desteğini sunan.....Dr. Fazıl ÖZDAMAR da dâhil, eserin oluşmasında katkıda bulunanlar...*) metin transkripsiyonu üzerinde durarak, bana göre, okumalarda görülen bazı '**hatalar**'ı belirtmeye çalışacağım.

NOT-2: 1) Metin Ekici'nin okuduğu metinlerde, *sayfa numaraları verilmiş, fakat satır numaraları verilmediği için*, karşılaştırmada zorluk çekilmektedir.

2) Ekici'nin **1b** ile verdiği sayfa numarası diğerinde **1a**'dır.

3) Ekici'nin verdiği dip not sayısı 50; diğerinde verilen açıklamalı dip notu sayısı 202'dir.

4) Ekici'de (*nun+kef = n*) ile gösterilmiştir; diğerinde (**ng**) ile verilmiştir, doğrusu da budur.

5) Ekici'de, bazı okuyuşlar, Türkiye Türkçesine göre yapılmış; Türkmen ve Azerbaycan Türkçesinin söyleyiş özellikleri gözden kaçırılmıştır.

6) Ekici'deki “SÖZLÜK” bölümü 6 sayfa olup, kelimelerin anlamları verilmiş; fakat hangi sayfa ve satırda geçtikleri belirtilmemiştir.

7) Ekici'de, ayrıca, “DİZİN” diye 4,5 sayfalık bir bölüm vardır ki burada verilen numaralar, eserin sayfa ve satırlarını değil, kitaptaki sayfa numaralarını göstermektedir. Hataları olduğu için kullanışlı değildir.

8) Bizim bilgisayarımızda transkripsiyon işaretleri bulunmadığı için, Arap harflerinin karşılıkları şöyle gösterilmiştir: Medli elif/elif (â), sad (**s**), kaf (**k**), ha (**h**), hı (**h**), gayın (**g**), tı (**t**), zel (**z**), nun+kef (**ng**), kapalı e (**e**)

Ekici'nin okuduğu metinlerde tespit edebildiğim “düzeltmeler” aşağıdadır:

Ekici'nin okuyuşu:

- 1b-** 1 **Hakk** Te'âlâ
2 Cibril
5 dînlü
10 sâyebân

11 Davud Nebî
11 yetürürdi
11 münâcatda

13 İbrahim Halilullah
13 **hocası-y-ilen**
14 bana

- 2a-** 1 İbrahime
8 **Kur'an**
7 mümin hakîr
9 dosta
9 zeki
12 **sehi**

13 **dahî**

14 safâ

- 2b-** 1 gâziler

2 şehîd gerek
3 dervîşlerüng
4 Veyse'l-Karan
7 bedevli

8 çal-karakuş kıynaklı

Bizim okuyuşumuz:

- Hakk** Ta'âlâ (*pek çok yerde*)
Cebre'îl
dîn-lü
sâyebân (*pek çok yerde*)
(=gölgelek; büyük çadır, otağ)
Dâvud-ı Nebî
yetürürdi [e= kapalı e yerine]
münâcâtta
(*münâcât* : “yakarış, dua; Tanrı'dan bir şey dilemek için söylenen söz.”)
İbrâhîm Halîlü'l-lâh
hvâcesiyyen
banga

- İbrâhîme
Kur'an (*pek çok yerde*)
mü'min müttakî
dutsa
zekî
sahî
(= “eli açık, cömert”)
dahî
(= “dahi, da/de, bile” < Tü. takı)
sefâ
(= 1.safalık, berraklık; 2. Gönül rahatlığı.)

- gâzîler
(*gâzî* : “gazâ eden, düşmanla savaşan kimse”)
şehîd **gâzî** gerek (*hâşiyede*)
dervîşlerüng (*pek çok yerde: derviş*)
Veysü'l-Karan
bedevli (*pek çok yerde*)
(*bedev* : bir at cinsi; *bedevli* : “bedev atı olan”)
çal kara kuş kaynaklı (*Bu konu için bk. S.201, not: 18*)
(*çal* : “boz, kır, alaca, kül rengi”; *kara kuş* : “kartal”)

8	bürküt	bürgüt (= “bir tür kartal” < Moğ. bürgüd)
9	yatmaz uyumaz	yatmaz uymaz (uy- “uyumak” /Tebriz ağzı)
10	borçlularun harçluğu	borçlı-lar ung harcluğu
10	yalanaçların geyeceği	yalanaçlar ung gecigeşi (bk. S.201, not: 20) (yalanac : “çıplak, üryan, yoksul”; gecige < Moğ. gecige “artçı birlik; arka, ense”)
11	Adabasa yerinde	ada basa yeriyende (ada basa yeri- : “sağlam ve güçlü adımlarla yürümek”)
12	yürek yaran	yürek yar ang (yar- : “yarmak, yarık açmak”)
13	ulaldugıca	ulaldugca (ulal- “ululanmak, kendisine saygı gösterilmek, büyümek”)
14	ümid	ümîd (pek çok yerde) (< Fars. “umut”)
14	büyüldüğüce	böyüldugca (böyül- “büyümek”)
3a-	1 karıduğıca	karıduğca (karı- : “yaşlanmak, kocamak”)
	3 ulu âyetinde	öz zâtında (öz : “kendi, öz”; zât “1.kişi, şahıs, kendi; 2. öz, cevher”)
	7 refâhı-y-içün	refâhı-çün
	7 ...muhtâcun eyler-mi muhtâc ilahî	muhtacd ang ileri muhtâc’ün-ileyhi (muhtâc’ün ileh : “gerekli olan, ihtiyaç duyulan şey”)
3b-	10 ârân saz un gür mişenün göllerinde	aran saz ung gür meşen ung kollarında
	10 aslan enirür	aslan eng rür (engre- : “kükremek, haykırmak, bağırmak” < DLT. 73: angra- / ingre-)
4a-	9 dürüşende	duruşanda (duruş- “karşı karşıya gelmek, çarpışmak, savaşmak”)
	9 dürüşmişce	duruşmışca

10	arha den sürülürse	arhadang sorulursa
11	yiner	yenger (yeng- : “yenmek, üstün gelmek”)
4b-	1 üç ıldırım inse	uc ıldırım ense (uc : “sebebiyle”; ıldırım : “yıldırım”)
	1 sâyhân	sayhan (= “taş, taşlık yer” < DLT. 514. say taşlık yer”)
	4 damırinsa	damızsa (damız- : “damlatmak, damla damla akıtmak”)
	4 mişeni	mêşe-ni (mêşe : “orman, ormanlık yer”)
	5 koba	kuba (= “(deve veya kaz için) konur rengi”)
	7 gölge	kölge (=gölge)
	9 kıynakunun	kaynakınung (kaynak : “yırtıcı kuş ve hayvanlarda tırnak, pençe”)
	9 çiletse tomçukunun	çiletse tumçukınung (çilet- “saçmak, serpmek”; tumçuk “gaga” < DLT.)
	10 tüm	tom (= sert, katı”)
	10 yım yımlansa	yem yemlense (yemlen- : “yemlenmek, beslenmek”)
	13 geyigi mârîhde	geyiği marıhda (marıh : “pusu, av gözetleme yeri”)
5a-	12 agılunun	agılung (agıl : “ağıl, arkaç”)
	ögeç	ögeç (= “öveç, iki üç yaşındaki erkek koyun”)
5b-	2 harb harb	harp harp
	5 nazarsak oldığıça	nazar, sak olduğca (nazar : 1. bakış, göz, bakma; 2. huzur, kat, ön”) sak : “sağ, sağlam, sağlıklı, esen”)
	7 için	ipçin (ipçin : “zırh” < Moğ. öbçin)

	10	asI-ı Selcik	asıl Selcik
	11	uradur-mı? Uratmak	üredür mi? Üretmak (<i>üret-</i> : “üretmek, çoğaltmak”)
	12	hemi	hamı (= “bütün, hep, herkes”)
6a-	6	üc ıldırım, dökübeni	uc ıldırım, degübeni
	12	söküsinde	seküsinde (<i>sekü</i> : “seki, yüksek düzlük yer, dağ başındaki düzlük”)
6b-	1	geyik	geyik
	1	çeşme suyunu n	çeşmesinü ng
	2	çâr h ovuzlar	çâr h avuzlar (= büyük havuzlar)
	3	sürâhiler ...la’l-i çakır	surâhîler la’lî çakır (<i>la’lî çakır</i> : “kırmızı şarap”)
	4	kuzular	kuzılar
	5	çaka den	çakırdang (<i>çakır</i> : “şarap, içki”)
	8	eklim	eglim (= 1.eğik, eğri; 2.yamaç”)
	9	kızıl bugdadın kildi	kızıl bugda dîn kilidi (<i>kızıl</i> : “kızıl renkli”; <i>bugda</i> : “buğday”)
	13	yı h durmasa	yencdürmese (<i>yencdür-</i> “ezdirmek, hurdahaş etmek, parçalamak”)
	14	yeni	yengi (= “yeni” < DLT. 610: <i>yangı</i>)
7a-	1	küni	güni
	1	yen	yeng (= “giysi kolunun el üstüne gelen bölümü, kol ağzı; yen”)
	4	yoşanmasa	yumşanmasa (<i>yumşan-</i> : “yumuşamak, sertliğini gidermek”)
	6, 8	sâirinde	sayra[ya]nda (<i>sayra-</i> : “ötmek, cıvıldamak, şakımak”)
	7	elçilüka	elçiluka (= elçiliğe)
	12	bağlayuben	bağlayubang
	13	ala bıdaklu sürcidâlar	ala baydaklu sur cıdalar (bk. 7b-1,2) (<i>ala</i> : “ala, karışık renkli, çok renkli, alaca”;

baydak : “bayrak, sancak”;

sur : “sarı, kamış sarısı; parıldayan”

cıda : “süngü, kargı, mızrak”)

7b- 1 söven kimi sögendiği

sevendik kimi sevkendiği

(**sevendik** : “kazık”;

kimi : “gibi”

sevken- “dayanmak, yaslanmak”

8 benim benim

menem menem

9 cırasınlar

cırasınlar

[< Moğ.: **cılasun** “cılasun, yiğit kimse”]

8a- 1 koc

koç

(= 1. koç; 2. sağlıklı, gülbüz genç erkek, yiğit”)

4,6,11 koba

kuba

(=“**konur rengi** ‘deve ve kaz için’ ”)

5 kakıldıssa kukıldıssa

kakkıldıssa kukkıldıssa

(**kakkıldış-** : “kuşlar bağrıışmak, gıdaklaşmak”;

kukkıldış- : “aynı”)

5 yengil

yangıl

(= “1.bir tarafı kırmızı bir tarafı beyaz elma;

2.kırmızımtrak; 3. Alaca, açık koyulu”)

7 tabl bazı

tabl-ı bâzî

(= “**eyerin kaşına asılan,kuş kuşlamada doğan ve başka avcı kuşları salıvermeden önce av kuşlarını ürkütmek için kullanılan bir tür daviul**”)

9 tâlân

talan

(= “**talán, yağma**”)

9 kaz-ilenşakıyub

kazılan ...şakıb

10 tomçukınun

tumçukınun

(**tumçuk** : “gaga” < DLT. 236: **tumşuk**)

11 çılatça

çiletçe

(**çilet-** : “saçmak, serpmek, serpiştirmek”)

12 tüm...yım yımlansa

tom ...yem yemlense

(**tom** : “sert, katı” < **tong**)

8b- 1 üstünde

ötende

(**öt-** : “geçmek, aşmak”)

4 geyik

geyik

- 5 pençesinün pençesinüng
7 dünek, ılılılara dünek [salur] ılılılara (ekleme)
(*dünek* : “in”; *dünek sal-* : “yuva kurmak”
ılılı : “yılık, at sürüsü”)
- 8 yetişende salla urur yetişende salla urar
(*salla* : “tokat”; *salla ur-* “tokat vurmak” =
An.ağl.: *sille* “tokat”. DS.X, 3577)
- 9 yerine yerine
10 hökürür hökürür
(*högür-* : “aslan bağırarak, kükremek”)
- 11 at etinde atanda
(“attığı zaman”)
- 12 olanda karıncuğı ölende karıncuğı
- 9a-** 1 ögeç ögeç
(= iki üç yaşındaki erkek koyun; öveç”)
- 2 gavga gavgâ
4 cânverler cânavarlar
6 cerkeleyüb geder-iken *gen* / cerkeleyüb geder-iken *geng*
(*cergele-* : “sıralamak” < Moğ. *çerge*)
- 7 yavşan yovşan
(= “yavşan, yavşan otu”)
- 9 tazı tâzî
(=tazı)
- 10 döğüb döğüb
11 mahalde mahalda
(= “mekânda, yerde, yörede”)
- 13 yoruluben yorulubang
- 10a-** 2 sünüler yavuzı sügüler [< süngü / *ng* > g değişimi ile] yavuzı
(*sügü* : “süngü, mızrak”;
yavuz : “1.yaman, kötü, fena; 2. keskin;
3. şiddetli, hızlı; 4. sert; 5. güçlü”)
- 2 yavuzı çekecek ... umrar / yavuzı çekicek ... omrar
(*omr-* : “(kemik vb. gibi sertşeyleri) kırmak”)
- 3 üç yelekli sahâr üç yelekli suhar
(*yelek* : “1. telek, kuşların kanat uçlarındaki tüylerden her biri; 2. okun yay kırığine takılan bölümdeki tüy, ok tüyü”
suhâr : “bir tür ok”; *üç yelekli suhar* “üç telekli suhar ok”)

- 4 yavızı degecegiz / yavuzı degicegiz
(*deg-* : “değmek; değerli olmak”)
- 4 mavaldur moval[da]d-ur (bk. s. 209, not: 93)
(*movaldat-*: hayvanı “1.böğürtmek; 2. bağtırmak”)
- 5 yavızı yavuzı (pek çok yerde)
- 5 çalınacak ...baş ögütürür / çalınacak ... baş öktürür
(*öktür-* : “kesmek”)
- 8 yilegi yetişmedin yeleşti yetişmedin
(=oku varmadan)
- 9 cihan cihân
- 11 tufan tûfân
(=fırtına, kasırga, çok şiddetli yağmur ve fırtına)
- 11 alubeni alubanı
- 12 kıynakının **keynakının**
(*kaynak-* : “yırtıcı kuş ve hayvanlarda turnak, pençe”)
- 12 çıladur çıledür
- 13 tomçukunun **tumçukunun**
(*tumçuk* : “gaga”)
- 14 tüm yüreği yım yımlanur / tom yüreği yem yemlenür
- 14 tabl-bâzı tabl-ı bâzî
(= eyerin kaşına asılan, mkuş kuşlamada doğan ve başka avcı kuşları salıvermeden önce av kuşlarını ürktürmek için kullanılan bir tür davul”)
- 10b-** 1 suna Alaca sonaAlaca
(*sona* : “suna, erkek ördek; göl ördeği”)
- 2 yavızı kaz uşadur / yavuzu kaz üşedür
(*üşet-* : “korkutmak”)
- 3 ütlegi yavızı ütlegi yavuzı
(*ütelgi* : “bir tür doğan”)
- hokkâr ceyran / hokkar Ceyran**
(*hokkar* : “bir tür balıkçıl kuşu”;
ceyran : “ceylan” < Moğ. *cegeren* > Tü. *ceren*)
- 4 yügrük kırkı yavızı fare bildirçin / yügürük kırkı fere bildirçin
- 5 yavızı sâdik yavuzı, sadak
(*sadak* : “içine ok konulan torba veya kutu biçimindeki kılıf, okluk” < Moğ. *sadagak*)
- 7 üstünde ötende
- 8 yerde yerde

- 9 geyigi mârîhde ... ince / geyiği marîhda...inçe
(marîh “pusu, av gözetleme yeri”)
- 11 yavızı mişenün yavuzımeşenüng
(meşe : “orman, ormanlık yer”)
- 13 güreler küreler
(**kürele-** “bir şeyi kaldırıp atmak”)
- 11a-** 1 yerineyavızı yerine yavuzı
2 yetişende yetişende
3 akaç akaç
(= “ağaç, sopa; bir mesafe ölçüsü”)
- 4 mahallinde mahallında
4 agılunun agılunğ
(**agıl** : “ağıl, arkaç”)
- 4 ögeç ögeç
7,10 gavga gavgâ
7 dolandırur dolandırur
(= dolaştırır)
- 8 kuyma kuyma koyma koyma
9 yavızına hapar yavuzına çer
(**çer**: “terlemiş attı sulama sonucunda meydana gelen romatizma iltihabı”)
- 10 ayasını iyisini (= “sahibini”)
10 urur urar (= “vurur”)
- 12 bilig bunar bilik бүкер
- 11b-** 4 hemi ola-y-dı hamı olaydı
6 seğırtte-y-di seğırtseydi
(**seğırt-** : “1.koşmak; 2. Yürümek; 3. Koşturmak; 4. saldırmak, akın etmek, çapul için hücum etmek”)
- 7 mehmul tekilli mahmel tükli
(**mahmel** : “1. kadife; 2. (mec.) parlak ve yumuşak olan;
tük : “tüy”; **tükli** “tüylü, tüyü olan”)
- 7 kâkülli kekülli (< Moğ. **kekül** “perçem”)
9 söy dırnagı soy dırnag (= soyu soppu düzgün)
(**soy** : “1. soy, köken sülale; 2. İyi ve üstün nitelikleri bulunan; 3. soylu;
dırnag : “güzel, düzgün soy”)
- 10 bidev bedev
10 önce ... öncil ögece ögcil
(**ögece** : “önce”; **ögcil** : “öncül, öncü, önde giden”)

- 11 cıladar ter ... çözelür / cılav dartar çerelür
(*cılav dart-* : “dizgin çekmek”;
çerel- : “(kızgınlık, şaşkınlık vb. nedenlerden)
gözleri fazla açıp kapamak”)
- 12 ayasını iyisini
(*iye* : “sahip”)
- 13 hemî hamı
(= “bütün, hep; herkes”)
- 12a-** 1 *keyse-y-di* *geyseydi*
3 *varsa-y-dı* *varsaydı*
5 *barusunda ...urur* *bârûsında...urur*
(*bârû* : “kale duvarı, sur”)
- 7,8 *ülen* *öleng*
8 *atlas-ilen* *atlas-ılan*
(*atlas* : “yüzü parlak, sık dokunmuş bir ipekli
kumaş türü, seten”)
- 9 *sâyebânli* *sâybânli*
(= *gölgeliği olan; büyük çadırı olan; otağı olan*)
- 10 *deyende* *deyende*
11 *mirahorlı* *mîr-âhurlı*
(= *imrahorlu, imrahoru olan*)
- 12 *şılanında* *şileninde*
(*şilen* “ziyâfet < Moğ. *silü(n)* “çorba”
Lessing 708a; *şilen* “çorba” TMEN 242)
- 12 *gölgesi* *kölgesi*
13 *pâdşâsı* *pâdişâsı*
14 *pâdşâh* *pâdişâh*
- 12b-** 1 *ögcedegenek, degedügi /* *ögce degeng, degdügi*
(*deg-* : *eğmek; değerli olmak*)
1 *degmiyen* *degmeyeng*
3 *tüm yüregi* *tom yüregi*
(*tom* “katı, sert”)
3 *sünüli* *sügüli*
(< *süngü+li* “cida, neyze”)
4 *sürcidânun* *sur cıdanung*
(*cida* < Moğ. “süngü, kargı, mızrak”)
(*sur* “1.sarı, kamış sarısı; 2. parıldayan”)
5 *sahârdom* *suhâr dem*

- (*suhâr* : “bir tür ok”;
dem : “1. kılıç, hançer, bıçak. vb.nin keskin yanı; 2. keskin”)
 6 disgirgeni ...mişenün / diskirgeni meşenüng
 (*diskirgen* : “çok korkutan, çok ürküten, korkudan sıçratan”)
 7 hüğürgeni höğürgeni
 (*höğürgen* “çok bağırان, çok kükreyen”
 < *hö*: ‘yansıma’+ *Kır*- = ‘bağırانmak’)
 8 Sarıkamış Sarı Kamış
 9 hetbetli heybet-li
 10 Salur igi Salur yeği
 (*yeg* : “iyi, daha iyi, üstün”)
 13 göçen köçeng
 (*köç-* : “göçmek, yurt değiştirmek”)
 13 Aras-ilen Arasılان
 14 kabaya tâlân Kubaya talan
 (Not 1: *sünü* : cidâ, nîze ma’nasına . / cıda, neyze ma’nasına.)
- 13a-** 1 Şîrvân-ilen Şamahını ölkelenen Minkışlakun / Şîrvânılان Şamahını
 ölkeleneng Min Kışlakun
 2 Lezgi-y-ilentufan Lezgiylengtûfân
 4 cidâsınun cıdasınun
 (*cıda* : “süngü, kargı, mızrak”)
 5 Kımuk-ilen Kımukılان
 8 Tabasaran Tabarsaran
 9 begi.....Dündar begi....Dundar
 bidevli bedevli
 12 çal-karakuş kıynaklı çal kara kuş kaynaklı
 (*çal* : “boz, kırmızı, alaca, kül rengi”;
kara kuş : “kartal türünden kara kuşlara verilen ad”
kaynak : “yırtıcı kuş ve hayvanlarda tırnak, pençe”)
 13 uyumuz uymaz
- 13b-** 1 kiynegi geynegi (*geynek* “gömlek, giyecek”)
 1 harçlugu harclügi
 4 tuman tümen
 (= onbin)

4	Gazan-ile	Gazanıla
5	büyüdukca	böyüdukca
9	yatub, evin ala bıdak cidâsına / yatub uyan, ala baydak cıdasına	(yatub uyan : “yatıp uyuyan” ala baydak : “alacalı, çok renkli bayrak”; cida : “süngü,kargı, mızrak”)
10	gaburkası	gabırgası (< Moğ. <i>habırha</i>)
11	zarb-ilen	zarbılan (zarb : “darp, vuruş, vurma, dövme”)
13	Kara Budag-ilen	Kara Budagıläng
14	inmiş ... sulatmış	enmişsöletmiş (sölet- : “söyletmek”)
14-a	1 pâdşâhun	pâdişâhun (pek çok yerde)
	1 Begdillinün büyügi	Begdilinüng böyügi
	3 kıflına	kıflına (kufl : “kilit”)
	4 eli	eli
	6 bıyıglarını	bıglarını (bıg = bıyık)
	7 orni	evreni (evren : “büyük yılan, ejderha”)
	7 büyügi	böyügi (böyü- : “büyümek”; büyük : “büyük”)
	8 Böre ulusını	Büre.....ölümünü (Büre “kişi adı”: Büre Dost)
	10 Alay Han-ile	Alay Hânıla
	11 Kırbaragın	Kı[1] Baragın
		(Not: r ile yazılmışsa da tarihî metinlerde Kıl Barak'tır)
	12 yitgac	yetkec (= yetiştigi zaman, ulaştığı zaman, vardığı zaman)
14b-	1 büyügi	böyügi
	1 korçı	kurçı (kurçı : “İlhanlı devletinde silahlı asker, bekçi, muhafız”)
4, 11	yeriyiş	yeriş (yeriş : “akın, saldırı, hücum”)
	5 yaşayuben	yaşayubang

- 8 kalbini kalıbanı
(*kal-* : “kalmak”)
- 9 miçküllere miçeklere
(*miçek* “sinek, sivrisinek”;
Anadolu: *mucuk* “küçük sinek”)
- 10 eller içmez iyeler içmez
(*iyeler içmez*= kokuştugu için içilemeyecek
duruma gelen (su), kokmuş, pis)
- 10 sulanmaz-mı sülenmez mi?
(*sülen-* ‘küçültücü ifade olarak “yemek ve
benzeri şeyleri aramak veya olduğu yere gitmek”)
- 13 çift kâvine cüft gavayına
(*cüft* “saban, pulluk”; *gavayın* < Fars.
gavahin “büyük saban, kara saban”)
- 14b- 4 göçende köçende
(*köç-*: “göçmek”)
- 5 kulıkına kullukına
(*kulluk* : kulluk, hizmet”)
- 6 mollalara mollâlara
(*mollâ* : “din hâdimi, imam”)
- 8 dervişlere dervîşlere
- 9 safâ sefâ
(= “1. saflık, berraklık; 2. gönül rahatlığı;
neşe, zevk, eğlence”)
- 12 ecelsizce ... tüş olmaz-mı / ecel-sizce....tuş olmazmı
(*tuş ol-* : “denk gelmek, rast gelmek, rastlamak”)
- 13 yele yalpa yıla yalpa (=parıldayarak)
(*yıl-* “parıldamak, parlamak, ılık saçmak”
yalp- “parıldamak, parlamak, ılık saçmak”)
- 15b- 2 at küclüsi at güclüsi
(*güçlü* : “güçlü, gücü olan, kuvvetli, yavuz”)
- 3 önce gelür öncil alur ögce gelür ögcil alur
(*ögce* “önce”; *ögcil* “öncül, öncü, önde giden”)
- 3 cıldar ter cılav darter
(*cılav* “dizgin”; *dart-* “çekmek”)
- 6 yoldaş hiçi, nöker pesi yoldaş hiçi, nöker pisi
(*nöker* “erkek hizmetçi, uşak” < Moğ.;
pis “kötü, alçak, rezil; tecrübesiz”)

- 7 hövler döner, kâim oha havlar döner, kayım oha
(*hav* “atın bir kavis çizerek, tekrar geldiği yola, çizgiye geri dönmesi”; *havla-* “geri dönmek”) (*kayım* “dayanıklı, sağlam”)
- 8 sürcidâya sur cıdaya
(*sur* “1.sarı, kamış sarısı; 2.parıldayan; *cıda* “süngü, kargı, mızrak” < Moğ.)
- 8 pâre para
- 10 Kâ’be Ka’be
- 11 kürlük-ilen kürlükılan
(*kürlük* : “cimrilik”)
- 16a- 1 çukul çukul
(= “haberci, casus, dedikoducu, söz getirip götür”) 4 örülmak ... bosaluk urlamak ... busaluk
(*urla-* : “ulumak, ürümek, bağırıp çağırmak”; *busalık* : “duman, sis, pus”) 8 alca laçın alaca laçın
(*alaca* : “alaca”; *laçın* : “doğan”) 10 sar kamışun sar[ı] kamışun 11 ugurlanub suna ogurlanub sona
(*ogurlan-* : 1. saklanmak, gizlenmek; 2. (bir işi) gizli olarak yapmak.”) 11 ötlegi ütelgi
(= “bir tür doğan”) 12 ceyrân ceyran
(= “ceylan” < Moğ. *cegeren* > *ceren*) 13 fare, bıldırcın fere bıldırcın
(*fere* : “yavru, genç”)
- 16b- 1 öinde öginde
(*ög* : “ön, ön taraf”) 2 çapubeni çapubanı
(*çap-* : “koşturmak, akın etmek, koşmak; vurup kesmek”) 3 sunu beni sünübeni
(*sün-* : “koşmak”) 9 bidev bidevün bedev bedevün 10 ala cidâ ala cıda 12 n’eylesün neylesün

18 a-	1	bişe	bişe
	6	oluben	olubang
	7	safâ	sefâ
	9	Kıyan	Kıyan
	10	dogudakı İcân.... itce	dogdukı İcen it-ce
	11	Karhûn	Karhun
	11	işkillen	işşekileng (= “ şişek ; iki yaşındaki koyun”)

< ***tîşek** < ***tîşe**- “diş çıkarmak”)
 AH., MA., Hts. Osm., Çağ. **şişek** ;
 Osm. **şişik**, **şişek**
 Çağ., Sart. **şişak**
 An.Ağl.: **şişak**, **şişek**, **şişik**, **şişşik**, **şüşek**
 (DS. X, 3786; Gülensoy, 697)

13 kılıc-ilen kılıcıleng

18b-	1	Uşanî	Üşni (Üşni : “İran’ın Batı Azerbaycan eyaletindeki Uşnu/Üşnü şehri”)
	1	kadîmden	kadîmîdeng
	3	fırâk	fark
	3	Hemedân-ilen Dergezîn	Hemedanıleng Dergezin
	3	Kerbelâ	Kerbela
	4	cemî’i şehirler ... Kâşân	cemî’i şehirler Kaşan
	5	öz İsfahân	uz İsfahan
	6	ala cidâ	ala cıda
	9	gürKazvîn	kürKazvin (kür : “1.tembel, 2. inatçı, 3. cimri”)
	10	mâllı ... mâlsız ... kadîmden / Mâl-lı ... mâl-sız ... kadîmîden	
	11	çokul çıkmaz Germel-ilen	çokul çıkmaz Germiliyleng (çokul : “haberci, casus, dedikoducu”) (Germi : “Erdebil’in Germi bölgesi”)
	12	Gîlân	Gilan
	13	ErdebîlTâlîş	Erdebil.....Talışı
	14	Şîrvân	Şirvan

19-a	1	Hıtâ	Hata
	2	Rûm	Rum
	3	keçisi gerce, âdemi şerce İrevân / geçisi gerce, adamı şerce İrevan	(geçi : “keçi”; ger : “uyuz, uyuz hastalığı”; şer : kötü, fena, şer”)

3	Nahçıvân, Şervel	Nahçıvan, Şerül
4	Tebrîz	Tebriz
5	yıkınakı	yıknakı (<i>yıknak</i> : “toplanma yeri, bir araya gelme yeri”)
7	çâv erenler, çâv erenler	çav erenler, çav erenler (<i>çav</i> : “ünlü, namlı”)
11	hâcî	hâcî (= <i>hacı</i> ; <i>hacca giden</i>)
12	kabul	kabûl
19b-	1 tûka boyılı	toka boyılı (<i>toka</i> : “kısa boylu, semiz, şişman”)
3	evünde	evinde
8	üç yilekli sahâr oklar	üç yelekli suhâr oklar
9	bagır delüb geçse ötse;	bagır delüb geçüb ötse.
9	ala bıdaklı (sürcidâlar)	ala baydaklı (sur cıdalar)
10	elib hob	ilib Hûb (<i>il-</i> : “ilmek, ilişmek, dokunmak, değmek, geçmek”)
12	süksün	sügsün (= <i>ense</i> ; <i>Kayseri’de SÜKSÜN adlı köy var.</i>)
20a-	2 çisgin	çiskin (= <i>çiseleyen yağmur</i>)
3,5,12	Gazan-idüm	Gazan-ıdum
4	olubeni	olubanı
6	Alaça kun Çolpa Daginun	Ala Çak ung Çülpe (?) Daginung
7	ala sâyebân çatılmışdı	ala sâybân çatılmış-ıdı (= <i>ala çadır kurulmuş idi.</i>)
8	süzülmüşdi	süzülmüş-idi (<i>süzül-</i> : “süzülmek, dökülmek”)
9	sakdaki	sakd[a]ki (= <i>sağdaki</i>) (<i>NOT: dal’dan sonra ‘elif’ YOK, üstün VAR.</i>)
20b-	1 gazan-idi	gazan-ıdı (= <i>kazan-idi</i>)
8	tepredebilmezdi	teprede bilmezdi (<i>tepret-</i> : “kımıldatmak, sarsmak, oynatmak”)
8	kevürini	kevürü[b]eni (?) (<i>kevür-</i> : “gevşetmek” < DLT. <i>kev-</i> “yumuşatmak, zayıflatmak”)

8	dalıda gen	geng dalıda (geng : “geniş, enli”)
9	pâdşâhdan vekîllükı	Pâdişâhdang vekîl-lukı
11	gelmişdi	gelmiş-idi
12	elmasdan ak dabanum-ile	almâsdang ak dabanumıla
13	Gazan -idüm	Gazan -idum
21a-		
2	dâdlı	dadlı (= tatlı, lezzetli)
3	da'vâ-ilen	da'vâylang
4	silintiler	selinti-ler (= 1. selin bıraktığı çer çöp, selin getirdiği ağaç, kütük vb.; 2. mec. derinti, insan kalabalığı)
5	kentli dahice	kent-li dahıca (kentli : “şehirli”)
7	bed-nefs-ilen	bed-nefsilen (=nefsi kötü olan kişi; kötü ruhlu) ile
10	Tât evü-y-ilen Türk evü	Tat eviyleng Türk evi
11,12	Tât	Tat
21b-		
2	deyebilmeye	deye bilmeye
3	döndüre halo deye	döndere hâlû deye (dönder- : “döndürmek, çevirmek”; hâlû : “dayı”)
5	dere, tepe kalmasa	dere tepe kalmaya
5	ekin-ilen n şahm ola; dana bozu / ekinileng şohum ola dana buzav	(şohum : “pulluk ve sabanla toprağı işleme, sürme; buzav : “buzacağı”)
5	çifte gede	cüfte gede (cüft : “saban,pulluk”)
7	yerin de	yerinde
10	yetişmedin	yetişmedin
11	kayın ata-y-ilen	kayın ata ileng
13	yamân	yaman (=kötü, yaman)
13	evcegezimi ayıra,	evcigezimi ayır
13	evcegezin	Evcigezin
14	çubuk eke,	çubuk ege,
22a-		
1	keçisi	geçişi (=geçişi)

4	ta'amlı	ta'mlı (=tadı güzel, lezzetli)
6	'ryâl	'ayâl (=karı, eş)
9	yetişmeden	yetişmedin
11	daha-mı devletli koca	"dahay devletli koca!" (dahay : "haydi!)
11	söyleler	söyle[y]eler
12	âdem öle	adam ola
22b-	1 günorta-y-ilen	Gün orta ileng
	2 şılanumda	şilenümde [şın+lamelif+nun+vav+mim+dal+yuvarlak he] (şilen < Moğ. "çorba")
	3 kârvânsara teg	kârvânsara tek
	4 gördüm; men, Dede Korkud	gördüm men Dede Korkud,
	5 kapudan	kapudang
	13 kür-ilen	kürileng (kür : "1.tembel, 2.inatçı, 3. cimri")
23a-	1 tâlanıben	talanıbang (talan : talan, yağma")
	2 mahallinde	mahallında
	4 gedilmese	gedilmese
	7 'âdillük-ilen elge	'âdillügileng ölke
		(ölke : elif+lam+kef+yuvarlak he ile; elif-vav+lam+kef+elif olmalı idi.)
	9 dost oluben	dost olubang
	11 ay-ilen altun-ilen	ayılang altunılang
23b-	2,9 bidev	bedev
	3,11 yüz çevirüb	yüz çevürüb (yüz çevür- : "yüz çevirmek, sırt çevirmek")
	4 kordan kalmaz; ay-ilen	kurdang kalmaz. Ayılang (kur : "şenlik, ziyafet, toy")
	5 ferişte altun-ilen	firişte altunılang (firişte : "melek").
	6 müfessereti	mefrakı (=mim+fe 'noktasız'+re-kaf+ye) (mefrak : "bozukluk, bozuk olma durumu")
	7 pintisi	sepintisi (sepinti : "sepilme, dağılma; uygunluk")

- 10 bâr-gîri bârgîri
(*bârgîr* : “beygir; yük taşıyan ve araba çeken at”)
- 12 dâyisinde dayısında
- 13 **kordan** **kurdang**
(*kur* : “şenlik, ziyafet”)
- 14 egsüglügi eksüklügi
- 24a-** 1 tap tap durur-iken âdem senden tap tap durar-ikeng sendeng
6 yerde-iken Yerde ikeng
7 **habbem yok der-iken** **habbım yok der ikeng**
9 dil dâhice dil dahıca
(*dahı* : “dahi, da/de, bile”) < takı
- 9-10 âb-i gönül âbî göngül
(*âbî* : Ar. “çekingen, sakıncı”)
- 12 sinecek sîneçâkı sinecek sinacakı
(sinacakı : *sin+ye+nun+cim+elif / kaf+ye*)
- 13 **kalkadura** **kalka dura**
- 24b-** 1 **kalkadura** **kalka dura**
2 yalangacun sırtın örte yalangacung setrin örte
(yalangac/yalanac : “çıplak, üryan”)
3 hayreyleye hayır eyleye
4 kadâ kada
(= “kaza, bela, dert, kötülük”)
5 beş vakt beş vakit
9 ne çaklarda **seher** irtedan bulutı ne çaklarda? **Seher** erte dan bulutı
(erte : “şafak sökmeye zamanı”)
(*dan* : “tan, güneş doğmadan önceki alacakaranlık”)
- 11-12 kâküllice turkaylar sâirinde, bidev / keküllice torkaylar sayrayanda bedev
(*kekül* < Moğ. “perçem” > Fars. *kâkül* > Türk.)
(*torkay* : “bir tür tarla kuşu” > TT. *turgay*)
(*sayramak* : “ötmek, cıvıldamak, şakımak”)
- 12 elin almış isin almış
(*is* : “koku”)
- 14 **helâlinün** **helâlinung**
- 25a-** 1 çıkubeni çıkubanı
2 gevcüdende kevcüdende
(*kevcüt* - : “gevşetmek, yumuşatmak; (birinin) gönlünü kazanmak”)

- 7 Kayser Salur ayası Kısar Salur iyesi
(*iye* : “*sahip*”)
- 8 igi yegi
(*yeg* : “*yeğ, iyi, daha iyi, üstün*”)
- 9 akalarum-ilen Akalarumılang
(*aka* : “*ağa, bey, büyük*”)
- 10 getmişdüm getmiş-idüm
- 10 çâpâr geldi çapar geldi
(*çapar* : “*ulak, haberci*”)
- 11 ne içersin ne içerseng?
- 12 geldigüni geldüğünü
- 13 öyine girdüm oyına girdüm
- 14 eymerenmedüm imrenmedüm
- 25b- 2 kıymazanmadum kımzanmadum**
(=*kaf+ye+mim+ze+nun+mim+dal+vav+mim*)
(*kımzan-* : “*kımıldamak, kımıldanmak, kalkmak istemek*”)
- 5 seksen min deyende seksen min [geldi] deyende
- 6 arhalukca kaydum arhalukcakıdum
(=*medli elif+re+hı+elif+lam+vav+kaf+cim+elif+kaf+ye+dal+vav+mim*)
(*arhaluk* : “*arkalık; ev içinde giyilen bir tür hırka veya yelek*”)
- 8 namâz Muhammedi, yaradan namâz-ı Muhammedî, yaradang
- 10 adabasa yerinde Ada basa yeriyende
(*ada basa yeri-* : “*sağlam ve güçlü adımlarla yürümek*”)
- 12 bağır, öpkessin bağır öpkessin
- 13 çaya girse çalımlı, çalkarakuş çapa girse çalımlı, çal kara kuş
(*NOT: 12b-12'deki çapa girse göz önüne alınarak düzeltilmiştir.*)
- 26a- 1 Kara Göne Kara Güne**
- 3 Alay Hanlının Bolay Hanı Alay Hanılang Bulay Hanı
- 6 Pâdişâh Bayındırın Pâdişâh Bayındırdang
- 7 korçı başı kurçı başı
(*kurçı* : “*Türkmen kabilelerinin atlı askerleri*”)
- 8 Tebrîzden Aras-ilen Tebrizden Arasılang

- 10 cidâsı **Kımuklının** cıdası **Kımukıläng**
(*cıda* : “süngü, kargı, mızrak”)
- 11 sâyebân sâybân
- 12 **Kabaldın** **Kabaldäng**
- 13 anun içün ... Panbukçunun **anung-içüng ... Panbukçınung**
- 14 Minkışlaka tâlân Min Kışlaka talan
- 26b-** 5 Alagözün.... Şerâncâna Ala Gezüng Şarabhâna
- 6 **karîme** karma
- 8 önünde durmuş-idi öginde.... durmuş-ıdı
(*ög* : “ön, ön taraf”)
- 9 Aras-ilen Arasiläng
- 10 **Kars Kal’asını** ol yeriyişde **Kars Kal’esini** ol yerişde
- 11 **Akça Kal’a** Sürmelide **Akça Kal’e** Sürmelüde
Lala ... tigdüm / Lele tıkdüm
(Sürmelü: metinde: *sin+re+mim+yuvarlak he+lam+ye+dal+yuvarlak he*)
- 12 begler-ilen Serhâb Dagına beglerileng Surhâb Dagına
- 13 nekkâre nakkâre
(= “davul, kös”)
- 14 anda alpım erim Anda “alpam, erem!”
(*anda* : “o zaman; onda, orada”)
(*alp* : “alp, yiğit, kahraman”)
- 27a-** 1 âdemler adamlar
- 2 igi, **Zulkadirli** delüsi Sâvalan yegi **Zu’l-kadirli** delüsi Savalan
(*yeg* : *yeğ, iyi, daha iyi, üstün*)
- 3 Sarıkamış ... hetbetli Sarı Kamış heybet-li
- 4 ...yâlmânı, sürcidânun cibiri, sahâr yalmanı, sur cıdanung cibiri, suhâr
(*yalman* : (kılıç, mızrakvb.) kesici ve batıcı araçların kesen veya batan bölümü”
sur : “1. sarı, kamış sarısı; 2. parıldayan”
cıda : “süngü, kargı, mızrak”
cibir : “süngü ucundaki demir” <Moğ. *cigür, ci’ür*
suhâr : “bir tür ok”
- 6,7 tazi tola-yıdurdı bahrî kuşlar götürdi tâzî tula yeddürdi bahrî kuşlar götürtdi
(*tâzî* : “tazi”
tula : “düz uzun tüylü, uzun bacaklı, iri bir av köpeği cinsi”
yeddür-: “yedekte götürmek, çekerek peşinden götürmek”
bahrî kuşlar : “deniz kuşları”

- 7 ala parslar üngeretdi ala parslar **öngürt**di
(**öngürt-** : “ileri götürmek, ileri geçirmek”)
- 8,9 Ak Minkânı Ak Mankanı
- 11 yollayubeni yollayubanı
- 12 **Konur** atı üstündi, karankluk **Kongur** atı oynatdı. Karankuluk
(**kongur** : “konur renkte”;
karankuluk : “karanlık”)
- 13 perverdigâr men “Perverdigâr! Men
- 27b- 2 **kara** dagun dâmeninde k. d. dâmânında
- 3,9 **yedi** yeddi
- 4 **çerag** çırâg
- 5 at üstündi ... sari at oynatdı ... sarı
(**oynatdı**: *elif-vav+ye+nun+te+dal+ye*)
- 6Lala **Kılbaş** ... **Gazanun** Lalası Lele **Kılbaş** ... **Gazanung** Lelesi
(**lele** : “lala, padişah ve soyluların özel eğitmeni”)
- 7 eşiddi **katlanımadı** eşitdi **Katlanmadı**
(**katlanmak** : “katlanmak, dayanmak”)
- 10 ejdehaya ejdehâya (*pek çok yerde*)
- 12 **agzinun** bokı-y-mış **agzinung** bukıymış
(**buk** : “buğu”)
- 13 ol ejdahanun yalı-y-mış ol ejdahânung yalıymış
(**yal** : “at, aslan vb. hayvanların ensesinde veya boynunda bulunan uzun kıllar; yele”)
- 14 tüm yüreği tom yüreği
(**tom** : “sert, katı” < **tong**)
tom yürek “katı yürekli”)
- 28a- 5 **salahun** nedür **salâhung** nedür?
- 7 belkebelki ...
- 10,11 **olmag-ilen** ölmegileng / ölme-gileng
- 13 ejdeha ejdehâ (*pek çok yerde*)
- 28-b 1 yekin yegin
(= “çabuk, ızlı)
- 2 yatubeni uyumış yatubanı uymış
(**uy-** : “uyumak” / Tebriz ağzı.)
- 3 **hile ilen** **hîle ileng**
- 4 **sahâr** kapdı bir ok-ilen **suhâr** kapdı bir okılang
(**suhâr** : “bir tür ok”)

- 7 kengerçik butası yel **önice** Gengerçek buta-sı yel **ögice**
(*gengerçek* : “Hint yağı bitkisi”
buta : “çalı”
yel : “yel, rüzgâr”
ögice : “ön, ön taraf”)
- 7 ...atı-y-ilen, donı-y-ilen ... atıylang, donıylang
(*don* : “giysi, elbise”)
- 9,10 ya.....yâ yâ.....yâ
- 10 urdukımi ulatmıyan urdügüngi ulatmayan
(*urdüküngi* için bk. s.223, not198)
(*ur-* : “vurmak”
ulat- : “uyululamasına sebep olmak, büyütme”)
- 11 gönlinde**sin** gönglindeseng
- 12-sin-seng
- 14 yalangaçlarun sırtın örtim yalangaçlarung setring örtim
(*ört-* : “örtmek”/*örtüm* “örteyim” /ağız özelliği)
- 29a-** 2,3 yâmân yaman
(= “kötü”)
- 3 yalvargilin yalvargileng
- 4 anı-y-ilen ejdehanun anılang ejdehânung
- 6 cidâsını cıdasını
(*cıda* : *süngü, mızrak, kargı*)
- 8 sa’atcuk sâ’atcuk
- 9 cehdeyledi cidâ-ilen cehd eyledi cıda ileng
(*cehd eyle-* : “çalışıp çabalamak”)
- 13 mara **sen** mere **seng**
- 14 yalmânundan ... sahâr yalmanındang suhâr
(*yalman* : “kılıç, mızrak vb.) kesici ve batıcı
araçların kesen veya batan bölümü”)
suhar : “bir tür ok”)
- 29b-** 1 uşanmazdun üşenmezdüng
(*üşen-* : “korkmak”)
- 2 tepemden tepem-deng
- 4 n’eyler neyler
- 5 fikreyledi fıkı eyledi
- 7 ... önine ögine
- 8 okı sadakından tökince okı sadakındang tükenince
- 8 ...ejdehaya bukun bukun şişletti ...ejdehâya bokun bokun şişledi

(*bokun bokun* : “boğum boğum” (art arda)

- 9 ejdehada dahi sömürmek horı..dahi ejdehâda dahı sömürmek hurı ..dahı
(*sömürmek* : “yiyecek ve içeceğin hepsini birden yiyip bitirmek”

hur : “güç, hâl, kuvvet, hüner, takat”)

- 9horı kaldı

hurı kaldı

- 12 bukundan

bokundang

(*bokun* : “boğum”)

- 13 yer yüzüne ...

yer yüzine

- 30a- 1 pıçakın

bıçakın

- 3 sıyra kılıc

sıyra kılıc

(*sıyra* : “sıyrılmış, çekerek çıkarılmış, kınından çıkarılmış (kılıç)”

- 4 üstine yekin geldi

üstine yegin geldi

(*yegin* : “çabuk, hızlı”)

- 5 ejdehanun yedi başı

ejdehânung yeddi başı

- 7 Lala dedi; Bârekallah

Lele dedi: “Bârağa’l-lâh

(= “Allah mübarek etsin, hayırlı uğurlu olsun!” anlamında bir söz.)

- 9 durumun-ilen

durumungılang

- 10 ejdehanun derisin soygil dedi; Lala .. ejdehânung derisin soygil!”. Lele

13 ... kurbân eyledi; üç yilegli sahâr oklarına / ..kurbân eyledi. Üç yelekli suhâr oklarına

- 30b- 1 perli dom şeşperine kâb eyledi perli dem şeşperine kab eyledi

(*perli*: “yelekli, tüylü”; *dem* : “kılıç, hançer, bıçak vb. keskin yanı”; *şeşper* : “savaş araçlarından altı dilimli toğpuz”; *kab eyle-* : “kılıf yapmak”)

- 1 ...ala bıdak sürcidâsına kâb eyledi ala baydak sur cidasına kab eyledi

(*ala baydak* : “ala bayrak”; *sur cida* : “kamuş rengi kargı”; *kab eyle-* : “kabına , kılıfına koymak”)

- 3 sâyebânınun yelkenlerin

sâyebânınung yelken-lerin

(*sâybân* : “gölgelik, büyü çadır;otağ”)

- 4 bir tasrîf-ilen

bir tasarrufılang

- 5 atı-y-ilen donı-y-ilen ejdehanun atıylang donıylang ejdehânung

- 7 pâdişâh

pâdişâh (pek çok yerde.)

- 8 bile Türk sadıkdur

beyle Türk-i sâdıkdur

- 8 ...ejdeha nece olur, sakdan soldan ejdehâ nece olur? Sakdang soldang

- 9 söze geldiler

söze geldi-ler

- 10 ejdeha hemi ejdehâ Hamı
 11 tîr-i bârân tîr-bârân
 (= “yağmur oku”) (= “ok yağdırma, ok yağmuruna tutma”)
 13 rast geldi, ola öldürdi; ola ejdehanun râst geldi ola, öldürdi ola, ejdehânung
 14 girdi; ola eger Gazan ejdeha olubdur, ne kavm / girdi ola, eger Gazan
 ejdehâ olubdur ne kavim

31a-1.... vergilin

vergileng

- 2 gedeyim Gazanun karşısına .. gedeyim Gazanung karşı-sına...
 2 ...ejdeha olubdur, evvel ...ejdehâ olubdur, ol
 4 sahâr kapdı suhâr kapdı
 5 ‘ammu, seni ejdeha oldu “ ‘Amû seni ejdehâ oldu
 5 ...eger ejder olmayuben eger ejde olmayubsang
 6 menüm-ilen menümileng
 7 sahâr okun peykânı-y-ilen öldürürüm suhâr okung peykânıylang öldürürem
 (suhâr : “bir tür ok”
 peykân : “temren, okun ucundaki sivri demir”)
 (= “suhâr okun temreni ile öldürürüm!”)
 8 yalmânı-y-ilen dograrım yalmanıylang dograram
 9 avından..... Avungdang...
 10 şıla[n]lğa şılalga
 (=şın+ye+lamelif+lam+gayın+yuvarlak he)
 (= “av etinden ya da maldan birine ganimet
 olarak verilen pay”
 11 kılıcıya kılıcına (Not: nun’un noktası eksiktir.)
 12 ... olmadı-mı. Pâdşâhejdeha ... olmadı mı? Pâdişâh....ejdehâ

31b-

- 1 Pâdşâhun ejdeha Pâdişâhung ... ejdehâ
 2 sâyebân sâybân
 3 yeddi kün ... pâdşâhı yeddi gün Pâdişâhı

Nasser Khaze Shahgoll, Vallollah Yaghoobi, Sahahrouz Aghtabal ve Sara Behzad adlı dört Güney Azerbaycanlı Türkmen gencinin hazırladığı, “*Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*”nde (C.16, Sayı: 2 ,Haziran 2019, s. 147-379) yayımlanan, incelemeli, dip notlu, dil araştırmalı ve açıklamalı sözlüklü “*Dede Korkut Kitabı’nın Günbet Yazması: İnceleme, Metin, Dizin ve Tıpkıbasım*” adlı makalede de bazı okuma hataları bulunmaktadır. **M. Ekici**’nin okuyuşundan daha az olmakla birlikte buradaki yanlış okumaları da aşağıda belirttik:

1a-	4	min sözcük	min kelime
1b-	1	İsmâ'île bıçak çekdi	İsma'île pıçak çekdi
	2	endürdi	indürdi
	10	bitün	bütün
2a-	9	düşman-lar ung	düşmen-ler üng
	13	ulaldukca	ulaldugca
	14	Kara Güneye ümid ... böyüldukca	Kara Göneye ümîd böyüldugca
2b-	3	bahadır	bahâdır (< Moğ. <i>bagatur</i>)
3a-	3	yad gelini	yâd gelini
	10	meşenü ng kollarınd[a]	meşenü ng göllerind[e]
	11	Kazakuclar	Kazaguclar
3b-	2	düşmana....düşmanı	düşmene düşmeni
4b-	13	güciylen	gücilen
	14	yerind eng	yerd eng
5a-	3	kurd eniği	kurt enigi
	11	düşmanınü ng	düşmeninü ng
	13	agac	akaç
6b-	3	Boynuzıyl ang	Boynız ilen
	5	kurban	kurbân
	7	düşmanını	düşmenini
7b-	1	soylamasa	söylemese
8a-	5	yavrisun ing	yanrısın ung
10a-	1	kollar	göller
	12	kolında	gölünde
10b-	6	boynı yokun	boynı yoğun
11a-	7	maral	marâl
11b-2,3,4		kal'eler üng	kal'alar ung
	13	pâdişâhı	pâdişâsı
12a-	1	ed eng	id eng
	6	kollarında	göllerinde
	10	Eymür	Eymür
12b-	2	Dagüstana	Dagıstâna
	9	bahadır	bahâdır
	13	bürgüt ... serhad	bürküt ... serhâd

13a-	11	Cangı Begi ... kayım	Cangı Begi ... kâyim
13b-	6	bugda denli	bugda dâneli
15a-	3	elingdeng	elindeng
	4	yetürür	yetürür
15b-	10	kolung	gölüng
16a-	1	ögünde	öginde
17a-	3	Dedem Korkud der	Dedem der
17b-	1	yadlar kavim	yâdlar kavm
	13	müslümândur	müselmândur
18a-	2	Îmân	Îmân
	8	Hindî eli	Sindî eli
	11	Halhal	Halhâl
18b-	3	Şerül	Şerir
	9	Dolısında	Dolusunda
	11	hak kapusunda	Hakk kapusunda
19a-	1	Kurân	Kur'ân
	3	hak	Hakk
19-b	9,10	Sagdaki begler saga	Sakdaki begler saka
24a-	5	geleng	geleng
	11	kâküllice	keküllice < Moğ. <i>kekül</i> (>Fars. <i>kâkül</i> > Tü.) (Arap harfleri ile: <i>kef-elif+kef+vav+lâm</i> . Arap Harfleri ile yazılan Türkçe ünsüzler her zaman kısa okunur.)
27a-	8	yetişende	yetişende
29b-	9	yeglügünge	yeglülünge

2019 yılının yarısında ortaya çıkan Dede Korkut'un 3. yazma nüshası üzerinde oldukça fazla yorum yapıldı ve aynı yazmanın "fotokopi"leri üzerinden üç farklı kişi tarafından transkripsiyonları hazırlanarak Türkolojinin ve Türkologların dikkatine sunuldu. Ben bu yayınlardan şimdilik ikisini temin edebildiğim için, bu iki yayını ve (*ek olarak verilen el yazmasını*) yeniden, karşılaştırmalı okuyarak tenkitlerini hazırladım. M. Ekici'nin "kitap" ve dört kişinin "makale" olarak hazırladıkları yayınları kullandım.

Arap harfli Türkçe metinleri okumanın o kadar kolay olmadığını biliyorum. Çünkü, bu metinlerdeki Türkçe, Arapça, Farsça ve Moğolca sözlüklerin yazılışlarını

(imlâlarını), anlamlarını; metinlerde geçen kişi, yer ve madde adlarının da ne olduklarını ve anlamlarını çok iyi bilmek gerektiğini de biliyorum.

Ekici'nin okuduğu metnin transkripsiyonundaki bazı yanlış okumalar ve anlamalar ile dört gencin hazırladığı transkripsiyondaki bazı yanlış okumaları karşılaştırarak, her iki yayındaki farklılıkları göstermek istedim. Amacım, "**Dede Korkut**"un bu üçüncü yazmasının okunuşunu ve metnin taşıdığı anlamı, Türkologlara daha doğru biçimde verebilmektir.

M.Ekici'nin "**Ötüken**" yayınları arasında çıkan kitabının kapak deseninin Dr. **Mehmet SAĞ** gibi Türk kültürünü çok iyi yorumlayan bir ressamın fırçasından çıkmış olması ve yazmanın varaklarının sayfalar hâlinde solda verilmesi kitabın önemini artırmaktadır. Ancak, dört gencin okudukları metinde geçen bütün kelimeleri dil ve gramer özellikleri bakımından incelemeleri, çalışmanın arkasına koydukları "açıklamalı" sözlük(ler) ve sayfa altlarında verilen 202 notta yer alan bilgiler, Ekici'nin yayınındaki eksiklikleri de göz önüne çıkarmaktadır.

El yazması bir eseri okuyabilmek için kaligrafiden çok iyi anlamak; müellif ya da müstensih hattında görülebilen yanlış yazılımları, (*derkenarda yazılan notları*), Arapça ve Farsça'nın gramer kurallarını çok iyi bilmek gerekmektedir. Ayrıca, o yazmanın yazıldığı coğrafyada konuşulan Türkçenin ağız (dil) özelliklerini de bilmek gerekmektedir. Orta Asya coğrafyasında yazılmış olan pek çok Türkçe eserde görülen Moğolca kelimelerin imlâları ile anlamlarını da yerlerine oturtabilmek bir dilcinin görevidir. Bu yüzden Moğolcanın kelime hazinesini, en azından F. D. Lessing'in "**Moğolca-Türkçe Sözlük, I-II**" adlı sözlüğünden yararlanarak değerlendirmek gerekir. (*Bu sözlük, değerli Türkolog Günay Karaağaç tarafından İngilizceden Türkçeye tercüme edilmiş olup, eser, tarafımızdan gözden geçirilip, raporu yazılarak, 2003 yılında TDK yayınları arasında yayımlanmıştır. (2. basımı 2017)*)

Yukarıdaki tenkitler, ortaya konulan çok iddialı bir çalışmanın eksikliklerini ve yanlışlarını okuyucunun ve öteki araştırmacıların dikkatlerine sunmak için yapılmıştır. Ekici'nin okuma (transkripsiyon) hataları ile bu hatalardan dolayı "**Türkiye Türkçesine Aktarma**"daki tutarsızlıkların da eserin 2. basımında, yukarıda belirttiğimiz düzeltmelerin dikkate alınarak yapılmasını temenni ediyorum. Böylece, gözden geçirilmiş olan yanlışlıklar düzgün olarak okuyucusuna ve **Dede Korkut** sevdalılarına düzgün olarak verilmiş olur.

Eğer bu düzeltmeler dikkate alınmazsa, satış fiyatı 60. TL. olan bu eser, verilen metin tıpkıbasımlarının dışında pek bir işe yaramayacaktır.

7 Eylül 2019, Batıkent-ANKARA

YAYIN İLKELERİ

Dil Araştırmaları dergisi, uluslararası hakemli bir dergidir. Bahar ve Güz olmak üzere yılda iki kez yayımlanır. Dört sayıda bir dizin oluşturulur. Dergide “kör hakem” uygulaması yapılmakta olup her yıl Güz sayısında o yılın hakemlerine yer verilir. Dergi, Yayın Kurulu tarafından belirlenen yurt içi ve yurt dışındaki kütüphanelere, uluslararası indeks kurumlarına, abonelere ve ilgililere gönderilir.

Dil Araştırmaları dergisinin amacı, genel Türk dili, genel dil bilimi, tarihî ve çağdaş Türk lehçeleri alanlarındaki özgün çalışmalara bir ortam hazırlamak ve bu yolla söz konusu alanlardaki araştırmaları ilgili kamuoyuna duyurmaktır.

Araştırmaya dayalı, alanında bir boşluğu dolduracak ve daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış özgün yazılar ile bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler (bu durum açık bir şekilde belirtilmek şartıyla), alanın gelişimine katkı sağlayacak tanıtım ve eleştiri yazıları Dil Araştırmaları dergisinde yayımlanır.

Dil Araştırmaları dergisine gönderilen yazılar, Yayın Kurulu tarafından derginin yayın ilkelerine uygunluk bakımından değerlendirilir. Yayın Kurulunun uygun bulduğu yazılar, alanında çalışmalarıyla kabul görmüş iki hakeme gönderilir. İki hakemden olumlu rapor alan yazılar yayımlanır. Hakem raporlarından biri olumlu diğeri olumsuz ise, yazı üçüncü bir hakeme gönderilir. Hakemle-

EDITORIAL PRINCIPLES

The journal of Dil Araştırmaları is an international refereed journal and it is published twice a year as spring and fall seasons. An index is prepared and published at the end of each fourth issue. “Blind reviewing” is applied and the referees of the year are included in the fall issue. Each issue is forwarded to national/ international libraries and international indexing institutions determined by editorial board and to subscribers and the concerned.

The aim of Dil Araştırmaları is to pave a way for original studies in the fields of general Turkish Language, linguistics, historical and modern Turkish Dialects and to inform the public opinion about these studies.

The original articles which base on research and have not been published elsewhere, papers presented at conferences (provided that it is clearly stated), introductive and critical writings that will make contributions to the field are published in the journal of Dil Araştırmaları.

Articles forwarded to Dil Araştırmaları are first reviewed by the editorial board in terms of journal’s publishing principles. Those regarded as acceptable are initially sent to two referees who are well-known for their studies in the fields. Articles are published if the two referees sent affirmative reports. If one of the reports is affirmative and the other is negative, it is forwarded to a third referee. Names of the authors are not sent to the referees. and names of the referees are

re yazar adı gönderilmez ve hakemlerin isimleri gizli tutulur. Gelen raporlar beş yıl süreyle saklanır. Yazarlar hakemlerin eleştirisi, öneri ve düzeltme taleplerini dikkate alırlar; katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Dil Araştırmaları dergisine kabul edilmeyen yazılar istek hâlinde yazarlarına iade edilir.

Dil Araştırmaları dergisinin yayın dili Türkiye Türkçesidir. Yayın ilkelerine uygun olmak şartıyla İngilizce, Fransızca, Almanca, Rusça yazılar ile diğer Türk lehçelerinde yazılmış yazılara da yer verilebilir. Ayrıca, dergide çeviri yazılar ve tanıtımlar da yayımlanabilir.

Yazım Kuralları

1. Başlık: 12 punto, koyu, büyük harflerle yazılmalıdır.

2. Yazar Adı: Başlığın altında sağ tarafta, ad küçük ve soyadı büyük harflerle, koyu yazılmalı; unvan, görev yapılan kurum ve e-posta adresi italik olarak bir yıldız işareti ile soyadına dipnot düşülerek ilk sayfanın altında verilmelidir.

Makale yazarı, adını ve soyadını, görev yaptığı kurumu ve akademik unvanını açıkça belirtmelidir. Yazar, kendisiyle iletişim kurulabilecek açık adres, telefon numarası ve elektronik posta adresini Yayın Kuruluna bildirmelidir.

3. Özet: Yazının başında, Türkçe ve İngilizce özet (en fazla 200 kelime) mutlaka bulunmalıdır. Özet içinde kaynak, şekil, çizelge vb. bulunmamalıdır. Özeti hemen altında en fazla on kelimelik anahtar sözcükler yer almalıdır. Özet ve anahtar sözcükler Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmalıdır.

4. Makale Metni: Yazılar, A4 boyutundaki kâğıtlara, MS Word programında Times New Roman yazı karakteriyle, 11 punto, tek satır aralığıyla, sayfa kenar-

also kept secret. The reports are kept for five years. If the authors disagree with a point, they are entitled to object with their justifications. Articles which are not accepted for publication can be returned to their authors if requested.

The publication language of Dil Araştırmaları is Turkey Turkish. English, German, French, Russian or other Turkish dialects can be included in the issues if they are appropriate to the submission guidelines of Gazi Türkiyat. Furthermore, translated articles and reviews can be published.

However, articles in other Turkish dialects may be published upon the decision of the Editorial Board in each issue.

Writing Rules

1. Title: The title should be written in bold, minisculely with 12 type size.

2. Name of the Author: It should be written with the name small and surname minisculely and bold, under the title and on the right side. Academic position, institution and e-mail address should be written in italics with an asterisk as a footnote to the surname at the bottom of the first page.

3. Abstract: The article should include an abstract in Turkish and English (in maximum 200 words) at the beginning of the text. There should be no reference, figures and charts etc. There should be keywords, consisting of maximum ten words, under the abstract. Abstracts and keywords should be written in Turkish and English.

4. Main Text: The article should be written in MS word program in Times New Roman, 11 type size and 1 line on A4 format papers. There should be 3 cm space on the margins and pages should be numbered. Articles should not exceed 10 000 words. The examples in the text

larında 3'er cm. boşluk bırakılarak ve sayfalar numaralandırılarak yazılmalıdır. Gönderilen yazılar, 10 000 kelimeyi geçmemelidir. Metinde geçen örnekler eğik harflerle, anlamlar tırnak içinde ve düz olmalıdır. Yazılarda Türk Dil Kurumunun yazım kuralları geçerlidir. Yazar özel bir font kullandıysa, yazıyla ile birlikte bu fontları da göndermelidir. Ayrıca yazıda kullanılan resim, şekil vb. için numaralar verilmelidir.

5. Kaynak gösterme: Metin içinde atıflar soyadı ve tarih ve/veya sayfa olarak parantez içinde (Hacıeminoğlu 1991), (Hacıeminoğlu 1991: 30) şeklinde gösterilmelidir. Üç satırdan az alıntılar satır arasında ve tırnak içinde; üç satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan birer santimetre içeride, blok hâlinde, 9 puntoyla, tek satır aralığıyla verilmelidir. Atıfta bulunulan tezlerin hangi üniversitede, hangi akademik derece için ve hangi tarihte yapıldığı belirtilmelidir. Dipnotlar sayfa altında numaralandırılarak verilmeli (9 punto) ve sadece açıklamalar için kullanılmalıdır.

6. Kaynakça: Kaynaklar, metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak, 10 punto, tek satır aralığıyla ve aşağıdaki biçimde yazılmalıdır. Eser adları yatık, makale adları tırnak içinde ve diğer bilgiler örneklerdeki gibi verilmelidir. Bir yazarın birden fazla yayını olması durumunda, kaynaklar yayımlanış tarihine göre sıralanmalı; bir yazara ait aynı yılda basılmış yayınlar ise 2008a, 2008b şeklinde olmalıdır.

ECKMANN, Janos (1988). *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay KARAĞAÇ), İstanbul: İÜEF Yayınları.

ERCİLASUN, Ahmet B. (1984). *Kutadgu Bilig- Fiil*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

ERCİLASUN, Ahmet B. (2007). "Türkçenin En Eski Komşuları", *Maka-*

should be in italic, the meanings should be in quotation marks and not in italic. The articles must confirm to the writing rules of The Turkish Language Association. If the author had used a special font type, he should forward it with the article. Besides, the pictures and figures etc. in the article should be numbered.

5. Citations: References within the text should be given with name and date and/or page in parentheses (Hacıeminoğlu 1991), (Hacıeminoğlu 1991: 30). Citations less than 3 lines should be typed between lines and in quotation marks; citations more than 3 lines should be typed with indent of 1 cm in block, 9 type size and with 1 line space. At which university, for which academic position and when the cited dissertations are prepared should be stated. Footnotes should be numbered at the bottom of the page (with 9 type size), and be used only for explanations.

6. References: References should be typed at the end of the text in alphabetical order of the authors' surnames, with 10 type size and 1 line space as follows. The works that are not referred in the article should not be given in references. The name of the author should be written for each of the references by the same author, the names of the works should be in italic, the names of the articles should be in quotation marks and other information should be as in the examples. If there are more than one reference by the same author, then they will be listed according to their publication date; references of the same author published in the same year will be shown as 2008a, 2008b.

ECKMANN, Janos (1988). *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay KARAĞAÇ), İstanbul: İÜEF Yayınları.

ERCİLASUN, Ahmet B. (1984). *Kutadgu Bilig- Fiil*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

leler (Haz. Ekrem ARIKOĞLU), Ankara: Akçağ Yayınları, s. 41-62.

KARAHAN, Leylâ (1997). “Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine”, *Türk Dili*, S. 549 (Eylül), Ankara, s. 209-213.

KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yayınları.

ERCİLASUN, Ahmet B. (2007). “Türkçenin En Eski Komşuları”, *Makaleler* (Haz. Ekrem ARIKOĞLU), Ankara: Akçağ Yayınları, s. 41-62.

KARAHAN, Leylâ (1997). “Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine”, *Türk Dili*, S. 549 (Eylül), Ankara, s. 209-213.

KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yayınları.

Yazıların Gönderilmesi

Belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanmış yazılar, internet veya yazışma adresimize gönderilmelidir. Yazarlara raporlar doğrultusunda geliştirilmek veya düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzenlemeler yapılarak en geç bir ay içinde tekrar dergiye ulaştırılmalıdır. Yazı işleri, esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapabilir. Yukarıdaki kuralara uymayan makaleler yayımlanmaz. Yayımlanan makalelerin fikrî ve ilmî, çevirilerin ise hukukî sorumluluğu yazarlarına/ çevirmenlerine aittir.

Yazışma adresi

dilarastirmalari@gmail.com
www.dilarastirmalari.com

How to Forward Articles

The articles prepared in accordance with the principles should be sent to the e-mail or to correspondence address. The articles returned to the authors for correction and improvement should be sent back to the Journal not later than one month. Minor editing may be done by Editorial Board. Articles not prepared in accordance with the principles above will not be published. The scientific and mental responsibility of the published articles and legal responsibility of the translations belong to the authors/translators.

Correspondence Address

dilarastirmalari@gmail.com
www.dilarastirmalari.com